

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛЯШКЕВИЧ АНТОНІНА ІВАНІВНА

УДК 377:656.6(09)«19/20»(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА МОРСЬКОЇ ОСВІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
(30-ТІ РОКИ ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

А. І. Ляшкевич

Науковий консультант Кузьменко Василь Васильович, доктор педагогічних наук, професор

Херсон – 2019
Тернопіль – 2019

АНОТАЦІЯ

Ляшкевич А. І. Теорія і практика морської освіти півдня України (30-ті роки XIX – початок XXI століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» (015 Педагогічні науки). – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Міністерство освіти і науки України, Тернопіль, 2019.

У дисертації представлено результати історико-педагогічного дослідження теорії і практики морської освіти на півдні України, обґрунтовано теоретико-методологічні засади, розкрито зміст, форми, методи і провідні тенденції її розвитку в період 30-х років XIX – початку XXI ст.

Сучасний стан розвитку України як морської держави, глобальні світові процеси інтеграції, що відбуваються в морській та інших галузях, потреби українського суспільства на шляху реформування – все це вимагає особливої уваги до проблем підготовки фахівців з морською освітою. Вивчення наукових і публіцистичних джерел засвідчує, що організаційно-змістовні проблеми морської освіти завжди цікавили не лише політиків і державних діячів різних рангів, а й науковців та педагогів-практиків. Складне й різнопланове «морське питання», що загострилося в Україні в останні роки, актуалізувало й завдання визначення стратегії розвитку морської освіти. В означеному ракурсі важливого значення набуває питання організації морської освіти на південних територіях, оскільки саме тут у національних інтересах держави було створено Чорноморський флот і відбулося відкриття в 30-ті роки XIX століття першого морського невійськового навчального закладу. Отже, існує об'єктивна необхідність у проведенні узагальнювального дослідження, у якому на підґрунті нових методологічних підходів указаний процес було б розглянуто в сукупності всіх його системних складових з урахуванням історико-педагогічних особливостей різних суспільно-політичних періодів розвитку країни. Важливість теми дисертаційного дослідження підкреслюється й зростаючою частотою обговорень на державному рівні питань відродження України як стратегічного партнера міжнародних перевезень і морської торгівлі.

Об'єктом дослідження є генеза морської освіти в Україні. Предмет дослідження – теоретичні засади і практика розвитку морської освіти на півдні України (30-ті роки ХІХ – початок ХХІ століття). Мета дослідження – на основі комплексного ретроспективного аналізу обґрунтувати теоретико-методологічні засади розвитку морської освіти на півдні України в період 30-х років ХІХ – початку ХХІ століть і визначити основні напрями екстраполяції конструктивного досвіду й прогресивних ідей у сучасну практику в процесі реформування освіти.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше:

– на основі комплексного ретроспективного аналізу обґрунтовано теоретичні засади розвитку морської освіти на півдні України в період із 30-х років ХІХ до початку ХХІ століття; визначено методологічні підходи (системний, структурно-функціональний, історико-хронологічний, конкретно-історичний, синергетичний, просторово-середовищний) з урахуванням закономірностей (випереджувальний характер розвитку науки щодо практики; обумовленість розвитку системи освіти внутрішніми та зовнішніми чинниками; рух дослідження від наративу до критичного аналізу; залежність розвитку науки від накопичення емпіричних фактів до формування теорії), принципи (об'єктивності, науковості, історизму, детермінізму, багатофакторності) і методи (теоретичні та емпіричні), які розглядалися як прийоми й процедури пізнання та вивчення складних історико-педагогічних явищ і процесів становлення й розвитку морської освіти;

– розкрито наскрізні змістові лінії розвитку морської освіти: поєднання європейських та українських традицій, залежність організації морської освіти від суспільно-економічних потреб і умов південного регіону та країни в цілому, а її змісту – від рівня науково-технічного розвитку, ідеолого-педагогічної доктрини та державної підтримки;

– виокремлено структурні компоненти морської освіти (цільовий, змістовний, нормативно-правовий, операційно-діяльнісний, мотиваційний,

оцінно-результативний) як процес та як соціально-педагогічна система (культурно-освітні заклади, наукові інституції, навчальні заклади, управлінські структури, галузеві підприємства, професійні товариства), що впливали на розвиток морської освіти в досліджуваній період;

– визначено рушійні сили і чинники, що впливали на розвиток морської освіти на півдні України в досліджуваній період: соціально-економічні (державні інтереси, розвиток науки і техніки, національна безпека, особистий приклад), суспільно-політичні (розпорошеність відомчого підпорядкування, дуальність в управлінні, національна безпека), організаційно-педагогічні (розширення спеціалізації підготовки за фахом та типом флоту, професійна нащадковість, патріотичне виховання, комплексність функціонування закладів у закритому режимі), галузево-технологічні та регіональні (географічне поширення від периферії – півдня – до центру, розгалужена виробнича база, змішане фінансування з широким представленням меценатства), які ґрунтуються на системно-хронологічному підході до розгляду сутності історико-педагогічних подій у дискурсі генези морських навчальних закладів;

– обґрунтовано авторську періодизацію і схарактеризовано основні тенденції становлення й розвитку морської освіти на півдні України в 30-ті роки XIX – на початку XXI століть з урахуванням суспільно-політичних, економіко-правових та педагогічних детермінант, встановлено специфіку кожного періоду, наступність і взаємозалежність між ними: 1) стихійно-установчий (1830-ті – друга половина 1850-х рр.) – точкове виникнення осередків освітньо-професійного середовища морської освіти за відсутності єдиної програми її становлення, 2) перший реформаторський (друга половина 1850-х – початок 1870-х рр.) – зміна змісту діяльності закладів морського профілю, спричинена втратою впливу на Чорноморському басейні (наслідки Кримської війни), 3) другий реформаторський (початок 1870-х – початок 1900-х рр.) – побудова системи морської освіти на базі нової інструктивно-правової бази, 4) законодавчий (початок 1900-х – 1920 рр.) – спроба

сформувати законодавчу базу морської освіти як складно структуровану частину професійної (у періоді виокремлено паузу 1917–1920 рр., коли на півдні України відбувалася іноземна інтервенція і громадянська війна), 5) пошуково-уніфікаційний (1920–1991 рр.) – пошук нового організаційно-педагогічного підґрунтя морської освіти (через відмову від досвіду минулого) із наступною стандартизацією системи підготовки фахівців для торговельного флоту (виокремлено три субперіоди: довоєнного розвитку (1920–1941 рр.), післявоєнного відновлення (1944–1959 рр.), галузево-професійного гігантизму (1959–1991 рр.) (з паузою 1941–1944 рр.)), 6) наслідувально-оновлювальний (1991–2013 рр.) – розбудова національної, якісно нової системи морської освіти на основі синтезу продуктивного досвіду минулого, сучасних інновацій (технічних, управлінських, педагогічних) та національних традицій (з паузою 1991–1995 рр.);

– охарактеризовано змістове наповнення дефініції «морська освіта» у вузькому значенні як цілеспрямований процес, за допомогою якого через систему навчальних і позанавчальних закладів, культурно-освітніх установ та професійних інституцій передається від однієї людини, групи чи спільноти іншим поколінням сукупність загальноосвітніх та спеціалізованих знань і пов'язаних із ними вмінь та навичок для підготовки фахівців морської галузі в інтересах особистості, суспільства та держави, і в широкому значенні як соціально-економічний феномен – відкрита динамічна система, що характеризується наявністю взаємозалежних структурних і функціональних компонентів, пов'язаних в ієрархічну систему прямими й зворотними зв'язками.

Уточнено передумови регіональної специфіки розвитку морської освіти на півдні України відповідно до сучасних міжнародних вимог та потреб держави; роль і вплив посадових осіб різного рівня на розвиток системи морської освіти на півдні України в період із початку ХІХ до початку ХХІ ст.

Подальшого розвитку набули:

- базові категорії та поняття, пов’язані з феноменом «морська освіта», «морський навчальний заклад» зокрема;
- систематизація та характеристика історіографії проблеми;
- класифікація, аналіз та узагальнення опублікованих і неопублікованих документів державних та керівних освітніх органів, що детермінували розвиток морської освіти на півдні України.

До наукового обігу введено нові матеріали фондів ДАХО, ДАМО, ДАОО та відділів рідкісних видань бібліотек – 32 маловідомих і 17 невідомих (листування та рапорти князя Г. Потьомкіна, звіти про діяльність морехідних класів й інших морських навчальних закладів, статистичні дані про учнів, біографічні відомості чиновників різного рангу).

Практична значущість дослідження полягає в тому, що вдосконалено і доповнено навчальні програми з професійної підготовки майбутніх фахівців морської галузі в морських закладах освіти України, зокрема з історії мореплавства, географії судноплавства, а також в організації виховних заходів; подальшого розвитку набули наукові положення щодо творчого використання конструктивного історико-педагогічного досвіду в умовах сучасного реформування національної системи професійної освіти України.

Розроблено і впроваджено навчальний посібник «Становлення і розвиток морської освіти на Херсонщині» та робочі програми з навчальних дисциплін «Історія мореплавства», «Географія судноплавства», які використовувалися викладачами для доповнення тематики лекційних і семінарських занять з історії мореплавства, географії судноплавства, в організації виховних заходів, у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців морської галузі в морських закладах освіти України.

Матеріали дослідження, його положення та висновки мають міждисциплінарний характер і можуть використовуватися при викладанні курсів «Історія мореплавства», «Географія судноплавства», а також дисциплін з історії педагогіки, при вирішенні наукових і практичних завдань

щодо реформування системи морської освіти (написання підручників і монографічних праць, розробки навчальних курсів тощо), для підвищення професійної компетентності викладачів і членів адміністративно-управлінської ланки.

Фактологічний матеріал і джерельна база дослідження можуть бути підґрунтям для наукових розвідок студентів, магістрантів, аспірантів, докторантів із проблем історії морської освіти.

Узагальнення досвіду функціонування морських навчальних закладів на різних історичних етапах надало підстави для виокремлення таких *перспектив розвитку морської освіти*: зростання рівня демократичності в управлінні морськими навчальними закладами, особливо тих, що на сьогодні являють собою освітньо-професійні центри (наприклад, Херсонська державна морська академія, Національний університет «Одеська морська академія»); підтримка педагогічних ініціатив щодо оновлення форм і методів навчання курсантів із запровадженням сучасних освітніх технологій і збереженням національних традицій та регіональної ментальності; подальший розвиток змісту морської освіти – удосконалення навчальних планів і програм, створення нових освітніх програм, розширення профілів, спеціальностей і спеціалізацій зі збереженням традицій у визначенні цілей підготовки, співвідношення її елементів і частин; узгодження стратегічних завдань і тактики підготовки й перепідготовки фахівців морських спеціальностей із соціально-економічними запитами Європи та світу, міжнародними стандартами; забезпечення цілісності в управлінні системою морської освіти з урахуванням відомчого розпорощення її структурних елементів.

Аналіз практики функціонування системи морської освіти в імперську добу, за радянських часів і на сучасному етапі надав підстави окреслити такі *можливості* щодо її розвитку: участь викладачів і адміністраторів у міжнародних науково-освітніх проектах з підготовки командного складу для торговельного флоту Європи; поширення авторського курсу «Менеджмент

морських ресурсів» у циклі професійної та практичної підготовки морських навчальних закладів України; комплексне й автономне (у межах одного закладу) вирішення питання щодо організації неперервної ступеневої підготовки морських фахівців від рівня кваліфікованого робітника до рівня магістра відповідно до вимог національних та міжнародних стандартів; формування позитивного міжнародного іміджу не лише південних областей як регіону моряків та корабелів, а й усієї України як європейської морської держави.

Ключові слова: морська освіта, морські навчальні заклади, організаційно-педагогічні засади, педагогіка середовища морської освіти, підготовка фахівців морської галузі, південь України, розвиток морської освіти, історичні періоди розвитку морської освіти.

SUMMARY

A. I. Lyashkevich Theory and practice of maritime education in the south of Ukraine (30s of the 19th - the beginning of the 21st century). - On the rights of the manuscript.

Dissertation for obtaining a scientific degree of the doctor of pedagogical sciences on specialty 13.00.01 - general pedagogics and history of pedagogy. - Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk, Ternopil, 2019.

The dissertation presents the results of the historical and pedagogical research of the theory and practice of maritime education in the south of Ukraine; it presents the content, forms, methods and leading trends of its development from the 30th years of the 19th to the beginning of the 21st century.

The current state of development of Ukraine as a naval state, global global processes of integration taking place in the marine and other sectors, the needs of Ukrainian society on the path of reform - all this requires special attention to the problems of training specialists in maritime education. The study of scientific and journalistic sources testifies that organizational and substantive problems of marine

education have always been of interest not only to politicians and public figures of various ranks, but also to academics and practitioners. The complex and diverse "maritime issue" that aggravated in Ukraine in recent years, actualized the task of determining the strategy of marine education development. In the above-mentioned perspective, the issue of organizing maritime education in the southern territories is of great importance, since it was here that the Black Sea Fleet was created in the national interest of the state and the opening of the first marine non-military educational establishment in the 1930s was established. Consequently, there is an objective need for a generalized study in which, based on the new methodological approaches, the indicated process would be considered in the aggregate of all its systemic components, taking into account the historical and pedagogical peculiarities of various socio-political periods of the country's development. The importance of the theme of the dissertation research is underlined by the growing frequency of discussions at the state level on the issues of the revival of Ukraine as a strategic partner in international transport and maritime trade.

The object of the study is the genesis of marine education in Ukraine. The subject of the research is theoretical principles and practice of marine education development in the south of Ukraine (30s of the 19th - the beginning of the 21st century). The purpose of the study is to base theoretical and methodological principles of the development of marine education in the south of Ukraine during the 1930s and the beginning of the 21st centuries and to determine the main directions of extrapolation of constructive experience and progressive ideas into modern practice in the process of reforming education.

The scientific novelty of the study is that it is for the first time:

- on the basis of a comprehensive retrospective analysis the theoretical and methodological principles of the development of marine education in the south of Ukraine from the 30th years of the 19th to the beginning of the 21st century were researched;

- the factors that influenced the development of marine education in the south of Ukraine during the research period were determined: socio-economic,

socio-political, organizational-pedagogical, branch-technological and regional, which are based on the system-chronological approach to the consideration of the essence of historical and pedagogical events in the discourse of the genesis of marine educational institutions;

- the cross-cutting laws of the development of marine education are revealed: the combination of European and Ukrainian traditions, the dependence of the organization of marine education on the socio-economic needs and the conditions of the southern region and the country as a whole, and its content - from the level of scientific and technological development, ideological and pedagogical doctrine and state support ;

- the author's periodization of the formation and development of marine education in the south of Ukraine in the 1930's and the beginning of the 21st century was grounded, taking into account socio-political, economic and legal and pedagogical determinants, the specifics of each period were established, continuity and interdependence between them: 1) spontaneous- the establishment (1830's - the second half of the 1850's) - the emergence of centers of educational and professional environment marine education in the absence of a single program for its formation, 2) the first reformatory (the second half of the 1850's - the beginning of the 1870s) - a change in the content of the marine profile of the institutions, caused by the loss of influence in the Black Sea Basin (the consequences of the Crimean War), 3) the second reformatory (the beginning of the 1870's - early 1900's) - the construction of a marine education system based on a new legal framework; 4) Legislative (early 1900s - 1920) - an attempt to form a legal basis for marine education as a complex structured part of the professional (in the period of 1917-1920, when foreign intervention and civilization took place in southern Ukraine 5) The search and unification (1920-1991) - the search for a new organizational and pedagogical basis for marine education (through the rejection of past experience) with the subsequent standardization of the system of training specialists for the merchant fleet (three subperiods: pre-war development (1920s-1941), the post-war reconstruction (1944-1959), industry-professional gigantism

(1959-1991) and the pause of 1941-1944, when the south of Ukraine was occupied); 6) hereditary-renewal (1991-2014) - development of a national, qualitatively new maritime education system based on the synthesis of productive experience of the past, modern innovations (technical, managerial, pedagogical) and national traditions (with a pause in 1991-1995 when a new the legislative base and the question of the future of the Black Sea Fleet);

- the structural components of maritime education (target, informative, normative-legal, operational-activity, motivational, evaluative-productive) as a process and as a social-pedagogical system (cultural and educational institutions, scientific institutes, educational institutions, administrative structures, branch enterprises) are singled out, professional societies) that influenced the development of marine education in the study period;

- the content content of the definition of "marine education" is described in the narrow sense as a purposeful process through which the system of educational and non-educational institutions, cultural-educational institutions and professional institutions is transferred from one person, group or community other generations a set of general and specialized knowledge and related skills and competences for training marine specialists in the interests of the individual, society and the state, and in the broad sense as a socio-economic phenomenon - an open dynamic system characterized by the presence of interdependent structural and functional components connected to the hierarchical system by direct and feedback links.

The preconditions of the regional specificity of the development of marine education in the south of Ukraine in accordance with the current international requirements and needs of the state are specified; the role and influence of officials of different levels on the development of the marine education system in the south of Ukraine from the beginning of the 19th to the beginning of the XXI century. Further development has been achieved: the basic categories and concepts related to the phenomenon of "marine education", "marine educational institution" in particular; theoretical and methodological principles of the formation of the content of the training of specialists in maritime education of all educational-

qualification levels; systematization and characterization of the historiography of the problem; classification, systematization and analysis of published and unpublished documents (regulations, orders, substrates, curricula, etc.) of state and leading educational authorities that determined the development of marine education (structure, content, organizational and pedagogical principles, teaching methods, management system) in the south of Ukraine .

The new materials of the funds DAKHO, DAMO, DAOO and the departments of rare editions of libraries were introduced into scientific circulation - 32 little-known and 17 unknowns (correspondence and reports of Prince G. Potemkin, reports on activities of nautical classes and other maritime educational institutions, statistics on students, biographical information officials of different rank).

The concept of the results of the history of pedagogy of the imperial and Soviet times related to the development of marine education in the south of Ukraine has been expanded.

The practical significance of the results obtained is determined by the fact that the historical retrospective of the practice of the marine educational institutions of the south of Ukraine was recreated on a multi-sectoral source basis, constructive in the historical pedagogical experience of the past (the organization of the activity of non-military institutions of the Ministry of the Interior in the mode of the closed type, the creation of base The Ministry of Education and Science as educational centers with the industrial complex, ensuring the cooperation of the Ministry of Education and Science with cultural-educational and professional-sectoral institutions, forming a holistic the system of marine education, training of personnel potential for the Ministry of Education not only on the basis of special, but also pedagogical education, the formation of a detachment of training ships as a guarantor of the quality of professional training of marine specialists, the full value of the educational component in the educational process based on patriotic principles and national traditions). On the materials of the research the textbook "Formation and development of marine education in the

Kherson region" was developed and implemented, which was used by teachers to supplement the topics of lectures and seminars on the history of navigation, navigation geography, educational activities, in the process of training future specialists in the maritime industry in maritime educational institutions Of Ukraine. The materials of the study, its conclusions and positions can be used in solving scientific and practical tasks related to the reformation of the marine education system (writing textbooks and monographs, developing training courses, etc.), studying disciplines on the history of pedagogy in higher educational institutions, to enhance the professional competence of teachers and members administrative and management links. The factual material and source of research can be the basis for scientific researches of students, magistrates, postgraduates, doctoral students on the problems of the history of maritime education.

The conducted study allowed to generalize the experience of the functioning of marine educational institutions at different historical stages and provided the basis for identifying such prospects for the development of marine education: growth the level of democracy in the management of maritime educational institutions, especially those that today are educational and professional centers (for example, Kherson State Maritime Academy, National University "Odessa Maritime Academy"); support of pedagogical initiatives on updating forms and methods of teaching cadets with introduction of modern educational technologies and preservation of national traditions and regional mentality; further development of the content of marine education - improvement of curricula and programs, the creation of new educational programs, the expansion of profiles, specialties and specializations with the preservation of continuity in determining the objectives of training, the ratio of its elements and parts; coordination of strategic tasks and tactics of training and retraining specialists of marine specialties with socio-economic demands of Europe and the world, international standards; ensuring integrity in the management of the marine education system, taking into account departmental spraying of its structural elements.

An analysis of the practice of the marine education system in the imperial era, during the Soviet era and at the present stage, has given an opportunity to outline the following possibilities for its development: the participation of teachers and administrators in international scientific and educational projects for the training of the command structure for the European merchant fleet; Distribution of the author's course "Management of marine resources" in the cycle of professional and practical training of marine educational institutions of Ukraine; complex and autonomously (within the same institution) to decide on the organization of continuous graduate training of marine specialists from the level of a skilled worker to a master's level in accordance with the requirements of national and international standards; the formation of a positive international image of not only southern regions, as a region of sailors and ships, but also of Ukraine as a European maritime state.

Key words: marine education, marine educational establishments, organizational and pedagogical principles, pedagogy of the marine education environment, preparation of marine specialists, south of Ukraine, development of marine education, historical periods of marine education development.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Ляшкевич А. І. Організація морської освіти на півдні України в ХІХ – початку ХХІ століттях: монографія. Херсон: «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. 478 с.
2. Ляшкевич А. І. Становлення і розвиток морської освіти на Херсонщині: навчальний посібник. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти». 2018. 180 с.
3. Ляшкевич А. І. Запровадження компетентнісного підходу до організації навчально-виховного процесу підготовки майбутніх фахівців морської галузі. Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький

державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Київ: Гнозис, 2015. Додаток 1 до вип. 35, т. 7 (58). Тематичний випуск: Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. С. 398–407.

4. Ляшкевич А. І. Рейтингова оцінка діяльності вищих морських навчальних закладів України. *Гірська школа Українських Карпат / ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*. Івано-Франківськ, 2016. № 15. С. 153–157.

5. Ляшкевич А. І. Самоменеджмент психофізичного стану моряка як педагогічна проблема. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Київ: Гнозис, 2016. Додаток 1 до вип. 36, т. 8 (68). Тематичний випуск: Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. С. 187–198.

6. Ляшкевич А. І. Компетентнісний підхід в системі вищої морської освіти (кінець ХХ – початок ХХІ століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти»*, 2016. Випуск 32. С. 279–284.

7. Ляшкевич А. І. Специфіка розробки методологічного підґрунтя дослідження історії морської освіти в Україні (60–70 роки ХХ століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти»*, 2017. Випуск 33. С. 291–296.

8. Кузьменко В. В., Ляшкевич А. И. Развитие морского образования в условиях компетентностного подхода в ХХІ столетии. *Доклады Казахской академии*. 2017. № 3. С. 23–31.

9. Ляшкевич А. І. Методологічні засади дослідження історії морської освіти на півдні України (XVIII–XXI ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. Черкаси, 2017. № 6. С. 101–106.

10. Lyashkevych A. Theoretical Basis for Creating Scientific Research on History of Maritime Education in Ukraine (XVIII–XXI century). *Journal of Advocacy, Research and Education*, 2017, 4(1): 22–26. Published in the Ghana. Number of views: 3 Download in PDF

URL: http://www.kadint.net/journals_n/1497433891.pdf

11. Ляшкевич А. І. Історіографія становлення і розвитку морської справи на Півдні України у дослідженнях науковців XIX–XX століть. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Випуск 34. С. 297–303.*

12. Ляшкевич А. І. Внесок адмірала М. Лазарева в розвиток морської справи на півдні України (30–40 роки XIX століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Випуск 35. С. 299–303.*

13. Ляшкевич А. І. Періодизація становлення і розвитку військово-морської освіти в Україні (початок XVIII – 50–90-ті рр. XX століття). *ScienceRise: Pedagogical Education*. Харків: НВП ПП «Технологічний Центр», 2017. № 10 (18). С. 33–37.

14. Ляшкевич А. І. Морська освіта в кадетських корпусах: історія та перспективи (XIX – початок XX століття). *Гуманізація навчально-виховного процесу / за загальною редакцією В. І. Сипченка. Харків: Видавництво НТМТ, 2017. № 5 (85). С. 166–178.*

15. Ляшкевич А. І. Етапи розвитку торговельно-морехідної освіти на півдні України (20-ті роки XIX–XX століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Випуск 36. С. 268–273.*

16. Ляшкевич А. І. Виникнення навчальних закладів морського профілю на південноукраїнських землях (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Педагогічні*

науки: теорія, історія, інноваційні технології / голов. ред. А. А. Сбруєва. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. № 10 (74). С. 24–34.

17. Ляшкевич А. І. Формування державної системи народної освіти у XVIII столітті. Науковий збірник «*Наукова проблема знань, освіти, права та менеджменту*». Кельм: Фондація «Освіта і наука без меж PRO FUTURO», 2017. № 4 (20). С. 191–202.

18. Ляшкевич А. І. Аналіз генези закладів морського профілю у XVIII столітті. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Херсон: Вид-во ХДУ, 2017. Т. 2, вип. 80. С. 27–31.

19. Ляшкевич А. І. Внесок військових губернаторів у розвиток морської освіти (початок XVIII – XIX століття). *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. Науково-методичний журнал. 2017. № 3. С. 11–15.

20. Ляшкевич А. И. Становление и развитие морского образования в XVIII веке. *Доклады Казахской академии*. № 1. 2018. С. 53–65.

21. Ляшкевич А. І. Становлення і розвиток морської освіти в кадетських корпусах у XIX – на початку XX століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки: збірник наукових праць / за ред. Т. Степанової*. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. С. 172–177.

22. Lyashkevych A. Stages of Naval Education Development in Ukraine (the 18th Century – Latter Half of the 20th Century). *Journal of Advocacy, Research and Education*, 2018, 5(1): 23-27. Published in the Ghana. Number of views: 33 Download in PDF

URL: http://www.kadint.net/journals_n/1528375387.pdf

23. Ляшкевич А. І. Херсон: колыска морської освіти торгового флоту (кінець XVIII – початок XIX століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 37. С. 278–282.

24. Ляшкевич А. І. Херсон: колыска морської освіти торгового флоту (30-ті роки XIX – початок XX століття). *Збірник «Наукові записки*

Міжнародного гуманітарного університету». Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 28. С.110–114.

25. Ляшкевич А. І. Навчальні заклади морського профілю на півдні України в першій чверті ХІХ століття. Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Глухів, 2018. Вип. 1 (36). С. 251–258.

26. Ляшкевич А. І. Функціонування морських класів на півдні України в другій половині ХІХ століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 38. С. 244–249.

27. Ляшкевич А. І. Історія «Товариша» як судна навчальної бази Чорноморського флоту (кінець ХІХ – кінець ХХ ст.): збірник наукових праць *«Гуманізація навчально-виховного процесу»* / за загальною редакцією проф. В. І. Сипченка. Харків: ТОВ «Видавництво НТМТ», 2018. № 3 (89). С. 190–205.

28. Кузьменко В. В., Ляшкевич А. І. Роль вільних матросів та інших товариств у розвитку морської освіти у ХІХ столітті. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології* / голов. ред. А. А. Сбруєва. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. № 5 (79). С. 134–144.

29. Ляшкевич А. І. Історія розвитку військово-морських навчальних закладів у першій половині ХХ століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 39. С. 282–290.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

30. Ляшкевич А. І. Місце загальних компетенцій у структурі підготовки морського фахівця у процесі викладання дисциплін гуманітарного циклу. *Теоретико-методичні засади реалізації компетентнісного підходу в системі ступеневої підготовки фахівців морської галузі: матеріали науково-*

практичної конференції (20 лютого 2015 року, м. Херсон). Херсон: Херсонська державна морська академія, 2015. С. 68–77.

31. Ляшкевич А. І. Самоменеджмент психофізичного стану як педагогічна технологія у розвитку професійної компетентності моряка. *Філософські проблеми сучасності: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції* (19 листопада 2015, м. Херсон). Херсон: РВВ «Колос», 2015. С.109–111.

32. Ляшкевич А. І. Формування професійної компетентності моряка шляхом самоменеджменту психофізичного стану. *Лінгвістика наукового тексту: теорія і практика: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції* (17–18 березня 2016 року, м. Херсон) / за заг. ред. В. І. Грицини. Херсон, 2016. С. 77– 81.

33. Ляшкевич А. І. Розвиток медіакомпетентності фахівців морської галузі як педагогічна задача. *Від медіаграмотності до медіакультури: стратегії, проблеми, перспективи: тези доповідей Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції* (27 квітня 2016 року, м. Миколаїв). Миколаїв: ОШПО, 2016. С. 53–55.

34. Кузьменко В. В., Ляшкевич А. І. Рейтингова оцінка діяльності вищих морських навчальних закладів України кінця ХХ початку ХХІ століття. *Фундаментальные и прикладные исследования: современные и научно-практические решения и подходы: сборник материалов II-й Международной научно-практической конференции* (10 березня 2017 року, м. Баку – Ужгород – Дрогобич) / [редактори-упорядники А. Душний, М. Махмудов, В. Ільницький, І. Зимозря]. Баку – Ужгород – Дрогобич: Посвіт, 2017. С. 241–243.

35. Ляшкевич А. І. Про педагогічну культуру в професійній освіті за Я. Коменським. *Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження): матеріали II всеукраїнських педагогічних читань* (24 березня 2017 року, м. Херсон). Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 317–321.

36. Ляшкевич А. І. Особистісна роль і значення організаційно-педагогічної та суспільно-наукової діяльності адмірала Чорноморського флоту О. Грейга. *Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка*: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції з міжнародною участю (14–15 вересня 2017 р.). Каховка – Херсон: Гілея, 2017. С. 185–188.

37. Ляшкевич А. І. Історична періодизація становлення і розвитку морської освіти на півдні України впродовж XIX–XXI століть. *Фундаментальні та прикладні дослідження у сучасній науці: V Наукова конференція*. Збірка наукових праць. Харків, Х.: Технологічний Центр, 2017. С. 40.

38. Ляшкевич А. І. Вклад М. Лазарева в розвитку військово-морського образования в первой половине XIX века. *Современные проблемы гуманитарных и социальных наук*: материалы международной научно-практической конференции (13 декабря 2017 года, г. Астана). Астана: Евразийский гуманитарный институт, 2017. С. 39–41.

39. Ляшкевич А. І. Історична періодизація розвитку торговельно-морехідної освіти в Україні (початок XIX–XX століття). *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами*: матеріали III Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції (5 грудня 2017 року, м. Херсон). Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 109–114.

40. Ляшкевич А. І. Психологічний вплив інформаційного середовища на людину в сучасному суспільстві. *Modernization of educational system: world trends and national peculiarities*: Conference Proceeding (February 23-rd, Kaunas). Kaunas: zdevnieciba «Baltija Publishing». 2018. P. 136–139.

41. Ляшкевич А. І. Херсон: колыска морської освіти торгового флоту (30-ті роки XIX – початок XX століття). *Інноваційні наукові дослідження у сфері педагогічних та психологічних наук*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (4–5 травня 2018 р., м. Київ). Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. 2018. С. 12–15.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

42. Ляшкевич А. І. Вплив мовного середовища на розвиток загальної культури майбутніх фахівців. *Гуманітарні проблеми вищої освіти: збірник наукових праць*. Харків: ХНАДУ, 2014. Вип. 5. С. 79–85.

43. Ляшкевич А., Каліцева О. Формування і розвиток медіакомпетентності у вищій школі як педагогічна задача. *Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського*. Вип. 86 (2016). Бар: Барський гуманітарно-педагогічний коледж ім. М. Грушевського 2016. С. 351–360.

44. Ляшкевич А. І., Бабишена М. І. Тлумачний словник морської термінології. Херсон: ХДМА, 2018. 148 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	24
ВСТУП.....	25
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ МОРСЬКОЇ ОСВІТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ.....	42
1.1. Методологічні основи та понятійний апарат дослідження.....	42
1.2. Джерельна база дослідження.....	64
1.3. Стан розробки проблеми становлення й розвитку морської освіти в Україні.....	81
1.4. Періодизація становлення й розвитку морської освіти на півдні України в період 30-ті роки ХІХ – початок ХХІ століття.....	108
Висновки до першого розділу.....	131
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ МОРСЬКОЇ ОСВІТИ НА ПІВДЕННИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ (1830–1920 рр.)....	137
2.1. Передумови виникнення морських навчальних закладів на південноукраїнських землях.....	137
2.2. Створення освітньо-професійного середовища морської освіти (початок 1830-х – друга половина 1850-х рр.).....	156
2.3. Перші реформування системи морської освіти (друга половина 1850-х – початок 1900-х рр.).....	180
2.4. Оновлення законодавчо-нормативної бази морської освіти (початок 1900-х – 1920 рр.).....	216
Висновки до другого розділу.....	240
РОЗДІЛ 3. УНІФІКАЦІЯ СИСТЕМИ МОРСЬКОЇ ОСВІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1920–1991 рр.).....	247
3.1. Формування радянської системи морської освіти (1920–1944 рр.).....	247
3.2. Особливості функціонування морських навчальних закладів у 1944–1991 рр.....	264

3.3. Організаційно-педагогічні засади та умови реалізації змісту морської освіти за радянських часів.....	291
Висновки до третього розділу.....	313
РОЗДІЛ 4. РОЗБУДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ МОРСЬКОЇ ОСВІТИ НА ПІВДНІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991–2013 рр.).....	317
4.1. Законодавче забезпечення і практика реалізації морської освіти.....	317
4.2. Оновлення змісту морської освіти в умовах інтеграції України в європейський простір.....	339
4.3. Перспективи розвитку системи морської освіти.....	359
Висновки до четвертого розділу.....	370
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	375
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	383
ДОДАТКИ.....	452

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВМФ	–	військо-морський флот
ГКПТО	–	Головний комітет професійно-технічної освіти
МО	–	морська освіта
МНЗ	–	морський навчальний заклад
НКШС	–	народний комісаріат шляхів сполучення
ОКХ	–	освітньо-кваліфікаційна характеристика
ОПП	–	освітньо-професійна програма
ПДНВ	–	протокол дипломування та несення вахти
ПТУ	–	Професійно-технічне училище
РТПіТ	–	Російське товариство промисловості і торгівлі
СРСР	–	Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТСРПТ	–	Товариство сприяння російській промисловості і торгівлі
УРСР	–	Українська радянська соціалістична республіка

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний стан розвитку України як морської держави, глобальні світові процеси інтеграції, що відбуваються в морській та інших галузях, потреби українського суспільства на шляху реформування – усе це вимагає особливої уваги до проблем підготовки фахівців із морською освітою. Вивчення наукових і публіцистичних джерел засвідчує, що організаційно-змістовні аспекти морської освіти завжди цікавили не лише політиків і державних діячів різних рангів, а й науковців та педагогів-практиків. Складне й різнопланове морське питання, що загострилося в Україні в останні роки, актуалізувало й завдання визначення стратегії розвитку морської освіти. В означеному аспекті важливого значення набуває проблема організації морської освіти на південних територіях, оскільки саме тут у національних інтересах держави було створено Чорноморський флот і відбулося відкриття в 30-х роках XIX століття першого морського невійськового навчального закладу.

Зміцнення престижу й авторитету України на ринку послуг, зокрема й освітніх, актуалізує необхідність урахування Манільських поправок 2010 року до кодексу підготовки, дипломування моряків та несення вахти (ПДНВ), який ставить перед сучасною системою морської освіти завдання, що потребують невідкладного вирішення. Нормативно-правове підтвердження нагальності забезпечення ефективного функціонування системи морської освіти знаходимо в положеннях законів України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2014), «Про професійну (професійно-технічну) освіту» (проект 2018), Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), Морської доктрини України на період до 2035 року (2009), проекту реформування освітньої галузі в Україні та проекту Концепції розвитку освіти до 2025 року.

Студіювання джерел щодо генези морської освіти на південно-українських землях дає підстави стверджувати, що на початку XXI століття

означена проблема потрапила в поле зору сучасних дослідників, зокрема історії педагогіки. Переосмислення історико-педагогічних фактів і подій, які мають вагомe значення для об'єктивного відтворення історії розвитку морської освіти в південному регіоні України, обумовлено низкою таких чинників. По-перше, в умовах становлення цілісної самостійної держави, відродження її історії (регіональної зокрема) є стратегічним питанням, розв'язання якого значно розширить можливості використання конструктивного досвіду минулого. По-друге, інтерес до названої проблеми викликаний її недостатнім висвітленням у сучасній історико-педагогічній науці та однозначністю риторики щодо оцінки значущості подій на південноукраїнських землях (Північному Причорномор'ї) у період ХІХ–ХХ століть. По-третє, об'єктивний аналіз діяльності очільників державних структур та окремих посадових осіб щодо розвитку системи морської освіти вносить уточнення й доповнення в пошук історичних реалій, розуміння складних явищ і процесів зазначеного хронологічного відрізка. На наш погляд, з'ясування особливостей функціонування навчальних закладів, які готували фахівців для морської галузі на півдні України (саме тут було започатковано систему морської освіти) упродовж 1830-х рр. – початку ХХІ століття (від відкриття першого навчального закладу до сучасності), дасть змогу віднайти науково-практичну цінність в організаційно-педагогічній площині продуктивного досвіду минулого (діяльності морських навчальних закладів зокрема), застосування якої сприятиме подальшому розвитку національної системи морської освіти.

Аналіз численної кількості різнопланових джерел засвідчив, що більшість наукових публікацій із зазначеної проблеми лише розкривають окремі аспекти підготовки фахівців для військового, зрідка – торгового флоту, і вказують на переваги та недоліки організації морської освіти на певних історичних проміжках, проте не відтворюють цілісного уявлення про становлення і розвиток системи морської освіти на півдні України. Отже, існує об'єктивна необхідність у проведенні узагальнювального дослідження,

у якому на підґрунті нових методологічних підходів указаний процес було б розглянуто в сукупності всіх його системних складових з урахуванням історико-педагогічних особливостей різних суспільно-політичних періодів розвитку країни. Важливість теми дисертаційного дослідження підкреслюється й зростаючою частотою обговорень на державному рівні питань відродження України як стратегічного партнера міжнародних перевезень і морської торгівлі.

Потребують подальшого переосмислення висновки і припущення, зроблені в працях з теорії професійної освіти (В. Кузьменко, Н. Терентьєва, Г. Терещук, С. Шмалей), підготовки фахівців для Чорноморського флоту (Д. Афанасьєв, Л. Бескровний, Ф. Веселаго, Л. Герганов, Ю. Грішина, Н. Залеський, С. Огородников, М. Познер, Ю. Руммель, К. Скальковський та ін.); досліджень із урахуванням нових орієнтирів чекають доробки вчених професійної підготовки морських фахівців торговельного транспорту (М. Барбашев, В. Виноградов, Є. Євдокимов, С. Іловайський, Ю. Філіпов, М. Шавров, та ін.) та діяльності окремих навчальних закладів морського профілю (А. Борисов, Х. Вальдемар, А. Веселов, П. Геленковський, М. Гошкевич, О. Зелений, А. Пароменський, Т. Сухова та ін.). Захищені кандидатські й докторські дисертації, у яких автори (М. Алпатов, М. Бабишена, Ю. Бордученко, А. Зуєв, Л. Герганов, А. Кондуков, М. Кулакова, Я. Нагребельний, І. Сокол, А. Солодовник, О. Чорний) розглядають певні аспекти названої проблеми, які також підкреслюють її актуальність.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, у яких прямо чи опосередковано розглядається проблема функціонування системи морської освіти, сьогодні немає цілісного системного дослідження теорії і практики морської освіти на півдні України в період 30-ті роки ХІХ – початок ХХІ століття. Доцільність нашого дослідження зумовлена й потребою подальшого розв'язання низки *суперечностей*, зокрема між:

– визнанням суспільством і державою значущості здобутків історико-педагогічної науки XIX–XX століть та недостатнім використанням конструктивного досвіду минулого в організації різнорівневої морської освіти;

– необхідністю приведення морської освіти до міжнародних вимог та збереження кращих національних традицій і надбань;

– потребою визначення переліку форм організації морської освіти, запозичених із радянського періоду, та таких, що мають наслідково-традиційне коріння.

Аналіз історико-педагогічних розвідок, літературних і наукових джерел та інтернет-ресурсів доводить, що сьогодні в історико-педагогічній науці немає фундаментальної теоретико-методологічної праці, у якій би системно, усебічно і послідовно висвітлювалися аспекти становлення й розвитку морської освіти на півдні України. Отже, особлива актуальність проблеми в науково-теоретичному вимірі, яка викликана потребою подолання фрагментарності історико-педагогічних знань щодо розвитку морської освіти в означеному регіоні, зумовила вибір теми дисертаційного дослідження **«Теорія і практика морської освіти півдня України (30-ті роки XIX – початок XXI століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до науково-дослідницької проблематики Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради «Історико-педагогічні аспекти розвитку неперервної освіти в Україні та зарубіжжі» (№ 0115U002891).

Тему дисертації затверджено вченою радою Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (протокол № 7 від 26 березня 2015 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол № 3 від 16 травня 2017 року).

Об'єкт дослідження – генеза морської освіти в Україні.

Предмет дослідження – теоретичні засади і практика розвитку морської освіти на півдні України (30-ті роки ХІХ – початок ХХІ століття).

Мета дослідження – на основі комплексного ретроспективного аналізу обґрунтувати теоретико-методологічні засади розвитку морської освіти на півдні України в період 30-х років ХІХ – початку ХХІ століть і визначити основні напрями екстраполяції конструктивного досвіду й прогресивних ідей у сучасну практику в процесі реформування освіти.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан досліджуваної проблеми в педагогічній теорії та освітній практиці, схарактеризувати джерельну базу дослідження та розкрити сутність його базових понять.

2. Визначити методологічні основи вивчення розвитку морської освіти в період 30-х років ХІХ – початку ХХІ століття.

3. Виокремити періоди і схарактеризувати основні тенденції розвитку морської освіти на півдні України в досліджуваній період.

4. Дослідити організаційно-педагогічні основи діяльності морських навчальних закладів півдня України у визначених хронологічних межах, з'ясувати вплив на них глобальних (соціально-економічних, суспільно-політичних, організаційно-педагогічних) і локальних (регіональних) чинників.

5. Здійснити ретроспективний аналіз структури і змісту системи морської освіти в різних часових відрізках, з'ясувати особливості її організації та тенденції змін.

6. Визначити перспективи розвитку морської освіти і можливості використання конструктивного історико-педагогічного досвіду в умовах сучасного реформування національної системи професійної освіти України.

Концепція дослідження ґрунтується на системно-хронологічному підході до розгляду сутності історико-педагогічних подій щодо розвитку системи морської освіти в Україні, які відбувалися під впливом соціально-

економічних, суспільно-політичних, організаційно-педагогічних, галузевих, технологічних та регіональних чинників. Загальна концепція дослідження базувалася на таких положеннях:

– визначення стратегічних напрямів, мети і принципів розвитку системи морської освіти (академічної і професійної) та створення відповідної нормативно-законодавчої бази в межах державної освітньої політики й національних інтересів країни;

– аналіз морської освіти як складного, неперервного процесу, зміст якого визначається рівнем розвитку науки, педагогічної зокрема, і формується в певному просторово-часовому полі;

– урахування регіональних особливостей у процесі розвитку морської освіти на певних територіях із визначенням педагогічних основ в організації освітнього процесу (мета і завдання, підходи і принципи, форми і методи, засоби і прийоми).

Концептуальною домінантою дослідження визначено морську освіту:

– яка завжди є складовою національної системи освіти, що вибудовується на державному рівні й набуває особливостей на регіональному, що за різних суспільно-політичних устроїв стає частиною багаторівневої складно структурованої системи професійної освіти, яка на кожному історичному етапі має свої цілі, зміст, організацію та результати;

– яка структурно є цілісною, відкритою, динамічною соціально-економічною та педагогічною системою, що функціонує в соціально-культурному просторі, змістовно – вона є професійно-предметним середовищем.

Вихідні положення концепції конкретизуються в чотирьох взаємопов'язаних концептах: методологічному, історичному, теоретичному, технологічному, що розглядаються в системі і взаємодії в кожному історичному періоді й сприяють реалізації мети та завдань дисертаційної роботи.

Методологічний концепт відображає взаємозв'язок і взаємодію наукових підходів до вивчення генези морської освіти, а саме:

- системного – для розгляду розвитку морської освіти як частини багатоаспектного історичного процесу, з одного боку, та як складової національної системи освіти (структура, зміст освіти, організація освітнього процесу, результати навчання) з іншого;

- історико-хронологічного – для відстеження змін у змісті та організації морської освіти в різні історичні періоди з урахуванням їх місця, передумов і обставин та обґрунтування періодизації становлення і розвитку морської освіти на півдні України;

- синергетичного – для висвітлення розвитку морської освіти як багатоаспектного складного феномена, сутність якого зумовлена дією низки різнопланових чинників;

- структурно-функціонального – для здійснення аналізу системи морської освіти з виокремленням в її складі ієрархічної структури та встановленням функціональних зв'язків між її елементами;

- просторо-середовищного – для забезпечення отримання знань про інструменти опосередкованого управління розвитком морською освітою.

Історичний концепт передбачає дослідження проблеми крізь призму історичної ретроспекції функціонування морських навчальних закладів із відстеженням генези змісту, форм та методів навчання та з виокремленням і обґрунтуванням періодів розвитку морської освіти на півдні України.

Теоретичний визначає категоріальний апарат дослідження, обумовлює систему вихідних концептуальних положень, підходів і концепцій, що сприяють обґрунтованості розкриття теоретико-методологічних засад, специфіки й особливостей, періодів і тенденцій розвитку морської освіти в окреслених хронологічних межах.

Технологічний уособлює критично-конструктивний аналіз, оцінювання й узагальнення історичного досвіду функціонування системи морської освіти на півдні України, що може стати підґрунтям для визначення пріоритетів і

напрямів її подальшого розвитку та окреслення можливостей творчого використання конструктивних ідей у площині сучасного реформування системи професійної освіти.

Інструментом аналізу розвитку морської освіти на півдні України є логіко-структурна модель, що охоплює такі взаємопов'язані між собою складові:

1) причини – суспільно-політичні, економіко-технологічні й організаційно-педагогічні, що визначали напрями змін у структурі та змісті морської освіти, організації навчально-виховного процесу в морських навчальних закладах, формах і методах навчання, системі управління;

2) результати – офіційно зафіксовані параметри освіти (рівень знань і вмінь, перелік і зміст компетентностей).

Теоретичну основу дослідження складають:

– філософські концепції українських учених щодо трансформування освітніх систем (В. Андрущенко, В. Кремень, Н. Ничкало);

– концептуальні положення методології сучасної історико-педагогічної науки (О. Адаменко, С. Гончаренко, Н. Гупан, В. Кушнір, О. Сухомлинська);

– положення теорії систем, системного аналізу та системно-структурного підходу до аналізу педагогічних явищ (Р. Акофф, В. Афанасьєв, Л. Берталанфі, В. Беспалько, І. Блауберг, І. Малафійк та ін.);

– положення теорії неперервної професійної освіти (С. Батишев, В. Кузьменко, І. Лікарчук, Н. Слюсаренко та ін.).

Для розв'язання обраних завдань використано комплекс **наукових методів**:

1) *загальнонаукових* – історіографічний та історико-генетичний аналіз для здійснення структуризації масиву історико-педагогічних джерел і поділу їх за проблемно-хронологічним принципом; конструктивно-генетичний аналіз для встановлення етапності розвитку морської освіти на півдні України в досліджуваний період; системно-структурний аналіз для з'ясування структури дослідження, визначення його етапів, з'ясування

організаційних і процесуально-змістовних особливостей наукового пошуку на кожному з них; термінологічний аналіз спеціальної літератури для пояснення змісту окремих термінів відповідно до предмета дослідження; причинно-наслідковий аналіз для встановлення зв'язку між розвитком морської освіти й соціально-політичними та галузево-технологічними змінами; конкретно-історичний аналіз для порівняння сутності реформ, у результаті яких змінювалася законодавчо-нормативна база морської освіти; порівняльно-педагогічний аналіз, синтез і узагальнення практики підготовки фахівців для торгового флоту; ретроспекція подій та явищ для виявлення тенденцій і перспектив реформування змісту та організації морської освіти в Україні;

2) *конкретно-наукових* – дискурсу для аналізу протоколів екзаменів на отримання звання штурмана і шкіпера, журналів успішності учнів; статистики для проведення узагальнення подій і фактів за кількісними параметрами.

Синергія обраних методів забезпечила добір і аналіз джерельної бази, достовірність отриманих результатів та узагальнювальних висновків.

Джерельну базу дослідження складає комплекс різновидових (статті, монографії, дисертації, автореферати, державні документи, звіти, листи), різнопрофільних (історичні, біографічні, технічні, педагогічні, оповідні, спеціальні), різножанрових (наукові, науково-популярні, публіцистичні, методичні) та архівних документів і опублікованих праць ХІХ – початку ХХІ століття, що висвітлюють проблеми становлення й розвитку морської освіти на півдні України.

Фактологічний матеріал базується на документах офіційного характеру:

– *матеріали архівів*, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (Ф. 166 Міністерство народної освіти України), Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного архіву громадських об'єднань, Державних архівів Херсонської, Миколаївської та Одеської областей, електронні ресурси

Російського державного архіву ВМФ, архівних фондів «Херсонської морської академії», відділів рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського і науково-педагогічної бібліотеки ім. В. О. Сухомлинського, краєзнавчих відділів Комунального закладу «Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека імені О. Гончара» Херсонської обласної ради та бібліотеки Миколаївської філії Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова;

– *державні документи* (закони, урядові постанови й укази, накази міністрів Російської імперії, СРСР, УРСР та незалежної України, галузеві нормативні акти), що на різних етапах регулювали діяльність системи морської освіти;

– *проекти освітніх реформ, концепції розвитку морської галузі;*

– *наукові публікації* в часописах, адрес-календарях, періодиці XIX–XXI століть («Морской сборник», «Море», «Отечественные записки», «Русское судоходство», «Югъ», «Херсонские губернские ведомости», «Николаевский вестник», «Одесский вестник», «Записки Одесского общества истории и древностей», «Журнал для чтения воспитанникам военно-учебных заведений», «Опыт морских учебных заведений», «Школа и жизнь», «Педагогический сборник», «Советская педагогика», «Радянська освіта»);

– *історичні нариси та спогади істориків і викладачів* вищих навчальних закладів (М. Аркаса, Д. Багалея, М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Огієнка, Д. Яворницького та ін.);

– *нарративні джерела й праці* (статистичні збірники, біографічні довідники; монографії та дисертаційні дослідження названого періоду; матеріали педагогічних читань і конференцій; інформаційні ресурси мережі Інтернет).

Хронологічні межі дослідження розвитку морської освіти на півдні України охоплюють період із 30-х років XIX століття до початку XXI століття.

Нижня хронологічна межа (30-ті роки XIX століття) визначається адміністративним розподілом території Російської імперії (у 1832 році) на освітні округи та заснуванням першого на українських землях (у 1834 році в місті Херсоні) морського навчального закладу, за указом імператора Миколи I, у якому готували фахівців для торгового флоту.

Верхня межа дослідження (початок XXI століття) зумовлена реформуванням національної системи освіти, прийняттям Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013). З метою поглибленого вивчення окремих аспектів генези системи морської освіти на південноукраїнських землях до дослідження залучено відповідні матеріали в дещо ширших хронологічних рамках.

Територіальні межі дослідження охоплюють південь України: Херсонську, Миколаївську та Одеську області радянського і сучасного періодів, частину Кіровоградської, Дніпропетровської областей та Крим – території, які на початку XIX століття утворювали Херсонську та Таврійську губернії (Новоросійський край) Російської імперії. Саме тут наприкінці XVIII століття стихійно відкривалися окремі морські навчальні заклади, а в 30-х роках XIX століття відбулося зародження цілісної системи морської освіти, завдяки якій забезпечувалася підготовка фахівців для військового та комерційного флотів Азово-Чорноморського басейну – не лише моряків, а й інженерів корабельної справи та персоналу берегового обслуговування.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому *вперше*:

– на основі комплексного ретроспективного аналізу обґрунтовано теоретичні засади розвитку морської освіти на півдні України в період із 30-х років XIX до початку XXI століття; визначено методологічні підходи (системний, структурно-функціональний, історико-хронологічний, конкретно-історичний, синергетичний, просторово-середовищний) з урахуванням закономірностей (випереджувальний характер розвитку науки щодо практики; обумовленість розвитку системи освіти внутрішніми та зовнішніми чинниками; рух дослідження від наративу до критичного аналізу;

залежність розвитку науки від накопичення емпіричних фактів до формування теорії), принципи (об'єктивності, науковості, історизму, детермінізму, багатофакторності) і методи (теоретичні та емпіричні), які розглядалися як прийоми й процедури пізнання та вивчення складних історико-педагогічних явищ і процесів становлення й розвитку морської освіти;

– розкрито наскрізні змістові лінії розвитку морської освіти: поєднання європейських та українських традицій, залежність організації морської освіти від суспільно-економічних потреб і умов південного регіону та країни в цілому, а її змісту – від рівня науково-технічного розвитку, ідеолого-педагогічної доктрини та державної підтримки;

– виокремлено структурні компоненти морської освіти (цільовий, змістовний, нормативно-правовий, операційно-діяльнісний, мотиваційний, оцінно-результативний) як процес та як соціально-педагогічна система (культурно-освітні заклади, наукові інституції, навчальні заклади, управлінські структури, галузеві підприємства, професійні товариства), що впливали на розвиток морської освіти в досліджуваній період;

– визначено рушійні сили і чинники, що впливали на розвиток морської освіти на півдні України в досліджуваній період: соціально-економічні (державні інтереси, розвиток науки і техніки, національна безпека, особистий приклад), суспільно-політичні (розпорошеність відомчого підпорядкування, дуальність в управлінні, національна безпека), організаційно-педагогічні (розширення спеціалізації підготовки за фахом та типом флоту, професійна нащадковість, патріотичне виховання, комплексність функціонування закладів у закритому режимі), галузево-технологічні та регіональні (географічне поширення від периферії – півдня – до центру, розгалужена виробнича база, змішане фінансування з широким представленням меценатства), які ґрунтуються на системно-хронологічному підході до розгляду сутності історико-педагогічних подій у дискурсі генези морських навчальних закладів;

– обґрунтовано авторську періодизацію і схарактеризовано основні тенденції становлення й розвитку морської освіти на півдні України в 30-ті роки XIX – на початку XXI століть з урахуванням суспільно-політичних, економіко-правових та педагогічних детермінант, встановлено специфіку кожного періоду, наступність і взаємозалежність між ними: 1) стихійно-установчий (1830-ті – друга половина 1850-х рр.) – точкове виникнення осередків освітньо-професійного середовища морської освіти за відсутності єдиної програми її становлення, 2) перший реформаторський (друга половина 1850-х – початок 1870-х рр.) – зміна змісту діяльності закладів морського профілю, спричинена втратою впливу на Чорноморському басейні (наслідки Кримської війни), 3) другий реформаторський (початок 1870-х – початок 1900-х рр.) – побудова системи морської освіти на базі нової інструктивно-правової бази, 4) законодавчий (початок 1900-х – 1920 рр.) – спроба сформуванню законодавчу базу морської освіти як складно структуровану частину професійної (у періоді виокремлено паузу 1917–1920 рр., коли на півдні України відбувалася іноземна інтервенція і громадянська війна), 5) пошуково-уніфікаційний (1920–1991 рр.) – пошук нового організаційно-педагогічного підґрунтя морської освіти (через відмову від досвіду минулого) із наступною стандартизацією системи підготовки фахівців для торговельного флоту (виокремлено три субперіоди: довоєнного розвитку (1920–1941 рр.), післявоєнного відновлення (1944–1959 рр.), галузево-професійного гігантизму (1959–1991 рр.) (з паузою 1941–1944 рр.)), 6) наслідувально-оновлювальний (1991–2013 рр.) – розбудова національної, якісно нової системи морської освіти на основі синтезу продуктивного досвіду минулого, сучасних інновацій (технічних, управлінських, педагогічних) та національних традицій (з паузою 1991–1995 рр.);

– охарактеризовано змістове наповнення дефініції «морська освіта» у вузькому значенні як цілеспрямований процес, за допомогою якого через систему навчальних і позанавчальних закладів, культурно-освітніх установ та професійних інституцій передається від однієї людини, групи чи спільноти

іншим поколінням сукупність загальноосвітніх та спеціалізованих знань і пов'язаних із ними вмінь та навичок для підготовки фахівців морської галузі в інтересах особистості, суспільства та держави, і в широкому значенні як соціально-економічний феномен – відкрита динамічна система, що характеризується наявністю взаємозалежних структурних і функціональних компонентів, пов'язаних в ієрархічну систему прямими й зворотними зв'язками.

Уточнено передумови регіональної специфіки розвитку морської освіти на півдні України відповідно до сучасних міжнародних вимог та потреб держави; роль і вплив посадових осіб різного рівня на розвиток системи морської освіти на півдні України в період із початку ХІХ до початку ХХІ ст.

Подальшого розвитку набули:

- базові категорії та поняття, пов'язані з феноменом «морська освіта», «морський навчальний заклад» зокрема;
- систематизація та характеристика історіографії проблеми;
- класифікація, аналіз та узагальнення опублікованих і неопублікованих документів державних та керівних освітніх органів, що детермінували розвиток морської освіти на півдні України.

До наукового обігу введено нові матеріали фондів ДАХО, ДАМО, ДАОО та відділів рідкісних видань бібліотек – 32 маловідомих і 17 невідомих (листування та рапорти князя Г. Потьомкіна, звіти про діяльність морехідних класів й інших морських навчальних закладів, статистичні дані про учнів, біографічні відомості чиновників різного рангу).

Практична значущість дослідження полягає в тому, що вдосконалено і доповнено навчальні програми з професійної підготовки майбутніх фахівців морської галузі в морських закладах освіти України, зокрема з історії мореплавства, географії судноплавства, а також в організації виховних заходів; подальшого розвитку набули наукові положення щодо творчого

використання конструктивного історико-педагогічного досвіду в умовах сучасного реформування національної системи професійної освіти України.

Розроблено і впроваджено навчальний посібник «Становлення і розвиток морської освіти на Херсонщині» та робочі програми з навчальних дисциплін «Історія мореплавства», «Географія судноплавства», які використовувалися викладачами для доповнення тематики лекційних і семінарських занять з історії мореплавства, географії судноплавства, в організації виховних заходів, у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців морської галузі в морських закладах освіти України.

Матеріали дослідження, його положення та висновки мають міждисциплінарний характер і можуть використовуватися при викладанні курсів «Історія мореплавства», «Географія судноплавства», а також дисциплін з історії педагогіки, при вирішенні наукових і практичних завдань щодо реформування системи морської освіти (написання підручників і монографічних праць, розробки навчальних курсів тощо), для підвищення професійної компетентності викладачів і членів адміністративно-управлінської ланки.

Фактологічний матеріал і джерельна база дослідження можуть бути підґрунтям для наукових розвідок студентів, магістрантів, аспірантів, докторантів із проблем історії морської освіти.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес у закладах вищої освіти України: Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова (довідка № 66-10/2410 від 11.07.2018 р.), Комунальний вищий навчальний заклад «Херсонська академія неперервної освіти» (довідка № 01-23/410 від 28.08.2018 р.), Херсонська державна морська академія (довідка № 01-31/1586 від 27.08.2018 р.), Державний вищий навчальний заклад «Херсонське морехідне училище рибної промисловості» (довідка № 01-18/380 від 29.08.2018 р.), Київський інститут водного транспорту ім. гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного (довідка №01/11-1141 від

14.09.2018 р.), Одеський національний морський університет (довідка № к/1012 від 12.09.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Усі подані в дисертації результати одержані самостійно. В опублікованих наукових статтях у співавторстві [8; 28; 34; 43; 44] особистий внесок дисертанта полягає у визначенні мети дослідження, аналізі та інтерпретації даних щодо основних теоретичних засад у розвитку морської освіти, в обґрунтуванні ролі вільних матросів та інших товариств у процесі підготовки фахівців морської галузі в ХІХ столітті та аналізі їх безпосереднього впливу на формування професійних якостей моряків на півдні України, з'ясуванні шляхів розвитку морської освіти в умовах компетентнісного підходу в ХХІ столітті, а також дослідженні фахової термінології майбутніх моряків. Ідеї співавторів у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження обговорено на науково-практичних конференціях різного рівня, зокрема:

– *міжнародних*: «Безпека життєдіяльності на транспорті і виробництві – освіта, наука, практика» (Херсон, 2015), «Суднова енергетика: стан та проблеми» (Миколаїв, 2015), «Вектори розвитку сучасної медіаосвіти» (Таллінн, 2015), «Концептуальні проблеми модернізації сучасної системи освіти на засадах формування духовно-патріотичних цінностей студентської молоді» (Бар, 2016), «Від медіаграмотності до медіакультури: стратегії, проблеми, перспективи» (Миколаїв, 2016), «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи» (Баку-Ужгород-Дрогобич, 2017), «Сучасні проблеми гуманітарних і соціальних наук» (Астана, 2017), «Сучасні освітні системи: світові тренди і національні особливості» (Каунас, 2018), «Інноваційні наукові дослідження у сфері педагогічних та психологічних наук» (Київ, 2018);

усеукраїнських: «Теоретико-методичні засади реалізації компетентнісного підходу в системі ступеневої підготовки фахівців морської галузі»

(Херсон, 2015), «Філософські проблеми сучасності» (Херсон, 2015), «О. Потебня і сучасна наука» (Херсон, 2016), «Філософські обрії сьогодення» (Херсон, 2016), «Лінгвістика наукового тексту: теорія і практика» (Херсон, 2016), «Актуальні проблеми лінгводидактики: реалії та перспективи» (Херсон, 2016), «Про педагогічну культуру в професійній освіті за Я. Коменським» (Херсон, 2017), «Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка» (Каховка – Херсон, 2017), «Фундаментальні та прикладні дослідження у сучасній науці» (Харків, 2017), «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління закладами освіти» (Херсон, 2017), «Чорноморські наукові студії» (Одеса, 2018).

Публікації. Основні наукові результати дослідження оприлюднено в 44 публікаціях: 1 одноосібній монографії, 1 навчальному посібнику, 24 статтях у наукових фахових виданнях України та у виданнях, що індексуються в міжнародних наукометричних базах даних; 5 статтях у міжнародних збірниках; 1 статті в науково-методичному журналі й 12 матеріалах науково-практичних конференцій.

Кандидатську дисертацію «Наступність і перспективність формування діалогічного мовлення учнів 1–4 і 5 класів загальноосвітньої школи» (спеціальність 13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова)) захищено в 2003 році. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (733 позиції, серед яких 146 архівних матеріалів), 21 додатка. Роботу ілюстровано 3 рисунками, 21 таблицею. Загальний обсяг дисертації – 616 сторінок, із них 382 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ МОРСЬКОЇ ОСВІТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

У розділі обґрунтовано методологічне підґрунтя (підходи, принципи, орієнтири, методи) вивчення проблеми становлення і розвитку морської освіти на південноукраїнських землях у період початок ХІХ – початок ХХІ століття; розкрито підходи до відбору джерельного масиву та групування за обраними критеріями (функціональна значущість, ступінь формалізації, хронологія, наближеність до проблеми) генеральної сукупності джерел; висвітлено стан розробки названої проблеми українськими та зарубіжними науковцями; представлено авторську періодизацію цього процесу.

1.1. Методологічні основи та понятійний апарат дослідження

Як відомо, якість історико-педагогічного дослідження значною мірою залежить від обраних засобів і методів науково-пошукової діяльності науковця – визначеної методології. Повною мірою це твердження стосується і вивчення історії морської освіти, оскільки методологія найбільш повно визначає способи одержання наукового знання у специфічних обставинах історико-педагогічного дослідження. Сучасне українське суспільство висуває нові вимоги до критеріїв відбору продуктивного педагогічного досвіду, що вимагає й відповідного критично-конструктивного аналізу досягнень історико-педагогічної науки і практики минулого, а отже – чіткої методології.

Визначення методологічного підґрунтя дослідження історії розвитку морської освіти в окремому регіоні України з початку ХІХ ст. до початку ХХІ ст. є досить складним, оскільки зумовлено не лише поліаспектністю означеної проблеми, а й неоднозначністю розуміння самого поняття «методологія». Так, в енциклопедичному тлумаченні методології

радянського періоду йдеться про «вчення про структуру, логічну організацію, методи та засоби діяльності дослідника» [60, с. 462], у сучасній енциклопедії освіти методологію детермінують як «науку про побудову людської діяльності» або «вчення про методи наукового пізнання і перетворення світу», яке у конкретному застосуванні перетворюється на «систему принципів і способів побудови науково-дослідної діяльності» [189, с. 578]. В. Загвязинський таким чином деталізує поняття методології для педагогіки: «вчення про педагогічне знання та про процес його здобуття, яке включає: 1) вчення про структуру та функції педагогічного знання; 2) вихідні, ключові, фундаментальні, філософські, загально-наукові й педагогічні положення (теорії, концепції, гіпотези зокрема), що мають методологічний сенс; 3) вчення про методи педагогічного пізнання» [196, с. 24]. Отже, до змісту методологічного підґрунтя дослідження означеної проблеми мають входити орієнтири, правила та процедури (алгоритми) діяльності дослідника; підходи та принципи, методи та засоби вивчення становлення і розвитку морської освіти на півдні України в період 30-ті роки ХІХ – початок ХХІ століття.

При проведенні наукового дослідження важливе значення мають правила – норми дій, що мають конкретні значення та алгоритми діяльності дослідника – набір інструкцій, які описують порядок дій для досягнення заданого результату за скінченну кількість дій [517, с. 143]. Саме вони дозволяють правильно вибудувати кроки (вибір теми, визначення мети, формулювання гіпотези і т. ін.) та визначити етапи проведення дослідження. Сьогодні ці позиції чітко прописані майже у всіх джерелах, що стуються підготовки наукових робіт.

При виборі орієнтирів науково-дослідної діяльності ми спиралися на відомі методологічні концепції Т. Куна та І. Лакатоса [328; 332]. Нам імпонує спроба об'єднати філософію та історію науки, зроблену І. Лакатосом у теорії дослідницьких програм. На думку науковця, справжня методологія не має бути ні індуктивною, ні односторонньо дедуктивною, – вона повинна

сприяти дослідженню конструктивних процесів збагачення і розвитку змісту наукового знання про об'єкт дослідження та формуванню відповідних норм, прийомів і способів його вивчення. Такий синтез історико-методологічного та філософсько-методологічного знання надав теоретичне підґрунтя для побудови «науково-дослідної програми», яка і була першим орієнтиром діяльності, що містить такі елементи: 1) «ядро» – фундаментальні наукові підходи і принципи, дотримання яких забезпечує цілісність дослідження; 2) «захисний пояс» – допоміжні гіпотези, спираючись на які дозволяє здійснити раціональну реконструкцію історичного періоду, що розглядається, з конструктивною критикою [453, с. 323]. Саме «захисні гіпотези» – позитивні евристи підказували, в якому напрямі здійснювати пошук, як удосконалювати знання про об'єкт дослідження.

Відповідно до концепції наукових революцій і парадигм (норм та взірців наукового мислення, які набули в даному суспільстві характер традиції [109, с. 86]) Т. Куна, історичні етапи розвитку морської освіти ми пов'язували з періодами «сталих парадигм» і «наукових революцій». Дослідник писав: «парадигми надають ученим не лише план діяльності, а й вказують окремі напрями, які є суттєвими для реалізації плану... якщо парадигма змінюється, то відбуваються значні зміни в критеріях, за якими визначається правильність як вибору проблем, так і запропонованих рішень» [328, с. 23]. Отже, історію розвитку будь-якого суспільного явища або процесу можна представити поєднанням двох етапів: стабільного – функціонування за певними законами та революційного – різкої зміни від початкового напрямку. Це поєднання у вимірі «простір-час» являє собою хвилеподібний процес з різною протяжністю кожного з його етапів. Для з'ясування кількісних та якісних характеристик об'єкту дослідження в заданому вимірі Т. Кун запропонував використовувати раціональну реконструкцію, коли дослідник у праві ігнорувати певними історичними дрібницями, маючи за мету віднайти у минулому об'єкта відповідь на питання: чому серед альтернатив можливих напрямів подальшого розвитку

була актуалізована лише одна можливість, яка й призвела до теперішнього його стану. Тобто за допомогою раціональної реконструкції, яку обрано другим орієнтиром нашої роботи, можна виявити особливості стану об'єкта дослідження шляхом розуміння закономірностей логіки його розвитку в історичній ретроспективі, переглянути зміст окремих педагогічних ідей та внесок педагогів-практиків і науковців у розвиток морської освіти на півдні України, який сьогодні до кінця не вивчений.

Базуючись на зазначених методологічних орієнтирах, відповідно до мети дослідження, можна обрати вихідні положення наукового пошуку – підходи, які визначають його напрями та ракурси. Застосуванням методологічних підходів в історико-педагогічному дослідженні розвитку педагогічного знання розглядав С. Бобришов [55, с. 16]. Він об'єднав підходи в такі три групи: 1) базові загальнонаукові – системний, структурний, функціональний, логічний, модельний, синергетичний та ін., які забезпечують необхідну якість аналізу історико-педагогічного процесу; 2) парадигмальні, які базуються на визнаних концепціях і теоріях, що розкривають різні аспекти детермінації розвитку людського суспільства і забезпечують розуміння історико-педагогічного процесу як багато значимого феномену, різноаспектно вбудованого в систему розвитку суспільства (поліпарадигмальний, аксіологічний, антропологічний, соціально-стратифікаційний, культурологічний, цивілізаційний, стадіально-формаційний); 3) інструментальні (технологічні), в основі яких знаходяться алгоритми розв'язання дослідження історико-педагогічного процесу (порівняльно-зіставний, герменевтичний, інтерпретаційний, проблемно-генетичний, онтологічний, феноменологічний, диверсифікаційний).

Інші науковці для історико-педагогічного дослідження пропонують використовувати загальнонаукові підходи, які класифікуються за парними категоріями діалектики, що відтворюють полярні сторони розвитку морської освіти на півдні України: історичне та логічне, зміст та форма, якість та кількість тощо. На наш погляд, це доречно для встановлення сутності явищ і

процесів, порівняння схожих явищ, з'ясування загального та виокремлення специфічного. Так, поєднання змістовного та формального підходів надає можливість вивчати історико-педагогічні події та виокремлювати факти для подальшого аналізу, синтезу й абстрагування, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між ними. Поєднання логічного та історичного підходів забезпечить розгляд кожного історико-педагогічного явища не лише у конкретній часовій точці, а й з'ясувати його історичну генезу. Поєднання кількісного та якісного підходів уможливить не лише формування сукупності певних характеристик, властивостей та ознак окремих педагогічних явищ, а й систематизацію встановлених фактів за цими параметрами. Застосування феноменологічного та сутнісного підходів дозволяє описувати історико-педагогічні явища в обраних термінах, визначати їх внутрішній зміст, причини змін.

Вибір наукових підходів залежить від специфіки об'єкту дослідження, його мети та завдань. Методологія дозволяє однозначно визначити не лише мету, предмет, об'єкт та інші складові понятійного апарату дослідження, а й сформуванню коло його базових понять, головним серед яких обрано «морську освіту» – цілеспрямований процес, за допомогою якого через систему навчальних і позанавчальних закладів, культурно-освітніх установ та професійних інституцій передається від однієї людини, групи чи спільноти іншим поколінням сукупність загальноосвітніх та спеціалізованих знань і пов'язаних з ними вмій та навичок для підготовки спеціалістів морської галузі в інтересах особистості, суспільства та держави. Одночасно це й результат професійного становлення і розвитку особистості, що супроводжується оволодінням певними компетентностями щодо конкретних професій галузі «Транспорт» та спеціальностей «Річковий і морський транспорт» завдяки комплексу педагогічних та організаційно-управлінських заходів. Морська освіта як процес характеризується протяжністю в часі, технологічністю, різницею між вихідним і кінцевим (результат) станами учасників.

З іншого боку, морська освіта – це система, що має певну структуру та ієрархію її елементів. У науковій літературі під системою (у дослівному перекладі з грецької – ціле, складене з частин) розуміється множинність елементів, які знаходяться у відношеннях і зв'язках один з одним та утворюють певну цілісність та єдність [517, с. 348]. Іноземний дослідник Л. Берталанффі, думки якого часто цитуються в історико-педагогічних працях, визначив систему як «комплекс елементів, що перебувають у взаємодії» [729, с. 43]; радянський педагог і науковець Т. Ільїна під системою розуміє певну кількість взаємопов'язаних елементів, поєднаних загальною метою функціонування та єдністю керівництва, відокремлену на основі певних ознак, і такою, що взаємодіє із середовищем як цілісна єдність [254, с. 11]; український вчений І. Малафіїк стверджує, що «система – це відмежована множина взаємодіючих елементів» [389, с. 30].

Ми погоджуємося з тлумаченням відомого дослідника функціональних систем П. Анохіна, який системою називає лише «комплекс таких вибірково включених компонентів, взаємодія і взаємовідношення в яких набувають характеру взаємосприяння компонентів для одержання сфокусованого корисного результату» [16, с. 72].

Названі та інші науковці [3; 8; 26; 53; 329] вважають, що поняття «система» дозволяє розглядати форми існування матерії через такі поняття як «порядок», «сукупність», «організація», «цілісність». В їх доробках підкреслюється, що системі притаманні: мета – ціль, яка є досяжною у межах певного інтервалу часу і сформульована в термінах кінцевого продукту діяльності; структура – сукупність частин, пов'язаних загальною функцією, і відношень, необхідних і достатніх для досягнення цілей; ієрархія – порядок, зумовлений правильним розміщенням частин; стан – сукупність значень параметрів системи у певний момент часу. Більшість науковців системо-твірним чинником системи вважають мету, П. Анохін упорядковуючим чинником системи зазначає результат її діяльності [16, с. 38], І. Малафіїк в якості такого чинника називає час, особливу увагу, при цьому надаючи

минулому системи – досвіду, вивчення якого підсилює вплив на майбутнє [389, с. 35]. Відомий філософ освіти Б. Гершунський серед головних ознак системи називає керованість, багатоканальність зв'язків і відношень, наявність збуджуючих чинників, широке коло фахівців [133, с. 48].

Морська освіта, як форма організації учіння та здобуття професії, з одного боку, характеризується наявністю сукупності взаємозалежних структурних і функціональних компонентів (таких частин системи, взаємодія яких з іншими частинами призводить до утворення системних властивостей) та сукупністю елементів (технічних об'єктів, яких недоцільно розбивати на частини): мета, що відтворюється в загальних та специфічних цілях; зміст освіти; форми, методи і засоби навчання, виховання та розвитку; результат учіння; учні й педагоги – ті, що здобувають освіту і ті, що навчають, і тому її можна вважати педагогічною системою; з іншого боку, вона має компоненти, що пов'язані в ієрархічну структуру, прямими й зворотними зв'язками, емерджентні властивості, просторове розміщення, підсистему управління; їй притаманні самоорганізація, мультиплікативність та адаптивність – і тому її можна віднести до розряду соціально-економічних систем. Ця система сформувалася на певному часовому проміжку і функціонувала далі, зберігаючи форму й мету та розширюючи зміст та структуру. При цьому змінювалася внутрішня організація системи – відбувалися кількісні та якісні зміни в її компонентах, народжувалися нові зв'язки. Різні компоненти системи взаємодіяли багатьма своїми сторонами між собою та з оточенням і таким чином з'являлися не лише стійкі пари, а й цілі мікрогрупи відношень, які сприяли подальшому розвитку системи. З огляду на це, і враховуючи погляди сучасних науковців щодо економічного ефекту діяльності окремих соціальних систем, [297, с. 20–22; 404, с. 74–76], морську освіту в процесі дослідження ми розглядали не лише як складно структуровану систему, яка функціонує у середовищі інших систем і виявляє себе як відмежовану цілісну сукупність, а й як *соціоекономічний феномен*.

Окрім складності, динамізму та відкритості системі «морська освіта» притаманний людський фактор. Оскільки предметом методології історії педагогіки виступає співвідношення між педагогічною дійсністю (на певному історичному відрізку) та її відображенням у педагогічній науці, до поля зору дисертанта, окрім функціонування морських навчальних закладів (зміст освітнього процесу, специфіка і принципи діяльності педагогічних колективів, нормативно-правове та науково-методичне забезпечення), потрапила й діяльність державних діячів, фахівців і службовців різного рангу, науковців і педагогів, яка впливала на розвиток системи морської освіти на певному часову проміжку.

Відповідно до сучасних нормативних документів та наукових розвідок [547; 137; 342; 454], до складу системи морської освіти включено: навчальні заклади, які забезпечують здобуття середньої спеціальної і галузевої вищої освіти, оволодіння спеціальністю й кваліфікацією; заклади післядипломної освіти, призначенням яких є вдосконалення професійної підготовки фахівців; наукові та методичні установи, які детермінують науково-методичне й інструментально-дидактичне забезпечення освітнього процесу; державні, галузеві та місцеві органи управління, які формують законодавчо-правову та фінансово-матеріальну базу функціонування морської освіти; виробничі підприємства, які надають базу для проходження практики; культурно-освітні заклади, призначення яких полягає в організації мотиваційно-інформаційного компоненту освітнього середовища; професійні товариства та благодійні організації, які сприяють створенню належних умов для здобуття морської освіти. Структурно морська освіта охоплює три ланки – середню (разом з позашкільною), вищу та післядипломну. Системна властивість морської освіти зумовлена не лише переліком цих компонентів, а й тим, як вони з'єднані – в якому порядку в просторі й часі були розміщені, як взаємодіяли.

Одним із базових понять нашого дослідження обрано «морський навчальний заклад» – державна або приватна установа, яка надає освітні

послуги. Серед закладів середньої ланки морської освіти вивчено діяльність морехідних класів, шкіл, училищ, технікумів і ліцеїв; вищої – галузевих інститутів та академій, постдипломної – центрів підвищення кваліфікації та інститутів післядипломної освіти. У ракурсі визначення змісту взаємодії, розглянуто діяльність закладів позашкільної освіти, зокрема клубів і гуртків юних моряків.

Поміж наукових установ, діяльність яких сприяла розвитку морської освіти, виокремлено гідрографічні служби Чорноморського флоту, Географічне та Науково-технічне товариства, Одеське товариство історії та старожитностей. Із числа управлінських структур розглянуто діяльність Морського міністерства та Міністерства народної освіти Російської імперії, Міністерства освіти та Міністерства морського флоту СРСР та УРСР, Міністерства освіти і науки та Міністерства морського і річкового транспорту України; губернаторств і адміралтейств, земських управ, виконавчих комітетів та інших урядових установ. Серед культурно-просвітницьких закладів вивчено діяльність бібліотек (морських та суспільних), музеїв, клубів, наукових товариств і видавництв, де друкувалися навчальні книги й наукова література. До кола виробничих підприємств та професійних товариств, діяльність яких була пов'язана з організацією морської освіти, включено: Чорноморське пароплавство, Російське товариство сприяння розвитку промисловості й торгівлі, товариство вільних матросів (лоцманів), профспілкові організації моряків України.

Отже, до складу соціально-економічної системи «морська освіта» включено об'єкти і суб'єкти, що знаходяться у зв'язках координації та субординації і забезпечують процес її здобуття. Системотвірним чинником визначено результат освіти, оскільки від якості підготовки морських спеціалістів залежить рівень розвитку не лише морської чи торгової галузей, а й всієї країни в цілому.

З іншого боку, у складі педагогічної системи «морська освіта» виділено такі взаємопов'язані компоненти: цільовий, що окреслює мету й завдання

здобуття морської професії певної спеціальності і кваліфікаційного рівня; змістовний, який зумовлює змістовне наповнення навчальних програм і навчальних книг та добір дисциплін навчального плану; нормативно-правовий, що детермінує закони, правила, інструкції та рекомендації щодо організації і функціонування системи морської освіти; мотиваційний, в якому згруповано стимули і шляхи заохочення тих, хто навчається; операційно-діяльнісний, що орієнтує на оптимальний добір технологій, форм, методів, прийомів і засобів навчання; оцінно-результативний, що визначає способи поточного та підсумкового контролю за рівнем академічних досягнень вихованців (знань, умінь і навичок), а також кінцевого продукту діяльності освітньої системи.

У цільовому компоненті морської освіти – меті відтворюється уявлення держави і суспільства про бажані результати підготовки фахівців для морської галузі в конкретних вимірах – кваліфікаційних характеристиках спеціаліста. Змістовний компонент – зміст морської освіти – визначається відповідно до соціального замовлення, в якому відтворено вимоги до професійних та особистісних якостей фахівця. У ракурсі нашого дослідження під змістом освіти розумілася система наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечувало всебічний розвиток вихованців, формування світогляду, моралі та поведінки, підготовку до професійної діяльності та суспільного життя [329, с. 32]. Зміст освіти складається з теоретичної і практичної складових професійної підготовки, відображається у відповідних навчальних планах і програмах (конкретизується у підручниках, навчальних посібниках, методичних матеріалах та дидактичних засобах) і нормується в освітньо-кваліфікаційних характеристиках фахівців. Головним фактором формування змісту освіти є потреби держави і суспільства, сформульовані в меті освіти, яка є різною на різних етапах розвитку людства. Через це мета і зміст морської освіти не залишалися однаковими для всіх історичних періодів – вони змінювалися відповідно до рівня соціально-економічного

розвитку країни, стану науки й техніки, рівня розвитку культури і ментальності суспільства.

Як відомо, мета і зміст освіти регламентуються нормативно-правовими актами, зокрема навчальними планами та програмами, які складають основу нормативно-правового компоненту морської освіти. До його складу належать й законодавчі акти прямої дії (закони, укази, постанови, розпорядження, накази, державні стандарти, інструкції, критерії оцінювання) у морській та освітній галузях, що стосуються здобуття морської професії.

До складу системи морської освіти включено організаційно-педагогічні заходи, спрямовані на реалізацію змісту освіти на певному освітньо-кваліфікаційному рівні, що здійснюються через певні механізми і технології навчання. До основних форм організації навчального процесу в морських навчальних закладах віднесено: навчальні заняття (різні види і типи), самостійне опанування теоретичного матеріалу, практичну підготовку, контроль у різних формах.

Усі компоненти системи «морська освіта» знаходяться в складній взаємодії між собою та із зовнішнім оточенням, операційно-логічні зв'язки структурно-організаційних та змістовно-процесуальних компонентів утворюють «матрицю взаємодії». Побудована автором узагальнена модель системи «морська освіта» представлено у вигляді схеми на рисунку 1.1.

Зазначена система базується на основі органічної єдності загального, особливого та одиничного з погляду взаємозв'язків і взаємозумовленості різних історико-педагогічних явищ, що відбуваються всередині і навколо неї. Вона є складовою частиною (підсистемою) системи професійної освіти, проте має власну мету – соціальне замовлення суспільства, відтворене у формі державного замовлення, результат (ОКХ) і специфіку, яка визначається особливостями професійної діяльності морських фахівців. Така модель морської освіти на рівні регіону відтворює рівень усієї країни, проте особливий інтерес викликає генеза морської освіти саме на півдні України, оскільки більшість міст (Херсон, Миколаїв, Одеса, Севастополь, Керч) цього

регіону, маючи водні акваторії, знаходилися у витоків морської освіти на українських землях.

<i>структурно-організаційні компоненти</i>					
<i>Навчальні заклади:</i> - позашкільні - середні спеціальні - вищі галузеві - післядипломні	<i>Наукові і методичні структури:</i> - типографії/ видавництва - науково-дослідні інститути	<i>Управлінські структури:</i> - державні - галузеві - місцеві	<i>Культурно-освітні установи:</i> - бібліотеки - яхт-клуби - музеї	<i>Галузеві підприємства:</i> - пароплавства - порти - суднобудівні заводи	<i>Професійні товариства:</i> - вільних матросів - сприяння торговому мореплавству - профспілка моряків
Морська освіта					
<i>Цільовий мета</i>	<i>Змістовний</i> - зміст освіти (навчальні плани, навчальні програми)	<i>Нормативно-правовий</i> - закони - положення - інструкції - статuti	<i>Операційно-діяльнісний</i> - технології - форми - методи - засоби - прийоми	<i>Мотиваційний</i> - стимули - заохочення	<i>Оцінно-результативний</i> - кваліфікаційна характеристика спеціаліста
<i>змістовно-процесуальні компоненти</i>					

Рис 1.1. Узагальнена модель системи «морська освіта»

Джерело: складено автором самостійно

Виходячи з того, що морська освіта являє собою складну впорядковану систему, кожен із компонентів якої виконує певну функцію і змінюється відповідно до історичних обставин, провідним підходом до вивчення об'єкта дослідження обрано системний. Зауважимо, що говорячи про підходи, які було використано під час дослідження, будемо дотримуватися тлумачення, запропонованого Л. Шипіліною: методологічний підхід – це «спосіб розгляду об'єкта, що ставить межі його пізнання й визначає загальну стратегію дослідження [712, с. 19].

Коріння системного підходу сягають далеко в історію науки. З'явившись у межах синтезу знань, сьогодні цей підхід є одним із самих розповсюджених у будь-якій науковій галузі чи дисципліні. Системний

підхід ґрунтується на домінуванні цілого відносно його складових компонентів, що у свою чергу передбачає безперервний перебіг від загального до часткового в основі якого лежить певна мета, що дозволяє розглядати історико-педагогічний процес із точки зору його структури, змісту, функцій, сукупності методів та системних зв'язків. Цей підхід надав можливість структурувати процес дослідження, вивчити розвиток морської освіти з погляду одночасної цілісності та диференційованості окремих системних компонентів. Використання системного підходу у нашому дослідженні зумовлено складністю об'єкта, різноманітністю його аспектів і зв'язків. Застосування цього підходу уможливило дослідити окремі сторони системи морської освіти не ізольовано, а в їх сукупності, взаємозв'язку і взаємообумовленості. З позицій системного підходу розвиток морської освіти вивчався не лише з огляду на зміни в компонентах системи, а й з урахуванням змін, що відбувалися у характері відношень зв'язків між ними.

Оскільки кожний компонент системи морської освіти виконує певну функцію, доцільним було визнано застосування структурно-функціонального підходу, сутність якого полягає у визначенні ролі структурних елементів системи. На думку піонерів цього підходу (Р. Мертона, Т. Парсонса [404; 516]), саме елементи та зв'язки між ними створюють структуру системи морської освіти, яка характеризує систему в статиці, а функції – у динаміці. Дотримуючись поглядів Т. Парсонса, який всебічно обґрунтував положення про те, що основоположним чинником становлення і подальшого функціонування будь-якого суспільного явища й процесу є дії людей, для розуміння змісту і значення тих чи тих історико-педагогічних явищ, ми з'ясовували зміст і спонукальні мотиви діяльності людей, від яких залежав розвиток морської освіти на певному часову відрізок [516, с. 22].

Вивчення соціоекономічного феномену морської освіти на кожному етапі її історичного розвитку вимагало й застосування історико-хронологічного підходу – у ракурсі означеної проблеми цей підхід вимагав відстеження поетапного розвитку морської освіти з урахуванням місця,

передумов, обставин розвитку та інших детермінант. На думку українських науковців Л. Березівської та Н. Гупан [44; 155] саме цей підхід допомагає систематизувати досліджувані джерела в певній хронологічній послідовності, сприяє розробці періодизації історико-педагогічних процесів.

Застосування обраного нами конкретно-історичного підходу, який здебільшого тлумачать як конкретні погляди на суспільство, державу, політику, освіту тощо в контексті певної епохи [189, с. 497], надало можливість відстежити генезис розвитку морської освіти в історичній ретроспективі та перспективі, схарактеризувати співвідношення з іншими елементами у загальній структурі професійної освіти певного періоду, з'ясувати специфічну логіку в історії розвитку морської освіти тощо.

В організаційній площині морську освіту ми розглядали як цілеспрямований процес передачі від покоління до покоління накопичених цінностей – знань і традицій у морській галузі в інтересах особистості, суспільства й держави. У такому розумінні морській освіті притаманно: протяжність у часі, різниця між вхідним і вихідним станами здобувачів освіти, технологічність. Таке тлумачення зумовило застосування синергетичного підходу, використання якого в педагогічних дослідженнях обґрунтовано в працях П. Андрущенка, Л. Березівської, О. Князевої, В. Лугового [420; 44; 289] та ін. Наприклад, Л. Березівська дійшла висновку, що цей підхід дає змогу показати еволюцію і динаміку реформування певного освітнього закладу як інтегрованого, складного, хвилеподібного, суперечливого процесу, котрий відбувається під впливом багатьох чинників [44, с. 31]. Загалом синергетика – сучасна теорія сумісної дії акцентує увагу на неоднозначності, нерівноважності та нестабільності відкритих нелінійних систем, до яких належить і морська освіта. Застосування цього підходу в нашому дослідженні допомагає виявити не лише багатоваріантність змін у змісті та організації морської освіти, а й окреслити динаміку її розвитку, яка визначається історико-педагогічною дійсністю і зумовлена впливом соціальних, політичних та економічних чинників. Саме на підґрунті цього

підходу зроблено припущення про неможливість нав'язування морській освіті на півдні України певного способу існування та про доцільність стимулювання того варіанту її розвитку, який детермінований конкретними умовами.

Одним із наукових підходів, на положеннях якого базувалося наше дослідження, виступає просторово-середовищний. За переконаннями сучасних науковців (М. Богуславський, Є. Бережнова, В. Загвязинський, В. Корнетов, В. Краєвський [57; 196; 258; 306]), значення середовища (упорядкована і однорідна за окремою ознакою частина простору, в якому забезпечено умови для життєдіяльності [189, с. 874]) сьогодні настільки велике, що за певних умов педагогіка може стати переважно «середовищною». Приєднуючись до поглядів сучасних науковців про поняття «педагогіка середовища», яке обрано базовим у дослідженні, науковий пошук був орієнтований на вивчення змісту та організації культурно-освітнього та предметного (техніко-економічного) простору (форма існування реальності, що характеризується протяжністю, структурністю, співіснуванням і взаємодією всіх предметних об'єктів [676, с. 511]) південного регіону з метою його використання в освітніх цілях. Відповідно до мети дослідження, зміст поняття «педагогіка середовища морської освіти» розкрито через вивчення організованого середовища та взаємодії морських навчальних закладів із об'єктами освітньо-професійного простору. При цьому простір розглядався як організована і структурована множина чинників, що сприяють здобуттю морської освіти, серед яких: технічні пристрої та споруди, які можна використовувати як засоби навчання; культурно-освітні установи та професійні товариства, взаємодія з якими розширює освітнє середовище. У такому розумінні просторово-середовищний підхід забезпечив отримання знань про інструменти опосередкованого управління розвитком морської освіти. Особливу значущість цей підхід має і з огляду на його ідеологічну нейтральність, що є

виключно важливим для нашого дослідження, яке охоплює історичні періоди з різними державними ладами.

Отже, для вивчення розвитку морської освіти на півдні України впродовж періоду початок ХІХ – початок ХХІ століття використано тандем таких наукових підходів: системного і структурно-функціонального, історико-хронологічного і конкретно-історичного, синергетичного і просторово-середовищного.

У методологічному підґрунті дослідження особливе місце відведено принципам діяльності дослідника. Під принципом у методології розуміють керівну ідею, основне правило поведінки дослідника або універсальний спосіб розв'язання наукових проблем [189, с. 7]. До основних принципів історико-педагогічного дослідження віднесено такі: а) принцип історизму, що ставить за мету уміння точно виявляти час і місце виникнення певного педагогічного явища, концепції чи системи, де педагогічні факти (ідеї, явища) співвідносяться та відповідають соціально-історичному періоду; б) відтворення явищ (ідей) у тісному зв'язку з національною культурою, без чого неможливий науковий аналіз проблеми; в) достовірності, тобто чіткість та правдивість уявлень, ідей, фактів; г) змістовності або обґрунтування закономірностей, чіткий і повний опис невидимих (синергетичних) зв'язків; д) науковості, що передбачає логічне поєднання складових елементів явища, їхній аналіз та обґрунтування; е) цілісності чи системності, де явище розглядається як цілісна система, об'єднана складовими частинами; є) багатофакторності єдиної системи, що характеризується різноманітністю й доповнює цю систему [57; 197; 306; 329; 459].

Ураховуючи предмет та завдання нашого дослідження, було використано принципи: об'єктивності, науковості, історизму, детермінізму та багатофакторності.

Основоположним принципом будь-якого наукового дослідження виступає принцип об'єктивності. Його сутність полягає у всебічному врахуванні чинників, що породжують те чи те явище, а також умов і

обставин, за яких воно розвивається. Цей принцип вимагає від дослідника доказовості, обґрунтованості тверджень та висновків, адекватності засобів отримання знань та утримання від особистих емоцій і соціально-політичних уподобань в оцінці історичних фактів і подій. Зауважимо, що виключно важливим ми вважали дотримання принципу об'єктивності під час аналізу авторських думок радянської доби, оскільки в них наявні суттєві фальсифікації та викривлення, встановлено заідеологізованість. Зважаючи на дискусійність багатьох питань та проблем, пов'язаних із радянським періодом вітчизняної історії, цей принцип був одним з основних у характеристиці державної політики у сфері професійної освіти. Принцип об'єктивності було застосовано і при написанні історіографічного огляду літератури.

Погоджуючись із О. Сухомлинською, особливого значення в нашому дослідженні надано принципу науковості, який окрім доказовості передбачає раціональність і логічність отриманого знання [642, с. 6]. Застосування цього принципу уможливило ретельну перевірку фактів, що мали відношення до розвитку морської освіти на південноукраїнських територіях перед уведенням їх до наукового обігу; уточнення і доповнення раніше відомої інформації; глибинне опрацювання маловідомих і нових ресурсів.

Реалізація історичного підходу потребувала використання принципу історизму, що дозволяє «відтворити логіку і закономірності розвитку історико-педагогічного процесу, зробити відбір та інтерпретацію фактологічного матеріалу, визначити логіко-еволюційні параметри досліджуваних явищ, узгодити часові, наукові й смислові паралелі історико-педагогічного дослідження» [155, с. 44]. Цей принцип орієнтував дослідження на вивчення історико-педагогічних явищ і процесів з позиції динаміки та з урахуванням змін, що відбувалися в державі та суспільстві. Принцип історизму передбачає дослідження морської освіти на півдні України в загальноісторичному контексті в імперську добу, за радянських часів та перших років періоду незалежності, що охоплюють події Першої світової

війни, революції і громадянської війни 1917–1920 рр., становленням на території України радянської влади, утворенням СРСР, Другої світової війни, повоєнної відбудови, соціалістичної стагнації, створення національної системи освіти незалежної України, включаючи етапи руйнації матеріально-технічної бази освіти, припинення навчального процесу та наукової діяльності, заідеологізованості навчально-виховного процесу.

Як засвідчує аналіз історико-педагогічної літератури, розвиток системи морської освіти впродовж XIX–XXI століть супроводжувався змінами державного ладу, пріоритетів у розвитку країни, соціально-економічних умов, освітніх концепцій та парадигм, рівня кваліфікації фахівців тощо. Використання принципу детермінізму дозволило виокремити сукупність обставин (причин), які передували в часі певним історико-педагогічним явищам і встановити їх наслідки. Зауважимо, що із зростанням кількості впливових чинників, що спостерігалися в історичній ретроспекції, не завжди можна було встановити причинно-наслідкові зв'язки, проте можна було віднайти часові кореляції та функціональні зв'язки.

У вивченні комплексу факторів, які впливали на розвиток морської освіти на півдні України, дотримано принцип багатofакторності – послідовно проаналізовано комплекс суб'єктивних та об'єктивних, зовнішніх та внутрішніх чинників. Зважаючи на те, що розвиток системи морської освіти визначається зовнішньою і внутрішньою політикою держави, рівнем розвитку науки й техніки, соціально-економічними потребами суспільства, в якості провідних джерел впливу виокремлено державу, суспільство і науку.

У процесі дослідження було припущено, що держава, через нормативно-правові акти та усні розпорядження чиновників різного рангу, детермінує діяльність усіх державних установ і закладів, освітніх зокрема. На різних історичних етапах функції держави щодо розвитку морської освіти виконували різні державні установи та політичні сили, що призводило до розквіту або занепаду як всієї морської галузі, так і морської освіти. Держава функціонує в певному соціальному оточенні, залежить від рівня розвитку

культури суспільства, його структури, ментальності, історичної пам'яті тощо. Через це зміни, які відбувалися в морській освіті на кожному історичному етапі, повинні мати певні особливості, зумовлені співвідношенням соціально-економічних умов та суспільно-політичних відносин.

У межах досліджуваного періоду суспільство впливало на розвиток морської освіти, зокрема через різні професійні та громадські організації, періодичні видання. Більше того, кожна суспільна група (етнічна, соціальна тощо) так само, як і кожний історично окреслений регіон України, претендує на виокремлення специфічних особливостей у межах загальнодержавної політики. Особливо це стосується півдня – полікультурного і багатонаціонального регіону з власними історичними традиціями, виникнення яких іноді було пов'язано з його географічним розташуванням. Ми вважаємо, що всі вони мають право на місце в загальній історії, деякі – в історії педагогіки.

За побудованою нами програмою науково-дослідної діяльності, наступним кроком було визначення методів дослідження, які ми розглядали як прийоми й процедури пізнання і вивчення складних історико-педагогічних явищ і процесів. У науковій літературі їх прийнято класифікувати за трьома групами: формально-логічні, загальнонаукові та специфічні. За іншою класифікацією розрізняють методи-дії – засоби досягнення мети та методи-операції – сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного опанування дійсності [57, с. 142]. В Енциклопедії освіти для проведення педагогічних досліджень запропоновано розподіл методів на теоретичні та емпіричні, якісні та кількісні, змістові й формальні, спеціальні, описування, пояснення і прогнозу [189, с. 491]. Нам імпонує класифікація В. Загвязинського, який розподіляє методи на робочі (вивчення літератури, документів і результатів діяльності, спостереження, опитування) та комплексні (обстеження, моніторинг, вивчення та узагальнення досвіду) [196, с. 14].

Вивчення наукових розвідок різних часів показало, що дослідники дійшли консенсусу стосовно поєднання методів дослідження – необхідний і

достатній їх комплекс визначається вихідною концепцією дослідника, особливостями об'єкта і предмета дослідження, зумовлений специфікою його завдань, а також їх здатністю взаємозамінювати та взаємодоповнювати один одного. Відповідно до об'єкту нашого дослідження, до комплексу теоретичних методів включено: аналіз (всебічне вивчення об'єкта шляхом його поділу на складові частини) і синтез (поєднання цих частин у єдину систему), індукцію (метод пізнання, який дає можливість одержати загальний висновок на основі аналізу окремих фактів) і дедукцію (метод переходу від знання загальних закономірностей до окремого прояву), аналогію (спосіб встановлення схожості між нетотожними об'єктами), абстрагування (мислене відокремлення певної властивості чи ознаки предмета від інших), конкретизацію (мислена реконструкція предмета на основі виокремлених раніше абстракцій) і узагальнення (спосіб переходу від одиничного до загального) [189, с. 491].

Ця сукупність універсальних методів надала можливість розглядати історико-педагогічні явища і процеси в їх найскладніших поєднаннях, виявляти інваріантні риси та виділяти найбільш істотні ознаки і властивості, зв'язки і відносини, виявляти рушійні сили розвитку, встановлювати його закономірності й тенденції. Крім цього, за допомогою аналогії, на основі подібності конкретних ознак порівнюваних об'єктів, отримано додаткові факти і перевірено зроблені висновки; у дослідженні наведено певні аналогії стану й напрямів розвитку морської освіти в Україні, схарактеризовано спільні риси щодо функціонування і розвитку окремих морських навчальних закладів.

До комплексу емпіричних методів включено: вивчення літератури, бесіди і опитування, спостереження, вивчення продуктів діяльності окремих навчальних закладів, наукових і державних установ, узагальнення педагогічного досвіду. Вивчення історичної, педагогічної та публіцистичної літератури та статей у періодичних виданнях, рукописів, мемуарів, архівних матеріалів – джерел, які містять відомості про різні факти і події, що

характеризують той чи інший аспект розвитку морської освіти на півдні України, слугувало провідним шляхом створення уявлення про стан об'єкта дослідження на певному часовому відрізку. Застосування при цьому вище названих теоретичних методів допомагало відокремлювати відоме від невідомого й встановлювати зміни, що відбувалися в об'єкті дослідження. Зауважимо, що вивчення різних джерел здійснювалося впродовж усього дослідження, а виявлені нові факти спонукали до перевірки або перегляду певних тверджень або висновків, що сприяло додатковій рефлексії науково-дослідної діяльності, характеризувало глибину наукового пошуку й позитивно впливало на ґрунтовність та об'єктивність дослідження.

Обраний історико-логічний спосіб пізнання дійсності дозволив розглядати розвиток морської освіти як єдність неперервності і віднайти те, що найбільш явно презентує наступність в еволюції цього процесу, а також виокремити інновації як механізми його поновлення в логіці збереження спадкоємних зв'язків. Наголосимо, що дисертант впродовж 10 років роботи, відповідно до чіткого плану, здійснював безпосереднє спостереження за навчально-виховним процесом Херсонської державної морської академії, що також підсилило вагу і значущість отриманих результатів дослідження.

У дослідженні використано наративний метод – при описі історико-педагогічних подій у певній послідовності, побудованої не лише за логікою самих подій, а й методологією дослідження. Загальний зв'язок між підходами, принципами та методами дослідження унаочнено нами у вигляді матриці, представленої на рисунку 1.2.

Таким чином, на філософському рівні методології, який виступає теоретичним підґрунтям усякого педагогічного знання й визначає підходи до процесу пізнання, ми спиралися на загальні положення теорії пізнання та основні принципи діалектики. Саме теорія пізнання розкриває можливості самого процесу пізнання, визначає умови достовірності та істинності знання, співвідношення його з реальністю. Сучасне розуміння законів та закономірностей розвитку освіти, явищ і процесів, які безпосередньо

стосуються предмета нашого дослідження, становили конкретно-науковий рівень його методологічних засад. При визначенні методологічного підґрунтя нашого дослідження було враховано такі закони і закономірності: випереджувального характеру розвитку науки щодо практики; обумовленість розвитку системи освіти внутрішніми та зовнішніми чинниками; залежність розвитку науки від накопичення емпіричних фактів до формування теорії; руху дослідження від наративу (опису) до критичного аналізу.

<i>Підходи / Принципи</i>	<i>Системний</i>	<i>Структурно-функціональний</i>	<i>Історико-хронологічний</i>	<i>Конкретно-історичний</i>	<i>Синергетичний</i>	<i>Просторово-середовищний</i>
<i>об'єктивності</i>	Розгляд системи морської освіти як підструктури загальної системи освіти та соціально-економічної системи країни	З'ясування ролі всіх структурних компонентів системи «морська освіта», встановлення їх значення в її розвитку	Врахування особливостей соціально-економічного розвитку країни на певному часовому проміжку	Встановлення особливостей морської освіти на окремих історичних відрізках	Встановлення джерел прямих і непрямих впливів на розвиток морської освіти	Вивчення взаємодії навчальних закладів з матеріальним оточенням
<i>науковості</i>	Визначення системних проблем розвитку морської освіти	З'ясування причин зміни структурних компонентів морської освіти та їх функцій на різних історичних етапах	Визначення провідних тенденцій розвитку морської освіти та їх залежності від історичних обставин	Обґрунтування і використання в ході дослідження системи критеріїв для оцінки розвитку морської освіти	З'ясування варіантів шляхів розвитку морської освіти	Окреслення кола об'єктів впливу на розвиток морської освіти
<i>історизму і детермінізму</i>	Вивчення морської освіти в загально-історичному контексті	Виявлення змін в структурі морської освіти на різних історичних етапах	Визначення чинників впливу на розвиток морської освіти на різних історичних етапах	Визначення сутнісних особливостей морської освіти півдня України	Виявлення чинників і факторів, які впливали на розвиток загальної системи освіти	Виявлення чинників впливу на зміст структурних компонентів системи морської освіти та їх функції

Рис. 1.2. Матриця зв'язків підходів і принципів дослідження

Джерело: узагальнено і систематизовано автором

Отже, для відслідковування еволюції та розкриття закономірностей і тенденцій розвитку морської освіти на півдні України впродовж періоду

1830-ті – початок ХХІ ст. як складного, неперервного, суперечливого і хвилеподібного процесу та соціоекономічного феномену обрано орієнтири – науково-дослідна програма і раціональна реконструкція; загальнонаукові підходи – системний, структурно-функціональний, історико-хронологічний та конкретно-історичний, синергетичний та просторово-середовищний, застосування яких здійснювалося на підґрунті вивіренних педагогічною наукою методологічних принципів та методів, що дозволили відповідно до встановлених правил і алгоритмів здійснити об’єктивний, ґрунтовний комплексний аналіз означеної проблеми у визначених хронологічних межах.

1.2. Джерельна база дослідження

Складність і багатоаспектність процесу розвитку морської освіти на півдні України потребує вивчення та критичного осмислення широкого кола різних джерел. У дослідженні з історії педагогіки маємо справу з двома видами джерел: історичні та історіографічні. У більшості видань історичним джерелом називають «носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи та людини і відбиває той чи інший бік людської діяльності» [84, с. 40], матеріал якого має пізнавально-історичне значення. Історіографічним джерелом вважають такий вид джерела, що відбиває історіографічні факти, тобто факти з історії історичної науки, вивчення яких надає уявлення про розвиток поглядів і думок щодо певних процесів [202, с. 23].

В обох типах джерел нас цікавили історико-освітні факти, під якими розумілися об’єкти вивчення історико-педагогічної науки – така частина історичної дійсності, яка незалежно від оцінок та інтерпретацій дослідників має інформацію освітнього змісту. Тобто це конкретне знання про історико-педагогічну подію, явище чи процес, яке отримано з певного джерела і має відношення до процесу розвитку морської освіти на певному історичному відрізку – про виникнення і функціонування навчальних закладів, культурно-

освітніх установи, діяльність наукових і професійних товариств, діячів освітньої та морської галузей тощо.

Загальновідомо, що для продуктивного опрацювання і критичного осмислення всього розмаїття значного масиву джерельної бази дослідження, необхідно за певними критеріями здійснити його упорядкування. Диференціація історичних джерел, поділ їх на класи, групи, типи, роди і види з давніх часів привертає увагу істориків, які й до сьогодні відпрацьовують різноманітні підходи, принципи та прийоми щодо їх класифікації. У сучасній науковій літературі існує кілька підходів до класифікації джерел: за типами (одно типові об'єднують джерела, які однаково кодують і зберігають історичну інформацію), за способом передачі (речові – пам'ятки матеріальної культури, етнографічні – пам'ятки, що містять відомості про характер і особливості побуту, культури, звичаї того чи іншого народу, лінгвістичні – джерела з історії розвитку мови, усні та писемні), за змістом (актові матеріали – офіційні документи різних установ та оповідні пам'ятки – літописно-мемуарні та літературні твори), за походженням або місцем зберігання [405, с. 84].

Історичні джерела, які можуть бути інформативними для історико-педагогічних досліджень, переважно писемні. Вони можуть бути у вигляді літописів, грамот, хронік, законодавчих актів, діловодної документації, описів, звітів, періодичних видань, наукових і публіцистичних книг тощо. Ці джерела різняться місцем видання, авторством, виглядом, внутрішньою організацією, структурою, змістом і навіть способом кодування інформації. У літературі з джерелознавства їх поділяють на актові матеріали – джерела, що є наслідком діяльності різних установ, організацій та офіційних осіб (грамоти, договори, протоколи, циркуляри, накази, статистичні дані, стенограми і т. ін.) та оповідні пам'ятки (літописи, спогади, щоденники, листи, записки, публіцистичні, економічні, літературні та інші твори) [84].

Вивчення наукових розвідок і дисертацій засвідчило, що переважна більшість дослідників, розглядаючи джерельну базу дослідження як певну

систему носіїв інформації, для її опрацювання використовують класифікаційну схему, запропоновану ще за радянських часів І. Ковальченка. Вона побудована за родово-видовим принципом і об'єднує джерела в чотири групи, а саме:

- документальні – законодавчі, актові, діловодні, статистичні, судово-слідчі, дипломатичні, програмні документи політичних партій, громадських об'єднань і професійних товариств тощо;
- оповідні – твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистика;
- періодичні – офіційна та неофіційна преса (газети, журнали, альманахи, адрес-календарі);
- джерела особового походження – спогади (мемуари), щоденники, листи, автобіографії [292, с. 143].

Дотримуючись зазначених вище усталених в історико-педагогічній науці поглядів і скориставшись такими принципами відбору джерел, як історизм, об'єктивність, науковість і зв'язок з дослідницькою та педагогічною практикою, попередній добір джерельного масиву нашого дослідження було здійснено за такими категоріями: ступінь формалізації, хронологія, функціональна значущість, наближеність до проблеми.

Офіційні нормативно-правові акти – письмові документи, прийняті уповноваженим суб'єктом нормо творення (очільниками країни та вищими державними органами управління) склали першу групу джерел. Сюди потрапили: закони – нормативно-правові акти вищої юридичної сили, що регулюють найважливіші суспільні відносини шляхом встановлення загальнообов'язкових правил і норм; постанови – правові акти, що приймаються вищими й центральними органами колегіального управління державою для розв'язання найважливіших і принципових завдань у конкретних галузях зазначеними органами; укази – нормативні акти, що видаються індивідуально очільником держави; ордера – припис або розпорядження, що встановлює або фіксує певний порядок чого-небудь;

накази – розпорядчі документи, які видаються керівником державної установи або її структурного підрозділу, обов'язкові для виконання; інструкції – правові акти, які розробляються органами державного управління для встановлення правил, що регулюють організаційні, науково-технічні, технологічні, фінансові та інші сторони діяльності та відносини установ, закладів і службових осіб; робочі навчальні плани – документи, складені навчальними закладами освіти на підставі освітньо-професійної програми, що визначає перелік і обсяг навчальних дисциплін, послідовність їх вивчення, конкретні форми проведення навчальних занять та їх обсяг, графік навчального процесу, форми і засоби здійснення поточного й підсумкового контролю; навчальні програми – державні документи, в яких розкривається зміст освіти з кожного предмету.

Значна частина джерел міститься в збірниках нормативно-правових актів, об'єднаних у виданні під назвою «Полное собрание сочинений Законов Российской империи» (починаючи з тому ХХ першого видання, друге і третє видання, що містять результати роботи відділу імператорської канцелярії, Кодифікаційного відділу Державної ради та Державної канцелярії), збірниках постанов, наказів та інструкцій, рішень партії та уряду з питань освіти в Україні, що виходили за радянських часів та роки незалежності, інтернет-ресурсах, де розташовані документи в електронному вигляді. Загалом названі документи визначали зміст і структуру системи морської освіти, функції та повноваження посадових осіб, умови функціонування і завдання морських навчальних закладів. Комплекс цих першоджерел дав змогу визначити етапи та шляхи формування нормативно-правової бази морської освіти, на які спиралась у своїй діяльності органи управління навчальними закладами та місцеві органи виконавчої влади, особливості їх функціонування на різних історичних етапах.

Більша частина названих документів зберігається в архівах. Так, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВОУ) були опрацьовані фонди: № 166 «Міністерство народної освіти

України, м. Київ» (матеріали про стан та роботу вищої та професійної освіти, річні звіти училищ та технікумів, інформаційні листи); № 1063 «Рада народних міністрів Української Народної Республіки» (виписки з протоколів засідань Генерального секретаріату Центральної Ради / Ради народних міністрів УНР); № 2201 «Міністерство освіти Української Держави» (законопроекти Міністерства освіти Української Держави, статистичні відомості про навчальні заклади на території Української Держави, списки технічних та вищих шкіл по губерніях та їх кошториси, копії протоколів засідань комісій при Міністерстві освіти по розробленню учбових програм та складанню підручників тощо).

Серед фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) інтерес для нашого дослідження становили документи з фонду № 1 «Центральний Комітет Компартії України», в якому зберігаються доповідні записки відділу науки та культури ЦК КПУ, звіти відділів та управлінь обкомів КПУ про роботу навчальних закладів, витяги з протоколів засідань партійного комітету АН УРСР, пропозиції відділу науки і культури ЦК КПУ та обкомів партії щодо поліпшення підготовки спеціалістів, про виробничу практику й розподіл молодих фахівців, про підсумки проведення тематичних наукових конференцій.

У дослідженні широко використовувалися джерела, що містять державні обласні архіви Херсонської (ДАХО), Миколаївської (ДАМО) та Одеської областей (ДАОО). Вони зберігають оригінальні, тематично різні матеріали, цікаві для об'єктивного сприйняття тогочасного життя. Для вивчення відомостей про організацію діяльності морехідного училища та морехідних шкіл на Херсонщині, ознайомлення з переліком і розкладом занять, виконанням навчальних програм, кількісним та становим складом вихованців, успішністю їх навчання, викладацьким складом і технічно-допоміжним персоналом закладів, було опрацьовано фонди: № 18 «Бериславская двухклассная мореходная школа Министерства торговли и промышленности, г. Берислав Херсонского уезда Херсонской губернии

(1905–1912 рр.)»; № 190 «Голопристанська двокласна морехідна школа Міністерства торгівлі і промисловості, с. Гола Пристань Дніпровського повіту Херсонської губернії»; № 212 «Херсонське морехідне училище далекого плавання Міністерства торгівлі і промисловості, з 1919 р. факультет водного транспорту Херсонського політехнічного інституту, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії»; № 213 «Алешковская двухклассная мореходная школа Министерства торговли и промышленности, г. Алешки Днепроовского уезда Херсонской губернии (1904–1923 рр.)»; № 5 «Херсонська губерньська земська управа, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії»; № 1 «Канцелярія Херсонського цивільного губернатора Міністерства внутрішніх справ, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії»; № 310 «Дирекція народних училищ Херсонської губернії Міністерства народної освіти, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії». В останніх трьох фондах знайдено відомості про взаємодію з морським торгівельним портом, звіти повітових земських управ про стан, матеріальне забезпечення земських навчальних закладів (1883–1888 рр.), проведення з'їзду вчителів земських училищ Одеського повіту (1902 р.), Положення про Товариство сприяння російському торговому мореплавству (1916 р.), листування з Одеським навчальним округом про правила позашкільної поведінки учнів та з відділом торгового мореплавства Міністерства торгівлі і промисловості, управліннями портів, книжковими складами про пересилання закладам навчальної літератури, а також проект статуту Всеросійської спілки моряків торгового флоту (1917 р.).

Названі фонди містять звіти про діяльність закладів в імперську добу, історичні відомості та загальну характеристику закладів, статистичні дані (кількість звільнених та прийнятих на роботу викладачів, кількість відратованих та переведених на наступні курси і т. ін.), поіменні списки вихованців, детальний кошторис на утримання закладів за окремі роки, тобто

досить ґрунтовно репрезентують специфіку освітньої діяльності вказаних морських навчальних закладів.

У ДАМО нас цікавили фонди: № Р-91 «Отдел народного образования исполкома городского Совета депутатов трудящихся» (1973–1975 рр.)», № Р-98 «Миколаївський губернський відділ народної освіти губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», № 139 «Миколаївська 2-класна морехідна школа Міністерства торгівлі і промисловості (1920–1923 рр.)», № 216 «Миколаївська міська управа», № 230 «Канцелярія Миколаївського військового губернатора», № Р-2796 «Миколаївське обласне управління професійно-технічної освіти», № Р-3248 «Миколаївський суднобудівний технікум Міністерства суднобудівної промисловості СРСР (1944–1987 рр.)», № Р-3890 «Миколаївська морехідна школа ім. Героя Радянського Союзу К. Ф. Ольшанського (1944–1980 рр.)», де розташовано документи про відкриття навчальних закладів, зокрема морехідних класів (1867–1883 рр.) і морехідної школи, технічного (1872 р.) і ремісничого (1897 р.) училищ, про реорганізацію морехідних навчальних закладів і організацію практик плавання, навчальні плани та програми, звіти про прийом учнів, проведення перевідних і випускних іспитів, навчально-виховну роботу, огляди предметів, списки викладачів і учнів, рішення педагогічних рад, а також листування з Міністерством Морського флоту СРСР; фонди особового походження: № Р-3020 «Журавель Аким Лазорович (1903–1979 рр.), краєзнавець, кореспондент газети «Южная правда» (1959–1970 рр.), в якому зберігається рукописи і машинописи нарисів: «История Николаевского судостроительного завода» та «История города Николаева в XVII–XVIII веках», № Р-5858 «Крючков Юрій Семенович (1928 – до тепер), краєзнавець, доктор технічних наук – рукописи і машинописи монографії «История судостроения в Николаеве в эпоху паруса 1790–1865 гг.» та «История Николаева от основания до наших дней», науково-біографічних нарисів «Алексей Самуилович Грейг. 1774–1845 гг.» і «Самуил Карлович Грейг», неопубліко-

вана книга «Клипера 20 века», збірник статей «Парусные суда», спеціальні наукові праці, № Р-5830 «Ліфанов Віктор Романович (1909–1995 рр.)», журналіст і краєзнавець – рукописи нарисів, статей з історії м. Миколаєва, суднобудування та флоту, матеріали про діяльність визначних діячів Миколаївщини, адміралів Чорноморського флоту зокрема, № Р-5901 «Ірина Ш. Авербух», що містить матеріали з історії Чорноморського (Миколаївського) штурманського училища.

Поміж фондів Державного архіву Одеської області опрацьовано такі: № 1 «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора», № 42 «Канцелярія попечителя Одеського учбового округу», № 93 «Одеське товариство історії і старожитностей», № 105 «Одеське училище торгового мореплавання (1899–1919 рр.)», № 278 «Головна контора Російського товариства пароплавства і торгівлі (1869–1920 рр.)», № 360 «Південно-російське товариство пароплавства Фальц-Фейна (1910–1919 рр.)», № Р-39 «Головний комітет професійно-технічного та спеціально-наукової освіти Наркомата освіти УРСР, м. Одеса (1920–1925 рр.)», № Р-1966 «Управління Одеського морського торговельного порту Центрального управління морського флоту (1944–1966 рр.)», № Р-2018 «Одеський технікум водних шляхів сполучення Чорноморського крайового відділу просвіти водного транспорту (1920–1941 рр.)», № Р-3356 «Одеське відділення державного інституту по проектуванню морських портів та судноремонтних підприємств – Чорноморпроект (1936–1961 рр.)», № Р-4109 «Одеський морський ліцей дирекції культури Губернаторства Трансністрії (періоду тимчасової румуно-німецької фашистської окупації – 1941–1944 рр.)», № Р-4959 «Управління морського флоту Чорного моря Всесоюзного об'єднання морського торговельного флоту по внутрішньому плаванню «Морфлот», № Р-4960 «Чорноморський обласний відділ просвіти водного транспорту Центрального управління просвіти водного транспорту», № Р-4967 «Управління Чорноморсько-Азовського відділу добровільного флоту», в яких знайдено накази про проходження студентами практики на суднах, протоколи державної

екзаменаційної, кваліфікаційної та методичної комісії морських навчальних закладів, списки студентів, адміністративно-технічного персоналу, а також плани проектних, вишукувальних та науково-дослідницьких робіт наукових установ; фонди особового походження: № 160 «Брун Пилип Карлович (1804–1880 рр.)» – історик, статистик, професор Рішельєвського ліцею, який підготував двотомну збірку праць «Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России» (1852–1877 рр.) та монографію «Тридцатилетие Одесского общества истории и древностей, его записки и археологические собрания» (1872 р.), № 172 Лігін (Козлов) Валеріан Миколайович (1846–1900 рр.) – професор Новоросійського університету, який очолював Одеське відділення Російського технічного товариства (1882–1897 рр.) і підготував нотатки про реорганізацію Одеського порту (1903–1909 рр.), № 145 «Скальковський Аполлон Олександрович (1808–1899 рр.)» – історик, директор Головного статистичного комітету Новоросійського краю, який написав понад 300 наукових праць (у фонді зберігаються доповідні записки, подані А. О. Скальковським на ім'я М. С. Воронцова у 1834, 1867 і 1872 роках, рукописи, зокрема «Описание портового города Одессы» (1829 р.). Уведено до наукового обігу матеріали щодо створення Слов'янської торгівельної палати (проект статуту, 1909 р.).

На жаль, значна частина документів з історії морської освіти півдня України втрачена за роки Першої та Другої світових воїн, емігрувала за кордон у 1917–1920 рр. або знаходиться в приватних осіб; недоступною на сьогодні є більшість документів, що зберігаються в архівах Російської федерації. Це певним чином обмежує повномасштабне відтворення всіх історико-педагогічних подій, проте не зменшує створення цілісного уявлення про ці процеси.

До цієї групи додано й матеріали, що розміщені в «Циркулярі по Одесскому учебному округу» [686] – збірнику, що виходив упродовж 1864–1917 років і містив різні розпорядчі документи попечителя навчального округу та Міністерства народної освіти, статuti навчальних закладів,

навчальні програми та аналітичні матеріали щодо функціонування освітніх установ Херсонської і Таврійської губерній.

Важливим джерелом інформації в ракурсі нашого дослідження вважаємо думки людей, які брали безпосередню участь у становленні та розвитку морської освіти в Україні, а саме: губернаторів Новоросійського краю (О. Потьомкіна, Е. де Рішельє, М. Воронцова), адміралів Чорноморського флоту (О. Грейга, М. Лазарєва, Б. фон Глезенапа та ін.), керівників державних і культурно-освітніх установ, директорів навчальних закладів (директора Миколаївської обсерваторії Х. Кнорре, директорів та відомих випускників морського кадетського корпусу В. Берха, О. Бирильова, О. Бубнова, Р. Вірена [46; 66] та ін.). Інформативними в цьому напрямку є й праці А. Богуміла «К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным» [56] та В. Огаркова «Г. А. Потемкин» [480].

До другої групи джерел віднесено періодичні видання, основний масив яких зберігається в Національній бібліотеці ім. В. Вернадського (м. Київ) та обласних наукових бібліотеках міст Херсона, Миколаєва та Одеси. Ці джерела містять різноманітні за видами, жанрами і походженням матеріали, що сповіщають про певні історико-педагогічні події, рецензії на наукові та навчальні книги, обговорення освітніх проблем. Особливу вагу для нашого дослідження мали журнали і газети імперської доби: всеросійські – «Морской сборник», «Журнал Министерства народного просвещения», «Техническое образование», «Русское судоходство», «Море», «Записки Одесского общества истории и древностей», «Записки Гидрографического Департамента» (1847–1852 рр.), «Маяк современного просвещения и образованности» (1840–1845 рр.), на сторінках яких друкувались офіційні документи, обіжники та повідомлення; південно-регіональні – «Юг», «Южанін» (1884–1895 рр.), «Миколаївський вісник» (1876–1877 рр.), «Миколаївський листок» (1884 р.), «Губернские ведомости», «Записки Новороссийского университета» (1908–1916 рр.), «Одесский вестник» (1891 р.); радянських часів: всесоюзні – «Советская педагогика», «Вестник

высшей школы», «Бюллетень Министерства образования СССР», «Вісник АН УРСР»; українські – «Радянська освіта». Публікації в названих джерелах містять укази про відкриття морських шкіл, навчальних екіпажів, штурманських і артилерійських рот, положення про навчальні заклади та штатні розписи, систему управління та фінансування. Серед матеріалів журналів можна зустріти відомості про умови вступу до навчальних закладів Морського відомства та зразки документів, які мали подавати бажаючі, правила прийому, навчальні програми та програми випускних іспитів, а також переліки питань, відповіді на які мають знати претенденти на звання штурмана. Окрім офіційної інформації з публікацій на шпальтах преси ми дізнавалися й про наявність навчальної літератури на певних складах і крамницях та орієтувалися в їх якісних параметрах, ознайомившись з рецензіями (Додаток Р).

До складу третьої групи джерел потрапили підручники та методична література. У процесі дослідження з'ясовано, що для забезпечення навчальною літературою ще з дореволюційних часів при Міністерстві народної освіти діяли комісії, працювала низка державних і приватних видавництв, які ми включили до предметно-освітнього простору системи морської освіти. Вивчення переліку, тематичного і видового різноманіття, авторів і місця видання навчальної літератури дало змогу не лише уявити обсяг навчального матеріалу, а й встановити основні підходи до організації навчального процесу у морських навчальних закладах. За змістом і оформленням підручники трьох поколінь значно різняться і саме це дозволяє отримати додаткові відомості не лише для аналізу їх науково-методичного вдосконалення з часом, а й розвитку дидактичної бази системи морської освіти загалом.

Четверту групу джерел склала мемуарна література та епістолярна спадщина державних діячів, представників освіти і державних службовців. Наголосимо, що як наративне джерело, спогади відрізняються не лише жанром і специфікою подачі інформації, а й високим рівнем суб'єктивних

оціночних суджень – це зумовлено тим, що вони повністю відбивають індивідуальність авторів, їхні симпатії та переконання. Проте, на наш погляд, мемуаристика передає атмосферу епохи, віддзеркалює ідеологічні пріоритети та альтернативи подальшого розвитку певних історичних процесів і надає змогу зробити самостійні висновки про роль і внесок певних історичних осіб у розвиток морської освіти, про що неможливо отримати відомості, досліджуючи лише архівні та наукові документи.

У процесі дослідження опрацьовано спогади міністрів Російської імперії: П. Чичагова «Записки адмирала Павла Васильевича Чичагова – первого по времени морского министра с предисловием, примечаниями и заметками» [699], С. Витте «Воспоминания: (1894 – октябрь 1905): Царствование Николая II» та «Воспоминания: (17 октября 1905–1911): Царствование Николая II» [107], І. Шестакова «Полвека обыкновенной жизни: воспоминания (1838–1881 гг.)» [711], І. Григоровича «Спогади колишнього морського міністра» [146], академіка А. Крилова «Мои воспоминания» [312], радяських мореплавців і викладачів морської справи Д. Лухманова «20000 миль под парусами» [344], О. Фоміна «Море и судьбы. На волне моей памяти» [678] та державних діячів, наприклад, міністра морського флоту Т. Гуженка «Под флагом Родины» [154]. Особливий інтерес для нашого дослідження становить емігрантська мемуаристика – тритомна монографія адмірала флоту О. Бубнова «История военно-морского искусства» (Прага, кінець 1920-х років) та спогади (Берлін, 2015) «В царской ставке»; статті С. Шрамченка [66; 720] із спогадами про суспільно-політичне життя в Україні часів революційних подій 1917–1920 років, які дозволяють розкрити нові ракурси процесу становлення морської освіти в УНР. Заслужують на увагу і спогади гардемарина Чорноморського флоту А. Леонтовича [200], який свого часу був слухачем Чорноморської штурманської роти і залишив нариси про роки навчання, викладачів та сам навчальний заклад.

Окрему групу складають праці воєнно-морських істориків, які також зробили вагомий внесок у розвиток морської освіти, будучи практиками або науковцями. Це доробки С. Елагіна – ініціатора створення 18-томної праці «Материалы для истории российского флота» [185], С. Огородникова – ініціатора створення 12-томної праці «Общий морской список» [481], Ф. Веселага – викладача гардемаринських класів Морського кадетського корпусу, голови вченого відділу Морського технічного комітету та Комітету морських навчальних закладів, голови комісії з розбору, опису та видання справ архіву Морського міністерства до 1805 р., не лише продовжувача цих проектів, а й автора багатьох інших видань, зокрема «Материалов для истории русского флота» [91–92], Е. Аренса – професора Миколаївської морської академії з історії флота [19–20], Н. Кладо – професора Морського корпусу [288], Ю. Руммеля – автора кількох збірок матеріалів для опису російських комерційних портів та історії їх спорудження [588–589], О. Соколова – автора «исчисления и описания книг, рукописей и статей по морскому делу за 150 лет» [624]; Л. Бескровного – голови наукової ради АН СРСР, доктора історичних наук [47–18] та ін. До цієї групи були віднесені й доробки, присвячені розвитку торгового флоту: В. Виноградова [97–98], М. Познера [528], М. Житкова [192], М. Шаврова [705], К. Скальковського [613], С. Іловайського [253].

До шостої групи потрапили праці дослідників-краєзнавців та науковців з історії України та історії педагогіки, які у тому чи іншому аспекті висвітлювали проблеми розвитку морської освіти на південноукраїнських територіях вказаного періоду. У ракурсі нашого дослідження інтерес становили доробки С. Афанасьєва-Чужбинського [29], М. Аркаса [21], Д. Багалея [35], Д. Дорошенка [177–179], А. Скальковського [614], І. Яворницького [724] та ін.

Найбільшу увагу приділено вивченню наукових розвідок у вигляді дисертацій, монографій та статей у фахових виданнях, присвячених розгляду тих чи інших аспектів означеної проблеми. Дані праці виступили головним

об'єктом історіографічного аналізу через те, що надали можливість у хронологічній послідовності простежити кількісне та якісне зростання системи морської освіти; формування її нормативно-правового поля та науково-методичного середовища та дидактико-інструментального простору; вплив посадових осіб різного рангу та інших зовнішніх і внутрішніх чинників на функціонування системи; зміну змістовно-організаційного компоненту системи освіти; становлення нової термінології, що супроводжувала розвиток морської науки та практики. Окрім цього, такі наукові доробки являли собою інформативно змістовний матеріал, отриманий у процесі аналізу встановлених фактів, взятих з сформованої джерельної бази; вони вирізняються чіткою постановкою проблеми, наявністю обґрунтованих висновків щодо її вирішення та перспектив подальшого пошуку.

Окрему групу склали матеріали, що зберігаються в музеях – Морського флоту (Одеса), Історії суднобудування і флоту (Миколаїв), Центрального військово-морського музею України (Балаклава) та музеїв морської історії при морських навчальних закладах Херсона, Миколаєва, Бердянська й Одеси, стислий огляд яких представлено в додатку Б.

Через те, що актуальність і значущість проблеми розвитку морської освіти спричинили цікавість до неї не лише педагогів та істориків, а й спеціалістів у галузі військово-морського мистецтва, політики, економіки та права. Саме тому для характеристики стану розробленості проблеми ми ознайомилися з результатами досліджень науковців указаних галузей.

У процесі дослідження опрацьовано матеріали таких інтернет-ресурсів:

- «Российский государственный исторический архив» – фонди вищих державних установ: Державної Ради – № 1278 «Государственная Дума (1906–1917)», Комітета Міністрів – № 1263 «Комитет министров (1802–1906)», Ради Міністрів – № 1275 «Совет министров (1857–1882)» і № 1276 «Совет министров (1905–1917)», Сенату – № 1329 «Именные указы и «Высочайшие» повеления» і № 1602 «Московская сенатская типография»,

Сіноду – № 813 «Редакция журнала «Народное образование» (орган училищного совета)»; фонди об'єднань (з'їздів, нарад, комітетів і т. ін.) – № 186 «Комитет съездов русских деятелей по водным путям (1893–1914)»; фонди наукових, культурно-освітніх, благодійних та інших товариств – № 90 «Русское техническое общество», № 91 «Вольное экономическое общество», № 102 «Комитет морских экскурсий (1907–1918)»; фонди особистого походження – № 851 «Головнин А. В., министр народного просвещения», № 994 «Мордвиновы», № 1037 «Рождественский С.В., историк», № 1622 «Витте С. Ю., председатель Совета министров», № 1634 «Зенгер Г. Э., министр народного просвещения», № 1664 «Толстой Д. А., министр народного просвещения»;

- «Музей истории Российских реформ им. П. А. Столыпина» – розділи «Российская империя. Первая половина XIX», «Российская империя. Великие реформы (1861–1904)», «Россий-ская империя. Конституционный эксперимент (1904–1917)», «Революция и Гражданская война (1917–1922)», «Совеский Союз (1922–1986)»;

- «Бібліотека нормативно-правових актів СРСР» – інтернет-архів державних документів (декрети, постанови, інструкції, звернення) з 1917 р. до 1992 р.;

- Російський державний архів військово-морського флоту (РДАВМФ) – фонди офіційного походження: № Р-7 «Управление военно-морских учебных заведений Народного комиссариата военного-морского флота г. Ленинград (1917–1940)», № Р-15 «Главная военно-морская научная редакция г. Петроград (1920–1922)», № Р-80 «Командування Чорноморського флоту. Об'єднаний фонд. 1921–1940», № 47 «Черноморская гарде-маринская рота г. Николаев (1852–1861 гг.)», № 74 «Чорноморська рота флотських кадетів (1852–1861)», № 90 «Миколаївський військово-морський порт (1790–1918 pp.)», № 95 «Завідувач тимчасовими навчальними класами в Миколаєві (1860–1866)», № 96 «Чорноморська рота флотських кадетів. Миколаїв (1852–1861), № 100 «Морські юнкерські класи Чорноморського флоту в Миколаєві

(1872–1882 pp.)», № 102 «Ремісничя портова школа Миколаївського порту Чорноморського флоту. Миколаїв (1862–1914)», № 197 «Канцелярія князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського по управлінню Чорноморським флотом (1778–1801)», № 227 «Найвищі повеління, рескрипти та укази (колекція) (1725–1917)», № 239 «Канцелярія генерал-фельдцейхмейстера графа П. О. Зубова по управлінню Чорноморським флотом і портами (1778–1799)» № 243 «Управління головного командира Чорноморського флоту і портів Чорного моря. Миколаїв (1785–1908)», № Р-315 «Матеріали про історію радянського військово-морського флоту», № 348 «Чорноморська штурманська рота (1815–1862 pp.)», № 404 «Головне гідрографічне управління Морського міністерства. Петроград (1885–1918)», № 410 «Канцелярія Морського міністерства. Петроград (1836–1918)», № Р-362 «Історичний архів Чорноморського флоту. Севастополь. 1916–1923», № Р-469 «Навчальний загін Морських сил Чорного моря. Севастополь. 1917–1940», № 659 «Штаб начальника навчального загону Чорноморського флоту. Севастополь (1897–1917 pp.)», № 778 «Дирекція маяків і лоцій Чорного та Азовського морів 1828–1918 pp.», № 920 «Севастопольський порт (1783–1917 pp.)», № 1043 «Начальник навчального загону Чорноморського флоту. Миколаїв (1869–1871, 1897, 1901–1906–1912 pp.)», № 1069 «Херсонський порт. Херсон (1778–1854)», № 1091 «Чорноморське штурманське училище. Херсон (1798, 1800, 1803–1806, 1811–1819, 1823–1827 pp.)», № 1094 «Флотське училище малолітніх юнг Чорноморського флоту (1807–1821 pp.)», № Р-2210 «Отряд учебных кораблей Черноморского флота» (1938–1940), № Р-2060 «Об'єднана школа навчального загону Морських сил Чорного моря. Севастополь. 1922–1924», № Р-2062 «Військово-навчальна частина Одеського морського технікуму. Одеса. 1933–1938», де було знайдено укази, рескрипти, накази (навіть про відправку учнів до Англії для навчання корабельній архітектурі), навчальні плани і програми, а також програми занять і робіт із штурманської справи, флагманські відомості про плавання, матеріали про організацію навчального процесу, статистичні звіти, відомості з особового складу –

списки гардемаринів і штурманських учнів, документи про відкриття приватного пансіону, навчання офіцерів і нижніх чинів, направлення офіцерів у класи і школи, переобладнання військових суден в навчальні, атестаційні списки, листування про обладнання школи та проведення іспитів, про гідрографічні дослідження і проведення промірів в Чорному та Азовському морях, метеорологічні спостереження, а також власні накази російських імператорів та імператриць про реформування морського відомства, управління флотом і установами (введено до наукового обігу листи М. С. Мордвинова про розробку ним проекту будівництва будівлі Кадетського корпусу в Херсоні (1793); фонди особового походження - № 6 «Глазенап Богдан Олександрович (1811–1892), адмірал», № 8 «Грейги: Олексій Самуїлович (1775–1845) і Самуїл Карлович (1736–1788)», № 12 «Копитов Микола Васильович, віце-адмірал (1833–1901)», де із звітів та наказів, щоденників та записних книжок, листування і матеріалів про службову діяльність на посаді головного командира Чорноморського флоту й портів, отримано відомості про будівництво та обладнання суден і доків, стан та реорганізацію управління флотом, навчальними закладами (уведено до наукового обігу записки О. Грейга про заснування кадетського корпусу та училища цивільної архітектури в Миколаєві та рукописи М. Копитова про склад і організацію Морських Сил Чорного моря, розвиток торговельного мореплавства);

- електронної бібліотеки «Мислене дерево» – розділ «Історичні джерела», тема «Відомості 1833–1846 років з початкової історії матроських товариств на території Новоросійського краю» і «Дещо з переписки про набір вільних матросів на службу із справ статського радника Є. Турчанинова 1860–1870-х років»;

- електронні ресурси Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Гончара; Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Гмирьова; Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. С. Грушевського [883]; Морської бібліотеки ім. М. П. Лазарева

(м. Севастопіль); Централізованої бібліотечної системи муніципальної освіти міського округу Феодосія Республіки Крим.

Отже, масив історичних джерел, на які ми спиралися, включає в себе всі можливі канали отримання необхідної інформації, що забезпечило здійснення системного аналізу та узагальнення репрезентативної вибірки джерел і висунення науково обґрунтованих висновків з означеної проблеми. Сформована таким чином джерельна база дослідження характеризується високим ступенем репрезентативності, зумовлює можливість створення уявлення про історико-педагогічні процеси, що відбувалися в південних областях України на вказаному хронологічному відрізку. Завдяки добору різнопланових за характером, походженням і змістом матеріалом, маловідомих широкому загалу, вдалося з'ясувати специфіку розвитку системи морської освіти в означеному регіоні.

1.3. Стан розробки проблеми становлення й розвитку морської освіти в Україні

Хронологічні рамки дослідження розвитку морської освіти на південно-українських територіях мають два виміри:

1) реальних історико-педагогічних подій, пов'язаних із відкриттям на півдні країни першого спеціалізованого навчального закладу з підготовки спеціалістів морського торгового флоту в 1830-х рр. і реформуванням сучасної морської освіти, розпочатого в 2013 році;

2) розгортання і проведення наукових досліджень із даної проблеми, які також розпочалися на початку XIX ст. і тривають до тепер.

Зважаючи на це і значну тривалість (180 років) обраного часового відрізка, в історіографії проблеми розвитку морської освіти початок 1830-х – початок XXI ст. виокремлено три суттєво різних періоди:

1) імперський – 1830-ті рр. – 1917 р., коли розвиток морської освіти висвітлювався авторами Російської імперії;

2) радянський – 1917–1991 рр., коли вказану проблему досліджували науковці СРСР;

3) незалежний – 1991 р. – до тепер, коли проблема набула українсько-орієнтованого пріоритету.

Відповідно до визначеної нами методології та з метою ґрунтовного вивчення відібраних джерел, їх змістовний аналіз було здійснено в таких напрямках: офіційно-загальному, вузькопрофесійному, регіональному.

Перший напрям названо офіційно-загальним, оскільки дослідження, що підпадають під таку ознаку, або стосуються загальних проблем професійної чи середньої спеціальної освіти, часткою якої автори вважали морську, або виконані на замовлення певної державної установи.

Одними з найважливіших праць цього напрямку виступають доробки: члена-кореспондента Російської Академії Наук С. Рождественського – науковця і практика, на думку багатьох сучасників – першого професійного історика педагогіки [583], В. Чарнолуського – одного із засновників систематичної педагогічної бібліографії, доктора педагогічних наук [694–696], П. Каптерєва – знаного практика і науковця тих часів [285] та Г. Фальброка – державного і суспільного діяча [671].

Доробки С. Рождественського – одні з перших конкретно-історичних праць, побудованих виключно на архівних джерелах. Тому не дивно, що за кількістю посилань у сучасних наукових розвідках з історії педагогіки вони посідають перші місця. Свою першу працю «Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902» [582] С. Рождественський підготував на замовлення Міністерства народної освіти до його 100-річчя. Тут у певній системі викладено факти, які характеризують розвиток взаємопов'язаних сфер початкової, середньої та вищої шкіл у ракурсі єдиної державної політики. Структурований за розділами текст розкриває різні аспекти діяльності міністрів народної освіти, питання централізованого і місцевого управління освіти. У праці відсутня аналітика, проте автор, спираючись на тексти державних документів, наводить численні

статистичні дані, зокрема щодо відкриття і діяльності морських навчальних закладів.

У другій праці «Эпоха преобразований Петра Великого и русская школа нового времени» [584] наведено відомості щодо історії професійної школи, започаткованої в Росії Петром I, яку дослідник назвав «ною» через те, що для того часу це була дійсно інновація як в організаційному, так і в змістовному планах. Воєнно-морські навчальні заклади науковець, слідуючи державним настановам, відніс до категорії «шляхетних» (дворянських), надаючи їм при цьому найвищого на той час статусу. Особливу цінність має розділ «Вопросы общего образования в публицистике», в якому проаналізовано зміст праць видатних сучасників С. Родженського (державних діячів і представників церкви) та документів, які визначали державну освітню політику. Загалом цей доробок значно збагатив розуміння витоків системи морської освіти, із закладеними в ній педагогічними ідеями, зокрема щодо виховання патріотів країни.

У наступній праці «Из истории учебных реформ императрицы Екатерины II» [581] наведено вже структурний аналіз всієї системи народної освіти, проблем теорії та практики загальної освіти, представлено огляд різних авторських проектів її подальшого розвитку. Тут автор пропонує покращення матеріального становища учительства, яке відбулося за часів Катерини II, визнавати показником прогресу у сфері освіти; наголосив науковець на необхідності спеціальної підготовки викладачів для воєнно-морських училищ. З особистого архіву С. Родженського встановлено, що працю, присвячену аналізу розвитку системи освіти за часів Олександра I, вчений закінчити, на жаль, не встиг. У наявності лише окремі статті з цієї тематики.

Зазначимо, що провідна ідея нашого дослідження співзвучна до думки науковця, висловленої в його докторській дисертації «Очерки по истории системы народного просвещения в России в XVIII–XIX вв.», оскільки вона також полягає «не в том, чтобы угадывать возможные, но в действительности

не существовавшие комбинации исторических событий, а в том, чтобы, признав совершившийся факт неизбежным, выяснить его деятельные причины» [583, с. 164]. Щодо причин, то саме в «Очерках...» науковець розвинув ідею знаного педагога П. Каптерєва щодо обумовленості прогресу педагогічних теорій і досягнень у педагогічній практиці «общественными починами» [285]. С. Рождественський уважав, що серед таких впливових чинників як держава, церква й окремі особистості, лише суспільство здійснює «определяющее влияние» на зміст та основні напрями розвитку навчання і виховання підростаючого покоління [583, с. 381]. Отже, названі науковці, які в якості системотвірного чинника державної освіти називали суспільство. Спираючись на ці та інші твердження, ми вважали що історія розвитку системи морської освіти безпосередньо пов'язана з історією формування українських земель і на кожному етапі до її розвитку спонукають інтереси держави і суспільства.

Корисним був і доробок С. Рождественського «Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX вв.» [685], випущений у співавторстві з В. Соломінім і П. Тодорським, оскільки допоміг у визначенні періодизації історії розвитку морської освіти (детальніше про це в наступному параграфі) як складової загальнодержавної освітньої системи.

Заслуговує на увагу спільний доробок В. Чарнолуського і Г. Фальборка – 4-томна «Настольная книга по народному образованию» (1899–1911 pp.) [670], який містить повне зведення законів, розпоряджень і правил, інструкцій, програм і статутів усіх ланок народної освіти, які діяли по всій території Російської імперії до 1910 р. Його вивчення надає можливість встановити перелік і зміст документів, що склали нормативно-правову базу діяльності морських навчальних закладів на різних часових інтервалах. Являють інтерес й окремі праці названих авторів: доробок «Основные вопросы организации школьной жизни в России» [841] В. Чарнолуського, в якому схарактеризовано місце та роль держави в організації народної освіти, проаналізовано повноваження губернських земств у питаннях розвитку

освіти; книга Г. Фальброка «Всеобщее образование в России» [671], де вказано на призначення середніх спеціальних навчальних закладів у загальних характеристиках навчання і виховання, наведено цікаві статистичні дані та проаналізовано загальний стан освіти в Росії, зокрема у порівнянні з Німеччиною, Англією та Францією. Ці автори запропонували нову для того часу структуру середньої та вищої освіти, яка багато в чому схожа на сучасну і тому цікавим є ознайомлення з її передісторією.

Інформативною була узагальнююча праця професора Є. Зябловського «Статистическое описание Российской империи в теперешнем её состоянии с общим обозрением Европы в статистическом виде» [242], у 3-й частині якої схарактеризовано систему освіти в Російській імперії, і вперше наведено дані щодо функціонування морських училищ на півдні України – подано роки їх заснування, посилаючись на положення або укази про відкриття закладів, підписані імператором. Корисною була й книга державного діяча і педагога Н. Чехова «Народное образование в России с 60-х годов XIX века» [698], особливо розділи «Городские школы и школы особых типов» та «Внешкольное образование», що стосуються діяльності училищ, морехідних зокрема, форм та установ позашкільної освіти, зокрема бібліотек.

Інтерес для нашого дослідження становили праці П. Каптерєва – науковця, який одним із перших здійснив систематизацію російської педагогічної науки за весь період її існування і запропонував одну з найперших періодизацій її розвитку. У праці «История русской педагогики» [285] він пов'язав історію педагогіки із загальною історією, розуміючи педагогіку як галузь знань, що безпосередньо визначається суспільними інтересами. Корисними були доробки відомого практика і теоретика М. Демкова (українця за походженням) «Русская педагогика в главнейших её представителях» (1898 р.), «Очерки по истории русской педагогики» (1909 р.) та «Старые и новые педагоги, их жизнь, мысли и труды» (1912 р.), де було проаналізовано погляди і діяльність відомих на той час педагогів [161].

Уже на початку ХХ ст. почали з'являтися праці Е. Андрєєва [13], І. Анопова [15], С. Владимирського [102], Н. Гошкевича [142], Н. Королькова [302], Н. Завадського [195], О. Небольсіна [259] та ін., в яких розглядалися загальні проблеми професійно-технічної та спеціальної освіти, проте стосувалися вони переважно діяльності ремісничих училищ. Наприклад, О. Небольсін у праці «Историко-статистический очерк общего и специального образования в России» [259] проаналізував нормативно-правове забезпечення професійної освіти, схарактеризував напрями підготовки кваліфікованих робітників, указав особливості навчально-виховного процесу у таких закладах, що було корисно нам для проведення порівняння.

У цілому історіографічний аналіз дореволюційних джерел цього напрямку дав змогу стверджувати, що наукові праці, присвячені аналізу стану системи народної освіти, почали з'являтися лише в другій половині ХІХ ст., що можна пов'язати із реформуванням усіх галузей 1860-х років, і кількість їх невпинно зростала. Проте лише в поодиноких приділялася увага морським навчальним закладам як складовим воєнно-професійної чи спеціальної освіти, зокрема через їх закритість та підпорядкованість галузевим управлінським структурам.

Радянські дослідники історії педагогіки також розглядали проблему розвитку морської освіти в розрізі історії професійно-технічної освіти. Аналіз історико-педагогічних праць періоду 1920–1930-ті років дозволяє стверджувати, що їм притаманно протиставлення радянської та дореволюційної систем освіти, критика і приниження ролі майже всіх типів навчальних закладів, особливо воєнно-морських. Характерними для цього періоду є праці з назвами «Очередные задачи советского строительства в области просвещения», «Пути профтехнического образования и его значение в современной промышленности» та «Советская профессиональная школа, ее место и значение в системе просвещения и в нашем народном хозяйстве» [147; 556; 593], у яких проголошуються нові, проте схожі, ідеали навчання і виховання. В окремих публікація як факт згадувалося те чи інше училище

лише у тому випадку, коли йшлося про відомих випускників, життя яких було пов'язане з революційною діяльністю. Разом із цим, у цьому десятилітті вийшли два унікальних для того часу доробки М. Слабченка – дослідника історії півдня України, соціально-економічного розвитку зокрема [616], які містили багато цікавої інформації в розрізі нашого дослідження.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. на шпальтах періодичних видань розгортається широка дискусія щодо подальшого розвитку освіти, у результаті якої було прийнято рішення, що головними центрами підготовки соціалістичних кадрів мають стати вузькогалузеві інститути. З'являється доробок М. Іванова та Я. Звягільського «Професійна освіта на Україні» (1927 р.), в якому побіжно було розглянуто питання історії розвитку професійної освіти на початку ХХ ст. [276], проте інформації про навчальні заклади морського профілю, розташовані на півдні країни, представлено не було.

У наступному десятиріччі переважно відбувалося вивчення процесу підготовки робочого класу у зв'язку з оголошеною в країні індустріалізацією. Разом із цим, розпочинається вивчення педагогічного досвіду минулого, про що свідчать праці С. Сірополка «Історія освіти в Україні» [612] (не враховуючи маловідомої праці Г. Боплана «Описание Украины», виданої в Санкт-Петербурзі ще в 1832 р.), в якій приділено увагу й історії розвитку професійної освіти, та Е. Мединського «История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции» [402], у якій було розглянуто питання розвитку педагогіки та системи освіти.

У 1940–1950-х роках підготовка спеціалістів морського торгового флоту історією педагогіки практично не розглядалася, усю увагу теорії і практики було спрямовано на воєнну освіту, оскільки в країні почали відкриватися військові навчальні заклади. У цьому ракурсі інтерес викликає науковий доробок М. Алпатова «Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа» [10], у якій зроблено першу спробу проаналізувати діяльність кадетських корпусів імперської доби. На

підставі вивчення архівних документів автор у хронологічному порядку розкрив історію кадетських корпусів і воєнних гімназій, лише обіжно згадавши про воєнно-морських кадетів.

Уже в 1950–1970-тих роках професійно-технічна освіта почала оформлюватися в окрему наукову галузь, розпочинаються дослідження її окремих складових. Значний внесок у цей процес зробив С. Батишев – державний діяч і науковець, доктор педагогічних наук. Саме він запропонував теорію ступеневої системи підготовки і підвищення кваліфікації працівників, теорію стадійного навчання, нову професійно-кваліфікаційну характеристику та багато ін. [270], що пізніше було реалізовано в системі морської освіти. На початку 1960-х років з'являється ґрунтовна праця професора А. Веселова «Профессионально-техническое образование в СССР: очерки по истории низшего и среднего профтехобразования» [94], в якій на підґрунті аналізу значної кількості документів та статистичних даних здійснено комплексне вивчення історії професійної освіти, узагальнено досвід багатьох навчальних закладів значного часового інтервалу. Для нашого дослідження важливою є і монографія М. Кузьміна [324], в якій розкрито історію морехідних навчальних закладів до революційних подій 1917 р., проте цьому питанню присвячено лише окремий розділ, основну увагу в якому приділено російським закладам.

У цей період поміж біографо-статистично наповнених (наприклад, доробок М. Гриценка «Науково-технічні товариства в СРСР», 1968 р.) та заідеологізованих праць із паплюжними фактами, почали з'являтися оглядово-аналітичні праці, деякі з яких навіть містили відомості по окремих республіках та регіонах (наприклад, спеціалізоване видання – щорічник «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1960–1970 рр.). Проте, у переважній більшості вони стосувалися Далекого сходу або північних територій, що було пов'язано з їх активним тогочасним освоєнням. Разом із цим, у доробку «Очерки истории педагогической мысли народов СССР XVIII

– первой половины XIX в.» [505] знаходимо відомості про діяльність видатних адміралів Чорноморського флоту, зокрема щодо підготовки морських офіцерів.

У період так званої «відлиги» наукові праці часто мали політизований та кон'юнктурний характер, були заангажовані адміністративно-ідеологічними факторами. Саме в ці роки офіційно визнаною стає тема українського козацтва, яка тепер активно досліджується в УРСР (а не лише за кордоном), зокрема і в ракурсі історії морських походів та навчання козаків морській справі. На цьому етапі продовжується зростання інтересу дослідників з історії СРСР та історії педагогіки до окремих міст, навчальних закладів, виробничих та культурно-освітніх установ, пов'язаних зокрема з їх ювілейними датами (друкувалися переважно місцевими видавництвами). Наприклад, «Севастополь. Исторические места» [697] та «Николаев» [111], в яких можна знайти фрагментарні відомості про навчальні заклади. Наукових розвідок, присвячених історії розвитку морських навчальних закладів півдня, майже не зустрічається, окрім дисертацій В. Золотова «Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII–XIX вв.» (1966 р.) [238] та С. Корякіна «Советский морской транспортный флот в мировом судоходстве» (1967 р.) [304].

Упродовж 1970–1980-х років виходять доробки А. Булгакова, І. Коваленка, Є. Осовського, Н. Соловійова [67; 291; 496; 626] та ін., автори яких розглядають проблеми профтехшколи на різних етапах її розвитку. Інформацію про початок доби «тотальної русифікації» – політичній кон'юнктурі того часу відповідала єдина загальна схема української «дожовтневої» історіографії, знаходимо в брошурі Л. Коваленка «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції» (1983 р.) [291].

У 1984 р. Т. Демченко захистила кандидатську дисертацію «Культурно-просветительская деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870–1914 гг.» [162], де здійснено аналіз ролі цих структур у

розвитку професійно-технічної освіти, на південноукраїнських територіях зокрема. Містяться окремі відомості про історію морехідної освіти і в дисертації Є. Луценко «Развитие среднего специального образования на Украине во второй половине XIX столетия» (1991 р.) [345]. Значущість останньої праці підкреслюється широким використанням архівних документів та тим, що автор вивчав діяльність професійних навчальних закладів Херсонської губернії.

Особливе значення для нашого дослідження мають праці історика Д. Яворницького «Історія запорозьких козаків» (1892–1897 рр.), надруковані у трьох томах на межі розвалу СРСР (1991 р.), в яких детально проаналізовано не лише військові походи та побут, а й суднобудівні та судноплавні традиції козацтва [724].

Серед сучасних досліджень цього напрямку виокремимо такі: В. Пірко «Освоєння Півдня України в XVI–XVIII століттях» [521], М. Постолатія «Розвиток комерційної освіти в Україні 1804–1920» (1996 р.), в якій автор запропонував цікаву періодизацію становлення комерційної освіти [536], яка тісно пов'язана і з підготовкою спеціалістів для морського торгового флоту та М. Гончара «Розвиток нижчої професійної освіти на півдні України в другій половині XIX – початку XX століття» (2015 р.), де містяться відомості про діяльність морехідних шкіл Херсонської губернії [137].

Вагомим внеском у розвиток історії професійної освіти була монографія І. Лікарчука «Управління системою підготовки кваліфікованих працівників в Україні (1888–1988)» (1999 р.) [342], в якій представлено класифікацію нижчих професійних навчальних закладів та розкрито роль і значення регіонального і галузевого рівня в загальнодержавній структурі управління цими закладами і системою професійної освіти в цілому. Це допомогло у визначенні місця морських навчальних закладів у сучасній системі освіти. Найбільш цілісне уявлення про діяльність закладів професійно-технічної освіти представлено в енциклопедичному виданні «Професійно-технічна освіта України: XX століття», яке вийшло в 2004 р. за

редакцією професора Н. Ничкало [455]. Інформативними виявилися й монографії, Л. Прокопенко «Гене́за та розвиток державної освітньої політики в Україні (XI – початок XX ст.)» (2008 р.), в якій схарактеризовано вплив освітньої політики на розвиток історико-педагогічних процесів, зокрема на південних територіях [550]; В. Кононенко «Высшая школа Юга России (20-е – 90-е гг. XX века)» [299] та М. Михайлової «Общественно-педагогические и просветительские организации дореволюционной России (середина XIX – начало XX вв.) [413].

Автори другого напрямку – вузькопрофесійного – вивчали безпосередньо морську освіту. Істотний інтерес для нас складають доробки загального плану: С. Огородникова «Исторический обзор деятельности Морского министерства за сто лет его существования (1802–1902)» [482], В. Чубинського «Историческое обозрение устройства управления Морским ведомством России» [704] та «Огляд діяльності морського управління в Росії в перше двадцятип'ятиліття щасливого царювання государя імператора Олександра Миколайовича 1855–1880», підготовлений колишнім директором канцелярії Морського міністерства К. Манном [262]. У першому виданні в розділах, побудованих відповідно до років правління різних монархів, окрім наведених відомостей про структурні підрозділи міністерства, колегіальні органи та їх рішення про облаштування портів і суднобудівних заводів, гідрографічні роботи, знаходимо інформацію про окремі морські навчальні заклади та організацію «навчальної справи» в цілому. У двох інших доробках містяться офіційна статистика та інші матеріали, які відтворюють зміст діяльності названих державних установ Російської імперії.

Однією з найвидатніших праць з організації морської справи по праву можна назвати доробок члена Одеського товариства історії та давності, військового історика З. Аркаса «Начало учреждения российского флота на Черном море и действия Черноморского флота с 1788 по 1806 год». У шести томах автор описав кількасот історичних подій та діяльності видатних постатей, військові походи Чорноморського флоту під командуванням

видатних адміралів – Ф. Ушакова, Д. Сенявіна, М. Лазарєва та ін.; надав відомості про кораблебудування в Херсоні, Миколаєві та Севастополі. І хоча матеріал має суто описовий характер, він має виключно важливе значення в інформативному плані.

Уважаємо корисним і спеціальний каталог Е. Волкова «Русская библиография морского дела (за 1701–1882 года включительно)», у якому було описано 2327 книг, брошур, карт і креслень (1885 р.) [105]. Тут зокрема зазначено, що започатковано морську бібліографію було А. Соколовим, який узагальнив російську морську науку (1955 книг, рукописів і статей) за 150 років – з 1701 р. по 1851 р.. Цей покажчик за азбучною та хронологічною системами розподілений по науках у 10 різних розділах, що уможливило зібрати інформацію за певними об'єктами і полегшило її пошук. Видання містить розділ, присвячений морським навчальним закладам, у якому розкрито їх історію, а також подано звіти про діяльність та проекти реформування.

Особливої уваги заслуговують праці, що стосуються розвитку морської справи після реформ 1861 року, освітніх і військових зокрема, оскільки вони встановлюють різнопланові змістовні зв'язки, між розвитком флоту і станом економіки держави, між роллю морської торгівлі та стратегією зовнішньо-економічної політики уряду, між освітньою політикою та якістю підготовки морських фахівців. Наприклад, у книгах генерал-майора і видавця газет М. Шаврова «О значении русского торгового мореходства» та «О современном положении русского торгового мореходства на юге России» (1887 р.) наведено дуже цінні відомості про стан торгового флоту на півдні країни та співвідношення між далеким та каботажним плаванням; тут можна знайти інформацію і про кількість спеціалістів різного профілю, що працюють на Чорноморському флоті. В іншому доробку науковця – монографії «О мерах для развития русского торгового мореходства в связи с развитием отечественного судостроения» (1895 р.) [705], не лише проаналізовано розвиток торгового флоту та обґрунтовано подальший

розвиток російського експорту, а й зроблено висновок про необхідність покращення системи підготовки фахівців морської справи.

В означеному ракурсі заслуговує на увагу фундаментальна наукова праця М. Познера «Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореходства» (1895 – 412 с.), в якій на підґрунті державних документів, зокрема Архіву Департаменту торгівлі і мануфактури, описано події щодо функціонування південних портів Росії, побудови суден для Чорного та Азовського морів (на верфях Херсона та Миколаєва), проаналізовано кадрові проблеми [528]. Тут уперше згадується про Миколаївські штурманські класи, які згодом перетворилися на штурманське училище, представлено тексти документів Морського міністерства щодо створення універсального навчального закладу, який би готував спеціалістів для флоту як унтер-офіцерського, так і молодшого командного складу, датовані 30-ми роками XIX століття.

Серед джерел дореволюційного періоду ретельно вивчено доробок В. Виноградова – начальника відділу «заведывания мореходными учебными заведениями» торгового мореплавания, члена Учбового комітета з морехідної освіти впродовж 1903–1917 рр., представлений працями: «Торгово-мореходное образование в России» [98] та «Современное положение мореходного образования в Империи» [97], статтями Х. Вальдемара [72–81] та ін.

В. Виноградов у наративному стилі представив заходи уряду з підготовки судноводіїв до 1867 р., навів статистичні дані щодо діяльності морехідних класів у період 1867–1898 рр., відомості про діяльність класів і училища торгового мореплавання в Одесі, описав реформу морехідних класів 1902 р. і закон про механіків 1903 р. Для нашого дослідження особливу значущість має другий розділ книги, в якому схарактеризовано систему торгово-морехідної освіти – її ресурси та складові: навчальні заклади, викладачі, управління, зміст навчання і практичної підготовки, проведення дипломування. Цінність видання підкреслює той факт, що воно підготовлено на основі справжніх документів, що зберігалися «Комиссией о коммерции», в

архівах «Департамента Таможенных сборов», «Департамента Торговли и Мануфактур» та надрукованих у «Полном Собрании Законов Российской Империи», а також отриманих з офіційного листування з Міністерством фінансів, Головним управлінням торгового мореплавання і портів Міністерства торгівлі й промисловості. Це були перші досить докладні доробки, що претендують на цілісність аналізу торгово-морехідної освіти.

Слід зазначити, що ще раніше А. Фон-Мекк – перший очільник Товариства сприяння російському торговому мореплавству, написав дві невеличкі брошури інформативного характеру: «Императорское общество для содействия русскому торговому мореходству. Исторический очерк» (1893 р.) та «Мореходное образование» (1898 р.) [403], які містили багатий статистичний матеріал не лише про будівництво і закупівлю суден, а й про допомогу товариства в розвитку морської освіти – фінансування морехідних класів і шкіл, підготовку і друк навчальної літератури, надання кораблів для проходження практики їх вихованців та працевлаштування випускників.

Особливу значущість для розкриття динаміки розвитку морської освіти мають публікації Х. Вальдемара – ініціатора створення в Росії морехідних шкіл. Він, за завданням Міністерства фінансів, ретельно вивчав підготовку морехідних кадрів у європейських країнах – Швеції, Данії, Англії та Німеччини. Свої враження і думки щодо використання зарубіжного досвіду він публікував на шпальтах газети «Современная летопись» упродовж 1869–1870 рр. Це статті «Чем должны и чем могут наши низшие морские училища содействовать развитию нашего морского дела», «Сколько у нас мореходцев», «О предстоящем преобразовании нашей системы школ торгового мореплавания» [72–79] та ін. Його «путевые заметки» та інші публікації [81] містили інформацію про історію розвитку торгових флотів цих країн за період початок ХІХ ст. – середина 1860-х рр., типи морехідних шкіл, навчальні програми тощо. Приваблює у наукових розвідках цього автора їх спрямованість на пошук найкращої моделі змісту та організації морської освіти, який спирається на ґрунтовний порівняльний аналіз.

Слід зауважити, що в дореволюційний період виходило чимало воєнно-морської літератури (Е. Мязговського «История Черноморского флота 1696–1912 гг.» [429]), присвяченої здебільшого описанню флотів та їх участі у війнах Чорноморського та Азовського. Іноді такі джерела містили інформацію й про історію будівництва кораблів та підготовки фахівців, необхідних для морської справи.

Корисними для нашого дослідження були доробки, присвячені історії конкретних навчальних закладів морського профілю:

1) ученого і генерала О. Зеленого «Исторический очерк Штурманского училища. 1798–1871» [235], в якому розміщено невеличкий історичний огляд виникнення перших морських навчальних закладів і наведено детальні відомості нарративного характеру про діяльність Штурманського училища для Балтійського флоту. Значущість цієї праці полягає в тому, що автор сам працював не лише викладачем закладу, а й інспектором класів Морського кадетського корпусу, начальником Штурманського училища і був членом Комітету морських навчальних закладів. Вивчення цього доробку важливо ще й тому, що одночасно з цим навчальним закладом у Миколаєві було відкрито й Штурманське училище для Чорноморського флоту, яке діяло за схожими правилами та змістом;

2) педагога і генерала, державного діяча Ф. Веселага «Очерк истории Морского кадетского корпуса с приложением списка воспитанников за 100 лет» [91], в якому викладено детальну історію закладу з описом системи навчання в ньому. Як показало дослідження, окремі організаційно-педагогічні основи діяльності цього закладу намагалися реалізувати в Севастопольському кадетському корпусі (1916 р.) та інших російських аналогічних закладах, а отже, книга Ф. Веселага була досить авторитетною. Учений увів до наукового обігу значний за обсягом і вагомих за значущістю фактичний матеріал із воєнно-морської історії та підготовки спеціалістів для флоту. Його праці, написані на значній джерельній базі на підґрунті

важливих державних документів, виступили основою для подальшого розвитку воєнно-морської історіографії;

3) генерала і професора О. Пароменського «Исторический очерк Морского инженерного училища императора Николая 1-го (1798–1898)», який дослідив історію Морського інженерного училища ім. Миколи I від його створення до святкування 100-річного ювілею в 1898 р. Автор стисло розглянув процес професійної підготовки корабельних майстрів у ХІХ ст., запропонував певну періодизацію в його розвитку, описав організаційно-штатну структуру і навчальні програми, контингент викладачів училища [515];

4) генерал-майора і державного діяча О. Вісковатова «Краткая история Первого кадетского корпуса» [99]. Працюючи в Морському міністерстві, він отримав доступ до багатьох документів, зокрема паперів князя Г. Потьомкіна (ордера князя адміралу Д. Сенявіну, інструкції, відомості, листи, височайші веління, рапорти М. Войновича, А. Голіцина, П. Салтикова, М. Берга, Я. Сухотіна та ін. про військові дії на Чорному морі), рукопису адмірала Н. Мордвинова «Ведомость о судах флотов Черноморских марта 10 дня 1795 г.» [23] та інших. У результаті їх вивчення автором представлено детальну інформацію про директорів закладу та їх внесок у його розвиток, статuti корпусу за різні роки, особливості навчально-виховної діяльності, відомості про випускників різних років (особливу увагу приділено відомим флотоводцям і мореплавцям). І хоча в книзі немає наукових висновків, певних узагальнень чи методичних рекомендацій щодо діяльності такого типу морського навчального закладу, наведені кількісні та якісні характеристики його функціонування, розподілені за роками, надають змогу не лише з'ясувати сутність навчання і виховання кадетів, а й встановити тенденції змін у морській освіті;

5) генерал-майора А. Кроткова «Морской кадетский корпус: краткий исторический очерк» [425], у якому проаналізовано еволюцію морської освіти від Навігацької школи до Морського шляхетного кадетського корпусу.

Корисними для здобуття даних виявилися статті А. Соколова [625], Д. Толстого [652], М. Коргуєва [301] та А. Вейнберга [87], які стосуються окремих аспектів означеної проблеми: перші дві розкривають загальні питання організації морської освіти на південноукраїнських землях, третя висвітлює історію підготовки штурманів, у четвертій відображено особливості роботи Херсонського училища торговельного мореплавання в 30–50-х роках ХІХ століття (автор зосереджує увагу на питаннях становлення і розвитку навчального закладу, умовах його діяльності). Спробу дати загальну оцінку системі підготовки матросів і офіцерів в епоху вітрильного флоту та парового броненосного флоту зроблено в статті Л. Ілляшевича [251]. У доробку К. Скальковського «Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях» [613] також міститься інформація про морські навчальні заклади імперії, котрі діяли впродовж ХІХ століття.

Значущими для доказової бази нашого дослідження були праці науковців Одеського товариства історії та старожитностей, зокрема І. Міхневича «Исторический взгляд на учебные заведения Новороссийского края и Бессарабии» [415], де поміж навчальних закладів зазначено морські училища України останньої чверті ХVІІІ – початку ХІХ століття. У записках цієї установи було вказано й на діяльність на півдні України Херсонського морського кадетського корпусу – першого морського навчального закладу, на базі якого згодом було відкрито Чорноморське штурманське училище та училище корабельної архітектури.

Важливими є дослідження з історії Чорноморського флоту Д. Афанасьєва [27–28], у яких автор цитує рідкісні документи, що стосуються діяльності Херсонського морського кадетського корпусу – провідного на півдні в той час навчального закладу, орієнтованого на підготовку морських спеціалістів для Чорноморського флоту. Цікавою вважаємо думку науковця на роль адміралів – головнокомандувачів

Чорноморського флоту маркіза де Траверсе та О. Грейга в розвитку мережі морських училищ на півдні України.

Окреме місце в джерельній базі дослідження посідають «Материалы для истории русского флота: В XVII частях» [396–400], підготовлені за завданням Морського міністерства впродовж 1865–1904 рр. – видання різного роду документів про діяльність різних морських флотів (2 томи з 17 присвячено Чорноморському флоту), зокрема «Список: в XIII частях» (1885–1907 рр.), який містить відомості про морських офіцерів, кораблебудівників та інших фахівців, причетних до флоту. Інформативними для нашого дослідження були й документи трьох з’їздів (1890 р., 1896 р., 1904 р.) російських діячів технічної та професійної освіти в секції «Морехідна освіта» [601], на якій обговорювалися навчальні плани та різні питання організації навчання; ювілейне видання «Двадцатипятилетня деятельность Санкт-Петербургского Отделения Императорского Общества для содействия русскому торговому мореходству» 1900 р. та «Свод статистических данных о мореходных учебных заведениях ведомства Министерства торговли и промышленности» за 1908–13 гг. [607–608]; розвідки І. Сабо «Історичний розвиток лоцманської служби в Росії» [594] та С. Іловайського «Історичний нарис п’ятдесятиріччя Російського товариства пароплавства і торгівлі», в яких здійснено аналіз умов діяльності торговельного флоту в Азово-Чорноморському басейні [253].

Вивчення названих та інших джерел дозволяє констатувати, що в імперську добу частка доробків, присвячених морським навчальним закладам, незначна, більшість з них присвячені центральним закладам (Балтійському флоту), цілісні наукові розвідки щодо історії морської освіти на південних землях відсутні.

Серед праць радянського періоду досить ґрунтовною працею можна вважати книгу (так її особисто визначає автор) М. Барбашева «К истории мореходного образования в России», в якій розглянуто розвиток морехідної освіти від початку – 1701 р. до кінця ХХ століття [38]. Охопивши історичний

відрізок у двісті років, науковець описав зародження і розвиток морехідної (термін автора) освіти, виокремив у цьому процесі кілька етапів і схарактеризував особливості цього процесу на кожному з них. У доробку розглянуто питання змісту освіти у вигляді переліку предметів, які вивчали учні, організації навчального процесу та побуту вихованців, приділено увагу режимним моментам, педагогічним кадрам та керівникам окремих морських навчальних закладів (переважно Санкт-Петербургу і Кронштадта), схарактеризовано розвиток мережі закладів. Книгу присвячено історії воєнно-морської освіти, проблемам підготовки спеціалістів торгового флоту, розглянуто побіжно – згадано лише навчальні заклади, які готували таких спеціалістів, проте не показано їх роль і значення в системі морської освіти.

Наступним змістовним доробком із досліджуваної проблеми є монографія військового історика Л. Бескровного «История русской армии и флота в XVIII вв.» [47–48], яка написана на основі солідної джерельної бази та архівних матеріалів і в якій схарактеризовано морську освіту імперії. Автор оглядово згадує й діяльність Чорноморських морських училищ. Заслуговує на увагу праця О. Борисова «Учебные заведения Министерства морского флота СССР» [70], в якій автор виокремив історію навчальних закладів до 1917 р. І хоча не про всі морські заклади тут йдеться, наведені відомості стали нам у нагоді для розуміння причинно-наслідкових зв'язків у розвитку морської освіти за радянських часів.

Аналіз сучасних наукових розвідок засвідчує зростання інтересу до проблем морської освіти, як українських, так і російських науковців. При цьому російські автори роблять акцент на процесах заснування Чорноморського флоту, Азовської флотилії, ведення морських боїв та морських походів, діяльності адміралів. Так, у 1993 р. виходить монографія С. Волкова «Русский офицерский корпус» [104], в якій згадується й про діяльність навчальних корпусів та воєнно-морських училищ на Чорному морі. Автор, розповідаючи про життя морських офіцерів, спирається на архівні дані та опубліковані джерела. Особливе місце науковець відвів

воєнно-морським закладам – штурманським і інженерно-технічним училищам, училищу корабельної архітектури, діяльність яких мала певну специфіку. На жаль, розділ про навчальні заклади південних територій надзвичайно малий і містить лише статистичні відомості.

Певний внесок у розвиток джерельної бази з морської освіти зроблено такими виданнями: підручник для вищих воєнно-морських училищ «История воєнно-морского искусства», що вийшов у Москві в 1969 р.; книга В. і П. Мітрофанових «Школы под парусами» [412], інформаційно-методичний збірник «Опыт морских учебных заведений», присвячений історії морехідної освіти в Росії, в якому містяться матеріали з історії окремих навчальних закладів та загальних питань морехідної освіти (наприклад, статті Ю. Фоміна «Историческая хронология развития морского образования в России» [677] та В. Агеева «Мореходное образование на русском Севере»); доробки Б. Зубова «Развитие кораблестроения на юге России» [239] та колективу авторів «Российский императорский флот 1696–1917 гг.» [45] та «Под флагом России. История зарождения и развития морского торгового флота» [526–527]. Наприклад, в останній праці викладено історію зародження і розвитку морського торгового флоту, певну увагу приділено розвитку морехідної освіти до 1917 р. На жаль, автори згадали лише деякі навчальні заклади й окремі документи з фондів Російського державного архіву Воєнно-морського флоту; решта фондів не використовувалася, тому книга містить певні помилки та неточності.

В іншій колективній монографії «Военно-морское образование России» [191] досліджено історію морської освіти Росії XVIII–XX ст. автори схарактеризували комплектування Балтійського та Чорноморського флотів спеціалістами, проте не зазначили, що їх підготовка здійснювалася не лише в Кронштадті та Петербурзі, а й у південних містах. Разом із такими недоліками доробок має і переваги – ґрунтовно викладено питання щодо механізмів управління й фінансування морських училищ та шкіл упродовж означеного періоду.

У числі захищених дисертацій нас зацікавили: з історичних наук – С. Бойко «Иностранные специалисты в русской армии и флоте. (XVIII век)» (1999 р.), Є. Лагутіна «Журнал «Морской сборник» как источник по истории русского военно-морского флота (1848–1905 гг.)» (1982 р.), А. Сизенко «Возникновение Черноморского флота: 1778–1802 гг.» (2002 р.), С. Бордученка «Мореходное образование в России 1867–1919)» (1998 р.), А. Зуева «Капитаны морских торговых судов Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.)» (2010 р.) [59; 62; 240; 330]. У кожній із них містяться певні відомості, які стали в нагоді при вивченні історії розвитку морської освіти взагалі.

Оглядовий аналіз сучасної наукової літератури засвідчив, що в останні роки спостерігається поживлення обговорення проблем розвитку морської освіти на шпальтах наукових видань та періодики. З'являються цікаві публікації Н. Дельвіга «Становление и развитие морского образования на юге России в конце XVIII – начале XIX века» та «Система подготовки вольных штурманов на юге России в XIX веке» [159]; О. Барської «Подготовка офицеров для военно-морского флота в Новороссийском крае конца XVIII – начала XX века» [39]. Вивченню історії морської освіти присвячено й наукові розвідки Ю. Фоміна, М. Кичигіна та інших, більшість з яких є викладачами морських навчальних закладів.

Серед праць українських науковців вирізняється монографія В. Ходаковського «Морський літопис (1834–2011)» [681], у якій у хронологічному порядку розглянуто історію Херсонського морехідного училища, заснованого в 1834 р., через низку перетворень до вищого навчального закладу – морської академії. Праця містить стислий опис міста-порту, промисловий розвиток якого і спонукав до виникнення морського навчального закладу, багато статистичного матеріалу, відомості щодо змісту та організації навчання курсантів. Вигідно прикрашають книгу фрагменти біографій відомих випускників та державних діячів, які доклали зусиль для його розвитку.

Важливим у розкритті проблеми нашого дослідження є доробки викладача історії О. Чорного, зокрема його дисертація «Підготовка спеціалістів для морського флоту в Україні в останній чверті XVIII – на початку XX ст.» (2007 р.) [701], де зроблено спробу визначити історичні передумови появи перших морських навчальних закладів на півдні України, здійснено теоретичні узагальнення щодо особливостей роботи училищ і шкіл морського відомства в епоху вітрильного флоту, розглянуто устрій навчальних закладів морського профілю – правовий статус, систему управління і фінансування, обґрунтовано важливу роль морських освітніх установ півдня України в справі забезпечення військового та комерційного флотів, різних морехідних товариств і компаній кваліфікованими спеціалістами.

Досить інформативними були дисертації Т. Мітковської «Розвиток гідрографії в Північному Причорномор'ї у XIX – на початку XX ст.» (2018 р.), Н. Рижової «Суднобудування в Україні: етапи й особливості розвитку (від давнини до початку XX ст.)» (2010 р.). Поміж публікацій останніх років привертають увагу такі: Т. Лизіної, Л. Кошарської «Обзор морского образования в Украине» [335], О. Чагайди «Стан розвитку морської освіти в Україні (60–70 роки XX століття)» [693] В. Дмитрієва «Градоначальства юга Украины в XIX – начале XX века» (2003 р.) [168], Б. Замьорзлого «Изменение подходов к выдаче свидетельств судоводителей в Российской империи в начале XX в.» (2014 р.) тощо.

Здійснений аналіз показав, що сьогодні наявні доробки, переважно з історії України, в яких розглядається підготовка спеціалістів для морського флоту на різних часових проміжках, що здійснювалася в південних містах, проте відсутній цілісний комплексний аналіз становлення і розвитку морської освіти на цій території. До особливостей досліджень сучасного періоду можна віднести не лише намагання розглядати проблему на підґрунті нових методологічних підходів, а й розширення фактологічної бази даних завдяки відкритому доступу до документів в архівних фондах, маловідомих і невідомих раніше публікацій. У процесі дослідження встановлено, що в

останні роки в українській історіографії спостерігається зростання зацікавленості регіональною та конкретно-історичною тематикою.

У доробках представників третього напрямку – регіонального – розглянуто питання розвитку південноукраїнських територій (Новоросійського краю в імперську добу, УРСР у радянські часи) з метою встановлення специфічних особливостей розвитку регіону та окремих міст-портів (Херсон, Миколаїв, Одеса, Севастополь, Феодосія, Керч), які географічно ставали джерелами розповсюдження морської освіти. Зауважимо, що сучасний геополітичний розподіл України визначає «південь України» як області, прикордонні Чорному морю, тобто йдеться про територію Херсонської та частково Катеринославської і Таврійської губерній – сучасні Херсонську, Миколаївську і Одеську області, що входили в ХІХ – початку ХХ століття до складу Херсонської губернії (за адміністративним розподілом 1803 року).

До таких джерел, перш за все, віднесено праці О. Афанасьєва-Чужбинського [29–30], Д. Багалея [34–35] та А. Скальковського – директора головного статистичного комітету Новоросійського краю, завідувача архіву Міністерства внутрішніх справ в Одесі (створеного ним самим), історика і археолога, члена-кореспондента Петербурзької Академії наук. Так, у першій частині «Хронологического обозрения истории Новороссийского края» [614] А. Скальковський послідовно описав усі етапи виникнення краю, детально розповів про його населення та види промисловості, які розвивалися на цих землях. Він лише торкнувся питань освіти, зокрема вказав на ті навчальні заклади, що створювалися в ці роки, і звернув увагу на ідею, що виникла ще в 1784 р. про відкриття тут університету. У другій частині хронології представлено розгорнуту характеристику економіки краю та розвитку торгівлі, указано на всі адміністративні перетворення та їх наслідки, описано риболовство як одну з провідних галузей і обґрунтовано необхідність її розвитку.

А. Скальковський описав структуру системи підготовки фахівців для флоту першої третини ХІХ ст. – час і місце відкриття більшості морських

училищ, їхню внутрішню організацію, кількість слухачів і т. ін. Особливу увагу він приділив ідеї створення Новоросійського музею, яка у 1809 р. була внесена губернатором С. Броневським, та ідеї барона Б. Кампенгаузена – міністра Міністерства внутрішніх справ, «об учреждении школ для обучения моряков на купеческое судоходство» (1823 р.) [614, с. 83], а саме – Лоцманського училища в Таганрозі. Тут можна знайти й відомості про відкриття в 1804 році першого училища флотських юнг, яке було відкрито в м. Миколаїв, де готували шкіперів, матросів, фельдшерів, писарів, а на артилерійському відділенні – кваліфікованих старших матросів та унтер-офіцерів морської артилерії. Також вперше знаходимо відомості й про заснування майором О. Синельниковим із козаків рятівного загону для тих, хто потерпав від краху. Сам автор «Хронологічний огляд» назвав своєю першою історичною працею, яку було написано з метою включення до «казнохранилища Отчественной Летописи» [614, с. 5].

Науковець був переконаний, що Новоросійський край – «вся Херсонская, вся Екатеринославская и весьма малая часть Таврической губетний, составляющая Степь, может иметь свою отдельную Историю...» [614, с. 48]. Саме А. Скальковський, як державний діяч, першим намагався обґрунтувати і виправдати принципи економічної політики губернаторів Новоросійського краю, які на противагу протекціонізму царського уряду, стояли на позиціях фритредерства – політики, що відповідала інтересам великих землевласників півдня України, які швидше перейшли до капіталістичної форми господарювання і були зацікавлені в максимальному збільшенні експорту, а отже – у розвитку водного транспорту. Нам імпонує такий погляд науковця XIX століття на пріоритети регіональної політики, який до сьогодні не втратив актуальності.

Окрім названих праць, до таких, що відтворюють специфіку розвитку регіону, віднесено й такі: «Столетие Новороссийского генерал-губернаторства, 1774–1874», «Несколько документов к истории гайдамаччины», «Из

портфеля первого историка г. Одессы» [245] та доробок «Опыт статистического описания Новороссийского края».

Загалом дослідження А. Скальковського поєднують різні історичні, географічні, статистичні та інші відомості й тому не належать до суто етнографічних. Характеризуючи перші свої праці, науковець писав: «Здесь не помещено ни одно происшествие, ни одно имя, ни одна цифра, которых бы нельзя было подтвердить документом, извлеченным из местных архивов» [614, с. 11]. Саме через це, як засвідчив аналіз джерельної бази нашого дослідження, більшість науковців використовують указані доробки знаного історика як першоджерела.

Вагоме значення для розуміння особливостей історичних процесів, що відбувалися на південноукраїнських землях, мають історико-географічні праці професора, ректора Харківського університету (українця за походженням) Д. Багалія «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства» [34] та «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры» (1889 р.) [35]. У працях науковця замість назви «Новоросія» зустрічається термін «Полуднева Україна», який використано в нашому дослідженні.

Відомий краєзнавець О. Афанасьєв-Чужбинський у «Подорожі в Південну Росію» [29] не лише детально описав соціально-економічне становище регіону, а й Херсонське училище торговельного мореплавання: устрій навчального закладу, його фінансування, правила проведення набору слухачів та умови їх випуску. На сторінках його подорожніх записок можна знайти прізвища відомих випускників училища та цікаву інформацію про діяльність лоцманських товариств у приморських містах півдня України, їхню роль у підготовці лоцманів та шкіперів для торгового флоту (Додаток П).

Цікавим вважаємо матеріал, представлений у доробку М. Немченка [450], в якому автор уперше південні області УРСР – Миколаївську, Херсонську, Одеську та Крим розглянув як окремий та єдиний господарський комплекс. Особливо цінними для нас є статистичні та фактологічні дані

щодо розвитку морської галузі на означених територіях. Інформативними також є праці Ф. Бруна «Чорномор'я: збірник досліджень з історії і географії Південної Росії. (1852–1877 рр.)» [65], Г. Ге «Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890)» [126] та О. Маркевич «Южная Русь при Екатерине II» [392], випущені до 100-річчя Миколаєва та Одеси. За радянських часів важливими є документальні праці з серії «200 років», присвячені ювілеям Херсона, Севастополя та Миколаєва: «Херсону 200 лет, 1778–1978: Сборник документов и материалов» [680]; «Севастополю 200 лет, 1783–1983: Сборник документов и материалов» [608], «Николаеву 200 лет, 1789–1989: Сборник документов и материалов» [453]. Ретельному вивченню піддано енциклопедичне видання «Історія міст і сіл Української РСР» [277] – томів з фактологічним матеріалом про південні міста і поселення, що дозволило прослідкувати регіональну специфіку суспільно-економічного розвитку півдня. Усі названі доробки містять відомості про розвиток і стан освіти, згадується в них і про освітньо-культурні установи та морські навчальні заклади.

Для нашого дослідження важливими є документально-публіцистичні нариси краєзнавців південних міст: А. Бойко [58], Г. Ванєєва [82], С. Водотики [103], П. Виборного [111], Г. Ге [126], В. Головачева [135], Ю. Крючкова [317], С. Оленковського [486], З. Орлової [489], В. Станко [267], З. Чебанюк [697], В. Шкварця [714] та ін. Узагальнення джерел, що відтворюють стан розробки проблеми становлення і розвитку системи морської освіти на південно-українських землях унаочнено за обраними нами напрямками та історичними періодами у вигляді таблиці (Додаток В).

Підсумовуючи стан вивчення питання становлення і розвитку морської освіти на півдні України початку ХІХ – початку ХХІ ст., можна стверджувати, що названа проблема є багатоаспектною і досліджується науковцями різних галузей, переважно істориками України та воєнно-морського флоту. Установлено, що дослідники історії педагогіки та воєнно-морської історії імперської доби намагалися реалізувати в морській освіті

кращий європейський досвід (вивчали досвід і запроваджували), у радянські часі будь-який досвід, навіть власний попередній, уважався шкідливим. З'ясовано, що на зміст і висновки проаналізованих історіографічних праць впливали як соціальна приналежність авторів, їх політичні переконання, так і панівна ідеологія. Проте більшість із них відтворюють власні погляди науковців і містять відомості, що мають об'єктивне джерелознавче підґрунтя.

Аналіз офіційних і загальних джерел надав можливість сформулювати уявлення про державну освітню політику щодо розвитку морської освіти як складової професійно-технічної загальнодержавної освітньої системи. Установлено, що в дореволюційні часи, як і в другій половині радянської доби, з'явилися цікаві доробки з історії професійно-технічної та спеціальної освіти, воєнно-морської зокрема, в яких фрагментарно розкривалися й питання підготовки спеціалістів для морського торгового флоту. При цьому кількість наукових розвідок, присвячених проблемі становлення і розвитку системи морської освіти на півдні України, й досі є недостатньою для цілісного уявлення про цей процес. Аналіз історико-географічної та краєзнавчої літератури дозволив виявити специфіку суспільно-економічного розвитку південноукраїнських територій і надав можливість встановити особливості функціонування місцевих освітньо-культурних і професійних установ та навчальних закладів морського профілю.

Як бачимо, за межами дослідження залишилися певні пласти відомостей щодо обраної проблеми, проте дібраний джерельний масив та визначена методологія його вивчення забезпечують цілісне та комплексне вивчення становлення і розвитку морської освіти на півдні України в період 1830-ті роки – початок ХХІ століття.

1.4. Періодизація становлення й розвитку морської освіти на півдні України в період 30-ті роки XIX – початок XXI століття

Періодизація, як процедура поділу історико-педагогічної реальності на періоди та етапи, що якісно відрізняються один від одного [88, с. 872], є одним із обов'язкових засобів пізнання історико-педагогічного досвіду і методологічних прийомів виокремлення різних етапів на визначеній підставі. Це певна систематизація, яка полягає в умовному поділі конкретного процесу на окремі хронологічні періоди, що містять кількісно та якісно однорідні групи подій і відрізняються характеристиками, визначеними за обраним критерієм періодизації [189, с. 152]. Спираючись на зазначені підходи, ми розглядаємо періодизацію розвитку морської освіти як раціональний спосіб упорядкування масиву інформації за часовою протяжністю початок XIX – початок XXI століть із метою поглиблення розуміння змінних станів таких об'єктів пізнання як теоретичне підґрунтя та практична реалізація морської освіти на півдні України.

Визначаючи періодизацію як «логічне розмежування досліджуваного періоду відповідно до якісної характеристики його відносно самостійних окремих етапів», професор Н. Гупан наголошує, що «така характеристика повинна відображати як загальні закономірності розвитку суспільного життя, так і специфічні, а також суттєві складники основних методів і форм генези проблеми» [155, с. 19]. Дотримуючись цієї думки, характеристикою, що дозволяє виокремити самостійні часові періоди, які мають установлені межі, певну структуру й вирізняються змістом, визначено організаційно-педагогічні умови функціонування системи морської освіти на південноукраїнських територіях.

Важливим питанням для виокремлення періодів розвитку морської освіти на півдні України вважаємо вибір критеріїв періодизації історико-педагогічних подій в межах названого часового відрізка. Погоджуючись з академіком О. Сухомлинською, визнаємо, що відповідно до критеріїв, які

беруться за основу періодизації та від того, яким змістом наповнено той чи інший період, залежить траєкторія розгортання означеного науково-дослідницького поля [643, с. 47]. Вивчення наукової літератури з цього питання засвідчило, що критеріями періодизації історико-педагогічного процесу можуть виступати десятиліття або століття, динаміка подій (прогрес, стагнація тощо), суспільний устрій або суспільно-економічні формації, способи виробництва, пануюча ідеологія, політичні трансформації (революції, війни, зміна влади), реформи тощо. Урахування специфіки предмету нашого дослідження надає підстави критеріями періодизації розвитку морської освіти на півдні України обрати: державні реформи в освітній і морській галузях; суспільно-політичні зміни, що призводили до зміни змісту чи структури морської освіти як складової виробничої галузі та системи професійної освіти; розвиток науково-технічної галузі, теорії та практики кораблебудування.

Вивчення наукових доробок із названої проблеми показало, що лише в небагатьох дослідженнях запропоновано періодизацію воєнно-морської чи морехідної освіти, проте на меншому історичному інтервалі. Тому, зважаючи на багатоаспектність обраної проблеми і значний хронологічний проміжок нашого дослідження, звернемося до періодизації історії України періоду ХІХ–ХХІ століть, зокрема щодо соціально-економічного розвитку її південних територій; розглянемо періодизацію розвитку системи освіти на цьому часовому інтервалі, зокрема її професійно-технічної та воєнно-морської складових; урахуємо історію розвитку педагогічної думки та комплексу морських наук.

Підтримуючи думку відомого історика С. Сірополка, що «еволюція освітньої справи» перебуває в тісному зв'язку зі «змінами соціально-політичного життя українського народу» [612, с. 21], розглянемо розвиток морської освіти на півдні України як суспільно-історичний процес, що відбувався під впливом соціокультурних, політичних та економічних чинників. З огляду на це, звернемо увагу на різні історичні періодизації

суспільно-економічного розвитку названих українських земель в означений часовий інтервал.

Вивчення праць дослідників радянських часів і сучасних науковців показало, що історія українських територій, які до початку ХХ століття належали Російській імперії, у більшості випадків розглядається з урахуванням їх географічно-політичного «районування». Узагальнюючи різні підходи істориків до періодизації розвитку територій, що охоплюють Чорне та Азовське моря – сучасний південь України, отримуємо віковий розподіл у такий спосіб:

- 1) XI–XIII століття – середньовіччя, коли Київська Русь була в числі країн-лідерів;
- 2) XIV–XVII століття – створення Московської держави, криза якої настала в «смутные времена»;
- 3) друга половина XVII–XVIII століття – спроба української влади зберегти залишки держави на Лівобережжі (Гетьманщині);
- 4) XVIII–XX століття – Російська імперія під правлінням династії Романових (до подій 1917 р.);
- 5) початок ХХ – кінець ХХ століття – союзна республіка в складі СРСР (з виокремленням подій 1917–1920 рр.) ;
- 6) кінець ХХ – початок ХХІ століть – політична автономність і незалежність.

Як бачимо, зазначений нами історичний відрізок частково припадає на четвертий і повністю охоплює п'ятий та шостий періоди.

Відповідно до поглядів українських науковців [35] на історію півдня України як його колонізацію Російською імперією, можна виокремити такі періоди:

- 1770–1802 рр. – вихід до Чорного моря, приєднання до імперії південних територій та Криму, розбудова міст, портів і верфей, створення Новоросійської губернії у складі 19-ти повітів;

- 1802–1861 рр. – ліквідація Малоросійської губернії, поділ Новоросійської губернії на Катеринославську, Таврійську і Миколаївську (з 1803 р. – Херсонську), відкриття торгових представництв і суднобудівних заводів;

- 1861–1900 рр. – активне заселення територій, модернізація краю за рахунок розвитку промисловості, що призвело до якісної зміни структури господарства;

- 1900–1920 рр. – трансформаційні перетворення під час економічної кризи 1900–1903 рр., революційних подій 1905 року, депресії 1904–1908 років, промислового підйому з утворенням монополій 1908–1913 рр., Першої світової війни (1914–1917 рр.), революційних подій і Громадянської війни 1917–1920 рр., що в підсумку призвели до ліквідації південних губерній.

Ураховуючи історичну періодизацію професорів М. Грушевського [152] та О. Субтельного [640], які до імперського періоду включають: 1) частину етапу «українського відродження в Російській імперії», що розпочався з моменту ліквідації інституту Гетьманства в 1764 р. і продовжувався до початку 1860-х р.; 2) реформаторський етап, що тривав з 1861 р. (реформи всіх галузей життя) до 1914 р. (початок Першої світової війни), і мав епохальне значення для прискореного капіталістичного розвитку України (вугільної, залізорудної та металургійної промисловості зокрема); 3) етап військових дій (1914–1918 рр.), який включав Першу світову та Громадянську війни, Лютневу та Жовтневу революції 1917 р. і завершився розпадом Російської імперії, можна стверджувати, що імперський період розвитку морської освіти пов'язаний з економічними та суспільно-політичними подіями (розвиток промисловості, війни, реформи), що відбувалися в Російській імперії загалом та на її південних територіях зокрема.

За радянських часів усі історико-педагогічні процеси науковці розглядали крізь призму розвитку радянського суспільства і тому суспільно-економічний розвиток країни поділяли на такі етапи:

1) 1917–1937 рр. – перехідна епоха від капіталізму до соціалізму, яка розпочалася встановленням диктатури пролетаріату і закінчилася перемогою соціалізму наприкінці другої п’ятирічки;

2) 1938–1958 рр. – епоха соціалізму, упродовж якої відбулося остаточне створення і зміцнення соціалізму;

3) 1959–1972 рр. – епоха розвиненого соціалізму, зростання матеріально-технічної бази країни;

4) 1972–1984 рр. – епоха «застою», розвиток різних форм суспільного самоврядування;

5) 1984–1991 рр. – спроба демократичного реанімування соціалізму.

Аналіз наукових розвідок засвідчив, що в джерелах російських і українських авторів історія морської освіти лише в одиничних випадках розглядалася окремо для військового і торгового флотів. При цьому, при вивченні системи воєнно-морської освіти більшість дослідників акцентує увагу на історії кораблебудування та виникненні й функціонуванні мережі відповідних навчальних закладів, а підготовку спеціалістів для торгового флоту пов’язує з історією мореплавання та розвитком торгово-економічних зв’язків. Узагальнення найбільш відомих праць [66; 145; 191; 721] з названої проблеми дозволяє говорити про таку періодизацію становлення та розвитку військово-морської освіти Російської імперії.

Перший етап – *донетровська епоха* (від початку мореплавства до 1701 р.). На цьому часовому проміжку набуття знань, навичок і досвіду моряками (людьми, що працювали на суднах або служили на військових кораблях [с. 1302]) відбувалося в процесі практичної діяльності, яка за змістом відповідала рівню ремесла. Зауважимо, що більшість російських істориків ключовою постаттю в історії Російського флоту вважають саме Петра I, оскільки при ньому країну було поділено на губернії (1708 р.), що склалися з провінцій; заведено порядок проходження військової та цивільної служби, що зафіксовано в державному документі – «Табелі про ранги» (1722 р.), сформовано регулярну армію та флот, які комплектувалися

на основі рекрутської повинності; у 1721 р. Московську державу проголошено Російською імперією. Завдяки значущості, яку Петро I, як очільник держави кінця XVII – початку XVIII століть, надавав флоту, військово-морська освіта з самого початку набула державної ваги та елітарності. Саме з петровських часів у Росії розпочалося створення державної освітньої системи, особливостями якої виступали світськість і професійне спрямування.

Початком другого етапу – *зародження мережі навчальних закладів із підготовки фахівців для флоту* – більшість науковців вважають 1701 р. – рік підписання «Высочайшего Указа», яким було започатковано військово-морську освіту, тобто відкрито перший навчальний заклад морського профілю – Школу навігацьких і математичних наук, разом з утворенням регулярного Російського флоту під час «Северной войны». У 1712 р. школу було розширено введенням додаткових інженерних та артилерійських класів, а в 1715 р. на базі старших (морехідних) класів створено Морську академію – «Академію морської гвардії».

У 1720 р. було видано «Морской устав», у 1722 р. – зведення морських адміністративних законів – «Регламент о управлении адмиралтейств и верфи; и о должностях коллегии адмиралтейской и прочих всех чинов при адмиралтействе обретающихся», в яких було прописано всі прояви воєнно-морської діяльності на морі та в портах. Для комерційного судноплавства було видано перші державні документи: «Регламент шкіперам» (1723 р.) та «Морський торговий регламент» (1724 р.).

Уведення в 1726 р. роздільної підготовки з трьох спеціальностей – командир, штурман, морській артилерист та виокремлення в 1734 р. із загального курсу Морської академії штурманської спеціальності з наступним створенням штурманської роти, призвело до диференціації морської освіти. У 1752 р. на базі Морської академії було створено Морський шляхетний кадетський корпус, який у 1762 р. перетворено на Морський кадетський корпус. Закінченням цього етапу дослідники називають кінець XVIII століття

– за різними оцінками 1798 рік – час відкриття на півдні держави (Херсоні та Миколаєві) перших морських навчальних закладів – училища корабельної архітектури та Чорноморського штурманського училища.

Третій етап розвитку військово-морської освіти (1798–1877 рр.) історики пов'язують зі *спеціалізацією підготовки офіцерів флоту за рахунок диференціації військово-морських навчальних закладів*. З вирішенням питання підготовки штурманів та інженерів-кораблебудівників дальність морських походів значно збільшилась, тому в 1827 р. було створено перший Офіцерський клас і тим самим започатковано морську академічну освіту. У 1862 р. клас перетворено на «Академический курс морских наук» з трьома відділеннями – кораблебудівним, гідрографічним та механічним, а вже у 1877 р. академічний курс було реорганізовано в Миколаївську (ім. Миколи I) морську академію. Ця подія, якою завершилося реформування воєнно-морської освіти, визначила початок нового етапу в її розвитку – *формування системи неперервної багаторівневої військово-морської та морської технічної освіти* (1877–1917 рр.). Саме в 1877 р. Раду для вдосконалення професійної освіти морських офіцерів, створену ще в 1862 р., було переформатовано в Конференцію Миколаївської морської академії.

Створена на початок ХХ ст. різноманітність і різнорівневість морських навчальних закладів надає підстави для констатації факту про побудову мережі військово-морських освітніх закладів, яка охоплювала:

- середні навчальні заклади (штурманські, інженерні, артилерійські училища та кадетські корпуси) з військово-морської підготовки;
- вищі військово-морські навчальні заклади для підготовки морських офіцерів на первинні посади для корабельного складу і берегової служби;
- вищі навчальні заклади для здобуття додаткової професійної освіти (перепідготовка і підвищення кваліфікації);
- академії для підготовки керівного складу флоту.

Паузою між дореволюційною епохою та радянським періодом розвитку морської освіти історики вважають події 1917–1918 років, які призвели до

ліквідації системи військово-морських навчальних закладів шляхом відмови від попереднього досвіду та фізичної ліквідації носіїв освіти.

Початок п'ятого періоду розвитку воєнно-морської освіти – *відтворення системи військово-морської освіти* (1918 – початок 1950-х років) – історики пов'язують з відкриттям у 1918 р. Курсів командного складу флоту – першого військово-морського навчального закладу радянських часів. Було відкрито «Соединенные классы специалистов командного состава РККФ» (мінний, штурманський, артилерійський, підводний та електротехнічний), що на практиці означало об'єднання всіх офіцерських класів в єдиний навчальний заклад (типовий шлях для радянської влади – уніфікація). У цьому ж році на базі розформованих військових училищ було засновано 13 прискорених військових курсів, де з робочих та селян готували й командний склад флоту. Згодом було затверджено нове Положення про Морську академію, в якому зазначалося, що: «Морская академия – это автономное высшее морское учебное заведение, имеющее своей главной задачей разрабатывать тот цикл специальных научных дисциплин без коего невозможна правильная и плодотворная деятельность флота» [48, с. 89]. Як бачимо, саме академії було відведено провідну науково-методичну роль у визначенні змісту фахової складової морської освіти.

Із 1919 року починають відкриватися військово-морські інститути та академії, а при Народному комісаріаті з військових справ формується Морське управління, яке на базі Чорноморського флоту Російської імперії намагається створити Червоний флот Української республіки. На початок 1929 року на території СРСР функціонувало шість військових академій, три військово-морських училища, а впродовж 1933–1939 рр. було відкрито ще сім військово-морських освітніх закладів. Саме в ці роки розпочалося розділення підготовки курсантів для надводних кораблів і підводних човнів та роздільна підготовка курсантів за трьома спеціальностями: штурманською, артилерійською та мінно-торпедною. У цей період особливе значення для

розвитку військово-морської освіти мали дві події: створення Народного комісаріату ВМФ та прийняття в 1938 р. програми відбудови великого морського та океанського Військово-Морського Флоту. Саме з цього року мережа навчальних закладів із підготовки кадрів для ВМФ охоплювала всі освітні рівні – від довузівського до академічного.

Не зважаючи на події Другої світової війни, продовжувалося розширення мережі морських навчальних закладів. Так, у 1943 р. в Маріуполі було відкрито морську школу, а в 1944 р. були засновані вищі морехідні училища в Ленінграді, Одесі та Владивостоці, які згодом стали вищими інженерними морськими училищами, а потім – морськими академіями.

У 1949 р. було завершено розробку наукової бази для створення атомного флоту, а вже в 1952 р. урядом було прийнято рішення про початок будівництва ракетно-ядерного флоту, який потребував нових спеціалістів. Отже, шостий етап – *утворення мережі спеціалізованих освітніх закладів ВМФ* (50–90-ті рр. ХХ ст.) істориками характеризується як поглиблення інженерної освіти флотських кадрів усіх категорій і спеціальностей, спричинене виникненням атомного ракетно-ядерного флоту.

Кількісні та якісні зміни, що відбувалися в ці роки на радянському флоті, передбачали удосконалення системи військово-морської освіти – саме на це було спрямовано реформу військово-морської освіти 1950-х років. Усі стройові училища перейшли на підготовку офіцерів-інженерів з офіцерською та морською складовими, відбулася диференціація фахової підготовки за спеціальностями, серед яких з'явилися нові. Термін навчання збільшився з чотирьох до п'яти років, а до навчальних програм було введено дисципліни, необхідні для підготовки інженерів. До середини 1970-х років воєнно-морська освіта набула ієрархії і стала трирівневою: середня військово-спеціальна, вища військово-спеціальна та вища військова освіта. На кінець 1980-х рр. військово-морську освіту в УРСР надавали 14-ть навчальних закладів різного рівня.

У 1991 р. розпочався новий, сьомий період у розвитку військово-морської освіти – *відродження українського військово-морського флоту та створення національних навчальних закладів із підготовки військово-морських офіцерів і фахівців*. Після розпаду СРСР на українських землях залишилася значна частина системи військово-морської освіти, окремі заклади були унікальними (наприклад, Миколаївський інститут кораблебудування). Проте, незважаючи на певну територіальну розгалуженість та різноманітність освіти, потреби ВМФ України з підготовки фахівців за повним переліком спеціальностей, наявні на початок 1990-х років, система військово-морської освіти забезпечити не могла і тому було продовжено її реформування.

Отже, обраний нами часовий інтервал – початок 1830-х років – початок ХХІ століття – частково охоплює третій і повністю решту інших періодів, коли відбувалося становлення системи військово-морської освіти від одиничних навчальних закладів у таких центрах як Санкт-Петербург і Миколаїв, через низку різноманітних та різнопрофільних закладів у цих та інших містах до стрункої ієрархічної системи військово-морської освіти.

За іншим критерієм – особистісним впливом очільників країни, періодизацію історії воєнно-морського флоту можна провести в такий спосіб:

1) Петро I (1701–1725 рр.) – створення Азовської флотилії, становлення перших навчальних закладів військово-морської освіти та правового поля;

2) Анна Іоанівна (1730–1740 рр.) – повне занедбання військового флоту і занепад військово-морської освіти;

3) Єлизавета Петрівна (1741–1762 рр.) – відродження військово-морської освіти, початок формування Південної ліній – межової території, уздовж якої заселялися іноземці;

4) Катерина II (1762–1796 рр.) – розвиток інженерно-технічної думки під патронажем Адміралтейств-колегії (флот повністю забезпечено командним складом з числа корінних мешканців Росії, серед яких було багато українців), видання «Указу о вольных типографиях» (1783 р.), що

значно розвинуло друкування навчальних книг, створення Чорноморського флоту та освоєння нових морських шляхів;

5) Павло I (1754–1801 рр.) – закриття вільних типографій, ліквідація або переведення з півдня до столиці окремих навчальних закладів, занепад Чорноморського флоту, прийняття нового Статуту військового флоту (1797 р.), запровадження чіткої схеми комплектування корабельних команд, в основі якої було покладено принцип набору на флот лише тих фахівців, котрі пройшли підготовку в морських училищах, школах, класах та загонах;

6) Олександр I (1801–1825 рр.) – пріоритетність континентальної доктрини безпеки держави, заснування Міністерства морських сил (1802 р.), яке з 1815 р. реформовано в Морське міністерство – орган вищого органу управління морськими силами;

7) Микола I (1825–1855 рр.) – перевага розвитку парусного флоту, що гальмувало технічний прогрес у суднобудуванні, відкриття 12-ти кадетських корпусів Генерального штабу, Інженерної та Артилерійської академій, прагнення до заволодіння новими територіями на Закавказзі;

8) Олександр II (1855–1881 рр.) – докорінні перетворення у системі військово-морської освіти, спричинені наслідками Кримської війни (1853–1856 рр.), переобладнання матеріально-технічної бази навчальних закладів, написання підручників для принципово нових навчальних дисциплін;

9) Микола II (1894–1917 рр.) – здійснення кроків до побудови вертикалі управління флотом і військово-морською освітою, заснування «Особого совещания для выработки государственной политики в области строительства и применения флота» (1895 р.), повернення Академії Генерального штабу статусу вищого військово-навчального закладу, проведення військової реформи (1905–1912 рр.).

Узагальнюючи наведені підходи до періодизації, констатуємо, що розвиток системи військово-морської освіти в дорадянський період відбувався хвилеподібно, залежав від особистих уподобань імператорів і політичної доктрини держави. До 30-х років XIX ст. вже працювало кілька

морських навчальних закладів, таких як: Морський кадетський корпус та Морське інженерне училище, де здійснювалася підготовка представників молодшого офіцерського складу, і було розпочато відкриття закладів для підготовки офіцерів вищого складу.

На хронологічні межі нашого дослідження припадають роки правління шести імператорів, які докладали зусилля для розвитку флоту, Чорноморського зокрема; проте більшість навчальних закладів відкривалася у столичних містах та на Далекому сході (за виключенням років правління Катерини II та Олександра II).

Якщо за критерій розподілу розвитку морської освіти обрати реформи морської галузі XIX–XX століть, отримаємо таку періодизацію. Перша реформа – (1852–1877 рр.), яку готувало і впродовж двадцяти років проводило Морське міністерство (яке сучасники називали «министерством прогресса» [18]), залучаючи інші міністерства (зокрема, народної освіти та військового) та широко обговорюючи поточні перетворення, що було неприйнятним для тих часів. Характерною особливістю цієї реформи було проведення низки апробаційних експериментів щодо розподілу військово-морської освіти на загальну та професійну, співвідношення навчального часу на вивчення теорії та проходження практики, проведення навчальних плавань, організації вступних іспитів, порядку відбору абітурієнтів та надання випускникам першого офіцерського чину.

Друга реформа військово-морської освіти, проведена в 1950-х роках, була викликана докорінними змінами в озброєнні ВМФ. Оскільки обслуговування сучасних військово-морських кораблів потребувало інженерної освіти, усі училища розпочали підготовку офіцерів-інженерів із превалюванням офіцерської та морської складових. Відбулася диференціація підготовки за спеціальностями, з'явилися нові напрями. Від початку другої половини XX ст. військово-морська освіта намагалася враховувати нові тенденції у розвитку і застосуванні атомного ракетно-ядерного флоту, широкий розвиток отримала мережа спеціалізованих освітніх закладів,

навчальних центрів та курсів; було відкрито нові кафедри і науково-дослідні лабораторії. У цей період держава витрачала значні кошти на військову освіту взагалі, фінансово та ідеологічно підтримувало престиж військової служби.

Третю реформу військово-морської освіти науковці пов'язують із змінами у світовій системі освіти, спричинену широким розповсюдженням сучасних інформаційних технологій, які відбулися на початку 1990-х років і збіглися з часом розпаду СРСР.

Як бачимо, на період початок XIX – початок XXI століть припало три великих реформи воєнно-морської освіти, які докорінним чином змінили систему морської освіти загалом.

Цінним для нашого дослідження вважаємо періодизації розвитку мореплавання та торгового флоту. Більшість дослідників [151; 419; 674] зазвичай у розвитку мореплавства виокремлюють три великі етапи:

1) IV–V ст. до н. е. – початок XIX ст. – від зародження мореплавства до появи вітрил, включаючи епоху великих географічних відкриттів, коли відбувалося формування основних типів парусних кораблів;

2) початок XIX ст. – кінець XIX ст. – від появи вітрил до перших узбережних рейсів у межах одного морського басейну, впродовж якого після кінця парусного флоту відбувалося поступове використання у кораблебудуванні пари і металу, збільшення водотоннажності, бронювання корпусів бойових кораблів;

3) кінець XX ст. – до тепер – від каботажних рейсів до перших довгих морських походів.

Нас цікавлять останні два періоди, тому дамо їм стислу характеристику. Отже, на другому етапі, тобто у 20-х роках XIX століття, на зміну парусникам прийшли парові машини, що значно покращило морехідні якості кораблів, збільшило безпеку і дальність морських подорожей. Наступні важливі зміни відбулися в 1840-х роках, коли в якості основного конструкційного матеріалу для будівництва кораблів почали використовувати

вати залізо і сталь, а замість весел застосувати гребні колеса та гвинти. Кінцем парусного флоту в Росії історики вважають результати Кримської війни (1853–1857 рр.), які спричинили реформу не лише військово-морської освіти, а й кораблебудування. Із винайденням радіо (1895 р.) та гірокомпасу (1908 р.) розпочався новий етап і у судноводінні.

Наступний етап розвитку мореплавства пов'язаний із запровадженням нової технології суднобудування – використанням електрозварювання для з'єднання корпусних конструкцій замість клепок, секційного і модульного збирання кораблів (початок ХХ ст.). На цьому етапі розпочинається спеціалізація транспортних і промислових кораблів, вводяться в дію двигуни внутрішнього згорання, створюється підводний флот, вдосконалюється морська зброя. У другій половині ХХ ст. відбулося запровадження атомної енергетики у підводне суднобудування і криголамний флот, отримала широкий розвиток суднова автоматика та електроніка, було розпочато будівництво спеціалізованих кораблів (танкерів, контейнеровозів і т. ін.), з'являються нові технічні засоби освоєння Світового океану (плавучі бурові установки, підводні автономні апарати тощо). Наприкінці ХХ ст. запроваджуються нові принципи підтримки кораблів – підводні крила і повітряна подушка, а також суднова атомна енергетика та засоби океанотехніки. Усі ці трансформації призводили не лише до змін у конструкціях суден та двигунів, а й у змісті підготовки морських спеціалістів.

Наведена періодизація є умовною, оскільки неможливо чітко окреслити межі розвитку науки і техніки, запровадження інновацій у практику. Проте, вона надає уявлення про етапність розвитку мореплавства, пов'язаного з технічним прогресом: появою парусників, зміною дерев'яних суден на залізні, конструюванням парових двигунів, появою перших зварних конструкцій, побудовою двигунів внутрішнього згорання.

Аналіз джерел з історії окремих навчальних закладів торгового флоту [9; 63; 91; 99; 235] надає підстави для окреслення такої етапності в їх розвитку.

1. Започаткування – відкриття водоплавної школи (1786 р., Санкт-Петербург), мореплавного і суднобудівного училищ (1808 р., Санкт-Петербург), училища торгового мореплавання (1829 р., Санкт-Петербург). Саме останню подію – відкриття першого училища торгового мореплавання, більшість науковців називають початком морехідної освіти. У 1834 р. аналогічний навчальний заклад було відкрито на півдні держави – у Херсоні, а згодом в інших містах – тому початок 1830-х років обрано за нижню межу дослідження. У 1841 р. було затверджено Положення про шкіперські курси, які в 1842 р. було відкрито в Архангельську та Кемі.

2. Правове становлення – з 1864 р. розпочалося формування нормативно-правової бази підготовки фахівців торгового флоту. Саме в цей рік Морським міністерством спільно з Міністерством фінансів та Міністерством народної освіти було затверджено «Положение о морских классах» та «Правила для испытания на звание шкипера и штурмана». Відповідно до Положення, класи було розподілено за трьома розрядами підготовки: 1) морехідні класи першого розряду – навчання елементарної грамотності, математиці, геометрії та площинної тригонометрії, географії, навігації та морської практики; 2) морехідні класи другого розряду – окрім вимог попереднього класу, знання астрономії, навігації та іноземних мов; 3) морехідні класи третього розряду – крім базових знань курсанти отримували знання з морської навігації, суднобудування та пароплавної механіки, морського законодавства. Відповідно до правил, випробування на отримання звання судноводія відбувалися за програмами, встановленими для таких звань: 1) штурмана каботажного плавання; 2) шкіпера каботажного та штурмана далекого плавання; 3) шкіпера далекого плавання.

З цього року зростає кількість торговельно-морехідних навчальних закладів, мережа яких на півдні включала Одеське училище торговельного

мореплавання, Херсонське училище далекого плавання, а також морехідні школи різних рівнів, які діяли в Бердянську, Керчі, Феодосії, Севастополі, Бериславі, Голій Пристані, Миколаєві та Олешках. За роки правління Олександра II (1855–1881 рр.) на території Росії було відкрито 33 морехідних класи, які випускали біля двох із половиною сотень фахівців. З 1881 р. морехідні класи були передані у підпорядкування Міністерству народної освіти від Міністерства фінансів, (у 1897 р. – знов повернуто до Міністерства фінансів).

Подальшому розвитку морехідної освіти (термін тогочасних публікацій) сприяло поширення внутрішньої торгівлі, активізація зовнішньоекономічних зв'язків та прокладання залізничних доріг до портів на півдні країни – Одеси, Миколаєва, Херсона. Це призвело до розмежування з 1890-х років водного транспорту на дві складові: морську та річкову (Дніпро – Десна – Прип'ять, Дніпро – Чорне море). Для характеристики ситуації з підготовкою фахівців для водного транспорту, наведемо таку статистику: на початок 1895 р. в Російській імперії функціонував 41 морський заклад, з яких 17 – I-го розряду, 10 – II-го, 4 – I-го та II-го, 10 – II-го та III-го розрядів; на узбережжі Чорного моря знаходилося 9 закладів, Азовського – 5, а вздовж південних річок – 2 заклади.

3. Спеціалізація – у 1902 р. всі морехідні класи було закрито, а замість них, відповідно до вимог Закону «О судоводителях на мореходных судах торгового флота» (1902 р.), засновано нові заклади. Тепер звання судноводіїв розподілялися за двома ступенями: капітана та штурмана, а кожна ступінь поділялася на 4 розряди залежно від поділу дальності плавання (далекі та малі відстані). Відповідно до Закону «О механиках на мореходных судах торгового флота» (1903 р.) було засновано школи двох типів: училища далекого і малого плавання для підготовки штурманів I-го і II-го розрядів і морехідні школи для підготовки штурманів III-го і IV-го розрядів. У 1909 р. систему звань судноводіїв було спрощено, проте систему навчальних

закладів залишено без змін. Подальше відкриття і розвиток низки навчальних закладів зупинила Перша світова війна.

В останній чверті XVIII і першій третині XIX ст., торговельно-морехідна освіта залишалася поза увагою держави. Тривалий час проблема підготовки фахівців для комерційного флоту вирішувалася завдяки приватним ініціативам: коштами Одеської митниці навчалося визначене число слухачів у стінах Чорноморського штурманського училища, а за фінансової підтримки купців на півдні України діяли Товариства вільних матросів, що виступали осередками поширення морехідних знань.

Отже, у розвитку мережі морських навчальних закладів для підготовки фахівців торгового флоту Російської імперії простежуються такі віхи: 1829–1864 рр. – поступове відкриття з утворенням розгалуженої мережі; 1864–1902 рр. – реформування змісту підготовки морських фахівців; 1902–1914 рр. – започаткування формування законодавчої бази.

Цінною є періодизація історії морехідної освіти України, запропонована сучасним дослідником історії О. Чорним [700], який також виокремлює три великі етапи: дореволюційний, радянський та пост-радянський. Перший етап він називає найтривалішим у часі, оскільки він охоплює період від початку XIX ст. – до 1917 р. Науковець вважає, що саме в цей період відбувається започаткування дослідження морської освіти. Після подій 1917–1920 років розпочинається новий, радянський етап в історії морських навчальних закладів. З проголошенням незалежності України й розпадом Радянського Союзу розпочався третій етап, котрий триває донині. Наголосимо, що автор вважає, що дослідження проблеми на цьому етапі має стати серйозним аргументом української сторони в українсько-російських переговорах щодо питань приналежності Чорноморського флоту з його військово-морськими базами.

Інтерес для нашого дослідження становить підхід до періодизації історії Херсонського морехідного училища – першого морського навчального закладу півдня України, запропонований у монографії В. Ходаковського

[681], а саме: 1834–1867 рр. – училище торгового мореплавання; 1867–1903 рр. – морехідні школи і класи; 1903–1920 рр. – училище далекого плавання; 1920–1941 рр. – технікум водного транспорту, 1944–1996 рр. – морехідне училище, 1996–2007 рр. – морський коледж, 2007–2011 рр. – морський інститут. Як бачимо, можна прослідкувати не лише зміну етапів у змісті та організації діяльності закладу, а й трансформації в морехідній освіті загалом.

При визначенні періодів розвитку морської освіти на південних територіях нами враховано й пропозиції сучасних науковців [510] щодо періодизації розвитку системи морських бібліотек, як складових освітнього середовища, у період початок ХІХ – початок ХХ ст., в якій автори виокремили такі періоди:

- ХVІІІ ст. – поява перших морських книжкових зібрань (бібліотека Морської академії, яка мала підручники, наукову літературу з морехідної справи та книжки з морської тематики, перекладені російською мовою; Морська бібліотека Адміралтейств-колегій, книжкові зібрання великих портів (Одеси, Миколаєва, Херсона);

- перша чверть ХІХ ст. – 1850 р. – поява бібліотек при Благородних офіцерських зібраннях;

- 1851–1900 рр. – створення судових бібліотек;

- 1917–1925 рр. – «профілізація» і «фільтрація» бібліотечних фондів (вилучення книжок, які не відповідають комуністичній ідеології), формування бібліотек Домів офіцерів.

Як бачимо, навіть у цій періодизації розділові роки виокремлення періодів співпадають з іншими межами, зазначеними вище.

Розглядаючи морську освіту як складову системи середньої спеціальної та вищої професійної освіти, ми проаналізували етапність її розвитку на українських землях. З історичних джерел відомо, що від початку ХVІІІ ст. значний вплив на розвиток науки та освіти на українських землях мала Києво-Могилянська колегія, створена ще в 1632 р. За царським наказом

1701 р. вона отримала титул і права академії – першого вищого навчального закладу в Україні. І хоча навчання тут мало суто загальноосвітній характер – студенти вивчали граматику, поезику, риторику, філософію і богословіє, іноземні мови, історію та географію, математику (тригонометрію зокрема), фізику, астрономію та архітектуру, вони по закінченню ставали викладачами різних навчальних закладів, морського профілю зокрема.

З 1786 р., відповідно до «Устава народных училищ», у кожному губерньському місті на півдні, як і по всій країні, розпочалося відкриття головних чотирикласних училищ, де викладалися історія, математика, географія, фізика, механіка, мови; у кожному повітовому місті відкривалися малі двокласні училища, в яких дітей навчали читати і писати, елементарної граматики та арифметики.

Відповідно «Предварительных правил народного просвещения» (1803 р.), територію держави було поділено на навчальні округи, серед яких був Харківський, що обіймав українські землі. Керівництво освітою у кожному окрузі здійснювали університети, в яких створювалися училищні ради (шість професорів і ректор університету); контролював діяльність університетів попечитель навчального округу. Відповідно до Статуту 1804 р. університети друкували навчальну та наукову літературу, створювали наукові товариства, контролювали діяльність гімназій та приходських і повітових училищ. На півдні імперії у 1832 р. було утворено Одеський навчальний округ (одночасно з Київським); до підпорядкування якого перейшли навчальні заклади на території Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерній (всі освітні округи проіснували до 1917 р.).

Із прийняттям Статуту 1828 р. приходські училища проголошувалися навчальними закладами для дітей «самих низьких станів», повітові училища – для дітей «купцов, ремесленников и других городских обывателей»; у гімназіях освіту отримували діти дворян, чиновників і багатих купців. У 1835 р. управління вищою школою і народною освітою було розділено: навчальні округи з ведення університетів було вилучено і передано до

ведення Міністерства народної освіти. З цього моменту відповідальність за стан освіти в округах було покладено на попечителів, які вже не суміщали цю посаду з керівництвом університету. Освітою переймалися й Міністерство фінансів, яке в 1839 р. в окремих містах відкривало гімназії, реальні класи та повітові училища та військове міністерство, яке відкривало воєнні училища та кадетські корпуси.

Значний інтерес для нашого дослідження склали періодизації розвитку освіти (середньої спеціальної, професійної, вищої) у ХХ столітті. Наприклад, в «Історії педагогіки» М. Левківського [278] наведено таке розмежування періодів розвитку середньої освіти: 1) школа й педагогіка початку ХХ століття; 2) школа й педагогіка України в радянський період (20–80 роки); 3) утвердження демократичних державно-громадських засад освіти (з 90-х років). В «Історії національної освіти і педагогічної думки в Україні» Л. Медвідь [401] знаходимо таку періодизацію: 1) 1917–1920 рр. – розвиток національної освіти і педагогічної думки в УНР; 2) 1920–1940 рр. – розбудова української системи освіти; 3) 1950–1990 рр. – радянська система української освіти; 4) з 1991 р. – національна освіта незалежної України.

Як бачимо, часовий інтервал 1917–1920 рр. історики педагогіки, як і історики України виділяють в окремий етап, що має специфічні особливості, які особливо гостро проявилися на півдні країни.

Названі періодизації є актуальними в контексті проблеми нашого дослідження, тому їх також використано при побудові періодизації розвитку системи морської освіти на півдні України.

Ураховуючи зазначені вище критерії періодизації та підходи до визначення меж окремих історичних етапів, у контексті соціально-економічних, суспільно-політичних, соціокультурних та педагогічних детермінант, у визначених хронологічних межах нами було виділено такі періоди становлення й розвитку системи морської освіти на півдні України:

1) *стихийно-установчий* (1830-ті роки – друга половина 1850-х років) – започаткування багатогалузевої промисловості, тривалого зростання обсягів

внутрішньої та зовнішньої торгівлі, процесу становлення ринкових відносин, цілеспрямоване формування освітньо-професійного середовища морської освіти (початок пов'язуємо із створенням Одеського навчального округу (1832 р.), до складу якого увійшли південні губернії країни, відкриттям морського училища в Херсоні (1834 р.) та розділенням управління вищою школою і народною освітою (1835 р.).

Ще в 1826 р. в Миколаєві було створено Чорноморську штурманську роту, де із дітей дворян, офіцерів та чиновників Морського відомства готували майбутніх флотських офіцерів, проте цей заклад готував спеціалістів для воєнно-морського флоту, тому рік його заснування не обрано за точку відліку розвитку системи морської освіти, в межах якої готували спеціалістів для торгового флоту.

Упродовж названого періоду, окрім профільного закладу в Херсоні, поступово створювалися морські навчальні заклади різних типів, переважно у Миколаєві – центрі воєнно-морського Чорноморського флоту. У 1837 р. було відкрито Другий морський навчальний екіпаж – навчальний заклад, в якому готували матросів (чотири флотські роти) та артилеристів. Тут викладалися математичні і морські науки російська та іноземні (англійська, французька) мови. У 1847 р. артилерійську роту було розформовано, проте у 1852 р. створено школу флотських юнкерів, яку вже у 1855 році перетворено на Гардемаринську роту (з 1860 р. носила назву Чорноморської роти флотських кадет). На жаль, разом із скороченням Чорноморського флоту (за результатами підписання Паризького мирного договору 1856 р. про значне скорочення військово-морських сил на Чорному морі), у 1862 р. її, та інші морські училища, було закрито.

До кінця другої половини ХІХ ст. (друга половина 1850-х років) на півдні сформувалася система навчальних закладів морського відомства, яка охоплювала Херсонське училище торгового мореплавства, Чорноморські штурманське та артилерійське училища, 2-й морський навчальний екіпаж, флотські училища в Миколаєві та Севастополі, а також Миколаївське

училище для дочок нижчих чинів флоту, фельдшерську школу при Миколаївському морському шпиталі та Миколаївську школу музикантів і співаків портових оркестрів і хорів. Ці заклади забезпечували потреби флоту не лише в офіцерах і матросах, а й у фахівцях для адміралтейських майстерень (наприклад, швачки, писарчуки, медпрацівники).

У період із другої половини 1850-х років – початок ХХ століття відбулося реформування системи морської освіти у два різних етапи:

2) *перший реформаторський* (друга половина 1850-х років – початок 1870-х), який розпочався із зростанням ролі морських торгових перевезень через втрату воєнного впливу на Чорноморському басейні в результаті Кримської війни, що стало поштовхом для створення розгалуженої мережі морехідних класів і налагодження зв'язків в освітньо-професійному середовищі;

3) *другий реформаторський* (початок 1870-х років – початок 1900-х років), коли відбувалося формування інструктивно-правової бази морської освіти – за початок обрано затвердження Статуту (1871 р.), Правил «Об испытаніях при поступленіи, переходе и окончаніи курса» (1872 р.), Правил для учнів (1873 р.) – нормативних документів, які були чинними аж до 1917 р. Із підписанням Лондонської конвенції 1871 року на Чорному морі розпочалося будівництво броненосного флоту й відповідне формування нової системи військово-морських і торговельно-морехідних навчальних закладів на півдні країни, зокрема в Миколаєві було відкрито морські юнкерські класи (1872 р.).

Наступний період (початок 1900-х – 1920 рр.) названо *законодавчим*, оскільки на початку ХХ століття вперше було здійснено спробу побудувати законодавчу базу морської освіти як частини професійної. Початок періоду пов'язуємо із ухваленням законів про механіків (1902 р.) і судноводіїв (1903 р.), що спричинило затвердження «Положення про морехідні навчальні заклади Міністерства фінансів» (1902 р.) і переведення системи підготовки спеціалістів для торгового флоту в підпорядкування до Головного управління

торгового мореплавання і портів, створення в 1903 р. навчального відділу в складі Департаменту торгового мореплавання та навчального комітету в 1904 р. У періоді виокремлюємо військово-революційну паузу руйнації (1917–1920 рр.), яка включає Першу світову і Громадянську війни, революційні події, під час яких відбулося руйнування матеріально-технічної бази закладів системи морської освіти та фізична ліквідація професорсько-викладацького складу.

Функціонування системи морської освіти за радянських часів (1920–1991 рр.) визначено як *пошуково-уніфікаційний* період, який розпочався закриттям морських навчальних закладів імперського зразка і відмовою від попереднього досвіду. Упродовж цього періоду відбувався пошук нового організаційно-педагогічного підґрунтя морської освіти із наступною стандартизацією системи підготовки спеціалістів для торгового флоту. Зважаючи на зовнішні (Друга світова війна, розширення кола міжнародних відносин) та внутрішні (пріоритети соціально-економічного розвитку) обставини розвитку морської освіти, у складі цього періоду виокремлено три субперіоди: *довоєнного розвитку* (1920–1941 рр.) – прийняття нової законодавчо-нормативної бази і реформування культурно-професійного середовища; *післявоєнного відновлення* (1944–1959 рр.) – реструктуризація системи морської освіти із поступовим оновленням змісту і спеціалізації підготовки морських фахівців; *галузево-професійного гігантизму* (1959–1991 рр.) – збільшення кількості спеціальностей підготовки фахівців у провідних морських навчальних закладах і розширення їх матеріально-технічної бази через укрупнення суднобудівної галузі. У періоді виокремлено паузу (1941–1944 рр.), коли південь України перебував під окупацією іноземних військ, а вцілілі морські навчальні заклади в евакуації готували спеціалістів для воєнного флоту.

Сучасний період реформування системи морської освіти (1991–2013 рр.), який розпочався зі здобуттям Україною незалежності, названо *наслідувально-оновлювальним*, оскільки розбудова національної системи

морської освіти відбувається на нових засадах і спирається на продуктивні здобутки власного минулого. 1991–1995 роки, упродовж яких розв’язувалося питання щодо майбутнього Чорноморського флоту й відбувалося різке зниження не лише кількості суден і берегового господарства української держави, а й професійно-технічних училищ і технікумів, що готували морських фахівців, виокремлено як паузу.

Виділення кожного періоду розвитку морської освіти зумовлено об’єктивними закономірностями історико-педагогічного та економіко-культурного розвитку, особливостями розвитку південного регіону України, специфікою еволюції предмета дослідження. У визначенні меж початку і закінчення кожного періоду погоджуємося із поглядами Е. Білозерцева, що постановка питання окреслення провідної тенденції на певному історико-педагогічному етапі має більше наукове значення, ніж указівка точної дати зміни етапів, оскільки «розчинений» рубіж точніше відбиває сам характер переходу від одного етапу до іншого в процесі перетворень [42, с. 7].

Отже, наведена періодизація, як і будь-яка інша, є умовною, оскільки визначається особливостями об’єкта дослідження та особистісними поглядами автора. Проте вона може стати корисною в подальшому вивченні глибинних процесів та причинно-наслідкових зв’язків у становленні та розвитку морської освіти на півдні України.

Висновки до першого розділу

Проведений історично-ретроспективний аналіз дозволяє констатувати, що виникнення системи морської освіти – це закономірний результат процесу соціально-економічного розвитку держави, з одного боку, культурно-освітнього розвитку суспільства і педагогічної думки, з іншого. Воно мало певні передумови об’єктивного – потреба у фахівцях морської галузі, викликана зовнішньо- і внутрішньополітичними причинами, та суб’єктивного характеру – особисті імперські амбіції царів щодо розширення

територій, зокрема вихід до морів, що не замерзають. У всякому разі подальший розвиток системи морської освіти в Російській імперії, тобто її становлення й розвиток на південноукраїнських землях, відбувався під впливом здобутків багаторічної історії діяльності названих у цьому параграфі російських навчальних закладів морського профілю.

Таким чином, у розділі висвітлено стан вивчення проблеми розвитку морської освіти на півдні України на проміжку 30-ті роки ХІХ – початок ХХІ століть, здійснено класифікацію і схарактеризовано джерельну базу дослідження, представлено результати аналізу опублікованих та архівних джерел; обґрунтовано методологічне підґрунтя і визначено орієнтири дослідження (раціональна реконструкція), описано основи застосування обраних наукових підходів (системного, історико-хронологічного, конкретно-історичного, структурно-функціонального, синергетичного, просторово-середовищного) і методів; визначено базові поняття дослідження, представлено авторську періодизацію становлення й розвитку морської освіти на південноукраїнських територіях обраному часовому інтервалі.

Вивчення значної кількості професійно-педагогічних джерел дало змогу з'ясувати складність поняття «морська освіта» і необхідність виокремлення її структурних компонентів у двох ракурсах: змістовно-педагогічному – цільового, змістового, нормативно-правового, операційно-діяльнісного, мотиваційного, оцінно-результативного та системно-структурному – морські навчальні заклади, культурно-освітні заклади, наукові інститути, методичні структури, управлінські органи, галузеві підприємства, професійні товариства. Студіювання джерельної бази дослідження надало підстави для визначення морської освіти як форми організації учіння та здобуття професії, через сукупність взаємопов'язаних і взаємозалежних структурних і функціональних компонентів та елементів (мета освіти, що відтворюється в загальних та специфічних цілях; зміст і завдання, що диктуються специфікою професії; форми, методи і засоби

навчання і виховання, зумовлені предметно-часовим простором; результат учіння, що визначається соціальним замовленням), через її емерджентні властивості, технологічність, просторово-часове розміщення (з урахуванням регіональної специфіки). Спираючись на погляди сучасних науковців щодо економічного ефекту діяльності окремих соціальних систем, морська освіта розглядалася не лише як складно структурована система, яка функціонує в середовищі інших систем, а й як окремий соціоекономічний феномен.

Недостатня розробленість історико-педагогічного аспекту розвитку морської освіти на півдні України зумовила необхідність розгляду значної кількості різнопланових за змістом і жанром джерел. Відповідно до визначених критеріїв (ступінь формалізації, хронологія, функціональна значущість, наближеність до проблеми), джерельну базу дослідження класифіковано у такий спосіб: офіційні нормативно-правові акти (письмові документи, прийняті уповноваженим суб'єктом нормотворення); професійно-педагогічні періодичні видання імперської доби, радянських часів та років незалежності; навчальні книги, підручники та методична література; мемуарна література та епістолярна спадщина державних діячів, представників освіти і державних службовців; праці воєнно-морських істориків; праці дослідників-краєзнавців та науковців з історії України; наукові розвідки з історії педагогіки; музейні матеріали. Зважаючи на значну тривалість (180 років) обраного часового проміжку, в історіографії проблеми виокремлено три суттєво різних періоди: 1) імперський – 1830-ті рр. – 1917 р., коли розвиток морської освіти висвітлювався авторами Російської імперії; 2) радянський – 1917–1991 рр., коли вказану проблему досліджували науковці СРСР; 3) незалежний – 1991–2013 рр., коли проблема набула українсько-орієнтованого пріоритету.

Контекстний аналіз масиву наукових розвідок надав підстави для висновку, що названа проблема є багатоаспектною і такою, що досліджується науковцями різних галузей, здебільшого істориками України та воєнно-морського флоту, а також освітянами. З метою виокремлення рівнів розгляду

названої проблеми та встановлення її регіональних особливостей, змістовний аналіз відібраних джерел було здійснено в офіційно-загальному, вузькопрофесійному та регіональному ракурсах. Аналіз офіційно-загальних джерел надав можливість сформулювати уявлення про державну освітню політику загалом, принципів і пріоритетів розвитку морської освіти як складової професійно-технічної і загальнодержавної освітніх систем. Саме в імперську добу та упродовж останнього двадцятиріччя радянського періоду, вийшли друком цікаві доробки з історії професійно-технічної та спеціальної освіти, воєнно-морської зокрема, у яких фрагментарно було розкрито питання підготовки спеціалістів для морського торгового флоту. При цьому кількість доробок, де висвітлювалося становлення системи морської освіти на півдні України, виявилася недостатньою для цілісного уявлення про цей процес. Аналіз історико-географічної та краєзнавчої літератури дозволив виявити специфіку формування освітньо-професійного середовища морської освіти на південноукраїнських територіях, надав можливість установити зв'язки між об'єктами названого середовища і з'ясувати особливості функціонування місцевих навчальних закладів морського профілю.

Застосування системного підходу, оглядового і змістовного аналізу дозволило ефективно використати в процесі дослідження різноманітні за видами, жанрами і походженням матеріали. Базуючись на структурно-функціональному підході, виявлено особливості кожної із зазначених груп джерел і встановлено, що значна частина їх міститься в архівах, збірниках нормативно-правових актів, які виходили до імперської доби та за радянських часів. Актові джерела в дослідженні представлено директивними, офіційно-політичними та нормативно-розпорядчими документами вищих державних органів влади і управління, які за певних обставин чи етапів виконували керівні функції. Основою для написання дослідження стали документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України; Центрального державного архіву громадських об'єднань; Центрального державного архіву ВМФ та Російського державного

історичного архіву (електронні ресурси); державних архівів Херсонської, Миколаївської та Одеської областей, науково-педагогічних матеріали фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, морських і громадських бібліотек Херсона, Миколаєва, Одеси, Севастополя та Феодосії.

У процесі дослідження встановлено, що в імперську добу паралельно розглядалися два аспекти розвитку морської освіти: спроби запозичення кращого досвіду різних морських держав (Англії, Франції, Швеції та Данії) та результати власної організаційно-педагогічної практики (для півдня України характерним було надання пріоритету першому через особливості соціальної стратифікації населення). Науковці та очільники освіти в перші радянські роки будь-який досвід, навіть власний попередній, уважали шкідливим і тому відкидали його; у довоєнні роки активно вивчався і впроваджувався досвід Німеччини (переважно без посилання на нього), у післявоєнні – реалізовувалися власні ідеї уніфікованої (за змістом і структурою) системи морської освіти. З'ясовано, що більшість наукових розвідок має об'єктивне джерелознавче підґрунтя, проте на думки і висновки авторів усіх часів впливали їх соціальна приналежність, політичні переконання та особисті уподобання, панівна ідеологія.

Ураховуючи специфічність об'єкту дослідження, у роботі обґрунтовано авторську періодизацію розвитку морської освіти на півдні України в 30-х роках XIX – початку XXI століть: 1) стихійно-установчий (1830-ті роки – друга половина 1850-х років) – точкове виникнення осередків освітньо-професійного середовища морської освіти при відсутності єдиної програми її становлення, 2) перший реформаторський (друга половина 1850-х років – початок 1870-х) – зміна змісту діяльності закладів морського профілю, спричинена втратою впливу на Чорноморському басейні (наслідки Кримської війни), 3) другий реформаторський (початок 1870-х років – початок 1900-х років) – побудова системи морської освіти на базі нової інструктивно-правової бази, 4) законодавчий (початок 1900-х років – 1920 р.) – спроба сформувати законодавчу базу морської освіти як складно структурованої

частини професійної (у періоді виокремлено паузу 1917–1920 рр., коли на півдні України відбувалася іноземна інтервенція і громадянська війна), 5) пошуково-уніфікаційний (1920–1991 рр.) – пошук нового організаційно-педагогічного підґрунтя морської освіти (через відмову від досвіду минулого) із наступною стандартизацією системи підготовки спеціалістів для торгового флоту (виокремлено три субперіоди: довоєнного розвитку (1920–1941 р.), післявоєнного відновлення (1944–1959 р.), галузєво-професійного гігантизму (1959–1991 р.) і паузу 1941–1944 рр., коли південь України перебував під окупацією); 6) наслідувально-оновлювальний (1991–2013 р.) – розбудова національної, якісно нової, системи морської освіти на підґрунті синтезу продуктивного досвіду минулого, сучасних інновацій (технічних, управлінських, педагогічних) та національних традицій (з паузою 1991–1995 рр., коли вирішувалося питання щодо майбутнього Чорноморського флоту).

Основні положення, розкриті у першому розділі дисертації, знайшли відображення в авторських публікаціях [348; 349; 360; 366; 369; 373].

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ МОРСЬКОЇ ОСВІТИ НА ПІВДЕННИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ (1830–1920 рр.)

У розділі представлено аналіз умов і причин відкриття морських навчальних закладів на південних територіях, окреслено генезу формування освітньо-професійного середовища і системи морської освіти; окреслено коло документів, які склали законодавчо-нормативну базу морської освіти, розкрито зміст морської освіти, висвітлено організаційно-педагогічні основи функціонування морських навчальних закладів і схарактеризовано особливості їх діяльності на різних часових проміжках; обґрунтовано закономірності і тенденції розвитку морської освіти.

Відповідно до адміністративно-географічних кордонів імперської доби, до складу південноукраїнських земель включено: Херсонська, частково Катеринославська і Таврійська губернії (сучасні Херсонська, Миколаївська та Одеські області, Крим), тобто території, прикордонні Чорному морю. З огляду на призначення міст-портів у період 1830–1920 рр. та погляди сучасних науковців, у процесі дослідження зроблено такі акценти: м. Херсон – центр започаткування освітніх традицій морської освіти, м. Миколаїв – центр кораблебудування, м. Одеса – адміністративно-економічний центр.

2.1. Передумови виникнення морських навчальних закладів на південноукраїнських землях

Дослідження процесу становлення і розвитку морської освіти на південних українських землях, які до початку ХХ ст. входили до складу Російської імперії, ми вважали доцільним розпочати з аналізу її генези. Як відомо з історичних джерел, наприкінці XVIII ст., у результаті кількох успішних російсько-турецьких та російсько-османських військових кампаній, на завойованих Азовському та Чорноморському узбережжях і гирлі Дніпра

було засновано кілька міст-портів, серед яких: Олександрівськ (1770 р.), Феодосія (1771 р.), Керч (1775 р.), Катеринослав (1778 р.), Херсон (1778 р.), Маріуполь (1779 р.), Севастополь (1783 р.), Миколаїв (1784 р.), Генічеськ (1784 р.), Очаків (1792 р.), Одеса (1794 р.). У 1785 р. з числа козаків, що воювали разом із росіянами з турками, створюється Чорноморське козаке військо, яке самостійно виготовляє човни і тому має власний гребний флот; відновлюється поселення Олешки – колишня козака січ, яке стає осередком суднобудування малих кораблів [724]. Намагаючись захистити свої території й продовжити економічне зростання, Росія створює і розвиває не лише Азовську флотилію і Чорноморський флот (1783 р.), а й внутрішню та зовнішню торгівлю. Задля цього їй потрібні були фахівці різних спеціальностей, морської справи зокрема.

Грунтуючись на аналізі історичних документів, можна констатувати, що становлення системи освіти на південноукраїнських землях розпочалося в 1780-х роках, майже одразу після приєднання нових територій. Так, у 1783 р. в Олександрівську було відкрито гарнізонну, а в 1785 р. ще й батальйонну школу; у 1783 р. в Херсоні засновано військово-кантонійське училище, пізніше – відкрито гарнізонну школу (гарнізонні й батальйонні школи очолювали колишні офіцери, програми навчання мали нахил у морські науки); в Олешках у 1784 р., відкрилося 4-х класне училище, у Катеринославі та Сімферополі – головні народні училища; у 1787 р. в Кременчуці було створено пансіон для хлопчиків. Відповідно до статуту народних училищ 1786 року, у нових містах відкривалися церковно-приходські та світські навчальні заклади, для дітей Чорноморського козачого війська створювалися парафіяльні та січові школи [103]. Таким чином, діти купців, різночинців і солдат отримали можливість здобувати початкову та професійно орієнтовану освіту.

Дискусійним сьогодні залишається питання про роки та умови існування Херсонського морського кадетського корпусу (в окремих публікаціях – 2-й морський корпус), про який згадується в працях

українських та російських науковців, зокрема Д. Афанасьєва [27], Л. Безкровного [48], Я. Нагрибельного [433], С. Огородникова [481], В. Ходаковського [681], О. Чорного [703] та ін. Окремі відомості, пов'язані з історією заснування цього навчального закладу, можна зустріти в іменних указах Катерини II Новоросійському генерал-губернатору, зокрема «О переводе Училища для единовѣрных иностранцев при Артиллерийском кадетском корпусе учрежденногo, в город Херсон», ордерах та листах князя Г. Потьомкіна [56]. Нам здається логічним відкриття такого закладу в Херсоні – «морських воротах» Чорного моря (улюбленому творінні намісника Новоросійського краю – «південному Петербурзі»), саме в 1783 році – році заснування Чорноморського флоту.

З історичних документів відомо, що витoki заснування названого закладу пов'язані з Гімназію чужоземних одновірців, яка була відкрита за політичною ініціативою графа О. Орлова у 1775 р. і функціонувала при Артилерійському та Інженерному кадетському корпусі в Санкт-Петербурзі [300]. Прийняти і розмістити дітей, розробити організаційно-нормативне підґрунтя – статут і штат гімназії, мав директор Артилерійського та Інженерного кадетського корпусу генерал С. Мордвинов. За статутом у гімназії навчалися діти дворянського і недворянського походження (греки, болгары, серби, хорвати, українці, поляки) у віці 12–16 років. За навчання та обмундирування сплачувалася певна платня, від якої були звільнені діти, чий батьки загинули на службі вiтчизні. Під керівництвом педагогів, вихователів і командирів вихованці вивчали Закон Божий, благочестя, догми християнської віри, євангельське вчення, російську, німецьку, французьку, італійську, турецьку або грецьку мови (обов'язково вимагалось вивчення лише двох мов), закони держави, арифметику, алгебру, геометрію, історію, політичну географію, малювання, танці, фехтування та артилерійське мистецтво. Оскільки заклад готував і тих, хто в майбутньому намагався стати штурманом або кораблебудівником, вивчались навігація та інженерна справа, будова й управління кораблем. Навчання тривало чотири роки, після

закінчення якого випускники складали публічні іспити («испытания в науках») і направлялися на службу; бажаючі вступали до Артилерійського, Морського або Інженерного кадетського корпусу і, навіть Академії наук, залишалися в столиці [там само].

По закінченню навчання передбачалися випускні іспити. Проте, на відміну від інших навчальних закладів, в гімназії вони відбувалися відкрито, в урочистих обставинах, коли молоді люди демонстрували свої знання перед запрошеними гостями – батьками, особами дипломатичного корпусу, представниками громадянських і військових відомств. Вивчення архівних документів дозволило встановити, що найуспішніших випускників нагороджували золотими і срібними медалями (вперше в історії освіти), успішних – книгами (з дисциплін, у яких їх навчальні здобутки були найвищими); публічні виступи та випускні роботи кадетів – фортифікаційні креслення, навігаційні розрахунки та артилерійські малюнки друкували на сторінках місцевих газет. Більше того, кращі випускники отримували публічне визнання й офіційну подяку директора навчального закладу та певні пільги при призначенні на посади [314]. Ці історичні факти віднесено нами до закладання традицій у морській освіті, які було запроваджено в південноукраїнських морських навчальних закладах.

У 1783 р. гімназію було відділено від Артилерійського та Інженерного корпусу, вона стає самостійним навчальним закладом і отримує фінансування (майже 43 тис. карбованців на рік) та окреме приміщення для розташування; директором призначають колишнього викладача Петербурзького морського кадетського корпусу, полковника П. Волховського [424]. Про реальне здійснення переводу гімназії до Херсона в цей рік документальних підтверджень (зазначення будівлі, штату, подробиць переїзду) не знайдено, проте в архівах родини Мордвинових [23] містяться креслення будинку корпусу та звіти про його діяльність. У процесі дослідження встановлено факт прибуття у 1783 р. із Петербургу до Херсона першої партії флотських фахівців (кілька тисяч осіб) – матросів, канонирів, морських солдат, різних

майстрових людей, частина з яких потрапила до адміралтейства на службу, частина – в порт для будівництва кораблів. Оскільки моряків різних спеціальностей для комплектації складу судових екіпажів не вистачало, серед молодих людей обиралися (за фізичними даними) придатні для мореплавства, які проходили навчання у досвідчених моряків прямо в порту [489]. Саме цю підготовку морських спеціалістів, яких в організаційних цілях об'єднали в таке військове формування як корпус, автори деяких публікацій пов'язують із виникненням у Херсоні Морського кадетського корпусу, інші автори називають таку практику «портовими школами». Ми вважаємо це першим історичним фактом включення морського порту до структури системи морської освіти.

Вивчивши значний обсяг архівних документів, що зберігаються на території України, та документів із російських архівів (інтернет-ресурсів), беззаперечними вважаємо факти прийому до корпусу в Санкт-Петербурзі за особистим розпорядженням Г. Потьомкіна юнаків із Таврійської області, створеної в 1874 р. на території колишнього Кримського ханства, Приазов'я та Північного Причорномор'я; проходження учнями гімназії чужоземних одновірців морської практики на Херсонських і Олешківських верфях; прийняття екзаменів Чорно-морським адміралтейством, заснованим у Херсоні у 1785 р., на отримання звання шкіпера [489]. Документально доведеним вважаємо факт відкриття навігаційного класу в гімназії чужоземних одновірців у 1789 р. (рік зміни директора) і відправлення до Херсона в цьому ж році одного учителя навігації, двох мічманів та 23-х учнів гімназії (однак, з якою місією вони прибули: започаткування кадетського корпусу чи для проходження практики – встановити не вдалося) [314].

На жаль, про період 1789–1792 рр. відомо дуже мало, окрім поодиноких свідчень про підготовку спеціалістів для Чорноморського флоту в різний спосіб. У процесі дослідження виявлено певні факти, якими оперують сучасні дослідники, щодо виникнення Херсонського морського кадетського корпусу саме у ці роки. Наприклад, рапорт Г. Потьомкіну обер-

інтенданта Д. Афанасьєва, в якому зазначено: «27 вихованців навчаються морській навігації, частково маневруванню, властивостям і побудові різних похідних шеренг..., назвам приладдя, практичним діям при управлінні судном на морі» [56, с. 93]; наявність у загальному морському списку російського флоту, підготовленого воєнно-морським істориком Ф. Веселагом, «выпускников Херсонского кадетского корпуса» [91, с. 190]. Згідно з матеріалами архівів ВМФ, у цей період майже всі випускники 2-го морського корпусу (громадянські чини також) направлялися служити на Чорноморський флот, оскільки «общая воєнно-политическая обстановка была понятна и хорошо известна, а климат являлся привычным, во многом благоприятствовал выполнению служебных обязанностей, сохранению высокой работо-способности и здоровья» [10, с. 148].

У 1792 р. Катерина II затвердила нові штати для всіх кадетських корпусів, у цьому ж році гімназія стала Корпусом чужоземних одновірців із новим штатом та розширеним переліком предметів – добавилися сферика та астрономія, артилерія та фортифікація, логіка; посилилася увага до морської практики. У 1796 р. указом Павла I Херсонський морський корпус, який на той час мав гарну навчальну базу, власні приміщення, визнання і авторитет у суспільстві, роками перевірену систему підготовки морських спеціалістів, був розформований. При цьому біля 100 осіб було переведено до Петербурзького Морського корпусу, яких по його закінченню було направлено на Чорноморський флот. У 1795 р. заклад Херсона було переведено до Миколаєва. Спираючись на архівні документи та сучасні історичні розвідки, підсумовуємо: за роки існування (від 10 до 12 років за різними оцінками) у Херсонському морському кадетському корпусі було підготовлено біля 220 офіцерів флоту.

Дотримуючись різної думки щодо самого факту чи років існування Херсонського кадетського корпусу, всі автори одностайні в одному – впродовж 1783–1796 років у Херсоні відбувалася підготовка морських спеціалістів повного спектру: від кораблебудівників до фахівців з

експлуатації кораблів на морі. Саме через це відлік історії морської освіти на півдні України можна розпочинати з кінця XVIII століття.

Увага до такого цікавого навчального закладу і неоднозначні твердження щодо його функціонування, на наш погляд, пов'язано з тим, що кадетським корпусам у структурі тогочасної освіти відводилося чільне місце. У цих закладах, переважно закритого типу, з початку 1730-х рр. виховували воєнно-морських офіцерів – так звану еліту флоту. Історія підтверджує, що випускники кадетських корпусів дійсно ставали не лише видатними капітанами кораблів, переможцями військових баталій та адміралами, а й знаними державними діячами, відомими морськими мандрівниками та науковцями (Додаток Г). Тому ми, разом із зростаючою кількістю сучасних науковців, вважаємо виключно важливим більш глибоке вивчення питання існування Херсонського морського корпусу – першого такого закладу на українських землях.

У процесі дослідження знайдено джерела, в яких вказано на інший навчальний заклад морського профілю – Морське артилерійське училище, яке було відкрито у Херсоні у 1793 р. В училище приймалися діти дворян 12–16 років, які вже мали підготовку 3–4 класів семінарії. Термін навчання складав п'ять років, до змісту навчання входили математичні та морські науки, мови (російська, французька, англійська). Готували в закладі констапелів корпусу морської артилерії – унтер-офіцерів для воєнно-морського флоту. Через два роки від заснування училище також було переведено до Миколаєва.

У 1796 р. Азовський і Чорноморський флоти, які були автономними, указом Павла I були передані до відомства Адміралтейств-колегії, а правління Чорноморського адміралтейства, разом з головнокомандувачем та деякими майстернями, з Херсона було перенесено до Миколаєва. Імператор доручив Адміралтейств-колегії нагляд за корабельними лісами та їх розведенням (заборонив продаж за кордон) і розпорядився про заснування при морських закладах форшмейстерських класів для підготовки спеціалістів

у галузі охорони й розведення лісів [689]. На наш погляд, це був перший державний крок у напрямку реалізації системного підходу до забезпечення ґрунтовності функціонування морської галузі.

У 1797 р. за височайшим наказом у Миколаєві та Севастополі були відкриті спеціальні «классы для флагманов, капитанов и офицеров, в которых ежедневно соби́раться все тем надлежит, кто того дня службою занят не будет, и проходит все нужные для морского офицера науки, как то: тактику и эволюцию, навигацию, практику о корабельной архитектуре, и равномерно чтение Устава» (нового, введеного цього ж року) [19]. До цих класів надходила оперативна інформація про «примечательные» морські події, флотські нововведення та різні технічні досягнення. І хоча програма проведення занять заздалегідь не складалася і не завжди до викладання в таких морських класах залучалися найкращі фахівці, це була перша в історії морської освіти спроба організувати підвищення кваліфікації морських офіцерів.

Цього ж року вийшло розпорядження про надання на розгляд імператору перед закладанням будівництва кораблів «чертежей оных, нехудо и моделей...» [268, с. 276], що стало своєрідним прототипом державного замовлення. Реалізація цього розпорядження спонукала до відкриття у 1798 р. для потреб Балтійського і Чорноморського флотів, Санкт-Петербурзького і Чорноморського Адміралтейств «Училищ для штурманских учеников и учеников корабельной архитектуры»: у Кронштадті та Миколаєві – штурманських, у Петербурзі та Херсоні – корабельної архітектури. Учні, що навчалися в цих закладах, мали набувати «совершенное и основательное познание в науках, к должности каждого принадлежащих, через что со временем и будут иметь флоты искусных штурманов и кораблестроителей» [272]. Училища мали готувати корабельних майстрів, механіків, гідравликів та вчителів для морських закладів. Таким чином було розширено діапазон підготовки морських спеціалістів.

До обох училищ приймалися діти дворян, різночинців, офіцерів і солдат віком 9–12 років, які вміли читати і писати, мали гарне здоров'я і належні здібності. Навчання мало тривати вісім років і включати вивчення правопису, арифметики, геометрії, тригонометрії плоскої та сферичної, малювання і креслення планів, навігації, еволюції (маневрування кораблів), астрономії, англійської мови; геодезії «употребление карт и инструментов», механіки та гідравліки, теорії кораблебудування. При підготовці штурманів значна увага приділялася питанням астрономії, геодезії, здійсненню описів берегів, морським зйомкам.

Першим директором Херсонського училища корабельної архітектури було призначено капітана 1-го рангу І. Овцина, який одночасно виконував обов'язки капітана над Херсонським портом (як бачимо, зберігалися встановлені раніше освітньо-професійні зв'язки). Це училище через два роки також було переведено до Миколаєва, а в 1803 р. взагалі було розформовано, оскільки на думку Комітету освіти при Адміралтейств-колегії, – достатньо одного закладу такого профілю в Санкт-Петербурзі, куди й перевели решту учнів. Наголосимо, що це вже третій морський навчальний заклад, який було відкрито в Херсоні – колись Чорноморського флоту, а потім переведено до Миколаєва – міста, яке наприкінці XVIII століття стало адміністративним центром флоту.

Після переведення обидва училища розташувалися в одному корпусі (у різних крилах), спеціально побудованому М. Фалєєвим (започатківцем зовнішньої купецької торгівлі на Чорному морі). Навчальний процес в училищах забезпечували офіцери та вчителі (наприклад, професор П. Суворов – випускник Оксфордського університету, викладав математику; Д. Сулима – дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей – Закон Божий; переселенець А. Аркас, батько двох адміралів Чорноморського флоту в майбутньому, – історію і грецьку мову; корабельний майстер Т. Беляєв – основи кораблебудування; мічман П. Барладан – навігацію) [317]. Вихованці штурманського училища поділялися на три класи, по закінченню

яких передбачалося обов'язкове проходження практики. Згідно зі Статутом військового флоту 1797 р. під час практики юнаки виконували на кораблях штурманські обов'язки, а саме: приймали з магазинів припаси; стежили за веденням географічних атласів і карт; тримали в належному стані всі морські вимірювальні прилади й книги, набували вміння користуватися ними; при виході в море перевіряли стан штурвала, тросів, румпелів, руль-талей та інших складових системи кермування судном. Практиканти вели записи в спеціальному журналі, де кілька разів на день зазначали напрям вітру та його силу, щогодинний курс судна та його швидкість, описували незнайомі береги, мілини, скелі, нові порти й гавані, а при необхідності робили замальовки у спеціальних альбомах. Вихованці училища вдосконалювали свою майстерність у техніці вимірювання глибин у відкритому морі й точному нанесенні отриманих показників на карту; наприкінці кожного дня звітували про виконану роботу старшому штурманському офіцерові корабля. Окрім більш ґрунтовної організації навчального процесу відмітимо й те, що в училищі вперше були запроваджені дослідні походи – для вивчення стану й поведінки корабля в морі в різних ситуаціях. Практиканти разом із досвідченими офіцерами вивчали особливості парусності та корпусності корабля, розподілу озброєння і такелажу [126].

Випускники, які успішно прослухали курс морських наук та здійснили на морі три кампанії, склавши екзамени, які проводив особливий комітет штурманського училища, отримували звання мічмана й призначення служити на кораблях Чорноморського флоту. При цьому, випускники, які закінчили курс на відмінно, випускалися штурманськими помічниками 14-го класу; ті, що закінчили з добрими показниками – штурманськими помічниками унтер-офіцерського чину.

Найбільші зміни в діяльності училища стали за часи управління (1801–1805 рр.) ним віце-адмірала Марка Войновича – члена Чорноморського адміралтейського правління. У цей період було облаштовано друкарню, створено бібліотеку, придбано необхідну кількість

астрономічних і фізичних інструментів; для проведення практичних занять на подвір'ї закладу було встановлено тренувальний фрегат «Денниця».

Серед адміністративно-педагогічних надбань М. Войновича треба відзначити «Золоту» та «Чорну» книги: до першої заносили прізвища найкращих за успішністю учнів, до другої – ледацюг і порушників дисципліни. Адмірал уважав, що «имена их да пребыли в училище и флоте незабвенны, в вечной ли чести или к вечному поношению» [90, с. 246]. Успішним учням в училищі надавалися пільги, вони отримували атестати особливого зразка, а неуспішних учнів відправляли служити в солдати, юнги та матроси. Отже, бачимо першу на півдні організаційно-педагогічну спробу створити самодостатній морський навчальний заклад.

У 1805 р., з призначенням нового директора – віце-адмірала М. Язикова, в училищі відбулися зміни: на навчання стали приймати лише обер-офіцерських дітей службовців усіх відомств, а до навчального плану було додано нові предмети: Закон Божий, граматику, риторику, логіку, географію, історію, алгебру, гідравліку, початки фізики, французьку, італійську та турецьку мови, яку пізніше замінили на англійську. У подальшому цей заклад ще кілька разів переформатовувався (змінював назву й зміст навчання), але не втрачав свого призначення – готувати спеціалістів для морського флоту.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. на завойованих південних територіях разом із Чорноморським флотом розвивалися морська справа і морська освіта: відкривалися навчальні заклади – за прикладом раніше створених у Санкт-Петербурзі та нового формату, проводилася підготовка фахівців безпосередньо в портах – на той час осередках не лише суднобудування, а й інженерно-військової думки, здійснювалося підвищення кваліфікації морських офіцерів. З огляду на зазначене, можна констатувати закладення основ системи морської освіти, якій уже були притаманні функціональність, структурність, дворівневність та закритість.

На початку XIX ст. в якості державної військової доктрини було обрано континентальну стратегію. Отримавши в спадок значну кількість кораблів різного рангу та численну армію адміралів і офіцерів, Олександр I не зміг гідно це оцінити; проте він вважав, що треба змінювати підходи до управління державою та пріоритети функціонування морської галузі. Так, упродовж 1801–1804 років у країні відбулася низка реформ, зокрема державного управління, освіти, армії та флоту. Головними наслідками освітніх реформ так званої «епохи просвещенного лібералізму» історики вважають створення галузевих міністерств, серед яких Морських сил і Народної освіти (1802 р.), прийняття «Предварительных правил народного просвещения» (1803 р.) та «Школьного устава» (1804 р.), відкриття перших на Україні університетів (Харків, 1805 р.), ліцеїв (Кременець, 1803 р.), гімназій і комерційних училищ (Одеса, 1803 р. і 1804 р.) та інших навчальних закладів, професійно орієнтованих зокрема; відкриття публічних бібліотек та друкарень при губернських правліннях у Катеринославі, Херсоні, Сімферополі.

Освітня реформа 1804 р. сприяла реорганізації навчання і у морських училищах. Наприклад, у Чорноморському штурманському училищі було подовжено термін навчання – збільшено до восьми років; на допомогу директорові створено комітети в складі: інспектора, двох наглядачів (морських офіцерів) та старшого вчителя, тобто введено елементи колегіального адміністрування; розширено навчальні програми із загально-освітніх предметів – географії, граматики, логіки, історії та іноземних мов (введено вивчення турецької та французької мов, вибір яких був спричинений торговими зв'язками імперії на південних узбережжях). Учні отримали можливість додатково вивчати алгебру, гідравліку та фізику й отримувати раніше унтер-офіцерські звання. Аналізуючи зміни, що відбулися в ці роки в Санкт-Петербурзькому та Миколаївському училищах, можна констатувати наступне: у столичному навчальному закладі найвищий пріоритет мало патріотичне спрямування – виховання любові до Росії та

відданості імператору, на півдні країни більше уваги приділялося питанням практичності морської освіти.

У перші роки XIX століття було започатковано чітку вертикаль управління і воєнно-навчальними закладами на чолі із створеним «Советом о военно-учебных заведениях» (1805 р.) – установою, яка мала сприяти уніфікації системи навчання в кадетських корпусах і була зобов'язана координувати складання навчальних програм, випуск підручників і навчальних посібників, а також здійснювати контроль за якістю навчання і виховання. Відбулися суттєві зміни й у морській справі – встановлено нові штати флотів; колегіальне правління замінено одноосібним (міністр очолював не лише міністерство, й усі департаменти та комітети); при Міністерстві морських сил створено «Комитет по образованию флота» (1802 р.) та Особливий комітет (1802 р.) – державні органи, які за мету мали підготовку і проведення повного реформування флоту та морської справи. Управління навчальними закладами, бібліотеками, гідрографічними службами, підготовкою і друком наукових книг з морських наук тепер здійснював Адміралтейський департамент, що входив до складу морського міністерства. Цікавим, на наш погляд, виступає встановлений склад цього департаменту: директор морських і гідрографічних робіт, артилерист, чиновник «искусный в словесных науках», чиновник, «искусный в физике и математике», а також професора та вчені, відомі своїми доробками в морській справі [190]. Як бачимо, держава намагалася не лише управляти підготовкою морських спеціалістів і контролювати діяльність морських навчальних закладів, а й забезпечувати нормативне та науково-інструментальне підґрунтя їх діяльності.

Про зростання державної уваги до підвищення наукового рівня практичного застосування морських наук, свідчить заснування в 1803 р. Чорноморського гідрографічного депо, при якому укладалися морські карти, лоції, виготовлювалися морські прилади та друкувалися наукові книги. Ця структура зробила значний внесок у підвищення безпеки мореплавання та в

забезпечення флоту морськими інструментами вітчизняного виробництва, а також навчально-дидактичне забезпечення освітнього процесу морських навчальних закладів.

Привертає увагу й спроба реформування системи військово-морської освіти одного з членів Особливого комітету – Платона Зубова, колишнього генерал-губернатора Ново-російського краю (1793–1796 рр.), який представив відповідний проект у 1801 р. Він запропонував в усіх 17 губернських містах створити кадетські корпуси для навчання дітей дворян та підготовки їх до вступу у столичні кадетські корпуси й університети. Таким чином, передбачалася двоступеневість військово-морської освіти: у губернських закладах вона мала бути нижчого та середнього рівнів, у столиці – вищого. Згодом до проекту були внесені певні зміни вже іншими членами Особливого комітету та Міністерства народної освіти і розроблено цілісний «план військового виховання», який було затверджено в 1805 р. [271]. Реально відбулося відкриття 10 кадетських корпусів, серед яких лише один знаходився на українських землях – у Києві, де підлітки навчалися загальноосвітнім предметам та оволодівали військовою справою. Навчальний план таких кадетських корпусів відповідав плану гімназії, проте містив ще початки фортифікації.

Територіально-адміністративне реформування – створення на території Російської імперії указом «Об учреждении учебных округов, с назначением для каждого особых Губерний» (1803 р.) [640] шести навчальних округів (за кількістю університетів, які функціонували на той час), Харківський зокрема, до складу якого на той момент увійшли й навчальні заклади південних територій – Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній та землі Чорноморських козаків (до 1846 р.). Навчальний округ охоплював усі світські й воєнно-морські навчальні заклади та деякі інші училища, що підпорядковувалися Міністерству морських сил.

У 1804 р. в Миколаєві було відкрито заклад нового формату – училище флотських юнг (за іншими джерелами – Флотське училище малолітніх юнг)

[111]), де підготовку до роботи в морській галузі шкіперами, фельдшерами, писарчуками, проходили діти матросів і солдат та діти-сироти. Випускники училища направлялися до 2-го навчального морського екіпажу і військово-робочих екіпажів або ставали канцелярськими службовцями Чорноморської управи. Оскільки спеціалістів морської справи не вистачало, у 1805 р. було прийнято рішення про створення окремих груп учнів, із числа тих, хто не виявив особливих успіхів у навчанні в штурманських училищах, школах юнг чи портових школах, для навчання їх чистописанню, правопису, арифметиці, простій бухгалтерії, законам та правилам адміралтейської і флотської служб, з метою підготовки шкіперів і канцелярських службовців. Бачимо підсилення ознак системності, зокрема в розширенні діапазону підготовки спеціалістів, необхідних для обслуговування флоту та у виконанні системою морської освіти соціальних функцій.

На початку XIX ст. відбулися суттєві зміни і в суднобудуванні: якщо будівництво бойових кораблів, як і раніше, здійснювали державні адміралтейства, то будівництво торгових судів відбувалося тепер і на приватних купецьких верфях із залученням військових інженерів-кораблебудівників. У 1803 р. імператор дозволив будувати торгові кораблі на воєнних верфях Чорноморського флоту, завдяки чому в Херсоні було започатковано галузь торгового суднобудування (у 1806 р. було засновано купецьку верф і в Олешках) [103]. Торгові кораблі будувалися за коштів купців (окремо і в складчину) за підтримкою генерал-губернатора Новоросійського краю герцога де Рішельє (1804–1815 рр.), який на торгове суднобудування виділив кредит у 1805 р. у 100 тис. крб. [490]. Для мореплавання не вистачало підготовлених спеціалістів, тому команди набирали безпосередньо в порту з відставних військових матросів та грецьких моряків. Височайшим дозволом (1804 р.) воєнно-морські навчальні заклади отримали право готувати спеціалістів для торгового і промислового флоту.

У 1808 р. в усій імперії було запроваджено політику «поліцейського деспотизму», яка поширювалася й на науку та освіту. Царським наказом було

відмінено можливість навчання дітей селян у гімназіях та кадетських корпусах, уведено платню за навчання в училищах. Разом із цим, на південних землях, у більшості випадків – завдяки приватним зусиллям державних діячів того часу, продовжувалося відкриття навчальних закладів, зокрема: військово-сухопутного училища для солдатських дітей (1807 р.), грецького комерційного училища (1816 р.) та Рішельєвського ліцею (1817 р.) в Одесі, училища для дітей козаків у Вознесенську, повітового училища (1813 р.), яке трансформувалося (1815 р.) у першу губернську гімназію, ланкастерської школи для солдатських дітей, заснованої Д. Давидовим (1818 р.), училища для дітей канцелярських службовців (1828 р.) у Херсоні. Цікавим, на наш погляд, є досвід «Паноптического института», створеного в 1809 р. у Санкт-Петербурзі. Це був своєрідний навчальний заклад-комплекс, в якому здійснювалася підготовка майстрів з усіх технологічних морських робіт та механіків з усіх механічних робіт, де вихованці виготовляли машини, інструменти та інші предмети, необхідні для морської справи. Тобто в одному закладі поєднувалися різного роду мистецтва та майстерні, необхідні для задоволення потреб флоту. Саме з цих міркувань до структури інституту було включено майстерні морехідних та корабельних інструментів, цвяховий і паперовий заводи. У майбутньому планувалося створення типографії, парусної фабрики, токарної, столярної та інших різних майстерень, проте заклад був знищений пожежею в 1818 р. і більше не відроджувався.

Як бачимо, у першому двадцятиріччі ХІХ ст. за кількістю воєнно-морських навчальних закладів Миколаїв значно випереджував інші приморські міста – Севастополь, Одесу та Херсон. Проте, кількість закладів загальноосвітнього та професійного невійськового спрямування, найбільшою була в Херсоні.

У 1825 р. розпочалася епоха правління Миколи І, який намагався сформувати «єдинообразную» освітню політику, спрямовану на укріплення суспільної стабільності. Школи й університети розглядалися як розсадники

вільнодумства, тому освіту було вирішено поставити в жорсткі рамки відповідно до її можливого використання у майбутньому. В основу навчання було покладено принцип становості – залежності рівня набутої освіти від положення людини в суспільстві. У 1826 р. було створено «Комитет устройства учебных заведений» під керівництвом тодішнього міністра народної освіти О. Шишкова (адмірала флоту), який мав переглянути статuti і навчальні програми всіх навчальних закладів (казенних і приватних) і затвердити перелік підручників для кожного з них. Рескриптом 1827 р. приписувала-ся вимога, щоб «повсюду предметы учения и сами способы преподавания были по возможности соображаемы с будущим предназначением обучающихся..., чтобы каждый приобретал познания наиболее для него нужные» [190, с. 63].

У військово-морських навчальних закладах особлива увага зверталася на внутрішній розпорядок та виховання дисципліни. З огляду на це, у 1826 р. наказом імператора Чорноморське штурманське училище (Миколаїв) було реорганізовано у Чорноморську штурманську роту, тобто переведено на військову основу. При штурманській роті діяла бібліотека із значним обсягом книжок 4 618 екземплярів російською мовою, 142 – німецькою, 563 – французькою, 301 – англійською і 75 – італійською, разом – 5699 томів [31, с. 452]. До роти приймалися діти дворян, офіцерів і чиновників – хлопчики віком від 10-ти до 16-ти років. Ті, що отримали виховання в приватних пансіонах і склали екзамен, одразу зараховувалися до складу гардемаринів. Із реорганізацією престижність закладу зросла, кількість бажаючих навчатися збільшилася і перевищила кількість вакансій. Тому прийом до роти став здійснюватися через так званий «інститут кандидатів», до якого зараховувалися діти віком 6–10 років, які очікували вільного місця. Таким чином, вперше при прийомі у воєнно-морські заклади з'являється поняття «конкурс». Окрім класних практичних занять, як і раніше, влітку гардемарини штурманської роти здійснювали навчальні плавання на військових кораблях, на яких виконували роботу помічника штурманського

офіцера. Наступного року, з утворенням Корпусу флотських штурманів, рота офіційно була визнана воєнно-морським навчальним закладом, який готував спеціалістів для Корпусу.

По закінченню строку навчання проходили випускні іспити в три етапи. Екзамен приймала спеціально призначена комісія з викладачів, морських, штаб- та унтер-офіцерів у присутності інспектора штурманської роти (іспити склалися за екзаменаційними білетами). На першому етапі кожен вихованець мав скласти комплексний іспит з математичних наук; під час другого етапу випускники склали новий екзамен у присутності комісії, сформованої із офіцерів Корпусу флотських штурманів під головуванням командувача Чорноморського флоту й портів. Третій етап містив останній іспит, що відбувався в присутності головнокомандувача та начальника штабу Чорноморського флоту, а також усіх адміралів, генералів і штабних офіцерів. Рівень знань кожного випускника члени комісії відзначали оцінками за встановленою для військових навчальних закладів 12-бальною шкалою. Для кожного випускника окремо виводився середній бал (отримані оцінки додавалися й поділялися на кількість екзаменаторів), який і вносився до загальної екзаменаційної картки. Вихованці, які закінчили курс на відмінно, направлялися на флот прапорщиками корпусу, решта – кондукторами, тобто старшими унтер-офіцерами (інспектор, який представляв Корпус на півдні України, розподіляв їх на кораблі Чорноморського флоту); ті, що бажали отримати звання мічмана, згідно з наказом імператора, направлялися до Санкт-Петербурга в Морський корпус для вивчення фронтової служби (лише після цього вони отримували звання).

Як бачимо, витоки окремих організаційно-педагогічних сучасних новацій – багатобальна система оцінювання, публічність та етапність випускних іспитів, обрахунки середнього балу випускного документа, проходження додаткової підготовки для отримання звання, сягають початку XIX ст. Саме в цей період морська освіта розпочала вибудовуватися як система: поступово набувала ознак структурності – включала не лише

навчальні заклади, а й освітньо-культурні та науково-професійні установи; рівності та різнопрофільності з поступовим розширенням змісту навчання; стрункої вертикалі одноосібного управління з елементами колегіальності на рівні закладів; розпочала виконувати соціальні функції. Зростали обсяги внутрішньої і зовнішньої торгівлі водними шляхами, отримали поштовх до розвитку кораблебудування та морських наук. Витоки і зародження системи морської освіти відображено в таблиці.

Таблиця 2.1

Хронологія зародження системи морської освіти у XVIII– початку XIX століття

<i>№ п/п</i>	<i>Назва установи, навчального закладу</i>	<i>Рік відкриття</i>	<i>Місце відкриття</i>
1.	Пушкарська (артилерійська) школа	1698	Москва
2.	Школа математичних і навігацьких наук	1701	Москва
3.	Адміралтейська школа	1703	Москва
4.	Московська і Петербурзька школи перекладачів	1704	Москва, Петербург
5.	Московська військово-медична (хірургічна) школа	1707	Москва
6.	Інженерно-артилерійська школа	1712	Москва
7.	«Циферні» школи	1714	Москва, Петербург
8.	«Русские» школи	1714–1718	Москва, Петербург
	<i>Публічна бібліотека</i>	1714	Петербург
	<i>Музей-кунсткамера</i>	1714	Петербург
9.	Морська (адміралтейська) академія – військово-морський навчальний заклад	1715	Петербург
	<i>Комерц-колегія</i>	1715	Москва
	<i>Адміралтейств-колегія</i>	1717	Москва
10.	Адміралтейська школа для підготовки молодших офіцерів флоту (спеціалістів корабельної справи та інструкторів військової справи)	1717	Петербург
11.	Гардемаринська рота (при морській академії)	1718	Петербург
	<i>Академія наук</i>	1725	Петербург
12.	Сухопутний кадетський корпус (перший навчальний заклад закритого типу)	1731	Москва

Продовження таблиці 2.1

13.	Морський кадетський корпус	1752	Петербург
14.	<i>Московський університет</i>	1755	Москва
15.	<i>Головне народне училище</i>	1783	Петербург
16.	Водохідне училище	1786	Петербург
17.	Учительська семінарія	1786	Петербург
18.	Училище корабельної архітектури	1798	Миколаїв
19.	Офіцерські класи при морському корпусі	1827	Петербург
20.	Кондукторські роти морського навчального екіпажу	1827	Петербург

Джерело: систематизовано та узагальнено автором самостійно

Отже, реалізація амбіційних проектів Російської імперії призвела до захоплення і колонізації південноукраїнських земель наприкінці XVIII ст. Створення Чорноморського флоту потребувало облаштування не лише верфей для будівництва кораблів, а й берегової інфраструктури для його обслуговування та міст-портів. Усе це потребувало спеціалістів різного профілю і спонукало до відкриття тут відповідних навчальних закладів. Історична першість у цьому належить Херсону – місту, яке розбудовано було першим і через це виконувало роль започатківця багатьох традицій як у морській галузі, так і в морській освіті.

2.2. Створення освітньо-професійного середовища морської освіти

(початок 1830-х – друга половина 1850-х рр.)

У 1830 р. було створено два навчальні округи: Київський та Одеський; до складу останнього впродовж 1832–1833 років увійшли Катеринославська, Таврійська й Херсонська губернії (південно-українські землі); головним закладом округу було визнано Рішельєвський ліцей, відкритий у 1817 р. З цього часу всі громадянські навчальні заклади підпорядковувалися попечителю Одеського округу – Никифору Покровському (1779–1838 рр.), колишньому службовцю Департаменту міністра військово-морських сил. У

1831 р., реалізуючи вимоги Статуту 1828 р., він створив і очолив Одеський цензурний комітет, що став головним суб'єктом управління періодичною пресою південних територій [190]. Н. Покровський не лише докладав зусиль для фінансування навчальних закладів округу, а й сприяв виходу нових інформаційних видань і тим самим збагатив систему освіти краю.

На початку 1830-х рр. на південних територіях, як і на решті інших, розпочинається переворот у промисловості – активно будуються мануфактури, виникає багато нових виробництв, дрібних ремісничих підприємств, зокрема риболовних артілей, зростає кількість суднобудівних заводів і верфей. Із статистичних звітів відомо, що за двадцять років (1810–1830 рр.) лише в Херсоні було побудовано 356 кораблів, з яких 30 були військовими; за три роки (1833–1834 рр.) – побудовано 187 суден, а вже в 1840 р. судновласникам Херсонщини належало 221 комерційне судно, з яких 96 – для далекого плавання [279]. Зріс потік водних перевезень, людей зокрема, а здешевлення товарів і продуктів активізувало розвиток торгівлі, у першу чергу, морської (далекої) та річкової (каботажної). При цьому кількість торгових кораблів різного типу зростала швидше, ніж кількість професійних моряків, тому судновласникам доводилося або наймати іноземних спеціалістів, зокрема штурманів і лоцманів (послуги яких коштували дуже дорого), або залучати людей (колишніх військових або вільних селян), які не мали належної професійної підготовки. Через це очевидною стала необхідність здійснення окремої підготовки місцевих спеціалістів, яким під час плавання довірятиметься життя пасажирів чи збереження цінних вантажів.

Бажання розвивати торгівлю морськими шляхами спонукало місцеве купецтво неодноразово звертатися до генерал-губернаторів «Полуденного» краю з проханням відкривати навчальні заклади з підготовки морських штурманів, лоцманів та шкіперів для торгового флоту. Вивчення архівних джерел та історичних документів надає змогу констатувати, що більше ніж 25-ть років вирішувалося питання про заснування в Херсоні купецької верфі

(яка офіційно була відкрита в Олешках у 1806 р.) і більше ніж 30-ть років робилися спроби (наприклад, відкриття навігацького класу в Херсоні в 1813 р. при парафіяльному училищі чи в 1816 р. в Одесі при комерційному училищі) заснувати на півдні морський навчальний заклад.

З історичних документів з'ясовано, що ще в 1827 р. при Міністерстві фінансів було створено особливий Комітет для сприяння купецькому кораблебудуванню і мореплавству, який, вивчивши стан справ, прийшов до висновку, що однією з причин слабкого розвитку торгового мореплавства виступає відсутність кваліфікованих спеціалістів на комерційних судах Азово-Чорноморського басейну [190]. У зв'язку з цим було прийнято «Дополнительное постановление о торговом судостроении и мореходстве» від 12 лютого 1830 р., в якому передбачалася довгострокова програма комплектування командного складу торгових суден вітчизняними спеціалістами у такий спосіб: до 1840 р. – іноземців мало бути не більше як три чверті екіпажу, з 1840 р. – не більше половини, а з 1850 р. – не більше однієї чверті особистого складу судна (до 1840 р. шкіперами і штурманами могли бути і місцеві, і іноземці, після цього року – лише піддані Російської імперії) [268].

На виконання цієї програми було прийнято рішення про заснування на півдні навчального закладу для підготовки морських фахівців для потреб Чорноморського флоту (на кшталт відкритого у 1829 р. у Санкт-Петербурзі такого училища для Балтійського флоту). 7 лютого 1834 р. вийшов Указ імператора Миколи I про відкриття Херсонського училища торгового мореплавання, в якому було зазначено: «Цель сего учебного заведения состоит в приготовлении молодых людей: во-первых, в штурмана и шкипера на частные купеческие мореходные суда и, во-вторых, в строители коммерческих судов...» [120]. Термін навчання, як і в столичному училищі, складав 4 роки; проте для кораблебудівників (1–2 вихованця від загальної кількості кожного випуску) додатково було передбачено ще рік проходження практики при купецькій верфі. Знаменним можна вважати розташування

училища на території колишнього Адміралтейства (було відведено три будинки). У записках О. Афанасьєва-Чужбинського знаходимо такі відомості: «на том месте, где стоял дворец (деревянный) Екатерины П..., помещается теперь училище торгового мореплавания. Посреди двора поставлена мачта с вантами и стеньгой для занятия воспитанников» [31, с. 334].

У затверженому «Положенні про Херсонське училище торгового мореплавства» (Додаток Е) було визначено загальні положення про його діяльність, кількість і склад вихованців, правила їх відбору та диференціювання («воспитанники разделяются в Училище на два возраста: младший и старший, а каждый из возрастов на два класса»), зміст навчання, порядок закінчення закладу і пільги для випускників. Щодо мети функціонування закладу в Положенні було записано таке: «училище має готувати молодих людей для служби штурманами і шкіперами на приватних купецьких морехідних суднах та для роботи будівельниками комерційних суден на купецьких верфях» [120].

Училище було розраховано на 24 «казенных» вихованця і 10–14 пансіонерів, які сплачували за навчання 300 крб. на рік (з року в рік сума могла змінюватися) і отримували навчальне приладдя від училища. Положенням допускалися й «вольно-приходящие» – слухачі на лекціях, проте все навчальне приладдя вони повинні були мати власне. Ураховуючи значний попит на професію, вже у 1845 р. кількість вихованців було збільшено до 40 осіб, пансіонерів – до 20 [31, с. 385].

Щодо підпорядкування училища та керівництва його діяльністю в Положенні було записано: «Училище вверяется непосредственно попечению Новороссийского и Бессарабского Генерал-губернатора, под ближайшим надзором Херсонского Гражданского Губернатора, и находится под управлением Инспектора. Министерство Народного Просвещения имеет на оное такое же влияние, какое предоставлено ему в отношении Училищ других ведомств вообще» [120]. Отже, опікуном училища було призначено

Генерал-губернатора Новоросійського і Бессарабського краю графа Михайла Воронцова (1782–1856 рр.), наглядачем – Херсонського громадянського губернатора, тайного радника Якова Ганскау (1786–1841 рр.). Виходячи з офіційних документів, можна стверджувати, що кожен із них доклав чимало зусиль для розвитку цього навчального закладу.

Училище перебувало у відомстві Міністерства фінансів, від початку на його облаштування було передбачено 18 000 крб. на рік (лише зарплатня начальника (інспектора) училища складала 2000 крб.), на утримання щороку виділялося 5127 крб. (наприклад, у 1853 року за розпорядженням губернатора було виділено на 1300 крб. більше за рахунок коштів Одеського банку). У 1848 р. передбачалося фінансування в розмірі 6000 крб., призначених для будівництва нового корпусу та ремонту приміщень для службовців, проте реалізація цього рішення була відкладена [87].

До змісту навчання входили: Закон Божій, предмети теоретичного курсу – «приготовительные общие познания по мере надобности»: «чистописание, рисование, арифметика, грамматика, география, история и сверх российского, три языка иностранные: турецкий, греческий и итальянский требуется, чтобы воспитанники умели только говорит на оных, читать же и писать хотя и несовершенно правильно», від пансіонерів вимагалось знання французької (наголосимо, що у Петербурзькому училищі вивчалися німецька, англійська та французька мови); «приготовительные навигацкие науки», «собственно навигацкие науки», «наука кораблестроения» і практичний курс: «1) астрономические наблюдения и необходимое обращение с инструментами, 2) осмотр, как строящихся, так и прибывающих иностранных судов, с нужными объяснениями, а равно обозрение разных заведений, к мореплаванию относящихся, 3) практические, кроме при сооружении новых купеческих судов, приемы на примерном среднего размера судне, которое на сей конец должно быть устроено при Училище, 4) разъезды на парусных судах для навыка к морю и для практических на оном упражнении... практические занятия составляют

важную часть приготовления воспитанников, 5) обучение плаванию, равно нужным приемам ружьем и стрельбе из пушек по уважению, что и коммерческие суда в некоторых случаях должны защищаться» [31, с. 387–388].

Як бачимо, зміст морської освіти включав загальноосвітній і професійний блоки предметів і мав теоретичну і практичну складові. Оскільки заклад був єдиним, до професійного блоку входили й предмети з кораблебудування. Перелік іноземних мов був зумовлений міжнародними торгово-економічними зв'язками та переважною національністю судновласників півдня країни (греки та італійці). За свідченнями сучасників, вихованці училища отримували знання в обсязі, який дозволяв їм після закінчення самостійно керувати судном за будь-якої погоди, виводити і заводити його у гавані та порти, за допомогою штурманських інструментів визначати місце і курс корабля. Крім цього, випускники мали бути обізнані з міжнародними морськими зводами сигналів, знати внутрішню будову корабля, правила розвантаження та завантаження судна.

У Положенні вживається термін «навчальний план» і зазначається, що його наповнення визначається генерал-губернатором особисто. Теоретичні заняття проходили у формі лекцій здебільшого за конспектами, що складали вчителі (фахових підручників на початку не вистачало). Для проведення практичних занять використовувалися спеціальні засоби навчання (розташовувалися на подвір'ї училища): для вивчення конструкції корабля – парусний бриг – природнього розміру спеціальне навчальне судно, на якому проводилися навчання з постановки та збирання вітрил; корабельні гармати, які використовувалися на торгових суднах для самозахисту [32, с. 391]. Основною формою практичного навчання виступало плавання влітку впродовж 1,5–2 місяців на кораблях різного призначення Чорноморського флоту. З 1856 р. проходження практики відбувалося на суднах створеного цього року Російського товариства пароплавства і торгівлі – одним з об'єктів професійно-освітнього середовища морської освіти [331].

Як і столичне, Херсонське училище було закритого типу зі схожими правилами: до закінчення курсу вихованців додому не відпускали (за винятком особливих випадків), батькам чи опікунам дозволялося відвідувати вихованців у неділю чи на свята. Разом із цим, в училищі існували власні правила розпорядку: до занять не допускалися хворі та учні, які мали погану поведінку; за серйозні порушення вихованці могли нести навіть кримінальну відповідальність. Головним у виховній роботі училища вважалося виховання юнаків «в страхе Божиєм, в доброй нравственности и по истинным правилам гражданской жизни» [120]. На період навчання вихованці отримували спеціальну форму встановленого зразка, мало училище і зовнішні атрибути: прапор і відзнаки для вихованців, які нашивалися на форму. На кшталт правил у військово-морських навчальних закладах, вихованці училища торгового мореплавання мали віддавати честь своїм начальникам.

Як засвідчив аналіз діяльності морських навчальних закладів, виключно важливе значення для їх успішного функціонування мали очільники. Першим директором Херсонського училища було призначено Генбачова Семена Акимовича – колезького радника, сина титулярного радника Таврійської області, відставного лейтенанта Чорноморського флоту, який виховувався в Чорноморській юнкерській роті, закінчив Чорноморське штурманське училище і залишився викладати географію та навчальну практику в ньому (у 1823 р. був призначений наглядачем училища). С. Генбачов, окрім викладацького, мав військовий досвід – він брав участь у Кримській війні та обороні Севастополя. Після звільнення з посади начальника училища, впродовж 1872–1874 років був ад'ютантом головного командира Чорноморського флоту і портів у Миколаєві; у 1893 р. отримав звання контр-адмірала [681].

З архівних матеріалів отримано відомості й про окремих членів першого педагогічного колективу училища – заступника директора Шведова Івана Борисовича та викладачів: священника Дмитра Діаковського, Дмитра Скрипницького, Івана Котухно, Василя Саридакі, Іллі Іванченка, Миколи

Ковадьє та Віктора Орсі – різних за національностями та попередньою освітою; малювання і креслення у закладі викладав рідний брат Семена Акимовича – Іван Генбачов, який пізніше став капітаном ластових екіпажів. До складу колективу входили й старший наглядач та три наглядачі з числа відставних морських унтер-офіцерів, які слідкували за порядком та дисципліною; фінансовими справами займався скарбник. Усього викладачів в училищі нараховувалося 12 осіб – по одному на кожний трьох вихованців.

Прийом перших вихованців в училище розпочався 15 серпня 1834 р. До закладу приймалися сироти, діти купців 3-ої гільдії, міщан, різночинців та цехових майстрів (хлопці християнської віри від 14-ти до 17-ти років) з південних міст Новоросійської (Херсон, Одеса, Таганрог, Миколаїв) та Бессарабської (Феодосія, Керч, Євпаторія, Рені, Акерман, Ростов) губерній, де існувала морська або річкова торгівля. Кількість юнаків від кожного міста, відповідно до Положення, визначалася генерал-губернатором особисто. Набір здійснювався за так званим «конкурсом» – у пункті 10 Положення було зазначено, що право обирати кандидатів для вступу надається міським думами, проте за такими квотами: від Херсона, Одеси і Таганрогу – по 4 особи, від Миколаєва – 3, від Феодосії та Ізмаїла – по 2 особи, від Ростова, Керчі, Євпаторії та Акермана – по одній особі [120]. До кандидатів висувалися такі вимоги: міцна статура, відсутність тілесних вад, надійна моральність (відданість «царю и отечеству»), вміння читати і писати російською, знання 4-х основних арифметичних дій. Перевага при вступі до училища надавалася тим, хто володів хоча б однією іноземною мовою. Заняття для першого набору розпочалися 1 жовтня 1834 р.

За завершенням терміну навчання в Херсонському училищі були передбачені випускні іспити, під час яких вихованці мали продемонструвати отримані знання та набуті вміння. За перейнятими традиціями від Херсонського морського кадетського корпусу, нагородами за успіхи в навчанні були книги, морське та географічне обладнання, малі й великі срібні медалі; за особливі успіхи випускники нагороджувалися малими Золотими

медалями з надписом на звороті «За успехи в учении и добронравие», із правом постійного носіння на Аннінській стрічці в петлиці [681, с. 83.]. Окрім зовнішньої відзнаки успіхів, використовувався й такий метод заохочення, як надання пільг – випускники училища, відповідно до пункту 36 «Положення...», за відмінне навчання і поведінку виключалися із подушного окладу, звільнялися від рекрутства і тілесних покарань. Такі самі пільги отримували й діти випускників училища за умови вступу до нього або присвячення себе мореплавству, що сприяло формуванню відмінної ознаки морської освіти – нащадковості. Усі випускники отримували документи – атестати (Додаток Ж) і безстрокові паспорти, а також «підйомні» кошти і формений одяг – «приличное одеяние и пособие на год в 200 рублей» [120].

У Херсонському училищі торгового мореплавства переймалися якістю навчання. Так, вихованці, котрі, перебуваючи в молодших класах (1-му та 2-му), не виявили здібностей до наук, до старших класів не зараховувалися і поверталися додому батькам. При цьому мав місце інноваційний на той час економічно-адміністративний прийом – ті вихованці, хто навчався за власний кошт, мали право на повторний курс навчання (за оплату).

Для отримання роботи по закінченню навчання, вихованці училища направлялися кондукторами на три роки для плавання на військових транспортних кораблях, після чого вони мали право працювати на комерційних суднах. Більшість випускників для отримання морської практики направлялися на Чорно-морський флот, для набуття практичних навичок у будівництві кораблів – до Миколаївського адміралтейства. Штурмани або помічники штурманів мали прослужити 24 навігаційні місяці на закордонних кораблях і, отримавши гарну атестацію від шкіперів «об искусстве, присутствии духа, решимости и хорошем поведении» та завірений консулом атестат про плавання, складали іспит на звання шкіпера [31, с. 337]. Витримавши іспит за присутності призначеного від флоту офіцера, вони отримували патент (атестат) шкіпера. Таким чином, у процедурі отримання

документів про освіту було запроваджено ще одну інновацію у морській освіті.

На початку 1850-х років географію проходження практики було розширено – 7 випускників відправилися працювати машиністами до пароплавної експедиції м. Одеси. Більше того, у 1853 році, за клопотанням губернатора, на судна, які виходили в море без випускників училища, накладався штраф, кошти від якого направлялися на фінансування закладу. Про підтримку закладу свідчить і височайший указ (1854 р.) про прийняття випускників училища на службу в будь-якому порту, де б вони не опинилися [31, с. 338]. Як бачимо, на рівні очільника краю вживалися заходи, які сприяли розвитку не лише цього навчального закладу, а й укріплювали його зв'язок із галузевими підприємствами і розширювали діапазон спеціальностей морських фахівців.

З архівних документів встановлено, що за перші 15 років існування Херсонського училища торгового мореплавання було випущено 30 фахівців: 16 штурманів та 14 помічників штурмана; станом на 1857 р. (за 22 роки) кількість випускників складала вже 119 осіб: 83 штурмана та 36 помічників (67 – за рахунок казни, 42 – пансіонери, 10 – вільного відвідування). За весь період функціонування закладу (33 роки) свідоцтво вільного штурмана отримало майже 200 осіб, біля 70 стали кораблебудівниками [489]. З наведених цифр можна зробити висновок про зростаючий попит держави на фахівців для торгового флоту та їх затребуваність у суспільстві – майже половина випускників здобувала морську освіту власним коштом.

Разом із цим, не зважаючи на велику потребу в морських фахівцях, значна кількість випускників не могла влаштуватися на роботу на купецькі або каботажні закордонні кораблі. Основною причиною такої ситуації, на думку науковця і краєзнавця О. Афанасьєва-Чужбинського, було небажання місцевих судновласників, значну частку яких складали греки та італійці, наймати російських шкіперів [31, с. 340]. Проте, мала місце й ситуація з низьким рівнем підготовки юнаків з точних і морських наук, слабке

володіння іноземною мовою – складно було навчити всього вище названого вихованців, які при вступі вміли лише читати і знали 4-и арифметичні дії. Таким чином, училище випускало моряків, більшість із яких справами доводили достатній рівень отриманої підготовки (доказом чого слугують біографічні відомості випускників училища періоду 1834–1867 рр., подані в додатку 3, але були й такі, що працювали не за фахом.

Складнощі з працевлаштуванням випускників та фінансуванням училища (після Кримської війни в імперії не вистачало коштів) призвели до його закриття у 1867 р. Майно училища було передано на зберігання до міської управи і, на жаль не було пізніше передано знов створеному морському навчальному закладу. Будівлю, де розташовувалося училище була передана учительській семінарії, переведеній до Херсона з Миколаєва. Проте, на думку сучасників, з чотирьох торгово-морехідних навчальних закладів, які на початок 1870-х років функціонували в Санкт-Петербурзі, Херсоні, Архангельську та Ризі, найкращими визнавалися перші два через те, що давали більш ширший обсяг знань не лише в галузях судноводіння та судно-будівництва, а й у комерційній справі та морського міжнародного права.

Інформацію про Херсонське училище торгового мореплавства можна знайти в збірнику статистичних матеріалів про Херсонську губернію, укладеному офіцером Генерального штабу О. Шмідтом [719]; відомості статистичного характеру містяться в працях А. Небольсіна «Історико-статистичний нарис загальної і спеціальної освіти в Росії» (1883 р.) [259], Ф. Веселага «Краткая история Российского флота» [90], К. Скальковського «Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях» (1887 р.), [613] Х. Вальдемара «Разные сведения по мореходству» (1891 р.) [77] та Ю. Руммеля «Торговый флот в экономической жизни страны и виды на его развитие в России» (1907 р.) [588]. Проте в жодному матеріалі не представлено ґрунтовного опису діяльності закладу, тому зроблені нами

висновки ґрунтуються на результатах синтезу архівних документів та авторських доробок дослідників тих часів.

Іншим навчальним закладом, в якому здійснювалася підготовка морських спеціалістів для флоту, була Чорноморська штурманська рота в Миколаєві (колишнє Чорноморське штурманське училище). У 1839 р. було затверджено нові правила прийому до цього закладу, які повністю дублювали правила прийому до І-го штурманського напівекіпажу в Санкт-Петербурзі. За новими Правилами навчатися в штурманській роті мали право діти дворян, військових офіцерів та чиновників Морського відомства. Батьки чи опікуни мали подавати прохання на ім'я керівника роти за спеціальною формою і додавати до заяви: метричне свідоцтво про народження та хрещення, медичну довідку про здоров'я та віспу і документи про те, що дитина більше ніде не навчається (дворяни мали надати свідоцтва про походження). У разі, якщо документи були оформлені належним чином, охочих зараховували до складу кандидатів. Як бачимо, до закладу воєнно-морського профілю (який готував спеціалістів і для комерційного флоту), на відміну від училища торгового мореплавання, приймалися всі бажаючі, обов'язковою умовою для зарахування був належний стан здоров'я.

Кандидати розподілялися за такими розрядами: до першого потрапляли діти штурманів, до другого – службовців морського відомства, до третього – інші. Список кандидатів надавався очільнику роти і мав бути публічно оголошений. Кандидатам на зарахування потрібно було чекати 3–4 роки – до тих пір, доки звільнялися вакансії у навчальному закладі. На навчання зараховувалися діти віком від 10 до 16 років. Зазвичай перевага надавалася тим кандидатам, котрі володіли знаннями російської мови, Закону Божого, початкової математики, географії, історії, а також вміли писати під диктування. Отже, вимоги до вступників двох названих закладів щодо попередньої навчальної підготовки, були схожими.

Як і в Херсонському училищі, у Штурманській роті окрім вихованців, що набували знання за рахунок держави, морську освіту здобували 20 осіб

власним коштом. Вони також вступали до навчального закладу на загальних умовах, плата за рік навчання становила для них 96 крб. 50 коп. [126], що втричі менше за оплату в Херсонському училищі. У разі неуспішності навчання вихованці залишалися на повторний рік (пансіонери – лише за бажанням батьків).

Термін навчання в Чорноморській штурманській роті становив 8 років. Зміст морської освіти також складався з двох частин – теоретичної підготовки та практичних занять з: астрономії – вихованці проводили спостереження в спеціально обладнаній обсерваторії на подвір'ї роти; навігації – виконували різної складності математичні обчислення, прокладали ймовірні морські шляхи на картах; корабельної архітектури й пароплавної механіки – виготовляли моделі вітрильних суден, креслили різні частини корабля і парового устаткування; фізики – проводили досліди; географії – малювали географічні карти за заданим масштабом на великих дошках, використовуючи чорні та білі сітки; російської мови – вчилися писати на слух, а також самостійно складати невеличкі прозові й віршовані твори; іноземних мов – виконували переклад. У святкові дні вихованці роти відвідували адміралтейство, де спостерігали за побудовою суден і монтажем парових машин. Заняття у штурманській роті розпочиналися 1 серпня і тривали до 15 червня. Улітку вихованці здійснювали навчальні плавання на шлюпці «Діана», бригу «Кастор», шхуні «Досвід» та військових кораблях і фрегатах, на яких виконували роботу помічника штурманського офіцера [249]. Як бачимо, завдяки розташуванню адміралтейства Чорноморського флоту в Миколаєві, вихованці Штурманської роти мали більше можливостей для отримання практичних навичок.

У процесі дослідження знайдено відомості про перелік навчальних предметів (зміст освіти) Штурманської роти в 1855 р. Їх загальна кількість дорівнювала 26-ти: Закон Божий, арифметика, геометрія, алгебра, тригонометрія, навігація, астрономія, аналітична геометрія, корабельна архітектура, артилерія, фортифікація, диференціальне та інтегральне

числення, морська еволюція, морська практика, фізика, теоретична механіка, геодезія, креслення карт і планів, російська словесність, географія, російська і всезагальна історія, малювання, англійська, французька та італійська мови [244].

Штурманська рота – заклад закритого типу, у якому було встановлено режим дня: підйом – о 5:30 ранку, відбій – о 9:30 вечора; заняття (лекції) тривали з 8-ої до 11-ої та з 3-ої до 6-ої пообідні; з 11:30 до 12:30 дня проводилася стройова підготовка. Як і вихованці Херсонського училища, юнаки з 16:00 суботи до 20:00 неділі відпускалися додому.

У різні часи викладачами Штурманської роти працювали російські піддані іноземного походження із європейською освітою. Наприклад, астрономію викладав очільник Миколаївської морської астрономічної обсерваторії Карл Кнорре; історії – поет і публіцист Олександр Баласогло; читання і чистописання – підпоручик Радецький; англійської мови – колишній учитель Рішельєвського ліцею Грєве; французької мови – домашній вчитель Балталон. Керівником Штурманської роти у 1853 р. було призначено Михайла Манганарі – знаного гідрографа і адмірала, який викладав навігацію, навчав вихованців читати карти, працювати із штурманськими приладами. Рота мала власну бібліотеку: 5699 томів, з яких: російською мовою – 4618, французькою – 563, англійською – 301, німецькою – 142, італійською – 75 [249].

По закінченню строку навчання в роті впродовж грудня, січня та лютого проходили випускні іспити в три етапи. Екзамени приймала спеціально призначена комісія з викладачів морських, штаб- та обер-офіцерів у присутності інспектора Штурманської роти. На першому етапі кожен вихованець мав скласти комплексний іспит з математичних наук. Рівень знань кожного випускника члени комісії відзначали в своїх списках балами за 12-бальною шкалою, встановленою для всіх імперських воєнно-морських навчальних закладів. Для кожного випускника обчислювався середній бал, який заносився до загальної екзаменаційної картки. Усі інші іспити

вихованці штурманської роти складали за екзаменаційними білетами. Вихованці, які добре склали випускні екзамени, залежно від кількості набраних балів, отримували звання прапорщика або кондуктора Корпусу флотських штурманів і розподілялися на кораблі Чорноморського флоту. Доказом належної підготовки фахівців у Чорноморській Штурманській роті також є біографії її випускників (Додаток Г).

Отже, до Штурманської роти приймалися на чотири роки молодші юнаки, термін навчання був вдвічі більший, а зміст освіти значно ширший, ніж у Херсонському училищі торгового мореплавання; викладачами також працювали особи різної національності з різним освітнім рівнем і фахом, випускні іспити в обох закладах проводили за схожими правилами. Не зважаючи на те, що Штурманська рота – воєнно-морський навчальний заклад, який готував офіцерів, його цікавим виховним здобутком вважаємо прикрашання навчальних аудиторій портретами випускників, удостоєних високих бойових та державних нагород, кавалерів ордена Святого Георгія зокрема.

Як бачимо, в організації діяльності та затвердженні нормативно-правової бази функціонування морських навчальних закладів на півдні країни прикладом виступали заклади Санкт-Петербургу (столиці), проте зміст та умови навчання відрізнялися. Кожний заклад вирізнявся матеріально-технічною базою та викладацьким складом, що й уособлювало його специфіку. Порівняльний аналіз о цього процесу вміщено в таблиці.

Таблиця 2.2

Особливості державної політики щодо розвитку професійної та морської освіти в імперську добу

<i>Освіта</i>	<i>Професійна</i>	<i>Морська</i>
Державна освітня політика	Розвиток від окремих закладів до єдиної загальнодержавної системи освіти	
	заохочення приватної ініціативи	коливання пріоритетності
Концепції	не було	не було

Продовження таблиці 2.2

Управління	- наявність управлінської вертикалі - відомче підпорядкування	- наявність вертикалі - розпорошеність відомчого підпорядкування - дуальність в управлінні (відомчі міністерства і головнокомандувачі флотом) - колегіальність на рівні закладу
Законодавчо-правова база	- закони - імператорські укази - розпорядження міністрів - положення - статuti навчальних закладів - інструкції	- закони - імператорські укази - накази губернаторів - розпорядження міністрів - положення - статuti навчальних закладів - інструкції - морський статут

Джерело: створено автором самостійно

У 1851 р. в Миколаєві за Височайшим указом було відкрито наступний морський навчальний заклад – Школу флотських юнкерів, яку в 1855 р. перейменували на Гардемаринську роту для підготовки і навчання флотських кадетів. Перший набір школи складав 57 юнкерів Чорноморського флоту, прикомандированих до Другого навчального морського екіпажу. Школу розташували в будівлі Морського зібрання та двох суміжних флігелях, її першим очільником було призначено контр-адмірала Якова Юхаріна. До Гардемаринської роти приймали юнаків не молодше 16 років, які склали екзамени за програмою гардемаринського курсу Морського кадетського корпусу. Учнями присвоювали звання гардемарина і після проходження теоретичного курсу та двох морських кампаній на шхунах «Досвід» та «Абін» направляли на флот у званні мічмана з привілеями вихованців Морського кадетського корпусу.

Викладання навчальних предметів здійснювали флотські, інженерні та артилерійські офіцери та вчителі місцевих пансіонів. У різні роки це були: капітан-лейтенант Василь Стеценко, капітан-лейтенант Олександр Греве, капітан-лейтенант Олександр Христофоров – начальник морських юнкерських класів у майбутньому; англійську мову викладав надвірний радник Греве, колишній учитель Одеського Рішельєвського ліцею.

Штатними офіцерами роти були інженер-капітан Казаков і лейтенант Зарудний (начальник гідрографічної частини Миколаївського морського порту) [264]. Як бачимо, один викладач працював у кількох навчальних закладах, оскільки підготовлених педагогів не вистачало.

У Миколаєві був ще один морський навчальний заклад – Другий навчальний морський екіпаж, який функціонував упродовж 1837–1860 років – одна артилерійська і чотири флотських роти, який також вважався військово-морським закладом. Разом із цим, окремі випускники названих закладів після звільнення у запас працювали на комерційних судах [120]. Цікавим вважаємо і досвід підготовки морських спеціалістів при Адміралтействі Миколаєва, коли у 1860 р. Кораблебудівний департамент Російської імперії оголосив набір учнів (юнаків від 14-ти років терміном на п'ять років) для підготовки кадрів нащадкових робітників.

Таким чином, упродовж 1830–1970 років на півдні країни кілька навчальних закладів здійснювало підготовку спеціалістів для торгового флоту, основним було Херсонське училище торгового мореплавання. Випускники кількох військово-морських закладів Миколаєва також працювали в комерційному флоті, тому їх діяльність також було проаналізовано в процесі дослідження. Хронологія відкриття навчальних закладів і зміст освітнього процесу вміщено в таблиці.

Таблиця 2.3

**Навчальні заклади по підготовці фахівців
для торгового флоту (1830-ті – 1850-ті рр.)**

№ п/п	Назва закладу	Рік відкриття	Зміст навчання
1.	Херсонське училище торгового мореплавання	1834	<i>Загальноосвітній блок:</i> Закон Божий, каліграфія, малювання, арифметика, граматики, географія, історія, російська мова, три іноземні мови: турецька, грецька і італійська. <i>Професійний блок:</i> плавання, астрономія, морська практика, кораблебудування, навігація, лоція, артилерія

Продовження таблиці 2.3

2.	Чорноморська штурманська рота в Миколаєві	1839	<p><i>Загальноосвітній блок:</i> Закон Божий, арифметика, геометрія, алгебра, аналітична геометрія, фізика, тригонометрія, теоретична механіка, фортифікація, диференціальне та інтегральне числення, морська еволюція, російська словесність, географія, російська і всезагальна історія, малювання, англійська, французька та італійська мови.</p> <p><i>Професійний блок:</i> астрономія, навігація, геодезія, креслення карт і планів, корабельна архітектура, артилерія, морська практика</p>
3.	Школа флотських юнкерів (із 1855 р. - Гардемаринська рота) у Миколаєві	1851	<p><i>Загальноосвітній блок:</i> Закон Божий, арифметика, геометрія, алгебра, тригонометрія, фізика, теоретична механіка, російська мова, географія, історія, малювання, англійська, французька та італійська мови.</p> <p><i>Професійний блок:</i> креслення карт і планів, навігація, лоція, астрономія, артилерія, морська практика, геодезія</p>

Джерело: узагальнено автором самостійно

Як засвідчують архівні матеріали, неабияку роль у підготовці морських спеціалістів у першій половині ХІХ ст. відігравали товариства «вільних лоцманів / моряків», які виникли саме на півдні й згодом стали одним із компонентів освітньо-професійного середовища системи морської освіти. Перші невеличкі товариства в Полуденному краї з'явилися ще за часів Гетьманщини, а офіційно були визнані в 1789 р. за наказом генерал-губернатора Г. Потьомкіна [56]. За даними відомого історика північного Причорномор'я А. Скальковського в 1794 р. кількість вільних лоцманів на південних землях складала 545 осіб – майже в кожному прибережному селищі цією справою займалося кілька людей (в ордерах Потьомкіна йдеться про 673 чоловіка) [614]. Лоцмани здійснювали провідку суден в акваторіях портів по фарватерах, підхідних каналах, різними вузькими і складними ділянками водних шляхів, тому вимоги до їх умінь були дуже високими. Лоцмани мали досконало знати прибережні райони плавання, кожен міліну,

характер ґрунту, особливості приливів і відливів, вітри та берегові рельєфи, знаки на воді (віхі, бакени, маяки і т. ін.).

У 1802 р. в селищі Олешки (козацька січ у минулому), більшість населення якого складали моряки, стало центром Дніпровського повіту новоствореної Таврійської губернії. Саме тут у 1806 р. було офіційно узаконено діяльність першої купецької верфі і Товариство лоцманів Дніпровських порогів у складі 42 осіб [58]. Лоцмани самостійно здійснювали необхідні проміри й вели відповідні записи, передавали знання від покоління до покоління (з 16-ти років сини виходили з батьками в море, через два роки отримували дозвіл на лоцманство). У 1809 р. організацію річкових лоцманів було передано в підпорядкування Головному управлінню водних і сухопутних сполучень, з 1811 р. товариство отримало ознаки самоврядування – отамана, скарбника і писаря; пізніше лоцманів було переведено на державну службу, вступаючи на яку вони складали присягу і отримували платню [252].

Згадки про вільних матросів на Миколаївщині знаходимо в історичних документах 1825 р. – в Очакові нараховувалося 40 таких осіб (28 чоловіків та 12 жінок) [594]. У 1826 р. генерал-губернатор М. Воронцов для заохочення торгового мореплавства запропонував створити цеха вільних матросів «во всех городах и казенных селениях, отстоящих на 50 верст от Азовскаго и Чернаго морей и рек Днепра, Днестра и Дуная» [637]. У січні 1834 р. вийшов Указ «Про заснування вільних матросів товариств або цехів у містах Олешки та Нікополь», який можна назвати першою правовою основою нової соціальної верстви населення, спрямованої на забезпечення купецького флоту морськими кадрами вітчизняного походження. У цьому документі зазначалося: «Желая споспешествовать пользам Черноморского купеческого мореплавания, учреждением матросских обществ или цехов для образования опытных мореходцев. Повелеваем в городах Алешках Таврической и Никополе Екатеринославской губерний, учредить таковые общества, первоначально для опыта на 10 лет с освобождением их от платежа податей и

рекрутской повинности на основании заключения Комитета Министров и Правил нами утвержденных» [637].

Наголосимо, що місто Нікополь можна назвати своєрідним центром запорізького козацтва, у різні часи тут існували п'ять січей. Крім цього, така кількість річок, озер і проток, на південноукраїнських територіях, більше ніде не зустрічалася. У 1834 р. товариство вільних матросів Нікополя налічувало 59 осіб, у Херсоні було 195 родин вільних матросів, в Олешках – 437 осіб, з яких не проживали в Олешках – 47 [252]. У 1839 р. були засновані товариства «вільних матросів» у селищах Берислав та Гола Пристань, куди записувалися селяни, міщани та вільні молоді люди. Лише за період 1835–1843 рр. до Чорноморського флоту для проходження 5-річної служби було зараховано 859 вільних матросів [252]. У процесі дослідження встановлено, що наприкінці 1850-х років вільні матроси складали майже третину всього населення півдня.

У правилах для товариств (цехів) вільних матросів прописувалося багато позицій щодо їх діяльності. Наприклад, вказувалося, що до товариства можуть вступати на добровільній основі місцеві міщани, відпущені на волю кріпаки, казенні селяни та різночинці (одружені й неодружені чоловіки віком від 17 до 35 років, пізніше – молодики не старіше за 20-ть років). Вільні матроси отримували провіантське і речове забезпечення нарівні з лінійними матросами, мали однакову з нижчими морськими чинами форму (відмінність полягала лише у відсутності зображення якоря на гудзиках), служили переважно на малих і транспортних судах, яких на той час було чимало. Морське начальство повинно було слідкувати, щоб вільні матроси здійснили не менше п'яти морських шестимісячних кампаній. Впродовж десяти років, з яких перші п'ять займала служба на військових судах, після чого можна було отримати патент на звання «досвідченого матроса», через наступні п'ять – отримати патент (штурмана чи його помічника) на управління кермом і проведення замірів за допомогою лота, який видавався флотською комісією у Севастополі чи Миколаєві. Отримавши патент, вільні матроси не мали права

залишити товариство. По закінченню цього терміну вони мали змогу звільнитися і податися до якогось іншого податного стану («Цех вільних матросів» уважався особливим станом Дніпровських і Чорноморських матросів, шкіперів та лоцманів) [252]. Вільні матроси отримували пільги: їх родини звільнялися від військового постю, від повинностей земських, грошових та особистих, від рекрутського набору, від платежу за садибу і город. Правилами визначалася й необхідність навчання дітей-хлопців вільних матросів: два роки грамоті, арифметиці та Закону Божому в парафіяльних училищах (у Нікополі було відкрито в 1856 р.) [594].

Цікаві відомості про склад матроських товариств у казенних поселеннях Полуденного краю, розгорнуту характеристику їх устрою, наявних проблем в організації діяльності й ставлення губернського керівництва до їх вирішення, можна знайти в матеріалах етнографічної експедиції морського відомства до Південної Росії О. Афанасьєва-Чужбинського [31] та Д. Яворницького [724], окремі згадки можна зустріти і у А. Скальковського [614]. Завдяки підтримці уряду в отриманні освіти дітьми вільних матросів, які згодом також ставали вільними матросами, зростала кількість не лише досвідчених моряків, а й суднобудівників. А. Скальковський у праці «Опыт статистического описания Новороссийского краю» зауважує: «на Днепре имеются три верфи, важнейшая находится в Херсоне, с конторою и краном для постройки и починки судов и корветов, учрежденная еще в 1780 годах вместе с бывшим адмиралтейством, а теперь (с 1855 г.) преобразована в торговую на европейский образец. Другие две, назначенные для постройки каботажных лодок, находятся в Никополе и Алешках. В Херсоне на пристани можно видеть целые десятки двухмачтовых мелких судов (часто беспалубных), которые называются Никопольскими или Алешковскими лодками. Они точно выстроены на этих верфях и служат для транспорта товаров и пассажиров из Никополя и Алешек в Херсон. Некоторые никопольские суда опускаются до лиману и даже морем до Одессы, но таких немного» [614, с. 75].

На жаль, із введенням у 1874 р. загальної військової повинності, було прийнято рішення про ліквідацію цехів вільних матросів у південних губерніях. Проте, указом 1876 року придніпровські та придністровські поселення були визнані базою для комплектування воєнного Чорноморського флоту. Разом із цим, у 1879 р. було запроваджено інститут наставництва: майбутньому лоцману в помічниках потрібно було проходити 5–10 років, після чого кандидати складали іспит, який приймала комісія з представників місцевого річкового управління, лоцманської старшини та досвідчених лоцманів із кожного лоцманського села [387, с. 13–15].

Отже, завдяки існуванню товариств вільних матросів на південноукраїнських землях здійснювалася підготовка морських фахівців для комерційних кораблів, зростала чисельність досвідчених моряків, яких уряд у воєнний час використовував на військових кораблях Чорноморського Флоту. При цьому вільні матроси після п'ятирічної служби на флоті отримували патент на звання досвідченого матроса, випускники Херсонського училища торгового мореплавства після чотирирічного навчання отримували свідоцтво штурмана чи штурманського помічника, а ще після дворічного плавання, мали змогу, витримавши екзамен, отримати звання шкіпера (капітана корабля).

На нашу думку, значну роль у розвитку морської освіти відіграло акціонерне товариство – Російське товариство пароплавства і торгівлі, засноване в 1856 р. за ініціативою адміралів М. Новосельського та М. Аркаса. Після поразки в Кримській війні це професійне товариство на певний час замінило обмежений Паризькою угодою Чорноморський флот, оскільки переслідувало за мету створення комерційного флоту для забезпечення потреб внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Маючи у власності 14 морських і річкових пароплавних ліній, воно налагодило прямий транспортний і пасажирський зв'язок з усіма портами Чорного, Азовського і Середземного морів, а також буксирне судноплавство Дніпром, Дністром та Південним Бугом. Товариство не лише працевлаштовувало випускників морських

навчальних закладів, а активно допомагало в проведенні практики та закупівлі обладнання для навчальних закладів [331].

Значний внесок у розвиток морської освіти зробили й інші об'єкти освітньо-професійного середовища системи морської освіти – наукові товариства, зокрема:

1) Одеське товариство історії та старожитностей, створене у 1839 р. за ініціативою генерал-губернатора М. Воронцова та за участю другого попечителя Одеського навчального округу Д. Княжевича, яке не лише збирало дані про стан південних територій у плані географії та статистики, аналізувало друковані російською та іноземними мовами твори стосовно історії Північного Причорномор'я й робило висновки про їх значення, а й публікувати підсумки своєї діяльності, зокрема на сторінках «Записок Імператорского Одесского общества истории и древностей», які виходили з 1844 по 1919 р. (33 томи);

2) Російське географічне товариство, створене за ініціативою адмірала Ф. Літке в 1845 р., яке не лише сприяло вивченню південних територій та відкриттю нових торгових шляхів, а й виступало ініціатором низки просвітницьких проектів [149].

Вагоме значення для розвитку системи морської освіти мали такі освітньо-культурні заклади, як музеї та бібліотеки морського профілю. Так, головним завданням відкритого в 1864 р. Педагогічного музею воєнно-навчальних закладів (перший педагогічний музей Росії, розташований у Санкт-Петербурзі) було збір, систематизація та розробка навчальних посібників. Спочатку посібники закуповувалися в Німеччини, Англії, Франції та Італії, пізніше створювалися вітчизняними авторами. З 1866 р. музей став проводити педагогічні виставки, на яких можна було ознайомитися з його колекціями і замовити посібники [40]. За свідченням архівних документів Херсонське училище торгового мореплавання замовляло окремі видання в цьому музеї. При музеї історії Чорноморського

флоту, створеного в Севастополі в 1869 р., взагалі було відкрито школу на 40 учнів.

У 1822 р. було в Севастополі відкрито Морську бібліотеку, яка на початку мала майже 3000 книг. Тут зберігалася література з морських наук, навчальні книги та багато іншого на допомогу курсантам та морським спеціалістам. Карти, лоції, статистичні таблиці, географічні описи та багато іншого мала бібліотека Гідрографічного департаменту, яка працювала впродовж 1827–1860 рр. (у 1850 р. її книжковий фонд складав 50 000 томів [510]); корисні для мореплавців джерела зберігалися і в бібліотеці при Миколаївській астрономічній обсерваторії (Додаток Б).

Отже, історико-педагогічні події періоду початок 1830-х – початок 1870-х років на південноукраїнських територіях, основною серед яких виступає відкриття першого невійськового морського навчального закладу – Херсонського училища торгового мореплавства, яке з огляду на економічні потреби держави (соціальне замовлення) готувало штурманів, помічників штурманів і кораблебудівників. До складу системи морської освіти на цьому часовому відрізку ми включили воєнно-морські навчальні заклади Миколаєва, окремі випускники яких працювали на комерційному флоті; товариства вільних лоцманів півдня країни, наукові й професійні товариства (регіональні відділення), морські бібліотеки та музей, Морське міністерство і Адміралтейство Чорноморського флоту, діяльність яких заповнювала освітньо-професійне середовище морської освіти. Провідними суб'єктами в реалізації морської освіти на цьому етапі визнано міністрів Морських сил і Народної освіти, військових губернаторів і генерал-губернаторів краю, очільників навчальних закладів.

2.3. Перші реформування системи морської освіти (друга половина 1850-х – початок 1900-х рр.)

У 1860-ті роки в Російській імперії відбулася низка реформ, які суттєво змінили життя в країні, а саме: адміністративна – змінилися принципи виборів у міські думи й були створені виборні місцеві органи самоврядування – земства; освітня – прийнято нове положення про народні училища, заборонено ввезення до України та видання книжок українською мовою; військова – створено воєнні округи, у числі яких – Одеський. Уряд шукав шляхи покращення функціонування усіх галузей, зокрема й морської, тому в 1864 р. при Міністерстві фінансів була створена спеціальна комісія, яка розпочала розробку законодавчої бази для нових морських навчальних закладів. У цьому ж році, за ініціативою Х. Вальдемара – на той час одного із чиновників міністерства, почали працювати перші морехідні класи – приватні дворічні курси для моряків-практиків у м. Гайнаж біля Риги.

У результаті роботи комісії з'явився документ «О преобразовании учебных заведений по части торгового мореплавания» про відкриття по всій території імперії мережі шкіл особливого типу (для юнаків та дорослих), затверджений Державною Радою у 1867 р. У ньому, зокрема було записано, що морехідні класи мають створюватися лише там, де «является в них потребность», а вже самостійним «местным обществам» було надано право засновувати такі заклади, оскільки вони «лучше всех посторонних лиц, знают свои нужды» [527, с. 29].

На виконання названого державного документу, з 1869 р. почали відкриватися морехідні класи, на півдні імперії – з 1872 р. Ініціаторами відкриття конкретних морехідних класів у кожному випадку виступали певні особи, які мешкали у портових містах або річкових селищах, які займалися мореплаванням і були обізнані з місцевими умовами. До 1884 р. на українських землях було відкрито такі класи в Херсоні, Бердянську, Керчі, Феодосії, Севастополі, Бериславі, Олешках, Одесі, Голій Пристані та

Миколаєві. Кожен навчальний заклад готував від 20 до 100 штурманів і шкіперів щороку. Відмітимо, що шкіпером «обыкновенно» вважалася особа, яка керувала (командувала) судном або кораблем, штурманом – помічник шкіпера (на маленьких суднах, каботажних, такої посади не існувало або обидві посади поєднувалися в одній особі) [617, с. 457].

Спеціальна комісія Міністерства фінансів підготувала й нормативні документи, що регулювали діяльність морських навчальних закладів нового типу – «Положение о мореходных классах», «Правила о порядке признания шкиперов и штурманов в сих званиях» та «Правила для производства испытаний на звание шкипера и штурмана». У Положенні зазначалося, що купецькі, міські та інші громади приморських поселень мають право створювати у містах-портах морехідні класи: «купеческим, городским и всяким другим обществам разрешается учреждать в прибрежных местностях империи мореходные классы, с целью доставления посвятившим себя мореходству лицам возможности приобретать знания, нужные для их промыслов и в особенности для занятия должностей штурманов и шкиперов на торговых судах, парусных и паровых» [117]. Радянський дослідник морехідної освіти В. Виноградов стверджує, що морехідні класи були «приспособлены исключительно для передачи учащимся лишь практических сведений по штурманскому делу, без достаточной теоретической подготовки» [97 с. 16], проте стосовно більшості закладів, що діяли на півдні України, ми дотримуємося іншої думки. Обґрунтуємо детальніше чому саме.

Організовані за новими правилами морехідні класи мали безпосередньо керуватися громадою-засновником, яка самостійно обирала управлінський орган – комітет класів. При цьому в Положенні не було визначено ні склад комітету, ні строк його роботи, ні повноваження або обв'язки його членів. Вивчення архівних документів засвідчило, що комітети не лише розглядали організаційні, кадрові та фінансові питання – контролювали грошові витрати, з числа морських офіцерів та місцевих учителів підбирали викладачів і завідуючого класами, який відповідав за діяльність закладу (йому надавалася

квартира у приміщенні класів), а й вирішували змістовно-педагогічні питання, зокрема добавляли навчальні дисципліни «соответственно местным потребностям и целям» [117]. Навчання за програмою підготовки до іспитів було безкоштовним, проте у разі додавання інших предметів (за рішенням місцевої громади), за їх опанування учні мали сплачувати.

Для відкриття класу необхідно було отримати дозвіл від Міністерства фінансів та Міністерства народної освіти, які затверджували положення про новий навчальний заклад (для кожного окремо). Фінансування класів і надання приміщень здійснювалося громадою, грошову підтримку у розмірі від 500 до 1000 крб. надавав уряд. За Положенням очільник краю або губернії мав слідкувати за діяльністю класів і витрачанням коштів, що реалізовувалося через надання йому щорічних звітів про роботу класів (на практиці були випадки, коли заклади у певні роки не подавали інформацію або подавали двічі на рік з оновленими даними). Такі самі звіти надсилювалися і до Департаменту торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів, якому безпосередньо підпорядковувалися класи, та інспектору народних училищ Одеського навчального округу. Відмітимо, що саме ці документи обрано первинними для аналізу діяльності морехідних класів (на жаль, в архівах вони збереглися не за всі роки їх функціонування), хоча ми припускаємо можливість певних похибок у них. Крім цього, відсутність єдиних вимог щодо їх змісту унеможлиблює проведення повноцінного порівняння та узагальнення, проте не заважає встановленню певних закономірностей.

До морських навчальних закладів нового формату приймалися особи усіх станів і віку, які надавали свідоцтво про народження і походження (наявність російського підданства не вимагалось), були грамотними – вміли читати і писати, та мали плавальний досвід. З архівних матеріалів відомо, що через відсутність обов'язкового лікарського огляду для кандидатів на судноводіїв, у шкіпери та штурмани потрапляли особи, «не удовлетворявшие требованиям морской службы по своему физическому развитию и особенно по состоянию зрения» [489, с. 28].

Визначені Положенням розряди морехідних класів відповідали званням судноводіїв, встановлених вище названими Правилами, відповідно до яких отримання дипломів штурманів та шкіперів передбачалося через складання іспитів з різних предметів особливим комісіям за програмами для трьох судноводійських звань, що відповідали трьом розрядам морехідних класів:

1) для штурманів каботажного плавання – наявність елементарної грамоти (вміння читати і писати), знання математики, геометрії та плоскої тригонометрії (без доведення), скороченої географії, навігації та морської практики – морехідні класи 1-го розряду;

2) для шкіперів каботажного плавання та штурманів далекого плавання – наявність елементарної грамоти, знання математики, геометрії та плоскої тригонометрії (без доведення), скороченої географії, навігації та морської практики, а також морехідної астрономії, додаткових відомостей з навігації та морської практики, діловодства та арифметики, географії морського узбережжя, знання іноземної мови (англійської чи будь-якої іншої) – морехідні класи 2-го розряду;

3) для шкіперів далекого плавання – наявність елементарної грамоти, знання математики, геометрії та плоскої тригонометрії без доведення, скороченої географії, навігації та морської практики, морехідної астрономії та морської географії, додаткових відомостей з навігації та морської практики, діловодства та арифметики, основи суднобудування, морського законодавства, англійської мови та пароплавної механіки – морехідні класи 3-го розряду [98, с. 21].

Склад екзаменаційних комісій визначався керівником краю чи губернії з числа офіцерів російського воєнно-морського флоту, вчителів математики місцевих училищ, викладачів місцевих морехідних класів, представників місцевих купців та судновласників і дипломованих шкіперів [98, с. 19]. Єдиних навчальних програм для морехідних класів в Російській імперії не існувало, програми іспитів затверджувалися Міністерством фінансів і погоджувалися міністром народної освіти та керівником Морського

відомства. Для морехідних класів не було визначено чіткі терміни навчання, проте диплом шкіпера або штурмана, який звільняв від рекрутської повинності та подушного податку, можна було отримати не менше, ніж за рік навчання і лише при досягненні 21-річного віку.

Першими на півдні, для підготовки шкіперів каботажного і штурманів далекого плавання з відділенням практичного суднобудування, у грудні 1872 р., було відкрито морехідні класи II-го розряду в Херсоні – центрі розповсюдження інновацій морської освіти. За архівними даними значних зусиль для відкриття і функціонування навчального закладу доклав губернатор Південного краю Михайло Воронцов та Херсонський міський голова Василь Терещенко, який організував збір пожертв різних установ і осіб, винайдення і оснащення приміщення класів меблями та необхідною літературою.

За затвердженням у 1872 р. Положенням про Херсонські морехідні класи – документом, який уособлював ключовий документ нової нормативно-правової бази морської освіти, до закладу приймалися підлітки 13–18 років – діти міщан, чиновників, купців та дворян, більшість з яких мали 1–2 роки досвіду плавання [489]. Про набір до класу було надруковано дві сотні оголошень у приватній типографії Н. О. Ващенко, які розміщувалися по всій території Херсонської губернії; надруковані були й запрошення для вчителів училищ Миколаєва та Одеси. Набраних учнів розподіляли за відділеннями: старше і молодше (за рівнем підготовленості), штурманське і суднобудівне (за спеціалізацією). Для учнів класів не передбачалося форми встановленого зразка, проте вони «носят матросские рубашки (летом – белые, зимой – синие) бумажные и фланелевые, смотря по времени года, темно-серые шаровары и темно-синие фуражки с белым кантом» [31, с. 327]. Отже, наявною була зовнішня ознака отримувачів морської освіти.

З архівних документів вдалося встановити перший склад комітету класів: голова – А. Волохін, члени – А. Метелін, І. Остославський,

Т. Круглов, Я. Слободяников. Першим завідувачем морехідних класів було призначено капітан-лейтенанта Дабича Дмитра Івановича, випускника Морського кадетського корпусу; викладачами працювали корабельний майстер Т. Круглов та військовий топограф підполковник В. Чирков (кваліфікованих вчителів на початку не вистачало). Під керівництвом старшого викладача Д. Дабича вихованці вчилися прокладати курс корабля на карті, знайомилися з морськими картами та інструментами (лаг, компас), судновим численням для визначення широти та довготи; молодший викладач Т. Круглов навчав проектувати кораблі; молодший викладач В. Чирков викладав арифметику, географію («з використанням глобусу»), російську мову [489]. Усі учні вивчали іноземні мови, молодші – Закон Божий. Як бачимо, зміст морської освіти, як і раніше, складався із теоретичного та практичного курсів навчальних предметів двох циклів – загальноосвітнього та спеціального. У навчанні було збережено диференціацію за спеціалізацією підготовки – майбутні шкіпери вивчали морехідні інструменти, прокладку курсів кораблів, основи складання морехідних карт; суднобудівники – правила складання корабельних креслень і проектування суден.

З архівним джерел отримано дані про рівень фінансування такого морського навчального закладу – щороку на утримання Херсонських морехідних класів виділялися кошти: урядом – 2000 крб., міською управою – 1605 крб. і Херсонським земством – 1000 крб.; всього – 4605 крб. (сума кожного року майже не змінювалася) [489]. Як бачимо, у забезпеченні його діяльності брали участь держава на імперському та місцевому рівнях, а також виборний адміністративний орган, що дозволило вважати управління закладом громадсько-державним. Цікавим вважаємо розподіл витрат закладу між статтями на заробітну плату, утримання закладу, придбання засобів навчання та соціальні виплати: оплата викладачів – 3220 крб., служителю по класах (прислуга) – 180 крб., допомога бідним учням – 6 крб., поточні ремонти – 141 крб. 51 коп., придбання книг – 77 крб. 17 коп., опалювання приміщень – 145 крб. 80 коп., страхування будівлі – 30 крб. 60 коп., на

канцелярію і матеріали для такелажних справ – 138 крб. 52 коп., на будівництво судна (моделі) – 665 крб. 40 коп. [489]. Як засвідчують архівні матеріали, розподіл коштів кожного року залишався майже без змін, змінювалися лише суми на окремі статті витрат.

На початку діяльності морехідних класів заняття проводилися в приміщенні міського приходського училища в післяобідній час, через рік опікунський комітет почав винаймати приватні будинки. Проблема була і з дидактичним забезпеченням навчального процесу – спеціальних підручників для морських класів не вистачало, викладачі готували конспекти лекцій. По завершенню навчання вже традиційно проводилися іспити; якщо учень успішно складав випускний екзамен, досяг 21-го річного віку і мав 24 місяці плавдосвіду, він отримував патент штурмана (Додаток Ж). В іншому випадку випускник отримував лише свідоцтво про закінчення морехідних класів, яке дозволяло йому виходити у море лише матросом. Як бачимо, якість підготовки визначала набуту спеціалізацію.

За результатами роботи класів за п'ять років комітет запропонував реорганізувати заклад у трикласну школу, проте у вересні 1879 р. Херсонські морехідні класи II-го розряду було реорганізовано в морехідні класи III-го розряду, тобто навчальний заклад отримав вищий рівень акредитації і тепер мав право готувати шкіперів уже далекого плавання. У розпорядженні про реорганізацію, відповідно до затвердженого на державному рівні типу плавання, була необхідність створення трьох напрямів підготовки: штурманів каботажного плавання, шкіперів каботажного і штурманів далекого плавання та шкіперів далекого плавання. В усіх трьох відділеннях викладалися загальноосвітні та спеціальні навчальні предмети: російська, французька та англійська мови, арифметика, алгебра і геометрія, прямолінійна і сферична тригонометрія, пароплавна механіка, географія, навігація, лоції, морехідна астрономія, морська практика, суднобудування, «узаконенія» для торгового флоту, такелажні роботи, практична медицина. Як бачимо, зміст морської

освіти змінився через досягнення у науково-технічній галузі, що відображено в таблиці.

Таблиця 2.4

Теоретичні особливості розвитку освіти імперського періоду

<i>Теоретичні основи навчання</i>	<i>Професійна</i>	<i>Морська</i>
Зміст освіти	сукупність знань і практичних умінь, необхідних для роботи у певній галузі промисловості, сільського господарства чи сфери обслуговування	сукупність знань, спеціальних практичних умінь і навичок, виховання психологічних і моральних якостей, необхідних морському фахівцю для виконання професійної діяльності
Забезпечення	<ul style="list-style-type: none"> - друкарні - майстерні з виготовлення обладнання - професійні і громадські товариства (з'їзди) 	<ul style="list-style-type: none"> - типографії, літографії - гідрографічні служби - обсерваторії - наукові установи - професійні і громадські товариства - майстерні приладів - бібліотеки, музеї - походи, експедиції - загін навчальних кораблів
Підходи	<ul style="list-style-type: none"> - середовищний - діяльнісний 	<ul style="list-style-type: none"> - середовищний - діяльнісний
Принципи	<ul style="list-style-type: none"> - науковість - систематичність - послідовність - наочність - міцність засвоєння знань - професійна спрямованість - поєднання теорії й практики - диференціації 	<ul style="list-style-type: none"> - науковість - сезонність - предметно-річна локація - наочність - професійна спрямованість - міцність засвоєння знань - поєднання теорії й практики - мотивація - диференціації
Форми	класно-урочна	класно-урочна

Продовження таблиці 2.4

Методи	<ul style="list-style-type: none"> - пояснювально-ілюстративний (лекції, розповіді) - стимулювання і мотивації (заохочення і покарання) - репродуктивний (пояснення) - самостійна робота - контроль (усний, письмовий) 	<ul style="list-style-type: none"> - пояснювально-ілюстративний (лекції) - стимулювання і мотивації (заохочення і покарання, формування почуття обов'язку і відповідальності) - репродуктивний (інструктаж, пояснення, практичне тренування) - самостійна робота - контроль
Засоби	<ul style="list-style-type: none"> - навчальні книжки - макети і моделі 	<ul style="list-style-type: none"> - навчальні книжки (професійні журнали) - карти, лоції, схеми, таблиці - макети і моделі - морські прилади - навчальний корабель

Джерело: узагальнено автором самостійно

Змістовно-структурне порівняння надало можливість констатувати, що навчальні програми для перших двох класів залишилися без змін, проте мінімальний термін теоретичної підготовки було зменшено до шести місяців; у третьому класі додавався курс з вивчення устрою парових машин і корабельної архітектури. Від учнів першого класу (штурмани каботажного плавання) вимагалось знання правил правопису, математики, геометрії, пласкої тригонометрії, навігації; від учнів другого класу (шкіпери каботажного або штурмани далекого плавання) ще додатково морехідної астрономії, географії, діловодства і рахівництва; від учнів третього (шкіпери далекого плавання) – основ суднобудування, морського законодавства, пароплавної механіки, знання правил вимірювання місткості судна за системою «Мурсома» (було внесено до програми навчання за пропозицією Департаменту торгівлі та мануфактур) [489]. Як бачимо, перелік навчальних предметів, у порівнянні з навчальним планом училища торгового мореплавства, значно розширився і мав суто практичне спрямування. Організаційно навчання вибудовувалося за концентричним принципом. Розширився й склад учителів – для викладання французької мови запрошено

академіка Пашевського, такелажної справи – поручика Якубовського, Закону Божого – священника Баршатського.

Установлено, що морехідні класи розвивалися не лише в змістовному наповненні навчальної діяльності вихованців та її кадровому забезпеченні, збільшувалися його основні фонди. Так, на початку 1880 р., на зібрані громадою кошти (добровільні пожертви від громадян у розмірі 4 тис. крб. та кредити від місцевого банку і професійного товариства на суму 5 тис. крб., що підтверджували громадсько-державне управління закладом), було закладено новобудову навчального корпусу, а вже у 1881 р. приміщення для морських класів було зведено і складалося з: 9 кімнат (розрахованих на навчання 90 осіб), три з яких відводилися для класних занять, 1 – для занять такелажною справою, 1 – для викладачів, 1 – для бібліотеки (1000 примірників наукових книг і підручників), 1 – для кабінету завідуючого класами [532]. Для збереження традицій і забезпечення певної наступності морської освіти, одразу заснували музей, в якому було зібрано засоби навчання: 86 географічних карт, 2 секстанти, барометр, термометр, штучний горизонт, глобус земної кулі, морський пісочний годинник, 2 підзорні труби, 5 моделей суден [532].

У розпорядженні закладу було 36 найменувань підручників, зокрема: «Навигация» Зибіна і Попова, «Мореходная астрономия» Зибіна, «Тигонетрия» Дмитрієва і Гердта, «Морская практика» Епслея, 20 морехідних таблиць, 50 астрономічних атласів, по 110 екземплярів підручників англійської та французької мов, інших підручників – 752, використання яких підвищувало науковий рівень викладання і дозволяло унаочнювати процес навчання й урізноманітнювати форми організації навчальної діяльності. Усього в 1883 р. заклад мав 1244 екземпляри книжок наукового, розповідного та історичного змісту (для вивчення гуманітарних предметів та виховання), а також підручників з морських наук, 86 морських географічних карт, 127 корабельних креслень. Цікаво, що портрети і бюсти імператора та губернаторів також вважалися навчальним обладнанням (вони

мали важливе значення для патріотичного виховання), до цієї ж категорії відносили й журнали «Морской сборник», «Нива», «Север». У технічно-дидактичному забезпечення допомогу надавали об'єкти освітньо-професійного середовища системи морської освіти. Так, у 1885 р. від Добровільного флоту заклад отримав комплект карт і лоцій, а у 1887 р. бібліотека закладу значно поповнилася художньою літературою; у музеї з'явилися моделі усього приладдя для спасіння потоплюючих, а також модель гарматного фрегату «Пересвет» з усім обладнанням [691]. З метою покращення викладання морської практики опікунський комітет закладу запропонував до 10-річчя класів побудувати макет корабля на подвір'ї закладу – бриг на ім'я «Дабич» (був збудований у 1884 р. в повну натуральну величину із повним парусним оснащенням) [489]. На жаль, згодом макет бригу було зруйновано буревієм і «по ветхости» не використовувався.

У 1880 р. (з нагоди 25-річчя царювання) училищу було присвоєно ім'я імператора Олександра II, що було зовнішньою ознакою посилення державної уваги і статусу навчального закладу. У 1881 р. Херсонські Імператорські Олександра II морехідні класи, як і решта інших морських навчальних закладів, з відомства Департаменту мануфактур і торгівлі Міністерства фінансів були передані в підпорядкування Міністерству народної освіти. До навчального плану додалося вивчення такелажної справи, правил попередження зіткнень кораблів у морі (відповідно до прийнятого державного документа).

Із архівних матеріалів встановлено, що на літню практику – греблю на шлюпках та плавання на кораблях, учнів морських класів відправляли після складання перевірочних іспитів (практика відбувалася не лише в Херсоні, а й у Миколаєві, учні старших класів ходили навіть у заграничні моря). Після практики (до 15 вересня) учні мали надати свідоцтва про її проходження (1 жовтня розпочиналися заняття). Більшість випускників класів плавали на судах Російського товариства пароплавства і торгівлі, Російського товариства транспортування і страхування поклажу, Добровільного флоту,

приватних пасажирських і вантажних суднах, буксирах і землечерпалках, вітрильних суднах, побудованих зокрема на Олешківській верфі. Усього за перші 10 років існування Херсонських морехідних класів було випущено 568 осіб, з яких 157 (25 % від загальної кількості) отримали свідоцтва штурманів і шкіперів [489].

Із 1883 року головою випробувальної комісії на присвоєння штурманських звань став Петро Шмідт (1828–1888 рр.) – контр-адмірал, учасник Кримської війни, нащадковий морський офіцер, народжений у дворянській родині на Херсонщині [681]. Цей факт значно підвищив не лише професійний рівень екзаменаційної комісії, а й позитивно вплинув на імідж навчального закладу. Із щорічних звітів про діяльність морехідних класів можна дізнатися про розподіл учнів морехідних класів по роках, що також свідчить про їх популярність серед населення Херсонської губернії.

Таблиця 2.5

**Статистичні відомості про наповнюваність
Херсонських морехідних класів**

Рік навчання	Кількість вихованців
1872/73	35
1873/74	54
1874/75	51
1875/76	66
1876/77	41
1877/78	58
1878/79	69
1880/81	95
1881/82	108 старше – 33, середнє – 37, молодше – 38
1882/83	98 старше – 32, середнє – 33, молодше – 33
1887/88	81 старше – 35, середнє – 27, молодше – 19
1890/91	85
1892/93	73 старше – 14, середнє – 24, молодше – 35

Продовження таблиці 2.5

1894/95	67 старше – 16, середнє – 22, молодше – 29
1898/99	112

*не всі випускники по закінченню навчання отримували атестат шкіпера

Джерело: узагальнено автором самостійно

Як бачимо, є певна динаміка наповнюваності класів із піком у 1882 році та в 1899 р. (Херсонські були найбільшими на той час морехідними класами не лише на півдні, а й в усій імперії), що засвідчує постійний попит на морських спеціалістів. Відзначимо, що змінювалася і кількість викладачів – від трьох на початку функціонування, п'яти – у 1883 р. та семи – у 1899 р.

У процесі дослідження було встановлено й розподіл учнів за походженням та віросповіданням: духовного звання – 7 осіб, дворян – 52, військового стану – 12, міщан і купців – 48, селян – 9, іноземців – 1; християн – 105 (православних – 101, католиків – 3, протестантів – 1), іудеїв та караїмів – 3 (за даними 1883 р.). За віком: 23 роки – 1 особа, 22 – три, 21 – дванадцять, 20 – шістьнадцять, 19 – дев'ять, 18 – десять, 17 – десять, 16 – вісімнадцять, 15 – два, 14 – два; за місцем проживання – з м. Херсон – 37 осіб, м. Одеса – 25, м. Миколаїв – 2, інші населені пункти – 19 осіб [687]. Ці дані підтверджують, що Херсонські морехідні класи були доступними для осіб будь-якої віри віком від 14 до 23 років, походження та соціального статусу і користувалися попитом не лише у місцевих жителів.

У 1882 р. заклад отримав нагороду – малу срібну медаль на Московській художньо-промисловій виставці, що засвідчило не лише його визнання, а й якість підготовки морських спеціалістів. У цьому році піклувальний комітет закладу очолював Херсонський міський голова В. Терещенко, членами були: очільник губерньської земської управи І. Білоусович, член управи Н. Бошняк, інспектор Херсонської класичної гімназії Г. Соколовський, судновласники і шкіпери Н. Калита та О. Коваленко, агент товариства пароплавства і торгівлі Х. Янакі, завідувач морехідними класами Д. Дабич, викладачі класів Т. Круглов, М. Терещенко [687]. Як бачимо, склад комітету розширився,

збільшилася кількість представників місцевої влади та мореплавства, що засвідчило підтримку закладу з боку держави та професійної спільноти.

Із 1888 р. навчання організовувалося не за відділеннями – старше, середнє, молодше, а за розрядами – I-й, II-й, III-й. Відтепер класи за розрядами диференціювалися за відділеннями відповідно до рівня знань вихованців: ті, які провчилися один рік, мали змогу складати випускний іспит на відповідний класу розряд. Новим завідувачем класів було призначено Костянтина Осиповича Космачевського – підполковника корпусу флотських штурманів, який очолював заклад аж до його закриття у 1903 р. Він викладав алгебру, геометрію і тригонометрію, географію, англійську мову, астрономію, навігацію та лоцію, суднобудування, «узаконаєня» торгового флоту, морську практику. Старшим викладачем працював шкіпер каботажного і штурман далекого плавання Олексій Калюжний, старшим викладачем – шкіпер каботажного і штурман далекого плавання Михайло Хоминський. Як бачимо, і загальноосвітні, і спеціальні предмети викладали переважно морські офіцери; в якості сумісників залучалися вчителі гімназії.

Цього року до складу комітету закладу класів входили: Херсонський міський голова В. Терещенко, завідувач класами підполковник К. Космачевський, голова Херсонської губернської земської управи О. Нікітін, викладачі класів О. Калюжний та М. Хоминський, радник Херсонської земської губернської управи Н. А. Бошняк, судновласники від Херсонської міської думи С. Волохін та О. Коваленко, судновласник-купець М. Павловський, Н. Калита, купець А. Тифонов, учитель математики Херсонської гімназії Н. Соколовський. Зі складу комітету можна зробити висновок про стабільність підтримки діяльності закладу з боку місцевої влади.

Спільними зусиллями комітету бібліотека морехідних класів до цього часу поповнилася і нараховувала 1652 екземпляра книжок наукового, історичного та оповідального змісту, з яких 672 – навчальні книжки (підручники). Із щорічних звітів встановлено, що в якості засобів навчання використовувалися карти географічні морські й атласи корабельних

креслень, різні моделі: парової машини і пароплава, п'ять моделей комерційних суден різних типів, модель корпусу судна без обшивки для вивчення корабельної архітектури, а також роботи вихованців з виставки 1882 року. У бібліотеці знаходилися журнали, зокрема «Русский вестник» (12 екземплярів) та «Русское судоходство» (42 екземпляри) [687], які також використовувалися у навчальному процесі (сплачувалися за рішенням комітету із загального фінансування). Таке поповнення переліку дидактико-інструментального забезпечення освітнього процесу свідчить про бажання керівництва закладу підтримувати належний рівень якості освіти. Підтвердженням високого рівня якості підготовки морських фахівців вважаємо нагородження в 1890 р. закладу великою срібною медаллю Херсонської виставки за такелажні й тросові роботи вихованців.

Із статистичних звітів встановлено, що з 1890 р. зміст морської освіти складала:

- для вихованців старшого відділення – морська астрономія, навігація, сферична тригонометрія, «узаконення» для комерційного флоту, лоція і географія морського узбережжя, основи санітарії та гігієни, морехідна практика;

- для вихованців молодшого відділення – російська мова, алгебра, арифметика, геометрія, пласка тригонометрія, навігація, лоція Чорного моря, географія морського узбережжя, морська практика.

В обох відділеннях вивчалася суднобудування, пароплавна механіка, спосіб вимірювання місткості судна методом Мурсома, такелажна справа, французька і англійська мови. Тобто зміст спеціальної складової освіти залишався стабільним, розширився медичний компонент, що було також викликано професійною необхідністю.

У звіті про практику вихованців морехідних класів зазначено, що на судах Російського товариства пароплавів і торгівлі проходило навчання 36 осіб, на місцевих парусних судах – 17 осіб; більшість практикантів отримували при цьому платню від 10 до 20 крб. за місяць. Отже, маємо справу з

організованою змістовною практикою, яка тепер була ще й мотивована матеріально – інновація, яка пізніше стала загальноприйнятою практикою.

З 1890-х років учителями працювали: завідувач класів К. Космачевський, штурман далекого плавання в минулому Л. Сіренко, який викладав військову гімнастику, колезький радник К. Бороздич – медицину, академік (викладач духовного училища) А. Зеленецький – Закон Божий, учитель міського училища Г. Грудницький – російську мову, Г. Беррес – французьку мову, надвірний радник О. Калюжний – такелажні роботи [489]. Як бачимо, кількість викладачів залишається відносно сталою, зберігається певна диференціація щодо отриманої освіти та змісту навчального предмета, що викладається. Через незначну кількість годин з окремих предметів залишається усталеною практика залучення сумісників.

Аналіз кількох щорічних звітів надав підстави стверджувати, що у наступні роки розвиток морехідних класів у змістовній та організаційній площинах продовжувався: впорядкування набули заняття – з'явився сталий розклад, представлений у вигляді таблиці 2.6, та контроль за успішністю навчання – введено журнали успішності, було уніфіковано підходи до звітності – тепер статистичні звіти друкувалися у вигляді таблиць за певними позиціями, а не писалися від руки в довільній формі.

Таблиця 2.6

**Розклад навчальних занять у Херсонських Морехідних
Імператора Олександра II трирозрядних класах (1895 р.)**

Дні	Години	Старше відділення		Середнє відділення		Молодше відділення	
		Предмети		Предмети		Предмети	
Понеділок	9-10	Тригонометрія		Геометрія		Географія	
	10-11 ½	Астрономія		Лоція		Арифметика	
	11 ½ - 12	Воєнна гімнастика		Воєнна гімнастика		Воєнна гімнастика	
	12-1	Медицина		Тригонометрія		Англійська мова	
	1-2	Геометрія		Російська мова		Навігація	
Вівторок	9-10	Навігація		Навігація		Географія	
	10-11 ½	Англійська мова		Французька мова		Суднобудування	
	11 ½ -12	Воєнна гімнастика		Воєнна гімнастика		Воєнна гімнастика	
	12-1	Російська мова		Пароходна механіка		Узаконення тор. флоту	
	1-2	Лоція		Медицина		Такелажні роботи	

Продовження таблиці 2.6

Середа	9-10	Астрономія		Суднобудування		Арифметика	
	10-11 ½	Французька мова		Астрономія		Тригонометрія	
	11 ½ -12	Воєнна гімнастика		Воєнна гімнастика		Воєнна гімнастика	
	12-1	Геометрія		Тригонометрія		Закон Божий	
	1-2	Такелажні роботи		Російська мова		Російська мова	
Четвер	9-10	Навігація		Арифметика		Лоція	
	10-11 ½	Алгебра		Тригонометрія		Геометрія	
	11 ½ -12	Воєнна гімнастика		Воєнна гімнастика		Воєнна гімнастика	
	12-1	Морська практика		Закон Божий		Навігація	
	1-2	Закон Божий		Узаконення тор. флоту		Медицина	
П'ятниця	9-10	Астрономія		Навігація		Французька мова	
	10-11 ½	Узаконення тор. флоту		Алгебра		Морська практика	
	11 ½ -12	Воєнна гімнастика		Воєнна гімнастика		Воєнна гімнастика	
	12-1	Англійська мова		Такелажні роботи		Закон Божий	
	1-2	Географія		Закон Божий		Такелажні роботи	
Субота	9-10	Суднобудування		Географія		Геометрія	
	10-11 ½	Французька мова		Англійська мова		Пароходна механіка	
	11 ½ -12	Воєнна гімнастика		Воєннагімнастика		Воєнна гімнастика	
	12-1	Російська мова		Російська мова		Арифметика	
	1-2	Пароходна механіка		Морська практика		Російська мова	

Джерело [207]

Підводячи підсумки функціонування Херсонських морехідних класів з 1872 р. до 1902 р. (упродовж 30-ти років), можна констатувати наступне. По-перше, стійкий попит на морську освіту із незначним коливанням чисельності вихованців (відповідно і вчителів) не лише по відділеннях (спеціальностях), а й загальної кількості; по-друге, позитивна динаміка щодо укріплення матеріально-технічної бази (будова власних приміщень, поповнення бібліотеки, навчально-дидактичної та інструментальної бази) при досить стабільному фінансуванні; по-третє, розширення змісту освіти зі збереженням її практичної спрямованості та врахуванням регіональних особливостей (перелік іноземних мов, особливостей будівництва і керування кораблями на міліні); по-четверте, збільшення складу комітету класів – колегіального органу управління закладом, до якого входили представники влади, навчального закладу та професійної спільноти; по-п'яте, достатньо

високий рівень викладання навчальних предметів, що забезпечувався залученням викладачів з належною освітньою підготовкою. До переваг Херсонських морехідних класів віднесено й диференціацію вихованців за віком та спеціальностями, їх організоване проживання та контроль за дотриманням чіткої дисципліни, встановлення вимог щодо форми одягу.

Для встановлення загальних закономірностей діяльності морехідних навчальних закладів здійснено порівняння організаційно-педагогічних засад функціонування таких навчальних закладів в інших містах.

З архівних матеріалів встановлено, що в Миколаєві, де з відкриттям у червні 1862 р. комерційного порту значно пожвавішала міська торгівля, відкриття морського навчального закладу для торгового флоту стало вкрай необхідним. У грудні 1867 р. громада купців і міщан Миколаєва на своєму засіданні підтримала пропозицію Миколаївського військового губернатора Богдана фон Глазенапа щодо відкриття морехідних класів і вже в серпні 1871 р. Міністерством фінансів було затверджено відповідне Положення: «в Николаеве учреждается мореходный класс для преподавания в оном сведений, необходимых для шкипера каботажного и штурмана дальнего плавания, а также для корабельных мастеров» [110]. Відкриття морехідного класу відбулося в 1873 р. вже при наступному військовому губернаторі Миколі Аркасу. Комітет, який займався справами морехідного класу, як і в Херсонських класах, включав членів міської та міщанської управ. З'ясовано, що в 1873–1874 н. р. старшим викладачем у морехідному класі був капітан Іван Криницький (з часом став завідувачем морехідних класів у чині підполковника), молодшими викладачами – підполковник Вейнберг та капітан Максимов. Отже, у Миколаєві до викладання загальноосвітніх і спеціальних предметів також залучалися військові офіцери.

Постійного приміщення клас не мав, був розташований у найманих будівлях, адреси яких часто змінювались (відповідно до фінансових можливостей). Навчання для учнів було безкоштовним, гроші на утримання

класу виділяло державне казначейство та миколаївська громада; учні проживали на квартирах (винаймали), одягались своїм коштом.

У 1874–1875 н. р. в класі навчалось 15 осіб, у 1877 р. – 19 (5 у старшому відділенні та 14 у молодшому), у 1881 р. – 53 (на старшому – 20 осіб, на молодшому – 33), у 1883 р. – 43 учня. За станом учні розподілялися у такий спосіб: дворян – 17, духовного звання – 2, почесних громадян – 1, купців – 5, міщан – 18, державних селян – 1, інших – 9. Навчалися не лише мешканці Миколаєва (хоча їх була більшість), але й юнаки з Одеси, Очакова, Херсона (селищ, географічно близьких до міста), Харкова, Єлисаветграда, Катеринослава, Кременчука, Орла [110]. Як бачимо, у Миколаївських морехідних класах також коливалась загальна кількість вихованців, проте була меншою за кількість вихованців Херсонських класів, серед яких більшу частку складали міщани.

У 1870-ті роки щорічно на утримання класу Міністерством фінансів виділялася сума в 1000 крб., міським громадським управлінням – ще 500 крб. У 1883 р. Міністерство народної освіти надало 1000 крб., Миколаївське міське громадське управління – 500 крб., Миколаївська міщанська громада – 550 крб.; таким чином загальна сума склала 2050 крб., що значно менше за кошти на утримання Херсонських класів. Пояснювалася така ситуація, на наш погляд, перевагою воєнно-морської освіти в Миколаєві, який був воєнно-морським центром.

Витрати закладу в 1877–1878 н. р. становили: платня викладачам: старшому – 480 крб.; молодшому – 280 крб.; оренда приміщення – 144 крб.; наймання прислуги – 120 крб.; опалення, освітлення – 90,5 крб.; на навчальні посібники і класне приладдя – 112,29 крб.; печатання дипломів, свідоцтв – 12,32 крб.; канцелярське приладдя – 10 крб. Як засвідчують звіти, багато грошей витрачалось на придбання навчальної літератури, навіть на дитячу бібліотеку – серію книг найкращих письменників, журнал «Вокруг света» і газету «Николаевский вестник» [126]. Отже, маємо майже ті самі статті витрат (окрім статті на виготовлення документів) і налагодження

багатоканальної звітності, що підтверджує професійний підхід до організації та контролю за діяльністю морехідних класів.

Як і у випадку Херсонських морехідних класів, грошові звіти на утримання закладу надавалися губернатору міста (у Миколаєві – військовому), міській управі й надсилалися до інспектора Одеського навчального округу (більшість звітів збереглися саме в Одеському обласному архіві).

Вихованці Миколаївських морехідних класів також розподілялися за класами. У молодшому класі вивчалися такі дисципліни: 1) загальні – Закон Божий, російську мову, арифметику, географію, геометрію, алгебру, фізику, французьку, німецьку та англійську мови, креслення; 2) спеціальні – навігацію, лоцію, астрономію, суднобудування, загальні положення механіки, такелажні роботи, морські закони, торговий морський устрій, морську практику, кораблеводіння. У старшому класі юнаки опановували курс геометрії, тригонометрії, навігації, географії (огляд приморських держав), з лоції – річки Буг і Дніпровський лиман, Чорне та Азовське моря, в обох класах – такелажні роботи і військову гімнастику (чотири рази на тиждень). Теоретичні заняття проводили старший та молодший викладачі, для викладання останніх дисциплін були запрошені боцман Д. Недін та фельдфебель Празького полку Є. Курінний. Як бачимо, зміст освіти в Миколаївських морехідних класах також складався з двох частин – загальної та спеціальної і мав регіональні особливості. Зважаючи на ресурсні можливості воєнно-морського центру, яким був Миколаїв, учні морехідних класів мали значно більші можливості щодо формування професійних навичок на практиці.

Окрім щоденних класних занять вихованці старшого відділення, з дозволу Миколаївського військового губернатора, відвідували різні майстерні Миколаївського адміралтейства (такелажну та парусну частини), канатний завод та морську астрономічну обсерваторію. Практику вихованці проходили на кораблях Чорноморського флоту різного призначення в

Чорному, Азовському і Середземному морях, Тихому та Атлантичному океанах.

Склад екзаменаційної комісії затверджувався Миколаївським військовим губернатором і зазвичай до нього входили викладачі Миколаївського реального училища, Миколаївської Олександрівської гімназії, члени міської думи; на іспитах був присутній попечитель Одеського навчального округу та військовий губернатор, тобто їх статус через присутність названих посадових осіб був вищим. Звіт про проведення іспитів надавався інспектору народних училищ Херсонської губернії, Миколаївським міській та міщанській управам, а також Імператорському товариству сприяння торгівельному мореплавству (Додаток 3).

Станом на 1 березня 1900 року в Миколаївських морехідних класах навчалось: у старшому відділенні – 21 особа, у середньому – 17, у молодшому – 10. Завідував класом підполковник Іларіон Костянтинович Белоусов. З архівних матеріалів встановлено, що впродовж 29 років існування (до 1902 р.) морехідним класом було випущено 165 штурманів каботажного плавання [6].

У 1874 р. морехідні класи було відкрито в Бериславі, Нікополі та Феодосії. Їх призначенням, відповідно до затверджених для кожного статутів, було: «приобретения необходимых познаний на звание штурмана каботажного плаванія лицами всех сословий и возрастов, совершавшими плаванія на судах, умеющими читать и писать и представившими удостоверение об их личности и происхождения» [489]. Навчання було безкоштовним, на утримання кожного класу уряд відпускав по 1000 крб., решту додавали міські управи (наприклад, у Бериславі – 382 крб. для 20-ти учнів із самого Берислава та м. Каховки).

Опікувався діяльністю Бериславського класу опікунський комітет, що складався із судновласників та шкіперів Бериславського міського товариства: голова – Е. Р. Суліма, члени – Д. М. Шайногін, А. Л. Рогов, І. І. Медвідь. Завідувачем і одночасно вчителем Бериславського морехідного класу

попечителем Одеського навчального округу було призначено штурмана далекого плавання і шкіпера каботажного плавання М. С. Хоминського. Лікар А. М. Коган навчав вихованців гігієні та медицині. Як бачимо, тенденція залучення фахових спеціалістів для викладання навчальних предметів, зберігається і тут.

Незважаючи на незначну кількість вихованців, їх було розподілено на три відділення: старше, середнє та молодше. До навчального плану молодшого відділення входило: з російської мови – читання, списування з книги, диктування, з арифметики – таблиці російських мір, перетворення і дії над складними числами, з географії – опис земної кулі, з навігації – ознайомлення з морськими приладами, з морської практики – вивчення морської термінології; для учнів середнього відділення: з арифметики – дії із звичайними та десятинними дробами, основи геометрії, з географії – детальний опис усіх частин світу, з навігації – виправлення курсу судна «склонением», девіацією та дрейфом, прокладка курсу на карті, визначення місцеположення судна за пеленгом, з лоції – стислий опис Чорного та Азовського морів і найменування річок, що впадають у ці моря, з морської практики – озброєння судна; для учнів старшого відділення: з арифметики – потрібне правило та правило відсотків, врахування векселів за способом приведення їх до одиниці, з геометрії – обчислення поверхонь і об'ємів простих геометричних тіл, з навігації – просте і складне обчислення шляху судна, «шканечний» журнал, з тригонометрії – розв'язання прямокутних пласких трикутників, з географії – огляд Російської імперії та європейських держав, з морської практики – управління судном, правила попередження зіткнень, а також – лоція Чорного і Азовського морів, «узаконення» про каботажне плавання. Вихованці всіх відділень виконували такелажні та парусні роботи, з практичної медицини вивчали способи збереження здоров'я і попередження захворювань, вплив атмосферного повітря, води, приміщень, одежі та їжі на здоров'я людини [98, с. 151–152]. Отже, маємо

справу з виокремленням у змісті освіти необхідних знань, умінь і навичок, що пізніше стало обов'язковим для всіх навчальних програм.

У процесі дослідження з'ясовано, що найбільш вихованці отримували підручники безкоштовно (у Херсонських класах на це виділялася грошова допомога), решта – придбали їх за власний кошт. Отже, морехідні класи також виконували певні соціальні функції, як і колись училище торгового мореплавства (маємо справу із наступністю у традиціях).

Серед основних підручників, які використовувалися майже в усіх морехідних класах, можна назвати: книгу для читання «Русские писатели в выборе и обработке для школ» Мартиновського, «Руководство по арифметике», «Краткий курс геометрии» Страхова, «Руководство по всеобщей географии» Раєвського, «Курс морского торгового законовещения» В. Струганова, «Нагрузка и измерение вместимости судов» В. Вахтіна, «Люция Черного и Азовского морей», «Домашняя медицина» В. Флоринського [110]. Разом із цим, перелік значно менший, ніж у Херсонських класах, посібників із спеціальних предметів – обмаль. Нестачу навчальної літератури, за свідченням мемуарних документів, компенсували записуванням лекцій.

За час існування морехідного класу в Бериславі його закінчило 97 осіб, 50 з яких отримали дипломи і займалися мореплавством шкіперами на парусних суднах та капітанами на буксирних пароплавах [489].

У вересні 1874 р. розпорядженням Міністерства фінансів було надано кредит 3000 крб. для відкриття морехідних класів у Керчі, Севастополі та Голій Пристані (по 1000 крб. на кожний). У Положенні останнього навчального закладу було записано таке: «на основании Высочайше утвержденного Положения учреждается в поселке Голая Пристань мореходный класс для преподавания в оном познаний необходимых для штурманов каботажного плавания ... Мореходный класс открыт для безвозмездного в нем приобретения познаний слушателями всех сословий и возрастов, преимущественно же из семейств общества поселка Голая

Пристань, по представлении только свидетельства об умении читать и писать и о том, что они производили уже плаванья на судах, а также о привитии оспы. Преподавание в классе производить со дня закрытия и до начала открытия навигации» [489, с. 20–21]. Морехідними класами Голої Пристані керував опікунський комітет у складі: голова – К. А. Хрисоскулі, члени – завідувач класом Василь Васильович Лобода, П. К. Волков, В. Д. Овдеєнко, П. Г. Клок, З. Л. Шаповаленко, Н. П. Хоменко, серед яких були колишні штурмани та шкіпери, випускники Херсонського училища торгового мореплавства.

Заняття в класах проводилися щоденно з 9-ї ранку до 2-ї пополудні, розпочинались із закриттям навігації – наприкінці листопада і тривали до березня наступного року. У класах навчалося 35 вихованців, поміж яких: дворян – 2, купців – 1, міщан – 10, селян – 22; вік коливався від 17-ти до 29-ти років. Як бачимо, більшість вихованців невеличкого (у порівнянні із Херсоном та Миколаєвом) містечка складала селяни, верхня межа віку також була вищою, ніж у міських класах. Цей факт пояснюємо бажанням селян займатися більш стабільною, у порівнянні із сільським господарством, справою (сезон перевезень на півдні сягав 9 місяців, зароблені гроші виплачувалися незалежно від погодних негараздів, що губили врожаї).

Вихованців морехідних класів Голої Пристані також було розподілено на два відділення: старше, в якому вивчалися такі предмети, як: навігація, тригонометрія, геометрія, арифметика, географія, морська практика, лоція, торговий статут – усе необхідне для набуття звання штурмана каботажного плавання; молодше, в якому вихованці вивчали початки арифметики, стислий огляд математичної, фізичної та політичної географії, портові міста в усіх країнах світу, відомості про компас, лаг, лот, румби, карти, геометричні фігури, такелаж, паруса. Отже, зміст морської освіти був достатньо вузький, проте забезпечував необхідну підготовку до складання сертифікаційних іспитів.

За свідченням архівних документів, ще в 1860 р. «Бердянское городское общество купцов и мещан постановило общественный приговор об открытии в Бердянске навигационного класса как общественного учебного заведения чтобы оказать истинно полезное влияние на развитие торгового мореплавания.. Бердянское общество единодушно изъявило желание: 1) Чтобы в нашем порте был открыт навигационный класс на тех главных началах, как предполагается устроить при Либавском уездном училище, т. е. чтобы преподавание происходило в доме уездного или приходского училищ, в самое удобное время – послеобеденное, 2) Чтобы все издержки, какия потребуются при устройстве навигационного класса и дальнейшем его существовании, равно и на жалованье учителю в размере, определенном правительством, были отнесены на счет поступающих в портовую таможенную ластовых казенных сборов» [479, с. 62–63].

Проте морський навчальний заклад було відкрито лише в 1876 р., для цього 1000 крб. надало Міністерство фінансів, 1000 крб. – місто (пізніше місто збільшило фінансування ще на 500 крб. на рік), 50 крб. надавав судновласник Г. Казанджиєв (меценацтво мало місце і в наших навчальних закладах, проте у формі надання підручників чи морехідних інструментів). Навчання було безкоштовним, проте більше нічим вихованці не забезпечувалися. Морехідні класи винаймали приміщення для двох навчальних кабінетів, бібліотеки (підручників – 145, книг для читання – 237, морських таблиць – 17, атласів і карт – 28, портретів і картин – 8, морських інструментів – 41), кабінету для моделей (11 разом з глобусами), учительській, такелажній майстерні (прапорців для сигналів тут налічувалося 42), двох передпокоїв для одежі, за які комітет сплачував 700 крб. на рік (без опалення). Отже, класи мали непогану дидактичну базу та базу засобів навчання.

До першого складу опікунського комітету класів увійшли: очільник міста, капітан I-го рангу Петро Шмідт, агент РТПіТ Олександров, Петрич і шкіпер Джурас; у 1895 р. комітет очолював керівник митниці, колезький

радник В. П. Полянський, членами були: завідувач класами (одночасно – старший викладач), капітан корпусу флотських штурманів – Володимир Ключев, міський суддя С. С. Бичіхін, шкіпер далекого плавання Г. І. Кралевиц, три судновласники – А. Ф. Петрич, К. К. Ісаєв, І. М. Єйрих. Як бачимо, і в цьому випадку до складу комітету входили державні чиновники, судновласники, викладачі та представники морської професії.

З архівних матеріалів встановлено, що в штаті працівників був один викладач спеціальних морських наук (пласкої і сферичної тригонометрії, навігації, астрономії, морської практики, лоції), інші вчителі загальних предметів запрошувалися тимчасово по найму: інспектор міського училища І. В. Дьяченко (викладав арифметику, геометрію, алгебру, географію, російську граматику), священник І. С. Диковський (Закон Божий), техник Н. Пинський (пароплавну механіку), штурман далекого плавання І. Прохоров (морську практику, лоцію, такелажну справу). У звітах (Додаток 3) зазначено, що окремі особи викладали в класах безкоштовно, серед яких: лікар, титулярний радник В. Самсонов (медицину), старший корабельний наглядач, колежський асесор М. Пинський («законоведение»). Цікавим є факт вивчення учнями Бердянських морехідних класів італійської мови [628], спричинений національністю місцевих судновласників.

З'ясовано, що в першій рік навчалося шість учнів, пізніше ця кількість зросла до 45 (більшість склали місцеві міщани віком від 18 до 63 років, проте були вихованці з інших міст та іноземці). У складі закладу працювало два класи: з підготовки штурманів каботажного плавання та з підготовки штурманів далекого плавання або шкіперів каботажного. Заняття розпочиналися в листопаді й тривали до березня, проходили щоденно (за виключенням неділі) з 8:30 до 15:00. Кількість уроків на тиждень по класах складала:

- у І-му класі: арифметики – 3, Закону Божому – 1, російської мови – 3, геометрії – 2, алгебри – 1, тригонометрії – 2, географії – 3, навігації – 2, лоції – 2, морської практики – 2, такелажної справи – 2, медицині – 1 (всього 24);

- у II-му класі: тригонометрії – 5, астрономії – 4, навігації – 5, механіки – 2, морської практики – 2, лоції – 2, «законоведенню» – 1, міжнародним сигналам – 1, італійської мови – 2 (всього 24) [628].

До складу державної екзаменаційної комісії, затвердженого Таврійським губернатором за погодженням з попечителем Одеського навчального округу та головним командиром Чорноморських і Азовських портів, входили: голова – начальник місту і порту Бердянська, статський радник Є. А. Завалішин та члени – учитель математики чоловічої гімназії, колезький радник А. І. Кирилов, завідувач Бердянськими морехідними класами, капітан В. М. Ключев, шкіпери далекого плавання І. Л. Постаріно та Г. І. Кралевиц, судновласник С. С. Шубенко, купець 1-ої гільдії А. П. Уколов [628]. Як бачимо, комісія була професійною й досить численною. Загалом за період діяльності закладу (до 1902 р.) було підготовлено більше 200 штурманів далекого та шкіперів каботажного плавання [96, с. 3–4].

Отже, на кінець 1870-х років на півдні діяло 9 морехідних класів, які випускали штурманів і шкіперів. Проте, у 1877 р. в періодиці – «Николаевском вестнике», «Морском сборнике» та інших виданнях, почали з'являтися статті, в яких доводилася недоцільність морехідних класів через їх неякісну роботу, а саме – слабку підготовку спеціалістів. Таке твердження вважаємо не коректним, оскільки серед загальної кількості випускників було чимало успішних людей, які реалізували себе у військовому і торговому флотах, у викладацькій та адміністративній діяльності періоду 1879–1902 рр., що підтверджується їх біографіями, представленими в додатку Г.

Не зважаючи на негативну оцінку в пресі діяльності морехідних класів, вони продовжувалися відкриватися. Так, у жовтні 1884 р. відкрився морехідний клас II-го розряду в Олешках. Тут навчалися діти міщан, селян і вільних матросів віком від 16-ти до 35-ти років, які займалися за програмою підготовки до іспитів на звання штурмана. Як і в попередніх випадках, фінансування було змішаним: частину коштів відпускало Міністерство народної освіти, частину – земство; вносило свою частку й місцеве Товариство вільних

матросів. Для вступу вимагалися: свідоцтво про особу і походження, довідка про вміння читати і писати, довідка про плавання на суднах, довідка про щеплення від віспи. При цьому вік і стан походження людини не мали значення. Першим завідувачем морехідними класами був М. Белоусов.

Відомий історик Д. Яворницький писав про цей навчальний заклад так: «Олешківська мореплавна школа малого плавання була заснована у 1881 році. Уже в 1884 р. в Олешках відкрили морехідні класи другого розряду, утримувало їх Міністерство освіти (1000 крб. на рік) та міщанська громада (600 крб.), а навчання було безкоштовним» [395, с. 37]. Отже, за навчання в класі плати не брали, проте додаткові заняття (за потребою) з окремих предметів треба було сплачувати. Маємо справу із підходом, який широко застосовується сьогодні – надання додаткових освітніх послуг за кошти здобувачів освіти.

У морехідному класі щороку навчалось від 20-ти до 50-ти учнів. Навчання в класі розпочиналося 1 листопада і закінчувалося 1 квітня, як і в попередніх морських навчальних закладах. Строки для проходження курсу не встановлювалися, і особи, які вправно відвідували заняття впродовж навчального року, мали право просити про допуск до іспитів. Якщо вихованець успішно витримував їх, йому видавали атестат, який разом із свідоцтвом про морехідну практику, надавався для складання екзаменів урядовій комісії на звання штурмана чи шкіпера.

Цікаво, що виконуючи практичні завдання, вихованці цього навчального закладу на замовлення судновласників Олешок, вперше склали своєрідну лоцію річок Конка і Чайка, зробили проміри глибин і позначили берегову лінію, тобто здійснили перші кроки для впорядкування судноплавства на малих річках. Таким чином, вихованці морехідних класів не лише набували практичних навичок, а й виконували змістовні завдання, які сприяли розвитку морської справи на південній території.

Згодом Олешківський морехідний клас було реорганізовано в морехідну школу із дворічним строком навчання (останній випуск класу

відбувся у липні 1904 р.) із статистичних звітів встановлено, що за 20-ть років (1884–1904 рр.) функціонування закладу було випущено 203 спеціаліста, які здали екзамени і отримали дипломи судноводіїв, 15 – штурмана далекого плавання [417]. Випускники влаштовувалися на приватні пасажирські, вантажні та буксирні судна, землечерпалки (судна спеціального призначення, які широко використовувалися на півдні для поглиблення дна річок); багато хто придбав власні невеличкі парусні судна, здебільшого місцевих Олешківських суднобудівників. Не зважаючи на розташування закладу в невеличкому селищі, якість підготовки морських фахівців була досить високою. На наш погляд, це пов'язано із збереженням певних традицій у мореплаванні, закладених ще за часів козацтва, які передавалися в професійно-нащадковий спосіб.

Вивчення краєзнавчих матеріалів дозволило встановити, що в липні 1898 р. рішенням Державної Ради в Одесі з метою «давать молодым людям, готовящимся к исполнению обязанностей капитанов и их помощников на торговых судах дальнего плавания, соответствующее теоретическое и практическое образование» [7] при Одеському комерційному училищі були відкриті класи торговельного мореплавання із трирічним терміном навчання, за зразком Морського кадетського корпусу. На 30 місць було подано 28 заяв, заняття розпочалися у листопаді. Заклад не мав приміщення для проживання, тому вихованці винаймали приватне житло власним коштом, купляли вони форму і підручники, а також сплачували за навчання – 125 крб. на рік [142]. Упродовж 20 років завідувачем класів був колезький асесор Логвин Логвинович Гавришев – автор багатьох підручників і навчальних посібників для штурманів. Як бачимо, і в Одесі морський навчальний заклад відкрився при підтримці і за ініціативою міської професійної спільноти, а його очільником призначили відому в місті особу з належною фаховою підготовкою.

Зміст навчання визначався Правилами екзаменів на звання штурмана і відтворював місцеві особливості мореплавання. До загальноосвітньої складової змісту морської освіти входили Закон Божий, російська мова і

словесність, англійська мова (як найбільш використовувана), французька або німецька мова, фізика. Професійна складова містила два блока предметів:

1) навігація, лоція з відомостями про девіацію компасів, морехідна астрономія, відомості про будову та теорію корабля, морська практика, пароплавна механіка, фізична географія (метеорологія і океанологія), законодавства, суднова гігієна;

2) комерція з елементарними відомостями з політичної економії та бухгалтерії, комерційна географія, товароведення (особливе місце у змісті навчання відводилося курсу математики як базового підґрунтя для вивчення спеціальних дисциплін) [536].

Для проходження практики в 1899 р. місто придбало в Англії спеціальне навчальне судно, перше на півдні, – вітрильник «Велика князівна Марія Миколаївна». Таким чином було започатковано створення загону навчальних кораблів морських навчальних закладів. Отже, в Одесі – великому міжнародному торговому порті та економічному центрі півдня, підготовка спеціалістів для торгового флоту пов'язувалася із комерційною діяльністю, була тривалішою за часом і більш глибокою за змістом. Хронологія відкриття морських навчальних закладів на півдні України в другій половині 1850-х років представлена в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

**Навчальні заклади по підготовці спеціалістів для торгового флоту
(друга половина 1850-х рр.)**

№ п/п	Назва закладу	Рік відкриття	Зміст навчання
1.	Морехідні класи II-го розряду в Херсоні	1872	<i>Загальноосвітній блок:</i> Закон Божий, російська мова, арифметика, географія, іноземні мови <i>Професійний блок:</i> навігація, лоція, проектування суден, морехідні інструменти, корабельні креслення
	Морехідний клас в Миколаєві	1873	<i>Загальноосвітній блок:</i> Закон Божий, російська мова, арифметика, геометрія, тригонометрії, алгебра, фізика, французька, німецька та англійська мови, креслення, навігація, географія (огляд приморських держав), лоція

Продовження таблиці 2.7

			<i>Професійний блок:</i> навігація, лоція (річки Буг і Дніпровський лиман, Чорне та Азовське моря), астрономія, суднобудування, загальні положення механіки, такелажні роботи, морські закони, торговий морський устрій, морська практика, кораблеводіння, такелажні роботи, військова гімнастика
	Морехідні класи в Бериславі, Нікополі та Феодосії	1874	<i>Загальноосвітній блок:</i> Російська мова, географія, навігація, лоція, морська практика, основи геометрії <i>Професійний блок:</i> навігація, арифметика, тригонометрія, управління судном, практична медицина
2.	Морехідні класи III-го розряду в Херсоні	1879	<i>Загальноосвітній блок:</i> російська, французька та англійська мови, арифметика, алгебра і геометрія, прямолінійна і сферична тригонометрія, пароплавна механіка, географія <i>Професійний блок:</i> навігація, лоції, морехідна астрономія, морська практика, суднобудування, «узаконення» для торгового флоту, такелажні роботи, практична медицина
3.	Морехідний клас II-го розряду в Олешках	1884	<i>Загальноосвітній блок:</i> російська, французька та англійська мови, арифметика, алгебра і геометрія, прямолінійна і сферична тригонометрія, пароплавна механіка, географія <i>Професійний блок:</i> Додаткові освітні послуги за кошти здобувачів освіти: складання своєрідної лоції річок Конка і Чайка, проміри глибин і позначення берегової лінії, тобто здійснено перші кроки для впорядкування судноплавства на малих річках, що сприяло розвитку морської справи на південній території
4.	Класи торговельного мореплавання із трирічним терміном навчання в Одесі	1898	<i>Загальноосвітній блок:</i> Закон Божий, російська мова і словесність, англійська мова, французька або німецька мова, фізика <i>Професійний блок:</i> 1) навігація, лоція з відомостями про девіацію компасів, морехідна астрономія, відомості про будову та теорію корабля, морська практика, пароплавна механіка, фізична географія (метеорологія і океанологія), законодавство, суднова гігієна;

Продовження таблиці 2.7

			2) комерція з елементарними відомостями з політичної економії та бухгалтерії, комерційна географія, товароведення (особливе місце в змісті навчання відводилося курсу математики як базового підґрунтя для вивчення спеціальних дисциплін)
--	--	--	--

Джерело: узагальнено автором самостійно

Із статистичних звітів, які друкувалися щорічно на сторінках «Известий Императорского общества для содействия русскому торговому мореходству», встановлено: за роки правління Миколи I (1825–1855 рр.) на території імперії було відкрито лише 3 морехідні школи; при Олександрі II (1855–1881 рр.) створено 33 морехідні класи; за часів Олександра III (1881–1894 рр.) – 6 класів (проте інші 4 було закрито). До 1902 р. в імперії нараховувалося вже 41 морський навчальний заклад, в яких готували штурманів і шкіперів для морського і річкового плавання, 38 з яких діяли на морських узбережжях. За розрядами класи розподілялися таким чином: – I-го розряду, де готувалися штурмани каботажного плавання – 17; II-го розряду, де готувалися штурмани далекого плавання – 10; I-го та II-го розрядів (штурмани каботажного і штурмани далекого плавання) – 4; I-го, II-го та III-го розрядів (штурмани каботажного, штурмани далекого та шкіпери далекого плавання) – 10. На початок XX ст. на півдні функціонувало 14 морехідних класів із 41 існуючого на території імперії (32 %). Їх розподіл по морях представлений у таблиці.

Таблиця 2.8

Розподіл морехідних класів, їх вихованців і випускників за морями

Назва моря	Кількість класів	Кількість учнів	Кількість дипломованих фахівців
Біле	6	1793	444
Балтійське	15	11628	3181
Каспійське	3	1604	363
Азовське	5	4047	615
Чорне	9	6236	5680

Джерело: узагальнено автором самостійно

Таким чином, морехідні класи майже півстоліття виступали основною формою здобуття молоддю морської освіти, саме вони готували фахівців морської справи для торгового флоту, які замінили іноземних спеціалістів.

Із названого джерела встановлено й розподіл фінансування морехідних класів півдня, який унаочнено в таблиці.

Таблиця 2.9

Розподіл фінансування морехідних класів на півдні країни

№	Морехідні класи	Державне фінансування	Місьцеве фінансування	Приміщення
1.	Херсонські	2000	2605	надане містом
2.	Голопристанські	1000	-	побудоване на казенні кошти
3.	Олешківські	1000	600	орендоване
4.	Бериславські	1000	372	орендоване
5.	Миколаївські	1000	2160	орендоване
6.	Севастопольські	1000	2500	орендоване
7.	Феодосійські	1000	500	орендоване
8.	Керченські	1000	1200	орендоване
9.	Бердянські	1000	1500	орендоване

Джерело: узагальнено автором самостійно

Як бачимо, найбільше забезпечення мали Херсонські морехідні класи, які були найбільшими за кількістю вихованців не лише на півдні, а й в усій імперії. Якщо за наведеними даними обчислити витрати на утримання одного вихованця, отримаємо діапазон від 51 крб. до 58 крб. на рік. Ураховуючи, що диплом штурмана отримував лише кожний четвертий випускник, витрати на підготовку кваліфікованого спеціаліста складуть 200–240 крб. – мізерні цифри у порівнянні, наприклад, із витратами у воєнно-морських навчальних закладах.

Проведений порівняльно-узагальнювальний аналіз надав змогу встановити переваги морехідних класів, як провідної форми організації морської освіти та виокремити проблеми в їх діяльності. Так, до переваг такого типу МНЗ віднесено їх доступність (соціальну, фінансову, вікову), підтримку місцевих громад та професійних товариств, спрямованість на

підготовку необхідних для регіону професійних кадрів, диференціацію вихованців за рівнем початкової освіти і спеціалізацією підготовки, можливість варіювання змістом освіти шляхом збільшення предметів з урахуванням регіональної специфіки, висока ступінь самодостатності, наявність колегіального органу управління, залучення до вирішення організаційно-педагогічних питань людей, зацікавлених у розвитку морської освіти та морської справи, мотивація діяльності яких у більшості випадків була зумовлена родинною нащадковістю.

Серед проблем, з якими довелося зіткнутися морехідним класам, можна назвати: недостатнє фінансування окремих закладів, яке не дозволило забезпечити їх усім необхідним; нестачу кваліфікованих викладачів та навчальних посібників; відсутність зовнішньої інспекції; недостатній рівень початкової підготовки учнів, який не дозволяв досягнути більш високої якості здобутої освіти, а також порушення в окремих випадках цільового комплектування закладів – призначені для навчання осіб, пов'язаних з морем – рибалок, матросів і моряків, у класах насправді було забагато випадкових людей, яким дипломи шкіперів і штурманів були потрібні лише заради пільг (у першу чергу – звільнення від військової повинності). Саме тому в 1897 р. відбулася не лише передача морехідних класів до підпорядкування Міністерству фінансів, а й було запропоновано розробити програму їх реформування. Крім цього, у складі Департаменту торгівлі та мануфактур було введено нову посаду – інспектора із надзору за морехідними навчальними закладами (зовнішній контроль).

На жаль, на шпальтах періодичних видань продовжували зустрічатися негативні висловлювання про діяльність морехідних класів. Наприклад, газета «Южанин» писала: «Общее впечатление, вынесенное из ближайшего ознакомления с Николаевскими мореходными классами, таково, что контингент воспитанников его в громадном большинстве представляет недисциплинированный сброд молодых людей, несколько не интересующихся ни наукой, ни той специальностью, которую они сами

избрали» [31, с. 447]. Разом із цим, в одній з численних праць Х. Вальдемара, читаємо таке: «Теперь у нас сухопутный люд считает матроса торгового флота чуть ли не самым презренным промышленником, негодяем, пьяницей и проч. Весьма понятно, что вследствие этого общего презрения к труженикам-морьякам сначала многие не понимали смысла и назначения наших мореходных школ. Да и теперь многие их не понимают» [79, с. 163–212.]. Саме наприкінці століття почали з'являтися статті, автори яких пропонували відновити діяльність закритих раніше морехідних училищ, Херсонського зокрема.

Не лише навчальні заклади визначали освітньо-професійне середовище морської освіти. Помітний внесок у розвиток системи морської освіти у другій половині XIX ст. зробило Морське зібрання Миколаєва, створене у 1872 р., до складу якого входили всі флотські адмірали, штаб і обер-офіцери, а також офіцери всіх корпусів морського відомства. Окрім забезпечення змістовного дозвілля, тут проходили лекції для морських офіцерів, наприклад, адмірала С. Макарова з воєнно-морської справи та історика Д. Багалія з історії Новоросійського краю. Тут знаходилася й велика морська бібліотека, якою користувалися не лише офіцери, а й вихованці МНЗ. На одному із засідань морського зібрання в 1889 р. було прийнято важливе рішення про створення яхт-клубу – інституції, яка підтримувала збереження і розвиток парусників, зокрема яхт, на суднах якого вихованці морських навчальних закладів проходили практику. При Морському зібранні діяли Морські юнкерські класи, відкриті в червні 1872 року. У такому закладі готували гардемаринів для суден Чорноморського флоту (начальником класів було призначено капітан 1-го рангу Олександра Христофорова).

Значний внесок у розвиток морської теорії та практики зробили й професійні товариства, створені у другій половині XIX ст. Мова йде, перш за все, про історично перші ТСРПТ – «Товариство сприяння російській промисловості і торгівлі», яке було засновано у 1867 р., ТСРТМ – «Товариство сприяння російському торговому мореплавству», яке виникло в

1873 р. та ТС – «Товариство судноплавства», що розпочало свою діяльність у 1898 р. Товариства сприяння опікувалися найбільш значущими проблемами морського і річкового торгового судноплавства й суднобудівництва, забезпеченням діяльності портів і системи підготовки спеціалістів для торгового флоту.

Так, у статуті ТСРТМ серед завдань його діяльності зазначалося: «открывать ... мореходные и судоходные учебные заведения», а также «участвовать в их поддержании» [651, с. 1]. Товариство відіграло одну із вирішальних ролей у розвитку морської освіти – воно не лише організаційно сприяло відкриттю майже 30-ти морехідних класів, а й стало важливим ресурсним центром, де концентрувалася інформація про кожний навчальний заклад, який готував кадри для торгового флоту. Правління товариства допомагало й у пошуках учителів, надавало їм фінансову допомогу.

У витоків названих спільнот були підприємці, які бажали подальшого економічного розвитку, та представники науково-технічної інтелігенції, які переймалися розвитком науки. Наприклад, ініціатором створення ТСРТМ був Христиан Вальдемар – випускник Дерптського університету, автор ідеї відкриття морехідних класів. Він підготував чималу кількість матеріалів про реформування морської освіти, які друкувалися на сторінках «Морського збірника» та інших видань, був одним із засновників «Известий общества для содействия русскому торговому мореходству». Місцеві відділення цих товариств відкривалися державними діячами, які у більшості випадків їх очолювали. Створювалися такі підрозділи і на південноукраїнських територіях. Так, відділення ТСРПТ в Одесі було відкрито в 1873 р., Ялті – у 1874 р., Маріуполі – у 1885 р.; відділення ТСРМ в Одесі було відкрито у 1875 р., у Херсоні – у 1876 р. Вони підтримували діяльність морехідних класів, закупаючи підручники та обладнання, надаючи можливість для проходження практики.

Дійсними членами товариства були всі бажуючі, які займалися морською справою «практически или теоретически». З архівних документів

встановлено, що членами товариств були підприємці, які здобули освіту у найкращих навчальних закладах Європи та Росії, директори підприємств, інженерно-технічні працівники, викладачі училищ та вищих навчальних закладів, військові та відставні моряки, державні діячі. Основну роботу здійснювали виконавчі комітети, розподілені за тематичними відділами. Зібрану інформацію оговорювали на публічних зборах, рішення щодо відкриття училищ і шкіл, заснування артілей та цехів, відкриття лабораторій і бібліотек, організацію експедицій, клопотання перед урядом про вжиття певних заходів, що сприяли розвитку морської торгівлі, приймали більшістю голосів. Товариства збирали і розповсюджували відомості щодо торгового мореплавства, друкували окремі наукові видання та випускали періодику. Зважаючи на зміст діяльності названих товариств, можна констатувати, що вони виступали своєрідними посередниками між виробниками та урядом і значною мірою визначали внутрішню політику держави, в морській галузі зокрема.

Значний вплив на розвиток системи морської освіти спричинило й наукове товариство «Російське технічне товариство», створене у 1866 р., яке також мало свої відділення на південних територіях. Перше з них – у Миколаєві відкрилося в 1869 р., пізніше – в Одесі, Катеринославі та Севастополі. Практична діяльність відділень спрямовувалася на розв'язання різних технічних та виробничих проблем мореплавання і включала в себе виступи в ролі експертів, підготовку та апробацію документів, видавничу діяльність, участь у роботі науково-технічних з'їздів, у межах яких працювали й морські секції.

2.4. Оновлення законодавчо-нормативної бази морської освіти (початок 1900-х – 1920 рр.)

Як було зазначено в попередньому параграфі, упродовж 1884–1886 рр. на шпальтах професійних морських видань відбувалось активне обговорення

багатьох проблем, які виникли із морехідними класами. Результатом стало прийняття у 1894 р. на державному рівні рішення про реформування морської освіти. Вже у травні 1902 р. було затверджено «Положение о мореходных учебных заведениях Министерства финансов» [120], в якому було описано нову систему діяльності навчальних закладів із підготовки моряків торгового флоту. Відкривати заклади мав право міністр фінансів, затверджуючи для кожного із них статут, підпорядковуватися вони мали Департаменту торгового мореплавання названого міністерства.

Цим Положенням морехідні навчальні заклади розподілялися у такий спосіб:

- 1) морехідні училища далекого і малого плавання;
- 2) морехідні школи – 3-класні та 2-класні;
- 3) підготовчі морехідні школи,
- 4) курси морехідних знань.

Училища малого плавання поділялися на два класи з річним курсом у кожному тривалістю у шість навчальних місяців; училища далекого плавання поділялися на три класи з річним курсом у кожному також тривалістю в 6 місяців. При цьому перші два класи училищ за обсягом навчання і правами їх випускників відповідали училищу малого плавання. Двокласні школи поділялися на два класи із річним курсом у кожному 6 навчальних місяців, трикласні – на три класи також із 6-ти місячним річним курсом. Перші два класи цих шкіл за обсягом навчання і правами їх випускників відповідали двокласній морехідній школі. Підготовчі морехідні школи поділялися на три класи із річним курсом у кожному по вісім навчальних місяців. Головним завданням курсів морехідних знань визначено сприяння розповсюдження знань із торгового мореплавства серед осіб, зайнятих морехідною справою.

У новому документі «Умовах прийняття до морехідних навчальних закладів» зазначалися вік, вимоги до рівня освіти і досвіду плавання, наявність медичної довідки про стан здоров'я кандидатів [601]. Опікування морехідними навчальними закладами знов покладалося на колегіальний

орган – комітет, склад якого обирався на зборах, а начальник кожного закладу мав призначатися міністром фінансів особисто.

До змісту морської освіти новим Положенням було включено:

- в училищах далекого і малого плавання: Закон Божий, російську мову, алгебру, геометрію, пласку і сферичну тригонометрію, навігацію, будову і теорію корабля, пароплавну механіку, метеорологію, океанографію (відомості з комерційної географії), «узаконення» з торгового мореплавання, звітність за вантажі, комерційну кореспонденцію, судову гігієну, англійську мову;

- у трикласних і двокласних школах: Закон Божий, математику, російську мову, англійську мову, навігацію, морехідну астрономію, будову корабля, правила для попередження зіткнень суден у морі, «узаконення» з торгового мореплавання, практичні заняття з використання барометру, надання первинної допомоги при нещасних випадках і захворюваннях (у трикласних школах додатково вивчалися правила керування судном при зустрічі з ураганом та пароплавна механіка);

- у підготовчих школах: Закон Божий, чистописання, російську мову, географію, арифметику, геометрію, елементарні відомості з фізики, креслення для навігаційного прокладання і читання корабельних креслень, практичні заняття з використання компасів на судах.

Вибір предметів і термін навчання на курсах морехідних знань для кожного такого закладу затверджував безпосередньо міністром фінансів.

Вихованці, які закінчили повний курс училищ далекого чи малого плавання, трикласної та двокласної шкіл і бажали отримати звання судноводія, допускалися до іспитів у спеціальних комісіях, які створювалися при морехідних училищах за розпорядженням міністра фінансів із дотриманням правил про звання судноводіїв торгового флоту. Головою комісії призначався інспектор із надзору за морехідними навчальними закладами або офіцер флоту, членами могли бути викладачі морехідних училищ, представники морського відомства за призначенням морського

міністра, член опікунського комітету; у портових містах до складу комісії входив начальник порту. Особи, які не закінчили повний курс навчання, проте відвідували більшість занять, упродовж одного навчального року мали змогу клопотати про допуск до іспитів [118, с. 164–167].

У цьому ж, 1902 році, був затверджений указ «Об изменении действующих правил о судоводителях на мореходных судах торгового флота» [482], яким встановлювалася нова градація звань судноводіїв і правила їх отримання (відтепер судноводіями на судах морського торгового флоту могли бути лише російські піддані, які мали дипломи). Указом розмежувалися мале (в Азовському і Чорному морях до Константинополя) і далеке (за межами морів, що омивали узбережжя імперії) плавання і встановлювалися звання двох категорій – капітана та штурмана, кожна з яких розподілялися на чотири розряди:

1) капітани 1-го розряду – могли командувати будь-яким судном; 2-го розряду – вантажними суднами малого плавання; 3-го розряду – будь-якими парусними вантажними суднами і бути молодшими помічниками капітана на парових вантажних суднах малого плавання; 4-го розряду – лише парусними вантажними суднами малого плавання; 2) штурмани 1-го розряду – мали право командувати вантажними суднами малого плавання і бути помічником капітана на будь-якому судні, 2-го розряду – бути помічниками капітана на судні малого плавання і молодшими помічниками на судні далекого плавання; 3-го розряду – парусними вантажними суднами малого плавання і бути помічниками капітана на будь-якому парусному вантажному судні, а також молодшими помічниками на парових вантажних суднах малого плавання; 4-го розряду – бути помічниками капітана на парусних вантажних суднах малого плавання і молодшими помічниками на парусних вантажних суднах далекого плавання.

Отже, замість попередніх чотирьох звань стало вісім: штурман 1–4 розряду і капітан 1–4 розряду. Це дозволило конкретизувати підготовку спеціаліста кожного розряду і таким чином мало підвищити її якість.

Для отримання диплому судноводія тепер вимагалось досягнення повноліття, складання іспитів державній комісії та наявність плавального цензу (залежно від розряду і звання 18-ть, 24-ри або 30-ть місяців) на морських суднах. Правила обчислення плавального цензу затверджувалися міністром фінансів і погоджувалися з морським міністром.

Іспити на отримання диплому, відповідно до встановленого змісту освіти, проводилися з таких предметів:

- на звання штурмана 4-го розряду – навігація і морехідна астрономія, будова корабля, правила для попередження зіткнень суден на морі, «узаконення» з торгового мореплавання, англійської мови, а також практичних умінь користування барометром;

- на звання штурмана 3-го розряду – окрім названого вище, правила керування судном при зустрічі з ураганом, елементарні відомості з пароплавної механіки;

- на звання штурманів 2-го та 1-го розрядів – навігація і морехідна астрономія, морська практика, метеорологія, океанографія, будова і теорія корабля, пароплавна механіка, англійська мова, звітність за вантаж, комерційна кореспонденція, суднова гігієна та надання першої медичної допомоги при нещасних випадках і захворюваннях.

Програми та правила проведення іспитів затверджував міністр фінансів за погодженням з морським міністром, а отже перелік предметів в окремих випадках міг бути значно ширшим. Більше того, кандидати на отримання звання штурмана 4-го або 3-го розрядів, мали надати свідоцтва про закінчення курсу начальних народних училищ, сільського училища або церковно-парафіяльної школи; кандидати на отримання звання штурмана 2-го або 1-го розрядів – свідоцтво про закінчення навчального закладу курсом, не нижчим за курс міського або повітового училища [118, с. 322–328]. Отже, вимоги до загальної підготовки та практичних навичок і досвіду здобувачів морської освіти значно зросли.

Новою законодавчо-нормативною базою вводилася обов'язкова форма одягу для вихованців морехідних навчальних закладів. Спеціальним указом від 1901 р. прописувався вигляд парадної та повсякденної форми окремо для викладачів і вихованців (наприклад, гудзики на одязі вихованців мали бути мідними із зображенням двох схрещених якорів, а гудзики на одязі викладачів – позолоченими із зображенням державного гербу). У 1903 р. морехідні навчальні заклади, які перебували у підпорядкуванні Міністерства фінансів, були передані до Головного управління торгового мореплавства і портів. Це спричинило зміни не лише в адмініструванні, а й у встановленій формі одягу. У 1905 р. морехідні навчальні заклади були включені до структури нового Міністерства торгівлі і промисловості, а в 1910 р. було затверджено опис і малюнок форми одягу для вихованців із виокремленням форми для судноводіїв – із позолоченими гудзиками та судномеханіків – з посрібленими. У 1911 р. було встановлено вигляд обов'язкового мундиру [104, с. 152], гудзики якого для працівників центральних і регіональних закладів відрізнялися: золоті з ободком із зображенням державного гербу – для центральних закладів і позолочені із зображенням гербу губернії для місцевих. Отже, на початку ХХ століття остаточно було закріплено зовнішні ознаки приналежності до МНЗ торгового флоту.

У 1904 р. за Височайшим указом із спеціалістів морехідної освіти було створено Навчальний комітет (підпорядкований створеному Головному управлінню торгового мореплавства і портів), до завдань якого входило: розробка проектів статутів навчальних закладів із підготовки морських спеціалістів з урахуванням місцевих умов, визначення порядку управління закладами, змісту навчальних планів і навчальних програм, обладнання закладів навчальними посібниками, приладдям та інструментами, укладання підручників і вказівок з викладання, сприяння їх друку, укладання програм і організація навчальних плавань, відбір викладачів для нових закладів [190]. Це була перша спроба створити цілісну систему нормативно-правового забезпечення морської освіти торгового флоту.

Комітет розробив «Положение о механических учебных заведениях» [598], яке було затверджено у липні 1905 р. і діяло до 1920 р. Для підготовки судномеханіків Положенням передбачалося створення навчальних закладів трьох типів:

1) училищ суднових механіків з чотирирічним терміном навчання (1-й клас – підготовчий, решта – спеціальні), завданням яких виступала теоретична і практична підготовка суднових механіків II-го розряду з числа юнаків, які закінчили міські училища;

2) трирічних шкіл суднових механіків, в яких здійснювалася теоретична підготовка суднових механіків з числа дорослих практиків, які не мали освіти;

3) курси з механічної спеціальності для осіб, бажаючих отримати підготовку з окремих галузей технічних знань, які працювали із судновими машинами або на судноремонтних заводах.

Як бачимо, Положення 1902 року, яким детермінувалася нова система підготовки судноводіїв, та Положення 1905 року, яке визначало систему підготовки судномеханіків, започаткували системи, схожі за структурою і основними підходами (порядок фінансування, управління, навчання і дипломування), що свідчило про першу спробу реалізації уніфікованої системи підготовки морських спеціалістів. Важливим було й те, що цими положеннями вимагалось забезпечення морських навчальних закладів майстернями, підручникам і всім необхідним приладдям.

В училищах суднових механіків викладалися: Закон Божий, російська мова, математика (арифметика, алгебра, геометрія с тригонометрією), фізика с хімією, розділ фізики про теплоту, електротехніка, теоретична та прикладна механіка, будова і теорія корабля, матеріалознавство, англійська мова, опис ушкоджень суднових машин і котлів та способів їх полагодження, креслення, «узаконення» торгового мореплавання, надання першої медичної допомоги при нещасних випадках. Практичний курс навчання складався із практичних занять із спеціальних предметів, щорічних плавань впродовж двох місяців,

робіт у майстернях училища впродовж навчального року та одного літнього місяця. Як бачимо, зміст морської освіти, як і раніше, складався з теоретичного та практичного блоків, включав загальноосвітні та спеціальні предмети, перелік яких змінився, а зміст розширився відповідно до науково-технічних досягнень.

У школах суднових механіків вивчалися: Закон Божий, російська мова, математика (арифметика, алгебра, геометрія з тригонометрією), фізика, теоретична і прикладна механіка, пароплавна механіка, електричне освітлення, будова і теорія корабля, креслення, «узаконення» торгового мореплавання, надання першої медичної допомоги при нещасних випадках. Як бачимо, зміст освіти у цьому типі морських навчальних закладів також складався з двох компонентів: загальноосвітнього та спеціального, проте вирізнявся змістом останнього (відповідно до спеціалізації). Різниця була й у терміні навчання: в училищах – чотири роки по вісім навчальних місяців кожний, у школах – три роки по шість місяців кожний. Відповідно до призначення, до змісту навчання на курсах входили предмети з морських наук, російська та іноземні мови, міжнародне право.

«Положение о мореходных учебных заведениях Министерства Финансов» 1902 р. передбачало відкриття училищ далекого плавання на території Російської імперії та створення на південних землях – у Херсоні та Керчі училищ малого плавання. Відповідно до цього, у липні 1903 р. Херсонські морехідні класи III-го розряду було реорганізовано у морехідне училище малого плавання, а у 1904 р. – в училище далекого плавання. При цьому вихованцям, які вступили ще до морехідних класів, було дозволено закінчити навчання за старими програмами: у 1903 р. було випущено 19 осіб, у 1904 р. – 26 (вони склали іспити і отримали дипломи нового зразка).

Училище отримало власні будівлі, класні меблі, бібліотеку на 1800 примірників – все, що залишилося від морехідних класів (матеріальна спадковість), а також субсидію від міської управи та губерньського земства у розмірі 5775 крб. на рік [685] (як бачимо, сума є більшою за розмір

фінансування морехідних класів). При цьому навчання в училищі було платним. До закладу приймалися юнаки, які досягли 15-річного віку та закінчили початкову школу або реальне чи міське училище. Вступники мали надати довідку про наявність досвіду плавання не менше двох місяців.

За свідченням місцевої преси, відкриття закладу проводилося урочисто: були присутні Херсонський губернатор – Володимир Левашов, міський голова – Михайло Беккер, члени управління морського порту, особовий склад училища, капітани кораблів, що знаходилися у морському порту [687].

В училищі малого плавання вихованці навчалися впродовж двох років, кожен з яких складався з навчального та практичного шестимісячного курсів; в училищі далекого плавання юнаки навчалися впродовж трьох років із річним теоретичним курсом у кожному класі. Для викладачів училища, як і для всіх чинів управління торгівельного мореплавства і портів, та вихованців морехідних навчальних закладів, було введено форму для обов'язкового носіння. Формений одяг передбачав чітку сезонність, існування наплічних знаків та назви навчального закладу на стрічці кашкету.

Фінансування училища здійснювалося за казенний кошт, очолював училище начальник, якого призначало Міністерство фінансів, а з 1905 р. – Міністерство торгівлі і промисловості. Діяльністю училища опікувався комітет, до повноважень якого входили всі адміністративно-господарчі питання, для вирішення навчально-організаційних питань була створена педагогічна рада (повноважний колегіальний орган) на чолі із начальником училища. Таким чином, колегіальне управління закладом було розширено, а новий орган отримав продовження в МНЗ радянського і сучасного періодів.

У 1903 р. керівником училища було призначено Олексія Васильовича Калюжного (очільника впродовж 1875–1885 рр. морехідних класів у Голій Пристані, викладача Херсонських морехідних класів у минулому) – статського радника, випускника першого випуску морехідних класів, який на цій посаді із невеличкими перервами працював до 1920 року. Головою піклувального комітету було обрано начальника Херсонського торгівельного

порту М. Ф. Ісакова. Упродовж 1906–1908 рр. начальником училища був князь Максудов Олександр Дмитрович (1862–1918) – син Максудова Дмитра Петровича – контр-адмірала, останнього губернатора російської Аляски. Цю посаду він поєднував із посадою голови опікунської ради училища, заступника та начальника Херсонського порту, був першим керівником Херсонського яхт-клубу, заснованого з його допомогою у 1908 р. Як і раніше, бачимо призначення на посаду очільника МНЗ нащадкового офіцера – особу із фаховою морською освітою та вихованням у стилі «на вірність вітчизні».

До навчального плану училища були включені майже всі предмети, що викладалися у морехідних класах III-го розряду і добавлено нові. Отже, вихованці училища вивчали: Закон Божий, російську та англійську мови, алгебру, геометрію, пласку та сферичну тригонометрію, навігацію, морську астрономію, морську практику, будову і теорію корабля, пароплавну механіку, метеорологію, океанографію, законодавство торгового мореплавання, вантажну звітність і комерційну кореспонденцію, судову гігієну. З 1909 р. до змісту навчання було введено вивчення електричної сигналізації за азбукою Морзе, прапорів міжнародних сигналів, які застосовувалися на іноземних суднах, правила ведення хронометричних журналів. Як бачимо, зміст морської освіти продовжує розширюватися.

Ураховуючи загальну ситуацію в імперії (революційні події), у 1905 р. педагогічною радою училища були розроблені правила поведінки для учнів – індивідуально для кожного у вигляді документа, який ще й засвідчував особу (додаток II). Цим невеличким документом заборонялося носіння із собою предметів, які можна було б використати для бійок, відвідування закладів із продажем спиртних напоїв та клубів. Такий педагогічний прийом мав не лише дисциплінувати вихованців, а й виокремлювати їх посеред інших не лише зовнішньою ознакою – формою, а й поведінкою.

З архівних матеріалів установлено, що на початку XX століття продовжувала укріплюватися матеріально-технічна база МНЗ. Наприклад, у

1907 р. в Херсонському училищі було проведено електричне освітлення, добудовано приміщення для бібліотеки, майстерні-інструментальні та рекреаційної зали. З 1911 р. піклувальний комітет очолив Анжело Анатра – старшина Херсонського біржового комітету, позаштатний італійський консул, що значно укріпило міжнародні зв'язки закладу [691].

Наслідки російсько-японської війни та подій 1905–1907 років негативно позначилися не лише на розвитку торгового мореплавання, а й на всій системі морської освіти. Вони зокрема стали причиною появи у 1909 р. «Перечня вопросов по реформе мореходного образования в империи в связи с новым законопроектом о судоводителях на мореходных судах торгового флота» – державного документи з роз'ясненнями змін у підготовці штурманів, механіків і т. д. та проекту положення про судоводіїв на судах морського торгового флоту. У цих документах було прописано нову програму іспитів на звання штурмана далекого плавання.

У 1914 р. Міністерством торгівлі й промисловості було підготовлено реформу морської освіти, за реалізації якої Херсонське училище мало стати п'ятикласною морехідною школою. Проте Перша світова війна завадила здійсненню таких планів. Із статистичних звітів встановлено, що на початок 1915 р. кваліфікаційний екзамен склало 44 особи: 25 – на звання штурмана малого і 19 – штурмана далекого плавання [171, с. 28], а вже у 1916 р. було повідомлено про неможливість організації практики у зв'язку із Першою світовою війною. Після затвердження в березні 1916 р. «Положення про школу прапорщиків флоту», вихованці училища отримали можливість бути зарахованими на дійсну військову службу – після чотиримісячного навчання слухачі школи отримували військове звання на флоті. У листопаді 1916 р., у зв'язку із загостренням ситуації на фронті, до навчального плану училища далекого плавання було введено військову допризовну підготовку.

У зв'язку з війною, до морехідних навчальних закладів Херсонщини були евакуйовані навчальні заклади Балтії: до Херсонського училища – підготовчі морські школи з Луб-Езерну, Дондангерну, Аренсбургу, Аренгу;

до Голопристанської морехідної школи – Аренсбургську та Лібавську школи; до Олешківської морехідної школи – Гайнажську та Віндавську школи [681, с. 107]. Спільне навчання вихованців південноукраїнських і балтійських морехідних шкіл в умовах війни та революційних подій певним чином позначилося як на змісті морехідної освіти, так і на окремих морських традиціях. Так, у 1917 р. відбулися певні зміни в штатному розкладі та в навчальному плані морехідних навчальних закладів – сформувався й остаточно виокремився блок спеціальних дисциплін: морська астрономія із сферичною геометрією, навігація з основами девіації та лоцією, морська практика, метеорологія і океанографія з відомостями комерційної географії, будова і теорія корабля, пароплавна механіка.

У 1917–1920 рр., через зміну революційних подій і Громадянської війни, училище переживало складні часи. Уже в 1917 р., через різке зниження (іноді повну відсутність) рівня фінансування, було запропоновано скоротити зміст освіти і встановити диференційовану оплату за вивчення загальноосвітніх і спеціальних предметів, у числі яких залишилися: морська астрономія із сферичною тригонометрією, навігація з основами девіації і лоцією, метеорологія і океанографія з відомостями з курсу комерційної географії, будова і теорія корабля, пароплавна механіка.

Із проголошенням у 1918 р. Української Народної Республіки, а пізніше – Директорії, змінилися підходи до діяльності й джерела фінансування закладу. Грошей не вистачало, надходили вони не вчасно, тому заклад знаходився на межі виживання, що і спонукало його педагогічну раду прийняти рішення про перехід до військового флоту. Звернення начальника училища О. Калюжного із цього приводу до командуючого Червоним флотом задоволено не було, проте всі викладачі та учні училища були зараховані до складу Червоного флоту.

Серед подій цих років була спроба забезпечити училище навчальним судном – яхтою «Валькірія», націоналізованою радянською владою в Херсонського купця О. Ходушина. На цьому судні під командуванням

викладача училища О. Сальникова вихованці училища не лише проходили практику, а й брали участь у виконанні науково-дослідної роботи, яку пізніше проводила науково-промислова станція Херсонського політехнічного інституту [489].

Із статистичних звітів бачимо (Додаток 3), що за період 1903–1920 рр. Херсонське училище випустило 274 дипломованих спеціаліста (випускників приблизно на 30 % було більше). Отже, із зростанням рівня фінансування та організації, значно зросла кількість підготовлених фахівців та ефективність діяльності закладу; навіть у складні роки училище продовжувало діяти і готувати спеціалістів із морською освітою.

З архівних документів виявлено, що всі морські навчальні заклади невеличких містечок Херсонської губернії за новим положенням було перетворено на морські школи. Так, у 1902 р. морехідний клас у Голій Пристані став морехідною школою, в якій готували штурманів каботажного плавання та шкіперів для парусних і парових суден. У школі навчалося 36 осіб із родин селян, міщан і дворян самої Голої Пристані, Збур'ївки, Прогноїв, Рибальчого, Станіслава та інших селищ, які закінчили церковно-парафіяльні або народні школи і мали біля року досвіду плавання. Очолював школу опікунський комітет, головою якого був Олексій Калюжний, а пізніше – Айрапет Тер-Джанянц – капітан далекого плавання, випускник Потійського морехідного училища. У школі він викладав навігацію, астрономію, «узаконення» торгового флоту, англійську мову. Вчителями працювали лікар М. П. Сазонов (надання медичної допомоги), священник О. Ф. Макар'їн (Закон Божий), В. В. Лобода.

У 1903 р. в Олешках було створено двокласну морехідну школу (замість ліквідованого морехідного класу II-го розряду), яка до 1905 р. підпорядковувалася Міністерству фінансів, а потім Міністерству торгівлі й промисловості. Школа розташувалася у власному будинку, придбаному Дніпровським повітовим земством за рахунок коштів, взятих у борг у Херсонського відділення державного банку. Школа утримувалася частково

державним коштом, частково коштом місцевого земства та Олешківського міщанського товариства. Плата за навчання складала 8 крб. на рік, проте учні, які були родом з Олешок, за навчання не сплачували (вважаємо вдалим адміністративним рішенням для популяризації закладу). Керівництво діяльністю школи здійснював комітет, який впродовж багатьох років очолював голова Дніпровської повітової земської управи Колчанов Олексій Михайлович. Членами ради були начальник школи – Кітаєв Дорофей Сидорович, представники земської управи і міщанського товариства. Викладачами у школі працювали: О. Терентьєв, Г. Терентьєв, І. Арефьєв, С. Мишковський та інші; усі входили до складу педагогічної ради, яка вирішувала всі питання життєдіяльності закладу. Як бачимо, у невеличких МНЗ склади опікунського комітету та педагогічної ради майже не відрізнялися, проте традиційно налічували представників державних і професійних структур.

До морехідної школи приймалися юнаки з 17-річного віку, які були навчені грамоті і мали досвід мореплавання на парусних суднах. Кожен кандидат мав надати документ про термін перебування у плаванні, посаду, яку він на судні обіймав і вказати назву судна. При прийомі майбутні вихованці проходили медичний огляд, в якому особлива увага приділялася гостроті зору і сприйняттю кольору. Навчальний рік розпочинався традиційно з жовтня – по завершенню навігації. До навчального плану школи входили: російська мова, арифметика, геометрія, навігація, плоска тригонометрія, морехідна астрономія, англійська мова, медична допомога, Закон Божий, торговий статут.

Щодо соціального складу учнів, у звіті школи за 1906/1907 н. р. записано: кількість учнів – 47, з яких синів почесних громадян – 1, дворян – 1, міщан – 27 селян – 11, козаків – 1; місцевих мешканців – 31, вільних матросів – 3, немісцевих – 10 (з Каховки, Збур'ївки, Станіслава, Прогноїв, Кардашинки); всі православні [172]. Як бачимо, переважали міщани, проте

були учні з соціального прошарку вільних матросів, що відтворювало регіональну особливість.

У період канікул вихованці проходили практику на приватних кораблях місцевого судновласника С. М. Балкова: гвинтових – «Боярин», «Витязь» та колісних – «Воевода», «Гетман»; та судновласника Д. Флока: колісних – «Гонец», «Желанный» та гвинтових – «Крым», «Елена». На цих самих суднах працювали випускники Олешківської школи [172]. По завершенню навчання вихованці складали екзамени, отримували атестати та дипломи на звання штурманів і шкіперів малого плавання на парусних суднах. Випускники, які мали бажання ходити у далеке плавання, продовжували навчання на вечірніх курсах при школі, по закінченню яких складали екзамени при Херсонському, Одеському, Ростовському-на-Дону або Бакинському училищах далекого плавання і ставали капітанами або штурманами далекого плавання.

У 1905 р. морехідну школу було відкрито в Бериславі Херсонського повіту Херсонської губернії на базі ліквідованого морехідного класу I-го розряду [263]. За розпорядженням Херсонського губернатора майно, фінанси і викладачі морехідного класу перейшли до морехідної школи. Школа підпорядковувалася Міністерству торгівлі та промисловості, утримувалася коштом міщанського товариства міста, опікунського комітету і казни. У 1906 р. комітет школи та його очільник Михайло Хоминський (штурман 1-го розряду, випускник Херсонського морехідного класу 1883 р., надвірний, а пізніше – колезький радник), за участю Бериславського міського голови Г. Сулими, уклали договір про оренду приміщення для школи з Григорієм-Бізюковим монастирем, де мешкав і начальник школи.

Головою опікунського комітету впродовж багатьох років був Ведмідь Іван Іванович, штурман 2-го розряду, членами комітету – капітан Смоляренко Кирило (обидва – випускники Бериславського морехідного класу), Терентьев Григорій – штурман 1-розряду, прапорщик запасу, учасник

російсько-японської війни, лікар Вишневський Петро (Пейсах), священник Микола Турчановський [227].

До школи приймалися юнаки з 17-ти років з освітою, не нижче народної або церковно-парафіяльної школи, які мали досвід плавання на парусних судах. В основному вихованці були місцеві селяни або міщани з придніпровських селищ: Качкаровка, Станіслава, Дудчан та ін. Серед вихованців зустрічалися не лише християни, а й католики та іудеї. За рішенням опікунського комітету найбільшій збільнювалися від оплати за навчання, решта – сплачувала від 4 до 8 крб. на рік.

До навчального плану школи входили такі предмети: навігація, будова корабля, законодавства, російська мова, надання першої медичної допомоги, суднова гігієна, Закон Божий. Навчальний рік тривав від навігації до навігації, у навігацію вихованці проходили практику, з якої мали привезти документ за підписом капітана судна. Як бачимо, зміст морської освіти скоротився, проте дозволяв отримувати морську спеціальність. В основному плавали на требаках, шхунах та дубках, іноді – матросами на пароплавах РТПіТ Дніпром і в Азово-Чорноморському басейні. Практиканти заробляли 8-16 крб. на місяць і отримували харчування (перейнято досвід морехідних класів) [227].

Окрім випускних екзаменів у своїй Бериславській школі, вихованці, які бажали отримати диплом штурмана 1-го розряду, складали екзамени державним комісіям при морехідних училищах в Херсоні, Одесі, Ростові-на-Дону та Таганрозі – містах, які стали своєрідними центрами морської освіти. У період із 1876 р. по 1902 р. морехідні навчальні заклади Берислава закінчили з отриманням звань судноводіїв 120 осіб.

У 1902 р. Бердянські морехідні класи було перетворено на трикласну морехідну школу. Цього року до неї вступило десять учнів. За клопотанням міської влади в 1904 р. на базі школи було відкрито морехідне училище малого плавання, яке працювало до 1920 р. З архівних документів вдалося

встановити прізвища начальників Бердянського морехідного училища: А. І. Губський, К. В. Андрєєв та А. Б. Гриневецький [309].

У 1901 р. класи торговельного мореплавання, відкриті в Одесі в 1898 р., були перетворені на Одеське училище торговельного мореплавання. Упродовж 1902–1903 рр. за кошти міста було побудовано триповерховий будинок (училище знаходиться в цій будівлі й до сьогодні), у лівому крилі якого мали розташовуватися викладачі, у правому – 130 учнів. Окрім навчальних класів в училищі були майстерні: слюсарно-токарна, слюсарно-механічна, ливарна, котельне та машинне відділення. На утримання училища разом із навчальним судном було виділено: з Державного казначейства – 81 927 крб. (на училище – 50 647 крб., на судно – 31 280 крб.), з місцевих джерел – 20 000 крб. Як бачимо, фінансування училища, у порівнянні з морехідними класами, збільшено в кілька разів, що підтверджує перегляд державою економічної політики з розвитку морської освіти [7].

До училища приймалися юнаки, які закінчили п'ять класів гімназії, пройшли випробувальне двомісячне плавання та медичний огляд. Статутом закладу було визначено трирічний термін навчання. З моменту відкриття навчального закладу і до 1920 р. училище очолював колезький асесор Логвин Гавришев. Відповідно до вимог Положення 1902 р., викладачами спеціальних предметів працювали лише випускники Морського кадетського корпусу або Морського інженерного училища або завідувачі у минулому морехідними класами (впродовж терміну, не меншому за п'ять років); викладачами загальноосвітніх предметів – особи, які мали право викладати у комерційних училищах або вчителі реальних училищ. З метою залучення найкращих педагогів, оплату за проведені уроки було збільшено до суми в 150 крб. за годину спеціальних предметів і до 75 крб. – загальноосвітніх [132]. Як бачимо, на державному рівні було докладено зусиль не лише для поліпшення матеріально-технічної бази закладу, а й для підвищення рівня професійності очільника та викладачів.

Училищу торгового мореплавання було передано й навчальне судно – трищогловий парусник «Великая княжна Марья Николаевна» з металевим корпусом і повним парусним озброєнням. Щороку під командуванням капітана Павла Баяна, у складі команди – трьох помічників капітана, боцмана, сімнадцяти матросів, ходили в плавання Чорним і Середземним морями 120 практикантів (іноді разом з вихованцями Херсонського училища) [412]. Загальна тривалість морської практики за курс навчання складала 12 місяців.

До переліку предметів, що вивчалися майбутніми судноводіями, входили: російська мова, словесність, іноземні мови, фізика, математика, навігація з лоцією, морехідна астрономія, пароплавна механіка, фізична географія, законодавства, суднова гігієна, комерція, товароведення, включаючи елементарні відомості з політичної економії, економіка, бухгалтерія, комерційна географія. Отже, і у цьому випадку маємо приклад наслідування змісту морської освіти, яка мала особливості, відображені таблицею.

Таблиця 2.10

Специфічні особливості розвитку освіти в імперську добу

<i>Напрямки</i>	<i>Професійна</i>	<i>Морська</i>
<i>Руські сили</i>	<ul style="list-style-type: none"> - державні інтереси - економічне зростання - розвиток науки і техніки 	<ul style="list-style-type: none"> - державні інтереси - економічне зростання - розвиток науки і техніки - безпека - особистий приклад
<i>специфічні особливості</i>	<ul style="list-style-type: none"> - географічне поширення від центру (столиці) до периферії - розширення спеціалізації у кожній галузі - ступеневість (нижчі, середні, ремісничі) - різнотипність закладів: загальні і спеціальні, курси і майстерні - гендерна рівність 	<ul style="list-style-type: none"> - географічне поширення від периферії (півдня) до центру - розширення спеціалізації підготовки за фахом та типом флоту - ступеневість (середня, вища, післядипломна) із позашкільними закладами - розгалужена база (верфі, порти, заводи) - ускладнення структури і змісту освіти - змішане фінансування (меценатство) - одностатевість

Продовження таблиці 2.10

	<ul style="list-style-type: none"> - неузгодженість і строкатість системи освіти - догматичне навчання - ускладнення структури і змісту освіти 	<ul style="list-style-type: none"> - комплексність функціонування (навчально-побутова) закладів у закритому режимі - присутність воєнної складової (у змісті навчання, режимі, через отримання звань) - дотримання традицій - виражені професійна нащадковість (з пільговим підтвердженням) - патріотичне виховання - колективне виконання завдань
Результати	<ul style="list-style-type: none"> - знання, вміння - досвід 	<ul style="list-style-type: none"> - знання, вміння - досвід

Джерело: узагальнено автором самостійно

До навчання на відкритому в училищі механічному відділенні приймалися (лише у молодший клас) юнаки – російські піддані будь-якого стану. Для вступу треба було надати свідоцтво про закінчення курсу міського училища або пройти вступні випробування. Завданням механічного відділення у статуті училища було визначено таке: «ученики должны быть так наставлены, чтобы они не гнушались начать службу с плавания в должности машинистов с тем, чтобы через 2–4 года занять должности механиков» [7]. З огляду на це, теоретичний курс механічного відділення мав тривати три роки і складатися з трьох класів, де вивчалися: Закон Божий, англійська мова, математика (алгебра, геометрія, тригонометрія, практичні розрахунки), теоретична механіка, пароплавна механіка, електрика з електротехнікою, загальні відомості з фізики та хімії, матеріалознавства, будова корабля, креслення. Практичний курс механічного відділення включав роботу в майстернях училища та плавання на парових суднах. Керівництво практичними заняттями здійснював завідувач майстернями (нова посада, на яку призначалися особи, які мали технічну освіту і працювали механіками на торгових суднах) під наглядом начальника училища. Новою була й посада наставника – викладача, який виконував обов'язки інспектора-наглядача. Знов бачимо заходи, вжиті з метою

поліпшення організації навчально-виховного процесу, які в наступному переймалися іншими МНЗ.

Вихованці механічного відділення після проходження повного теоретичного курсу складали іспити спеціальної комісії за затвердженою програмою, до змісту якої входили такі предмети: російська мова, математика, теоретична механіка, пароплавна механіка, кораблебудування – для механіків 3-го розряду; ці самі предмети у більшому обсязі та відомості з електричного освітлення – для механіків 2-го розряду [107, с. 59–60]. За погодженням із Морським міністерством вихованці Одеського училища, які мали достатній плавальний ценз, могли не складати іспити з теоретичної частини – мотиваційний прийом, покликаний сприяти підвищенню якості підготовки фахівців.

Після отримання свідоцтва вихованці в якості практикантів потрапляли на суднові заводи пароплавних товариств, де працювали впродовж одного року на будівництві й ремонті кораблів. Після цього вони складали іспит із слюсарно-механічної справи спеціальної комісії, до складу якої входили: начальник училища, завідувач майстернями, представник від Морського міністерства та від пароплавних товариств, а також представники від міського управління, купецтва і член комітету закладу.

Отже, при порівнянні з іншими морськими навчальними закладами, можна зробити висновок про особливий статус Одеського училища, який забезпечували йому рівень фінансування та державної підтримки, матеріально-технічна база та високі вимоги до управлінсько-викладацького складу.

З історичних документів встановлено, що в Миколаєві в 1902 р., відповідно до височайшого указу Миколи II 1901 р., з метою забезпечення підготовки каліфікованих працівників і спеціалістів середньої ланки місцевих суднобудівних заводів, було відкрито середнє механіко-технічне училище на чолі з інженер-механіком флоту Володимиром Углецьким (саме на базі цього навчального закладу в 1930 р. буде створено Миколаївський кораблебудівний

інститут). Училище знаходилося в спільному підпорядкуванні Міністерства торгівлі і промисловості та Міністерства народної освіти, безпосереднє керівництво здійснював попечитель Одеського навчального округу. Від початку училище орендувало один поверх будинку, згодом на виділені міською думою Миколаєва 100 тис. крб., було побудовано окремий навчальний корпус (1904 р.).

На вступ до училища було подано 38 заяв, зараховано – 17 вихованців. Приймалися юнаки віком 15–20 років усіх станів і віросповідань, які закінчили міські училища або чотири класи гімназії чи реального училища та успішно склали іспити з російської мови, математики та фізики. Як бачимо, при наявності конкурсу були застосовані вступні іспити, які надалі стали обов'язковими. Термін навчання складав чотири роки (не враховуючи навчання у підготовчому класі). До змісту навчання входили такі предмети: Закон Божий, математика (із зйомкою та нівелюванням), фізика із хімією, механічні виробництва (технологія металів і деревини), будівельна майстерність, основи пароплавної механіки, кораблебудування та сільськогосподарського машинобудування, геометричне, технічне і будівне креслення, малювання. Отже, зміст освіти суттєво вирізнявся від названих вище МНЗ. Спільним було те, що окрім теоретичної складової навчання, була й практична – дев'ять годин на тиждень вихованці проходили практику у майстернях: у підготовчому класі – у столярній, у першому – слюсарній, у другому – модельній, ковальній та ливарній майстернях, у третьому – ливарній та котельній, у четвертому класі вихованці займалися збиранням машин. Математику в училищі викладав інженер-технолог І. Водоп'янов, малювання – М. Шувалов, завідував майстернями інженер-технолог В. Ємельянов. У складі педагогів працював викладач фізики та хімії Володимир Рюмін, автор багатьох книжок і статей з електроніки та хімії, видавник журналів «Физик-любитель» (1904–1908 рр.) та «Электричество и жизнь» (1910–1918 рр.). Такі дані, на наш погляд, засвідчують високий науково-

професійний рівень педагогічного складу училища. Випускники училища отримували диплом техника суднобудівної або механічної спеціальності.

Училище утримувалося коштом надходжень з місцевих суднобудівних заводів, благодійних внесків та сплати учнями за навчання (найбідніші учні звільнялися від оплати). Як бачимо, в організації діяльності училища мали місце меценатство та виконання соціальних функцій.

Отже, на початку ХХ століття виокремилися суднобудівна спеціальність як окрема складова морської освіти, яку більшість науковців відносять до інженерно-технічної освіти. Зважаючи на схожість змісту і входження до системи морської освіти більшості об'єктів, з якими співпрацюють навчальні заклади, що готують суднобудівників, відносимо їх до системи морської освіти.

Пізніше, у червні 1903 року в Миколаєві на базі морехідних класів було відкрито двокласну морехідну школу. Майно класів: навчальні меблі (класних парт – 12, класних дошок – 2, учительських столів – 2, шаф для книг – 3, письмових столів – 1, стільців – 24), 38 морських мап, морехідні інструменти та 178 підручників, було передано школі, як і залишок суми на утримання класів. Вихованці класів закінчили курс навчання вже у морехідній школі, обов'язки начальника школи тимчасово виконував начальник морехідних класів І. Белоусов. Відповідно до затвердженого статуту, до морехідної школи стали приймати учнів із 17-ти років з освітою в обсязі початкового народного училища або церковно-парафіяльної школи, які мали досвід плавання на суднах не менше одного року (за архівними документами дотримання останньої умови виявилось достатньо складним і тому у 1903 р. у школі не було жодного учня і заняття не проводились).

У березні 1904 р. начальником морехідної школи був призначений завідувач Севастопольським морехідним класом, колезький радник Іван Скарайн, штатним викладачем – надвірний радник у відставці, кандидат фізико-математичного факультету Московського університету Дмитро Амосов, законовчителем був священник Олександр Гусев, лікарем-викладачем

– ординатор місцевого морського шпиталю – Григорій Кровопусков. Знов знаходимо підтвердження залучення спеціалістів за сумісництвом для викладання навчальних предметів. У цьому році у школі навчалося 16 учнів: 11 – у першому та 5 – у другому класі; у 1906 р. в першому класі навчалося 13 учнів, у другому – 7 (всього – 20 осіб); у 1908 р. в другому класі навчалося 11 учнів, у першому – 17 (всього 28) юнаків. За станом учні розподілялися таким чином: дворян – 2, міщан – 10, почесних громадян – 8, іншого стану – 7; за віросповіданням: православних – 22, римсько-католиків – 2, лютеран – 1, іудеїв – 2 [237]. Бачимо, що залишається встановлена раніше тенденція – у містах більшість вихованців МНЗ складали православні міщани.

У 1904 році відділ торгівельного мореплавства Головного управління торгівельного мореплавства і портів перерахував на утримання школи 570 крб., 1080 крб. склали місцеві асигнування, разом – 1650 крб. Для порівняння – на утримання школи у 1906 р. була виділена сума у 4070 крб. (значна більша, зокрема на придбання навчальних посібників). Навчання було платним: у 1906 р. – 5 крб., у 1907 р. – 10 крб., у 1908 р. – 25 крб. (суми, більші за оплату у МНЗ Херсонщини), хоча опікунський комітет в окремих випадках мав змогу звільняти учнів від оплати [692].

Як і в інших МНЗ, випускники складали сертифікаційні іспити із Закону Божого, арифметики, геометрії, тригонометрії, навігації та лоції, будови корабля, законодавства.

Із статистичних звітів бачимо, що до 1912 р. до структури системи морської освіти імперії входило: 5 підготовчих морехідних шкіл, 11 – двокласних і 6 – трикласних, 3 училища малого плавання і 6 училищ далекого плавання, училище торгового мореплавання та торгово-морехідне училище, що відтворювало її певну рівневість. Проте, як засвідчує вивчення джерельного масиву дослідження, нова система морської освіти, відразу після її проголошення піддалася критиці на сторінках морських журналів і газет. При цьому обговорювалося збільшення кількості розрядів звань судноводіїв та різнотипність навчальних закладів з позицій критики. Через

це, вже у грудні 1912 р. відбулася нарада за участю начальників портів і морехідних училищ, представників пароплавних товариств та інших зацікавлених осіб, на якій обговорювався проект перетворення морських навчальних закладів, на чотирикласні морехідні училища далекого плавання (на базі освіти в межах міського училища та шестимісячного плавального цензу), морехідні школи різних типів і курси морехідних знань для підготовки судноводіїв парусних суден. Зауважимо, що реалізації проекту завадила Перша світова війна.

Цікавим для розуміння різноплановості розвитку морської освіти вважаємо досвід Севастопольського морського кадетського корпусу, який було засновано в 1916 р. Перший набір кадетів, в одну молодшу роту, розташувався у нових флігелях, оскільки будівництво навчального корпусу, розпочате ще у 1913 р., завершено не було. У вересні розпочалися заняття, проте після Лютневої революції 1917 р. заняття було зупинено, а кадати розпущені на канікули. Після Жовтневої революції Народний комісаріат з морських справ через нестачу коштів вирішив не відновлювати заняття і не продовжувати будівництво корпусу. Із зміною влади в 1919 р., за наказом генерала Денікіна, з числа гардемаринів і кадетів Морського училища під керівництвом старшого лейтенанта Н. Машукова, було сформовано дві роти (гардемаринську і кадетську) оновленого Севастопольського кадетського корпусу (130 осіб), якій функціонував до 1920 р.

Корпус отримав у подарунок від приватних осіб бібліотеку на 3500 томів, англійська база у Новоросійську надала вихованцям обмундирування, голандки і матроські брюки; з кораблів у порту гардемарини зібрали засоби навчання – компаси з нактоузами, електричні прилади, секстанти, барометри, хронометри, психрометри, годинники, календарі й таблиці. Напівпотоплений крейсер «Пам'ять Меркурия» слугував навчальною базою і навчальним судном одночасно: тут вихованці несли вахти і проходили практику. Заняття розпочиналися о 9 ранку і продовжувалися до 14:00 (п'ять уроків на день), після чого офіцери гардемаринів навчали шикунню. Викладачами

працювали вчителі місцевих гімназій і реального училища; спеціальні морські предмети викладали капітан 1-го рангу М. Олександров (вищу математику), Кольнер (артилерію) і М. Берг (морську справу).

Теоретичні заняття велися за програмою дореволюційного морського училища і поєднувалися з практикою на шлюпах. Улітку 1920 р. гардемарини проходили плавальну практику на крейсері «Генерал Корнілов», лінкорах «Генерал Алексеев» та «Ростислав», яхті «Забава». Перед заняттям Криму більшовиками було прийнято рішення про евакуювання корпусу у складі 235 гардемаринів, 110 кадетів і 17 офіцерів-екстернів до Бізerti. Як бачимо, нагальна потреба у морських спеціалістах і бажання окремих осіб займатися такою підготовкою дозволили забезпечити морську освіту навіть у складних умовах війни.

Отже, історія імператорських кадетських корпусів завершилася в 1917 році. Розуміючи значення таких навчальних закладів для підготовки морських офіцерів, уряди Української Народної Республіки та радянської Української республіки робили спроби з їх відновлення у вигляді військових бурс.

Висновки до другого розділу

Таким чином, у розділі розкрито соціально-економічне підґрунтя (географічне положення та специфіка заселення південних територій, швидкий розвиток вільнонайманої праці й капіталістичних відносин, підтримка місцевої влади та приватних підприємців) та організаційно-педагогічні витоки морської освіти на означених землях, схарактеризовано особливості створення освітньо-професійного середовища, що включало різні установи та зв'язки між ними, висвітлено зміст і форми набуття молоддю морської освіти.

У результаті вивчення архівних документів з'ясовано, що саме в Херсоні, пізніше в Миколаєві, упродовж майже п'ятдесяти років (1783–1830 рр.) накопичувався організаційно-педагогічний досвід морських

навчальних закладів різного типу і підпорядкування, де готували спеціалістів для військового й торгового флотів. Результативність діяльності цих закладів і створила підстави для відкриття в 1834 р. базового профільного закладу – Херсонського училища торгового мореплавства, із функціонуванням якого впродовж стихійно-установчого (1830-ті роки – друга половина 1850-х років) періоду було пов'язано започаткування розгалуженої системи морської освіти. Саме в цьому закладі вперше на півдні з'являється статут, як основа внутрішньої нормативно-правової бази та освітньо-управлінського менеджменту (передбачався колегіальний орган – комітет із адміністративно-освітньо-професійним складом: 20 % державних службовців, 48 % членів місцевої влади, 9 % представників закладу, 14 % членів професійних товариств і судновласників). На кшталт столичних училищ, у складі вихованців Херсонського – були казенні учні, пансіонери та вільні відвідувачі.

Зміст морської освіти структурно складався з двох частин: теоретичної – предмети загальноосвітнього та спеціального циклів і практичної – плавання і робота в майстернях. Теоретичну базу морської освіти складали праці І. Бецкова, М. Бутовського, Ф. Веселаго, С. Макарова, М. Пирогова та ін.; нормативно-правову базу морських навчальних закладів становили «Статут народних училищ у Російській імперії» та «Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам»; організаційно-педагогічне підґрунтя утворювали: форми навчання – лекції та практичні заняття, визначені навчальним планом і відтворені у формі розкладу; методи – пояснювально-ілюстративний та репродуктивний; засоби навчання – підручники (російською та іноземними мовами), моделі суден (специфічними були повномасштабні моделі, розташовані на подвір'ї училищ), морські інструменти, атласи і карти (надані Чорноморським адміралтейством, пізніше – Гідрографічним депо та професійними спільнотами). Особливим навчальним засобом виступали навчальні судна, загін яких розпочав своє формування в названих роках.

У вказаний період було відкрито морські навчальні заклади в Миколаєві – Чорноморська штурманська рота із вдвічі більшим, ніж у Херсонському училищі, терміном навчання (вісім років), ширшим змістом освіти та посиленою навчально-технічною базою (майстерні Адміралтейства, судна Чорноморського флоту, морська обсерваторія); школа флотських юнг з річним терміном навчання для підготовки в кадети – це були воєнно-морські навчальні заклади, проте їх випускники працювали й на торгових та поштових суднах. На відміну від названих закладів, які засновувалися державою і були закритого типу, із чітко визначеним режимом і суворою дисципліною, впродовж цього періоду виникали й громадянські школи для дітей вільних матросів, які створювалися товариствами вільних матросів в Олешках та Нікополі (випускники цих закладів також ставали вільними матросами).

Причиною принципових змін в організації діяльності морських навчальних закладів упродовж першого реформаторського (друга половина 1850-х років – початок 1870-х) періоду виступила втрата Російською імперією, до складу якої входив південь України, воєнного впливу на Чорноморському басейні (унаслідок Кримської війни). На виконання височайшого указу «О преобразовании учебных заведений по части торгового мореплавания» (1867 р.) на півдні було засновано новий тип морських навчальних закладів – морехідні класи II-го та III-го розрядів (у Херсоні (1872 р.), Миколаєві (1873 р.), Бериславі (1874 р.), Нікополі (1874 р.), Феодосії (1874 р.), Керчі (1874 р.), Севастополі (1874 р.), Голій Пристані (1874 р.), Бердянську (1876 р.), Олешках (1884 р.) та класи торговельного мореплавання (Одеса, 1898 р.). Відповідно до оновленої нормативно-правової бази морської освіти – «Положения о мореходных классах» та «Правил для производства испытаний на звание шкипера и штурмана», було реформовано зміст та організацію навчання, зокрема передбачено відтворення у варіативній складовій навчального плану місцевих особливостей та кадрових можливостей закладів.

Діяльності морських навчальних закладів на цьому часовому відрізку було притаманне наступне: стійкий попит на морську освіту із незначним коливанням чисельності вихованців; поступове зростання матеріально-технічної бази класів (приміщень, бібліотек, майстерень, навчально-дидактичної бази) при досить стабільному фінансуванні, підтримці місцевої влади та професійних товариств; розширення змісту освіти зі збереженням її практичної спрямованості; збільшення складу і представництва комітету – колегіального органу управління закладами; поява педагогічної ради як органу управління освітнім процесом; залучення до навчального процесу кваліфікованих спеціалістів (на умовах погодинної оплати і меценатства) за відсутності спеціально підготовлених педагогів; мотивування здобуття морської освіти специфікою розвитку регіональної економіки і родинними традиціями (нащадковістю). Характерним при цьому було й порушення цільового комплектування морських навчальних закладів: призначені для навчання осіб, пов'язаних із морем, у класах було забагато випадкових людей, яким дипломи шкіперів і штурманів були потрібні лише заради пілґ (у першу чергу – звільнення від військової повинності).

До переваг морехідних класів, як нової форми здобуття морської освіти, віднесено диференціацію учнів за рівнем попередньої підготовки та спеціалізацією, дотримання режиму і чіткої дисципліни, встановлення вимог щодо форми одягу; до проблем – недостатній рівень фінансування, нестачу кваліфікованих викладачів та навчальних посібників, відсутність зовнішньої інспекції, недостатній рівень початкової підготовки учнів, який не дозволяв досягнути високої якості підготовки морських спеціалістів. Виявлено, що тенденції розвитку морської освіти в цей період полягали в зростанні ролі місцевих громад та окремих державних і професійних діячів в організації діяльності морехідних класів, розташуванні навчальних закладів вздовж морських акваторій (на територіях Херсонської і Таврійської губерній).

Упродовж другого реформаторського періоду (початок 1870-х років – початок 1900-х років) спостерігалася нова хвиля реформ, спричинених

прийняттям нових нормативних актів щодо підготовки спеціалістів для торгового флоту. Затвердженням «Положением о мореходных учебных заведениях Министерства финансов» було встановлено нові типи морських навчальних закладів: підготовчі морехідні школи, 3-класні та 2-класні морехідні школи, училища малого і далекого плавання, курси морехідних знань; введено більш жорсткі правила вступу з питань навчальної підготовки та плавального цензу кандидатів, включено медичну складову. Змінено зміст і розмежовано терміни навчання, збережено внутрішню диференціацію учнів, підсилено зовнішній контроль за навчально-виховним процесом. Це призвело до зростання наповнюваності морехідних навчальних закладів на 20 %, появи поняття конкурс (який з роками зростав і на початок 1913 р. складав 1,3 кандидатів на місце), започаткування вступних випробувань.

Упродовж законодавчого (початок 1900-х років – 1920 рік) періоду було розпочато формування законодавчо-правової бази морської освіти як складно структурованої частини професійної. Указом «Об изменении действующих правил о судоводителях на мореходных судах торгового флота» збільшено кількість розрядів для штурманів і шкіперів, що призвело до більш чіткої диференціації вимог до їх отримання, а отже і до змісту навчання. Положенням 1902 р. було визначено нову систему підготовки судоводіів, Положенням 1905 р. – систему підготовки судномеханіків. Відповідно до цього, було засновано нові типи навчальних закладів, в яких здійснювалася підготовка судномеханіків: училища судових механіків з чотирирічним терміном навчання, трирічних шкіл судових механіків, курси з механічної спеціальності. Залишено обов'язковою, проте змінено вигляд форми одягу курсантів і викладачів, змінено підпорядкування морських навчальних закладів (уведено галузеву приналежність); створено Навчальний комітет, який опікувався змістом морської освіти та підготовкою навчально-дидактичної бази закладів.

На підставі архівних документів констатовано, що морехідні класи в маленьких південних містечках Новоросійського краю перетворилися на

морехідні школи, у Херсоні виникло училище далекого плавання, в Одесі – училище торгового мореплавства (вибір міст був зумовлений значною концентрацією інфраструктури морської торгівлі – бірж, банків, кредитних товариств, іноземних торгових представництв і контор, майстерень і заводів, складів; наявністю широкої мережі початкових і середніх навчальних закладів, які виступали запорукою для набору учнів та викладачів). У цей період було відкрито морські навчальні заклади інших типів, зокрема середнє механіко-технічне училище в Миколаєві та реміснича школа Російського товариства пароплавства і торгівлі з підготовки механіків у Севастополі. В усіх закладах було започатковано системи навчання, схожі за структурою і основними підходами (порядок фінансування, управління, навчання і дипломування), що свідчило про першу спробу реалізації уніфікації системи морської освіти.

У результаті проведеного дослідження визначено характерні особливості становлення і розвитку морської освіти на півдні України в імперську добу, зумовлені географічним розташуванням території – наявністю двох морів (Чорного та Азовського із зручною для мореплавання (сезонного) конфігурацією) та магістральної річки Дніпро, якою забезпечувався легкий доступ до моря; ментальністю поселенців (як очільників краю та державних діячів місцевого рівня, так і представників інших соціальних станів), які власні інтереси ототожнювали з інтересами регіону і держави; активною підтримкою розвитку не лише торгівлі, а й освітньої галузі місцевою владою та приватними підприємцями (судновласниками зокрема). Специфічною особливістю розвитку морських навчальних закладів вважаємо їх просування від дуальності (воєнно-морські) до вузькоспеціалізованих – торговельного мореплавства, кораблебудування та судноремонту, спеціалістів берегового обслуговування. У змісті розділу висвітлено і внесок у створення цілісного професійно-освітнього середовища та розвиток системи морської освіти професійних і наукових товариств, таких як: «Вільні матроси», Російське товариство пароплавства і торгівлі,

Товариство сприяння російському торговому мореплавству, Морське зібрання в Миколаєві, Одеське товариство історії та старожитностей, Російське географічне товариство та Російське технічне товариство, а також морських бібліотек та музеїв.

У названому періоді виокремлено паузу 1917–1920 рр., коли на півдні України відбувалася іноземна інтервенція і Громадянська війна (коли на південних територіях неодноразово змінювалася влада), морські навчальні заклади майже не отримували державного фінансування, проте деякі з них продовжували діяти за рахунок підтримки місцевих приватних підприємців аж до закриття радянською владою, яка ліквідувала не лише зовнішні атрибути та традиції морської освіти, а й суттєво змінила її зміст та професійно-освітнє середовище. Разом із цим, у розділі наведено відомості про цікавий досвід щодо підготовки офіцерів Українського Державного Флоту – ступенева морська освіта в Севастопольському морському кадетському корпусі із продовженням у Гардемаринській школі міста Миколаїв (обидва заклади мали бути об'єднані в Морський корпус).

РОЗДІЛ 3

УНІФІКАЦІЯ СИСТЕМИ МОРСЬКОЇ ОСВІТИ

ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1920–1991 рр.)

У розділі висвітлено організаційно-педагогічне підґрунтя створення й функціонування радянських морських навчальних закладів, окреслено зміни в освітньо-професійному середовищі системи морської освіти; названо документи, які склали основу нової законодавчо-нормативної бази морської освіти, схарактеризовано особливості діяльності морських навчальних закладів нового типу; обґрунтовано закономірності й тенденції розвитку морської освіти за радянських часів. Відповідно до адміністративно-географічних кордонів Української радянської республіки, до складу південноукраїнських земель віднесено Херсонську, Миколаївську та Одеську області.

3.1. Формування радянської системи морської освіти (1920–1944 рр.)

Для розуміння сутності процесів, що відбувалися в системі морської освіти на південноукраїнських територіях у довоєнні роки (1920–1941) пошуково-уніфікаційного періоду, схарактеризуємо стисло загальну ситуацію суспільно-економічного розвитку, морської галузі зокрема. З історичних джерел відомо, що в 1919–1920 рр. на півдні України остаточно встановилася радянська влада. Це спричинило появу нових керівних органів влади (замість імперських міністерств) – Народних комісаріатів, кожний з яких управляв окремою сферою діяльності держави або окремою галуззю народного господарства. Очолював таку установу народний комісар, який входив до складу нового уряду – Ради Народних Комісарів. Після заснування СРСР у 1922 році, Рада народних комісарів та система комісаріатів виникли й у кожній республіці, українській зокрема, що входили до союзу.

З державних документів встановлено, що до 1931 р. водним транспортом (морським і річковим) опікувався Народний комісаріат шляхів сполучення, пізніше – Народний комісаріат водного транспорту, розділений у 1939 р. на окремі комісаріати морського і річкового флоту; питаннями освіти займався Народний комісаріат освіти. Одним із головних завдань останнього було «організація професійної освіти усіх типів та розрядів», для реалізації якого було утворено Головний комітет професійно-технічної освіти (Головпрофос). Уже в квітні 1920 р. було затверджено вироблені цією структурою Основні положення реформи вищої технічної школи, які торкнулися всієї вищої спеціальної освіти [63].

У 1922 р. Україна увійшла до складу створеного Радянського Союзу (Крим приєднався до союзу як окрема автономна республіка ще у 1921 р.). У цьому ж році Одеська та Миколаївська (Херсонська у минулому) губернії об'єдналися в одну – Одеську, яку в 1923 р. було поділено на округи, а в кожному з них створено окружні відділи освіти, яким підпорядковувалися й окремі навчальні заклади з професійним нахилом.

У процесі дослідження встановлено, що внаслідок революції 1917 р. було втрачено й зовнішні символи Російської імперії з форми моряків, а вже в 1920-х рр. капітани Радянського торгового флоту носили військові френчі; пізніше всі військові звання взагалі було скасовано, створено новий розподіл чинів по категоріях, який перейшов і на торговий флот.

За даними, встановленими радянськими науковцями [47], торговий флот, що залишився в результаті військових дій впродовж 1917–1920 рр. на території, захопленою радянською владою, посів останнє місце серед морських держав світу і тому весь ввіз і вивіз вантажів у 1920–1922 роках здійснювався під іноземними прапорами. За статистикою, станом на 1920 р., до складу торгового флоту входило: 14 товаро-пасажирських, 6 вантажних пароплавів, 12 буксирів і кілька десятків маленьких суден від РТПіТ; 18 пароплавів, у тому числі повернуті з Англії, Франції та далекосхідних країн, від царського «Доброфлота» і лише поодинокі кораблі від інших

кампаній. У нової держави не було коштів ні на будівництво, ні на ремонт кораблів, навіть на їх експлуатацію, тому радянський уряд прийняв рішення здавати судна в оренду іноземним державам. Гострою була проблема не лише з матеріально-технічною базою флоту – суттєво не вистачало офіцерських кадрів, більшість з яких було розстріляно або заколото багнетами.

У червні 1922 р. Рада Праці та Оборони створила в системі Наркомату шляхів сполучення державні пароплавства, серед яких було й Чорноморсько-Азовське; загальне керівництво їх діяльністю здійснювало Центральне управління Державного торгового флоту. У липні 1924 р. було створено єдину торгово-транспортну організацію – акціонерне товариство «Радянський торговий флот», яке об'єднало транспортні судна, що належали різним наркоматам, відомствам та акціонерним товариствам, у тому числі з іноземним капіталом. Цим самим було започатковано централізоване управління морським транспортом як єдиною галуззю народного господарства, до інфраструктури якої увійшли не лише судна, порти та судноремонтні заводи, а й окремі навчальні заклади.

У 1922 р. УРСР і Туреччина – країни, що межують із Чорним морем, підписали договір «Про дружбу і братерство» і тим самим офіційно визнали незалежність і суверенність країн та необхідність визначити на конференції прибережних держав питання про міжнародний статус Чорного моря та річок, що в нього впадають. Лише в 1929 р. уряд СРСР розробив першу програму будівництва флоту, задля контролю виконання якої у 1931 р. було створено Народний комітет водного транспорту – орган державного управління морським і річковим флотом, при якому відкрито Центральний заочний політехнічний інститут (прототип сучасного науково-методичного центру) водного транспорту з кількома філіями, одна з яких діяла в Одесі. У 1934 році було створено Центральне управління морського флоту, організовано вісім морських пароплавств. Як бачимо, аж до кінця 1930-х

років тривало формування морської галузі Радянського союзу, що відбилося й на системі морської освіти.

З приходом нової влади було розпочато й формування нової законодавчо-нормативної бази діяльності різних галузей, освітньої зокрема. Так, у 1919 р. було затверджено Декрет Ради Народних Комісарів (РНК) «О мерах к распространению профессионально-технических знаний», від прийняття якого розпочався відлік радянської системи професійно-технічної освіти. У березні 1920 р. на українських територіях, зокрема південних, було затверджено радянську систему освіти, яка діяла з різними доповненнями десять наступних років. Запропонована Нарком освіти УРСР Г.Гринько, вона мала будуватися за трудовим принципом, а за змістом – створювати єдину систему професійної освіти; її головним завданням визнавалося необхідність підготовки кваліфікованих робітників для потреб відбудови господарства (офіцерів для флоту мали готувати воєнно-морські навчальні заклади) [147, с. 32]. За освітнім планом 1920-го року професійна школа виступала продовженням семирічки так званого «соцвиху» і визнавалася єдиною формою освіти підлітків та юнацтва, що мала базуватися на «синтезі спеціальної й загальної освіти» [148, с. 16]. Отже, у радянських професійних навчальних закладах, як і в імперських, обов'язковим було визнано поєднання в змісті професійної освіти, морської зокрема, загальноосвітнього та спеціального компонентів. Разом із цим, значно було скорочено кількість гуманітарних предметів.

У травні 1920 р. було прийнято спільне рішення Народних комісаріатів освіти України та Росії «Про єдність освітньої політики», відповідно до якого в Україні інститут і технікум стали визнаватися рівноправними вищими навчальними закладами лише з тією різницею, що технікум випускав вузьких спеціалістів, а інститут – висококваліфікованих спеціалістів-практиків (в обох випадках – активних громадян, свідомих творців соціалістичного суспільства) [556]. У цьому ж році на Першій і Другій загальноукраїнських нарадах із питань освіти було затверджено радянські моделі освіти, які

кардинально змінили підходи до підготовки кваліфікованих робітників, морських спеціальностей зокрема.

Історіографічний огляд джерел із проблеми свідчить, що питанням виникнення і функціонування технікумів, як вищих навчальних закладів, приділяли увагу сучасні історики та історики педагогіки А. Булгаков, А. Веселов, Я. Звігальський, О. Кисельов, Н. Кузьмін, В. Липинський, І. Лікарчук та ін. [67; 93; 204; 286; 324; 336; 342] та ін. У працях названих та інших авторів наголошувалося, що технікуми і галузеві інститути були покликані готувати кадри вузької спеціалізації, при цьому, відповідно до Декрету РНК України «Про вступ до вищої школи», для вступу в останні не вимагалися ніякі дипломи та посвідчення, окрім посвідчення особи та віку (як за імперських часів). Тобто до вищих навчальних закладів приймалися особи незалежно від статі, що досягли 16-ти років.

У листопаді 1922 р. було прийнято «Кодекс законів про народну освіту в УРСР» – перший законодавчий документ, який залишався основним упродовж перших тридцяти років радянської влади. У четвертій книзі названого Кодексу «Професійна і спеціально-наукова освіта» було викладено завдання, описано систему і зазначено такі типи закладів професійної освіти, як: курси, профшколи, технікуми, інститути, школи робітничої молоді, вечірні робітничі технікуми, робітничі факультети, і вказано, що «професійна освіта юнацтва й молоді до 17-ти років включно оголошується загальною, обов'язковою, безкоштовною і сумісною для обох статей» [50]. За Кодексом законів про народну освіту технікум на законодавчому рівні було віднесено до вищої школи, яка мала готувати робітників вищої кваліфікації (інженерів-практиків) певної вузької галузі народного господарства.

З історичних документів встановлено, що в 1922 році в Харкові (на той час столиці УРСР) відбулася нарада українських наукових діячів, на якій було розглянуто і питання про придбання та виробництво науково-технічних приладів, морських інструментів зокрема, про організацію нових науково-технічних установ та науково-технічне видавництво та про співпрацю в

галузі професійної освіти. У результаті було прийнято документ, який забороняв купувати іноземну літературу без дозволу спеціального комітету при Наркомосі, що негативно вплинуло на науково-дидактичне забезпечення [458, с. 6] різних навчальних закладів, морських зокрема.

Вивчення освітянських документів надає підстави для висновку, що до 1923 р. Наркомос України не мав визначеного плану організації діяльності навчальних закладів – було проголошено принцип творчості, що давало можливість вільно вибирати зміст і методи навчання, тому вже до кінця 1920-х років в Україні спостерігалася поява нових типів навчальних закладів та диференціація існуючих. Для вирішення фінансових ускладнень в організації діяльності системи освіти, радянський уряд у 1923 р. увів оплату за навчання в усіх навчальних закладах (попередньо відмінену у 1919 р. і збережену до 1927 р.). Разом із цим непопулярним кроком, у 1925/26 н. р. було прийнято рішення про відміну погодинної оплати праці викладачів і введення штатної системи [458, с. 277], коли кожний співробітник ставав членом одного педагогічного колективу, виконував усі види навчальної діяльності і відповідав за свою діяльність.

Низкою документів – «Положенням про професійно-технічні школи» (1926 р.), Постановами «Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти» (1929 р.), «О реорганизации вузов, техникумов и рабфаков» (1930 р.) та про підготовку викладачів (1931 р.) було оголошено про уніфікацію середньої спеціальної та вищої освіти по всій країні та про повернення лекційно-практичної системи навчання (замість нового лабораторно бригадного методу). Саме в цих документах з'являється поняття «професійно-технічна освіта», під якою розуміється «форма професійної освіти, яка ґрунтується на поєднанні продуктивної праці з навчанням і підвищенням кваліфікації молоді та дорослих працівників [148, с. 74]. Тепер професійна школа не лише готує професійні кадри, а й забезпечує підготовку до вступу у вищу школу, тобто фахівців вищої кваліфікації мають готувати лише інститути, а середньої – технікуми за галузевим принципом (при цьому

термін навчання було подовжено з двох до трьох або навіть чотирьох років, як було в імперську добу).

Перша схема професійної освіти в СРСР передбачала такі спеціалізації: сільськогосподарську, індустріально-технічну, соціально-економічну (торговельно-промисловою) і медичну; згодом додалися мистецька та педагогічна, ще пізніше – будівельна і транспортна [147, с. 71]. Усі вони були передані в підпорядкування до відповідних наркоматів та відомств (передбачалося галузеве управління), а Наркомат освіти при цьому опікувався лише програмно-методичним керівництвом навчального процесу.

У процесі дослідження з'ясовано, що навчальні заклади системи професійної освіти знаходилися в кращих умовах за інші заклади, оскільки були забезпечені приміщеннями через те, що більшість із них залишилася «у спадок» від царської влади, проте більшість предметних кабінетів і лабораторій було знищено або пограбовано.

Отже, на початку 1930-х років у системі професійної освіти, окрім діапазону спеціалізацій, сформувалася й освітня вертикаль і виокремилися такі основні типи навчальних закладів, в яких готували інженерно-технічний персонал: робітничі школи, технікуми, політехнічні інститути, галузеві ВНЗ (у роки першої п'ятирічки існували й промислові академії). До цього моменту було прийнято нову нормативно-правову базу, що регулювала діяльність цих закладів, визначено зміст і пріоритети навчання.

Підготовку кадрів для морського флоту здійснювали навчальні заклади транспортної галузі: училища, мережа морських технікумів і шкіл, де навчалося 72 % осіб віком 16–19 років, 74 % з яких – українці за походженням; до особливостей учнівського складу названих закладів слід віднести й переважання службовців та «інших» (для закладів південних територій у цій категорії були козаки та діти вільних матросів) на відміну робітників і селян, які домінували в закладах решти профілів [147, с. 77]. На наш погляд, це обумовлено двома причинами: географією місця проживання

(наявність на півдні двох морів і магістральних річок) та дотриманням традицій родинно-професійного наслідування.

Незважаючи на зростання кількості кваліфікованих робітників та інженерів, радянська система підготовки морських спеціалістів, разом із усією професійно-технічною, зазнавала критики. Так, на шпальтах радянської газети «Днепровский Водник» неодноразово обговорювалася необхідність належної професійної морської освіти. Ще на початку 1923 р. акцентувалася потреба збільшення кількості професійних технікумів, які б випускали підготовлених фахівців, проте вже через 10 років стосовно фабрично-заводських училищ автори газети висловлювалися за їхнє злиття в Києві (місті, в яке планувалося перенесення столиці УРСР) і зменшення загальної кількості цих закладів. Зокрема стверджувалося, що в таких навчальних закладах «дезорганізованість носила сталі форми», «планування учбової роботи було в поганому стані», «виробнавчання йшло безпланово» [147, с. 96]. При цьому радянська преса не обговорювала зміст освіти, а робила акцент на інших проблемах: житлових умовах – наявності гуртожитків та вільних місць у них, належному функціонуванні студентських їдальнь і т. ін.

У 1933 р., зокрема через низьку якість навчання, статус технікумів було знижено до рівня середніх спеціальних навчальних закладів і видано вказівку на їх укомплектування на 85 % робітниками та селянами. Це суттєво змінило контингент морських навчальних закладів, оскільки на півдні в них навчалися діти вільних лоцманів, козаків, рибалок (які на цей момент працювали у приватних артілях); таке рішення позбавило їх можливості здобувати морську освіту. З цього часу в більшості технікумів навчання розпочиналося 1 жовтня і закінчувалося 1 червня, тобто навчальний рік тривав 195 днів (тепер розрахунки зазначали на дні, а не на місяці). У порівнянні з імперським період, термін навчання було збільшено. З'ясовано й зміни в розподілі навчального часу: тепер більшість – 75–80 % відводилася фаховим предметам, решта – загальноосвітнім.

У контексті зазначеної історико-освітньої хронології розглянемо становлення і розвиток окремих навчальних закладів півдня України, в яких здійснювалася підготовка спеціалістів для торгового флоту.

З архівних документів встановлено, що в серпні 1920 р., відповідно до нових освітніх реформ, започаткованих радянською владою, Херсонське училище далекого плавання було ліквідовано, а на його базі у вересні цього ж року створено Технікум водного транспорту. Начальником технікуму залишився начальник училища О. В. Калюжний. До структури управління закладом було введено господарчий комітет та шкільну раду – колегіальні органи радянського зразка (насправді вони перейняли повноваження опікунського комітету та педагогічної ради імперських морських класів). З листопада 1920 р. наказом народного комісара освіти УРСР навчальні заклади водного транспорту були переведені до підпорядкування Народного комісаріату водного транспорту УРСР, а Херсонський технікум – у підпорядкування до навчального відділу Чорномортрану. Відповідно до розпорядження Ценкультрана СРСР, у січні 1922 р. Херсонський технікум водного транспорту було перетворено на морську профшколу, яка у своєму складі мала одне відділення судноводіїв.

У липні 1922 р. вийшло розпорядження управління підготовки агентів транспорту Наркомату шляхів сполучення про закриття морських шкіл на півдні країни з перетворенням їх на нові структури в системі морської освіти. Згідно з цією вказівкою, Херсонську морську профшколу було перетворено на робітничий технікум. У грудні 1922 р., відповідно до постанови Совнаркома УРСР та указу Херсонського виконкому, було визначено повну та скорочену назву закладу: Херсонський робітничий технікум водного транспорту (Робтехнікум Водтрансу). За роки всіх цих реформувань до Херсонського морського навчального закладу стали приймати осіб різного віку і тому стала досить поширеною різниця у віці учнів; перевагу при вступі отримали діти робітників і селян. Незважаючи на всі зміни, заклад

продовжував готувати спеціалістів для флоту, про що свідчать біографії його випускників названих років (Додаток Г).

У серпні 1922 р. розпочався прийом учнів до Херсонського робітничого технікуму водного транспорту. Термін навчання складав три роки, навчальний рік складався з двох семестрів і навчального плавання. Навчальний план містив два блоки: загальноосвітній, до якого входили арифметика, алгебра, геометрія, плоска тригонометрія, теоретична механіка, матеріалознавство з основами хімії, фізика, історія культури, соціологія, географія, природознавство, російська та англійська мови, графічна грамота; і спеціальний, який включав навігацію, лоцію, морехідну астрономію, морську практику, пароплавну механіку, метеорологію, океанографію, будову і теорію корабля, двигуни внутрішнього згоряння, суднову електротехніку, суднову і вантажну звітність, морську океанологію та географію, товарознавство, професійну гігієну. Як бачимо, більшість предметів у змісті морської освіти було успадковано з імперського періоду (за виключенням історії культури та соціології), суттєву різницю склала політграмота, уведена трохи згодом за наказом державних керівних органів.

Для Херсонського технікуму було затверджено штат на 26 одиниць, серед яких було передбачено посади начальника та його помічника, діловода, доглядача будівлі, рахівника, лікаря, лаборанта навчальних кабінетів, бібліотекаря, секретаря педради, а також 14 викладачів і 3 технічних працівників. Для колегіального управління закладом було створено Раду технікуму, до складу якої увійшли всі викладачі, представники від Районного комітету водного транспорту, повітового виконкому та учнівського колективу. Цей новий орган, на кшталт опікунського комітету, поєднував представників державних структур, професійних установ та учнівства. Як бачимо, збережено колегіальне вирішення організаційно-педагогічних питань у поєднанні з персональною відповідальністю.

Перший випуск технікуму, який відбувся в 1923 р., нараховував 32 особи: 5 штурманів далекого і 27 – малого плавання. Випускники склали

екзамени з трьох предметів: астрономії, навігації та девіації компасів і намагалися влаштуватися на роботу до Державного Чорноморсько-Азовського пароплавства. У 1924–1925 н. р. в Херсонському технікумі навчалось вже 80 осіб, а на утримання закладу втрачалось 14 400 крб. на рік; у наступному навчальному році кількість учнів збільшилася до 113 осіб, з яких – 88 було на відділенні судноводіїв (підготовка штурманів далекого плавання) та 25 – на, відкритому минулого року, судномеханічному (підготовка судномеханіків II-го розряду для каботажного плавання) відділенні. Навчання було лише теоретичним, загальна літня практика не проводилася – не було бази. Ситуація змінилася в 1926 р., коли над закладом шефство узяв Херсонський торговельний порт – саме у цьому році 15 випускників технікуму були направлені на вітрильник «Товариш» (навчальне судно Одеського морського навчального закладу) для здійснення першого закордонного рейсу судна до Аргентини.

З 1926 р. для матросів, кочегарів та судових машиністів було відкрито короткострокові курси підвищення кваліфікації осіб робітничих морських професій, з 1927 р. розпочато підготовку судномеханіків III-го розряду для далекого плавання. Це призвело до зростання загальної кількості учнів: у 1926 р. – до 148 осіб, у 1927 р. – до 158, у 1928 р. – до 209, у 1929 р. – до 211 [629].

Таким чином, із другої половини 1920-х років, з названої освітньо-виробничої зв'язки розпочалося формування нового професійно-освітнього середовища морської освіти, вертикального і горизонтального розгалуження системи морської освіти.

Згідно з новим радянським законодавством, із 1925 р. всі посади на водному транспорті мали посідати спеціалісти відповідно до отриманої кваліфікації, зазначеної в дипломі. Через це виникло питання про зміну назви Херсонського робітничого технікуму; цього вимагали й перетворення, що відбулися в діапазоні підготовки морських спеціалістів останніх трьох років. Із 1929 р. Херсонський технікум водного транспорту перестав бути

робітничим, що зняло всі непорозуміння, а заодно й квоту – 85% учнів робітничого походження.

Із 1929–1930 н. р. технікум перейшов на нову форму навчання: двома потоками в літній та зимовий періоди – це призвело до збільшення обсягу вихованців та зменшення вдвічі терміну навчання. Потоки почергово знаходилися на морській практиці, після чого приступали до теоретичних занять. На початку 1930-х років відбулося збільшення площі навчального закладу за рахунок спорудження гуртожитку (чотирьох поверхової будівлі) та відкриття їдальні. Із 1930 р. відбулося розширення й навчального плану – додалося вивчення військової справи та заняття з авіаційно-хімічної оборони; ще одна новина цього року – вступ 12 дівчат на відділення судноводіїв (з яких дійшло до випуску лише 2 особи).

Відомостей про особливості й буденності навчального процесу Херсонського технікуму в 1930-ті роки знайдено обмаль, наприклад прізвища його очільників: 1932–1935 рр. – Бієвченко О. І., 1935–1941 рр. – Таратунін Сергій Акимович (парторг – Пастух Георгій Омелянович). Більшість архівних документів були або засекречені у 1936–1939 роках (через численні репресії, жертвами яких стали й очільники та викладачі закладу) або втрачені під час Другої світової війни. За фотографіями того часу можна встановити надпис напроти вхідної двері до училища – золотими буквами «Херсонское морское заведение. Основано в 1834 году», яке на наш погляд, відтворювало прагнення працівників закладу зберегти багаторічні традиції морської освіти.

У процесі дослідження знайдено відомості про конкурсну ситуацію в 1940 році – 10 осіб на місце та перелік вступних іспитів (знов запроваджених): рідна мова, математика, географія, історія та Конституція СРСР (прийнята у 1936 р.). Відомо, що в той рік держава формою не забезпечувала – вихованці самі мали її придбати або пошити. Із спогадів випускників дізнаємося, що влітку цього року проводилися військові ігри, спортивні змагання, походи на шлюпках, практика на барку «Товариш» – два сезони по три місяці кожний.

Як бачимо, майже за два десятиліття існування Херсонського морського навчального закладу часів радянської влади відбулися суттєві зміни в організації та змісті підготовки морських спеціалістів, а саме: відкрито другу спеціальність – судномеханічну, збільшено кількість і склад (зокрема гендерний) учнів, розширено склад колегіального органу управління закладом, вирішено комплекс побутових проблем.

На кшталт Херсонського училища далекого плавання, у 1920 р. Одеське училище торгового мореплавання було перетворено на технікум водних шляхів сполучення, який у 1931 р. отримав назву «Одеський морський технікум». Відтепер заклад готував не лише судноводіїв та судномеханіків, а й техніків-судноремонтників, техніків-експлуатаційників, техніків-механіків з механізації портів та радіотехніків. У складі технікуму працювали вечірнє та заочне відділення. Із статистичних звітів установлено, що до 1941 р. цей заклад підготував 1650 спеціалістів для флоту. Як бачимо, кількість спеціальностей була більшою за Херсонський технікум, як і кількість структурних підрозділів.

Оскільки технікуми були уніфікованими навчальними закладами, вважаємо недоцільним наводити детальні відомості про його функціонування до 1944 р. Зазначимо лише два факти: у 1924 р. радянський уряд для Одеського технікуму придбав барк-парусник «Лауристон», який під назвою «Товариш» до 1941 р. був навчальним судном закладу; більшу частину обладнання технікуму, бібліотеку з відділом раритетних видань (вік деяких екземплярів складав понад двісті років) та навчальні майстерні вдалося зберегти (зокрема через діяльність навчального закладу упродовж 1917–1920 рр., відкритому румунами в навчальному корпусі технікуму). Саме цією базою й вирізнявся Одеський технікум водних шляхів сполучення.

З архівних документів встановлено, що станом на 1919 р. в Олешківській морехідній школі залишилося біля 100 учнів. У 1919 р. було здійснено спробу рішенням педради (оскільки зв'язка з центром радянської влади на той час не існувало) реорганізувати двокласну школу в трикласну,

яка не вдалася. У 1922 р., у зв'язку зі смертю директора школи Д. С. Китаєва, очільником Олешківської трикласної морехідної профшколи став викладач школи Ергардт Йоган Йоганнович (Іван Іванович) – випускник Ризького морехідного училища далекого плавання.

За 1921 рік школа не підготувала жодного випускника, у 1922 р. випуск морської профшколи склав 8 осіб, тому було прийнято рішення про її ліквідацію. У жовтні 1922 р. було створено Раду Дніпровських навчальних закладів, до якої увійшли представники Херсонського технікуму, Олешківської та Голопристанської морехідних шкіл. Рада підготувала доповідну записку центральним органам, в якій було описано проблеми організації діяльності названих навчальних закладів. В обласному архіві зберіглася доповідна записка контролюючого стан діяльності морехідних шкіл: «Заняття в Голой Пристані не проводяться по случаю резки учащимися камыша для нужд школы. Из классного журнала выяснился следующий состав учащихся: в I классе – 18, во II – 8, в III – 5; всего 31, из них членов Водтрана 23. В Алешковской школе: в I классе – 10, II – 8, III – 5, все они – местные жители из пролетарских семей [489]. Программа занятий по специальности и общим предметам будет закончена в марте и не позже середины апреля можно будет начинать выпуск как штурманов дальнего, так и малого плавания, всего к выпуску готовится на дальнее плавание 5 и малое 8, в прошедший год Голопристанская школа выпустила 10 штурманов дальнего и 11 малого плавания, которые в настоящее время, по сведениям мореходки, состоят на службе по своей специальности в Севастопольском порту, Батуме, Одессе».

Після цього було змінено підпорядкування закладів, проте морехідні школи від закриття це не спасло. У 1923 році надійшов циркуляр, у якому значилося: «Чтоб разгрузить себя от непосильных расходов по содержанию 3-х мортехникумов, постановляет свернуть Алешковский и Голопристанский мортехникумы, оставив в Херсоне Рабтехникум с 2-мя отделениями судоводительским и механическим...» [680, с. 239]. Отже, постановою

Управління підготовкою агентів транспорту, Олешківська та Голопристанська морехідні школи було ліквідовано. Учні і викладачів було переведено до Таганрозького і Херсонського технікумів водного транспорту. До Херсонського технікуму викладачами перейшли працювати колишні начальники – Айрапет Тер-Дженянц та Іван Ергард, який згодом очолив Херсонський технікум (1926–1932 роки, пізніше засуджений за політичні переконання). Підготовка судноводіїв у Голій Пристані та Олешках відтепер здійснювалася на вечірніх професійно-технічних курсах Водтрана, які працювали в приміщеннях закритих шкіл. У процесі дослідження встановлено, що через низьку ефективність були закриті й морехідні школи у Бердянську та Керчі.

Разом із цим, потреби народного господарства СРСР, спричинені бурхливим розвитком перевезень і торгівлі, водними (річковим і морським) шляхами зокрема (більшість із яких територіально знаходилася на півдні країни), потребували більшої кількості підготовлених спеціалістів. У січні 1930 р. на конференції Народного комісаріату шляхів сполучень УРСР було прийнято рішення про відкриття в Одесі спеціалізованого вищого навчального закладу для підготовки інженерів водного транспорту. До ініціативної групи з його створення увійшли: голова Центрального управління кадрами Народного комісаріату шляхів сполучення УРСР, керівництво партійного комітету профспілки водників, директор та завідувач відділень суднокорпусного факультету Одеського політехнічного інституту (створений у 1918 р.) та ін.

При відкритті Одеський інститут водного транспорту в своєму складі мав три факультети: судномеханічний, гідротехнічний та експлуатаційний. У квітні 1930 р. в пресі було надрукованого оголошення про набір студентів, навчання планувалося розпочати 15 травня, проте постанова РНК УРСР про заснування закладу вийшла лише у червні цього року. Заклад розташувався в триповерховій дореволюційній будівлі Інституту благородних дівчат, збудованої ще в 1859 р. Студенти відповідних факультетів зі складу

Одеського політеху були переведені до інституту, а до знов відкритих наприкінці 1930 року економічного та кораблебудівного факультетів було набрано нових бажаючих навчатися. Таким чином, станом на кінець 1930 р. інститут нараховував 160 студентів і підпорядковувався НКШС УРСР.

Першим директором інституту було призначено Василя Дишканта – одного із деканів Одеського політеху; у період 1932–1936 рр. інститут очолював Михайло Демідов, який суттєво збагатив навчально-дидактичну базу закладу – впродовж двох років було відкрито дослідницький басейн, створено хімічну, електротехнічну, рентгеноскопічну, гідравлічну, тепло-технічну лабораторії та лабораторію зварювання (обидва директори в 1937 р. були репресовані за брехливими звинуваченнями). Це була одна з перших спроб створити один з провідних морських навчальних закладів при підтримці держави та місцевої влади. Вибір міста при цьому, як і в імперську добу, визначався його соціально-економічним положенням та наявною інфраструктурою.

Розвиток економіки країни, з урахуванням особливостей географічного розташування південного регіону, потребував підготовки морських спеціалістів й для вилову риби. З огляду на це, у 1932 р. у Києві було відкрито морський рибпромисловий технікум, який у цьому ж році, з урахуванням економіко-географічної доцільності, було переведено до Херсона. Першим директором технікуму був призначений Василь Мовчан, якого у 1933 році змінив Михайло Золотарьов, а перед війною, у 1941 р., технікум очолив Вадим Синицін. У серпні 1941 року технікум було евакуйовано до Дагестану (місто Махачкала), де учні окрім навчання займались промислом риби на Каспії, і повернуто заклад до міста у 1944 р.

У Херсонському архіві знайдено окремі відомості про функціонування в Херсоні ще одного морського навчального закладу – школи учнівства на водному транспорті, відкриття якої за наказом Нижньо-Дніпровського лінійного відділу Південного округу шляхів сполучення відбулося 17 січня 1923 року. До першого класу було прийнято 46 осіб, до другого – 8 осіб, які

працювали на виробництві, у майстернях державного пароплавства та управління порту. У 1924 році було прийнято 30 осіб до класу юнг та 33 особи до класу судномеханічної спеціальності. У школі здійснювалася підготовка за спеціальностями: суднові машиністи та корпусники-котельники. У 1926 р. школу учнівства, відповідно до загальносоюзної уніфікації, перейменовано на школу фабрично-заводського навчання, розширено її навчально-технічну базу – створено кабінети: фізичний, креслярський, механічний, суспільствознавства і такелажна майстерня. У 1926–1927 н. р. школа мала вже 96 учнів у чотирьох класах і дванадцять педагогів. Указом Президіуму Верховної Ради СРСР у жовтні 1940 р. вона була реорганізована у ремісниче училище Миколаївського обласного управління Трудових резервів, в якому здійснювалася підготовка спеціалістів, пов'язаних із обслуговуванням водного транспорту: електрогазозварників, корпусників, токарів, столярів, мотористів-рульових, мотористів-матросів I-го класу, електрорадіомонтажників судна, кухарів судових, бортпровідників, офіціантів-бортпровідників та ін. Як бачимо, кількість рівнів, як і кількість спеціальностей морської освіти, продовжує зростати.

За свідченням архівних документів, більшість суден Радянського флоту у перші роки війни опинилися на території Німеччини, там вони були заарештовані й затримані у ворожих портах. Увесь торговий флот, що залишився, із початком війни (1941) був мобілізований і перейшов у підпорядкування до Воєнно-морського флоту. Усі вихованці, більшість викладачів і випускників минулих років усіх морських навчальних закладів півдня України були призвані до лав ВМФ. Із числа кораблів Азово-Чорноморського пароплавства було сформовано Азовську флотилію, яка увійшла до складу Чорноморського флоту. Окрім бойових дій найбільших масштабів сягнули морські евакуаційні перевезення з Одеси, Херсона, Миколаєва до інших портів Чорного і Азовського морів. Судна перевозили людей, вантажі (обладнання, військову техніку, зброю), а також брали участь

у військових операціях. Як засвідчують архівні матеріали, випускники невійськових морських навчальних закладів виявилися не лише фахівцями, професіоналізм яких неодноразово підтверджувався при виконанні під час війни завдань різного змісту і ступеня важкості, а й свідомими громадянами та патріотами.

Отже, підсумовуючи історико-педагогічні події 1920–1944 рр., слід зазначити, що радянська влада продовжувала підготовку фахівців для торгового флоту в знову створених навчальних закладах нового типу, використовуючи вцілілу матеріально-технічну базу, що залишилася від закладів імперської доби. При цьому було збережено основні підходи до формування змісту морської освіти (із додаванням радянських предметів суспільно-політичного змісту), частково відновлено інструментальну базу (засоби навчання) закладів, запроваджено штатну систему комплектування колективів закладів, включено вихованців до колегіального органу управління МНЗ. Оскільки більшість морських навчальних закладів у роки Другої світової війни знаходилися в евакуації, де вони здійснювали підготовку фахівців для воєнно-морського флоту, період 1941–1944 років у нашому дослідженні виокремлено як паузу в діяльності морської невійськової освіти.

3.2. Особливості функціонування морських навчальних закладів у 1944–1991 рр.

Відповідно до розробленої періодизації, часовий проміжок 1944–1991 роки охоплює два субперіоди: післявоєнного відновлення (1944–1959) та галузево-професійного гігантизму (1959–1991). Схарактеризуємо основні історико-педагогічні події, які відбувалися в морській освіті (матеріально-технічній частині, управлінні, нормативно-правовому та організаційно-педагогічному підґрунті діяльності МНЗ) упродовж означених років.

Стисло окреслимо потреби морської галузі повоєнних років. З архівних матеріалів встановлено, що за роки Другої світової війни торговий флот СРСР втратив 380 суден (було затоплено або захоплено ворогом), що склало більше половини всього торгфлоту країни. Суднобудівний і судноремонтний заводи, розташовані на півдні крани, як і споруди в морських портах, у війну також було знищено. Через це основним завданням повоєнних років було відновлення транспортної мережі та матеріальної бази Чорноморського флоту, торгового зокрема; нагальною була і необхідність очищення від мін значних акваторій Чорного й Азовського морів. Отже, тралення водних басейнів, відбудова суднобудівних та судноремонтних заводів і портів, будівництво і ремонт кораблів, налагодження транспортно-пасажирських перевезень – все це потребувало підготовлених кадрів.

Важливим в адміністративному, виробничо-промисловому та освітньо-культурному аспектах став 1944 рік. Саме в цьому році було звільнено південні території й офіційно оголошено про створення Херсонської області в складі 18 районів, трьох міст обласного і п'яти міст районного підпорядкування. У квітні цього року в усіх обласних центрах півдня було створено нові управлінські органи – обласні управління професійно-технічної освіти Міністерства народної освіти УРСР. У 1945 р. було прийнято рішення про облаштування в Херсоні суднобудівельної верфі для випуску великотоннажних суден і суховантажів. Було розроблено проект, якому не існувало аналогів у світовій практиці кораблебудування з урахуванням спеціалізації верфі та її географічного розташування. Одночасно із цим було прийнято рішення про відкриття судномеханічного технікуму для підготовки спеціалістів для нової верфі.

У жовтні 1946 р. було створено Міністерство морського флоту СРСР, головним завданням якого на той час стало відновлення флоту і портового господарства, судноремонтних баз та суднобудівних заводів; цією установою було прийнято рішення й про повну реорганізацію морських навчальних закладів. Окрім відкриття вищих морських училищ, планувалося заснування

різних морських науково-дослідних інститутів і проектно-конструкторських бюро. Отже, радянська влада в повоєнні роки запровадила систему галузевого управління, схожу за організацією з імперською. У 1948 р. було виокремлено річковий транспорт, відбулася передача до відома союзних республік, України зокрема, та окремих обласних виконавчих комітетів малих річок, великих притоків магістральних водних шляхів, окремих озер та водосховищ локального використання, а також дрібно вагового флоту, пристаней та портових гідротехнічних споруд. Усе це збільшило можливості для використання водного транспорту задля розвитку економіки регіону.

У процесі дослідження встановлено, що по закінченню Другої світової війни структури Морського флоту та Воєнно-морського флоту СРСР були фактично ідентичні. У 1953–1954 рр. було здійснено укрупнення морських пароплавств – на Чорному морі, як на Балтиці і Далекому Сході, залишилося по одному морському пароплавству, до складу яких увійшли морські порти та судноремонтні заводи. До початку 1970-х років морський торговий флот нараховував 17 пароплавств, які без особливих змін існували впродовж двох наступних десятиліть – аж до розпаду СРСР; морський транспорт став головним видом транспорту у зовнішньоторгових перевезеннях країни.

Отже, виконання специфічних завдань із повоєнного відновлення морської галузі та її подальший розвиток потребували значної кількості морських спеціалістів різних спеціальностей. Їх підготовку мали здійснювати морські навчальні заклади різного рівня та спеціалізації.

У 1944 р. вийшла Постанова Державного комітету оборони «Про заходи з підготовки командних кадрів морського флоту», яка проголошувала про створення в СРСР на базі морських технікумів, які діяли до війни, вищих інженерних морських училищ та морехідних режимних училищ закритого типу. У цих закладах мала здійснюватися підготовка кваліфікованих спеціалістів для торгового і воєнного флотів та портів (берегового обслуговування) – судноводіїв, інженерів і техніків, які б відповідали вимогам сучасної техніки судноводіння та управління складними судновими

і портовими механізмами. Відтепер вищі морехідні училища готували штурманів далекого плавання, інженерів-судномеханіків, інженерів-електромеханіків та радіоінженерів; морехідні училища здійснювали підготовку штурманів малого плавання, техніків-судномеханіків з експлуатації парових машин, турбін та двигунів внутрішнього згоряння, техніків-електромеханіків, електротехніків, техніків-механізаторів, техніків-суднобудівників, техніків-експлуатаційників, техніків-механіків, гідротехніків і техніків морських шляхів. Таким чином, цією постановою запроваджувалася розгалужена різнорівнева система морської освіти.

У червні цього року вийшло два відповідних накази Наркому морського флоту СРСР: «Про реорганізацію морських технікумів у вищі морехідні та морехідні училища» та «Про реорганізацію Одеського і Херсонського морехідних технікумів у морехідні училища, організацію Одеського вищого морехідного училища та шкіл юнг у м. Херсоні та Одесі», якими затверджувалися спеціалізації новостворених училищ, призначалися начальники, зазначалася наповнюваність шкіл юнг (кожна на 500 учнів) як середньо-підготовчої ланки морської освіти, вказувалося на необхідність належної підготовки матеріально-технічної бази (виконання ремонтних робіт будівель приміщень, забезпечення умов для навчання та харчування вихованців), визначалися механізми фінансування закладів. Цим документом було призначено й виконуючих обов'язки начальників Одеського вищого морехідного училища – Володимира Кравчука, Херсонського морехідного училища – Володимира Литвака.

Це була перша спроба в одному регіоні – південному – створити різнорівневу структуру системи морської освіти (розподілену географічно в межах Чорноморського узбережжя), яка мала забезпечувати підготовку спеціалістів із технічною та інженерною освітою для експлуатації торгового флоту (з урахуванням обслуговування портів). Схарактеризуємо зміст діяльності названих провідних морських навчальних закладів детальніше.

За свідченням архівних документів, перший прийом до двох відділень Херсонського морехідного училища – судноводійного та судноремонтного, відбувся одразу після повернення закладу з евакуації – у серпні 1944 р. Оскільки будівлю училища було зруйновано, теоретичні заняття тимчасово проводилися в міській ЗОШ (без обладнаних лабораторій), жили курсанти там само – спали на матрацах у спортзалі, харчувалися в шкільній їдальні, практичні заняття, окрім школи, проводилися в міському яхт-клубі. Саме в цьому році вперше було піднято прапор училища перед початком занять – здійснено ритуал, який надалі став традиційним не лише для цього закладу (як бачимо, Херсон вже вкотре стає започатківцем традицій у морській освіті).

У повоєнні роки значний вплив на темпи відновлення закладу мали його очільники. Наприклад, Мельцер Леонід Зіновійович капітан-лейтенант, який до війни закінчив Одеський інститут інженерів водного транспорту. З метою характеристики його професійно-особистісних якостей наведемо такі відомості: в 1945–1950 роки Л. Мельцер працював заступником начальника вищого морехідного училища з навчально-наукової роботи у м. Владивосток; з 1950 р. – доцентом Одеського технологічного інституту харчової та холодильної промисловості, пізніше – завідувачем кафедри теоретичних основ теплохладотехніки; захистив докторську дисертацію, отримав звання професора. Як бачимо, перший очільник Херсонського морехідного училища на цій посаді отримав науково-управлінський досвід, який дозволив йому здобути науковий ступінь, налагодити освітній процес в іншому морському навчальному закладі та успішно працювати на посаді викладача.

Наступним начальником училища був Захаров Володимир Кузьмич, який до цього очолював морехідне училище в Ростові-на-Дону, а вже в 1946 р. – Одеське морехідне училище (у 1952 р., у результаті «замовної» перевірки, його було звільнено з посади начальника училища і призначено очільником факультету судноводіїв Одеського вищого морехідного училища) [813]. Упродовж 1946–1949 рр. заклад очолював Голубов Леонтій Семенович

– випускник Херсонського училища в минулому. Під час Другої світової війни служив на Чорноморському флоті військовим лоцманом, начальником лоцманського пункту (у 1949 р. він був переведений до Риги начальником Ризького морехідного училища). У період 1949–1951 рр. училище очолював Агеєв Володимир Єфімович, який наприкінці 1950-х рр. працював начальником Одеського морехідного училища річкового пароплавства. Будучи прихильником спорту, залучав курсантів до занять у спортивних секціях, настільного тенісу зокрема. Як бачимо, очільники відновленого закладу повоєнних років мали профільну морську освіту, досвід роботи на різних посадах – військових, наукових та управлінських і були мотивовані на відновлення діяльності училища.

Після війни відбулися суттєві зміни в педагогічному складі училища – окрім викладачів загальноосвітніх предметів та дисциплін військово-морського циклу, з'явилися посади керівників відділень, класних керівників і командирів рот, окрему групу склали працівники політико-виховного відділу. Отже, з'явилася багаторівневість в управлінні закладом (у поєднанні з особистою відповідальністю керівника), відбулася його політизація, що було притаманно всім радянським державним організаціям.

Після війни до морехідного училища приймали хлопців після 7–8 класів загальноосвітньої школи, термін навчання складав 4 роки. Як засвідчують статистичні звіти, у 1944 р. вступали юнаки 1927 року народження та старші за віком чоловіки. Для вступу необхідно було надати персональні дані (інформацію про членів родини, їх соціальне положення), довідку про місце проживання; пройти медичну комісію і скласти 5 іспитів з: української мови (письмово диктант та усно), математики (письмово та усно) та Конституції СРСР (усно). Як бачимо, кількість екзаменів залишалася такою самою, як і в 1940 році, проте зменшилася кількість екзаменаційних предметів – виключено географію та історію.

У перший післявоєнний і подальші роки вступ проходив на конкурсній основі (зокрема через те, що у закладі юнаки знаходилися на повному

утриманні державою, що було дуже важливим у складні повоєнні роки). За кількістю отриманих балів складався рейтинг конкурсантів, рішення про зарахування приймалося на засіданні спеціально створеної мандатної комісії, до складу якої входили члени приймальної комісії училища, екзаменатори, представники морської громадськості, комсомольських органів та органів держбезпеки (вони перевіряли інформацію про членів родин вступників – їх соціальне положення, місце проживання) [678, с. 17]. Окрім цього, ще до початку навчальних занять (у серпні) юнаки складали заліки з плавання й стрибків у воду з вишки.

Курсантам надавалося обмундирування і забезпечувалося харчування, що в складні повоєнні часи було значною матеріальною підтримкою, проте з перших днів вони потрапляли до системи чіткого розпорядку дня (унаочненого у вигляді таблиці 3.1) і жорсткої дисципліни.

Таблиця 3.1

Режим Херсонського морехідного училища

Режимні моменти	Години
Підйом	6.00
ранкова зарядка	6.10 – 6.30
ранкове вбирання	6.30 – 7.00
шикування на сніданок	7.00
шикування на підйом Державного прапору	7.30
Заняття	8.00 – 14.30
Обід	12.00 – 13.00
господарчі роботи	15.00 – 18.00
Самопідготовка	18.00 – 21.00
Вечеря	19.00 – 19.45
Відбій	22.00

Джерело: узагальнено автором самостійно

Із мемуарів колишніх випускників з'ясовано, що ранкова зарядка проводилася на вулиці за будь-якої погоди (окрім сильних морозів і заметілей); на прибирання ліжка, вмивання, гоління, одягання форми відводилося всього тридцять хвилин; на розводі на заняття оголошувалися плани заходів на поточний день і зачитувалися накази. В училищі вимагалася

100 % відвідування самопідготовок – трьох уроків, що розпочиналися о шостій вечора з перервою на вечерю. Після занять (шість уроків щодня) і обіду знов було шиккування, по завершенні якого курсанти направлялися на господарчі роботи (наприклад, участь і в будівництві нового корпусу училища) та підготовку до нарядів.

В училищі було встановлено чіткий темпоритм життя (жорсткіший, ніж в імперські роки), що формувало дисциплінованість і навички дотримання режимного життя (схожого організаційно із несенням вахт на кораблі), чіткого і швидкого виконання наказів. Цьому сприяли й уведена караульна служба та стройові навчання. Для викладачів дотримання дисципліни також було необхідним, як і чергування та носіння форми, передбачався й педагогічний контроль за дотриманням курсантами внутрішнього розпорядку.

У 1947 р. в училищі на трьох відділеннях – судноводійському, судноремонтному та судномеханічному (відкритому цього року) готували за такими спеціальностями: судноремонт, суднобудування, судові радіоустановки, судові електричні установки, організація морських перевезень, судові двигуни внутрішнього згоряння, судові турбінні установки, судові парові установки. До змісту навчального плану входили такі предмети: математика, фізика, хімія, історія, географія, російська мова і література, англійська мова, креслення – загальноосвітній блок; до блоку спецдисциплін було включено предмети відповідні до спеціальності, серед яких були й воєнно-морська підготовка – вивчення загальних армійських і флотських статутів, основних аспектів загальної стройової підготовки та виправки, технологія металів, суднобудівні матеріали. Як бачимо, залишається сталим структурування змісту морської освіти на два блоки, проте зростає кількість іноземних мов (хоча в означені роки англійська мова ще не стала загальноповсюдною у світі).

У курсі спеціальних дисциплін курсанти отримували інформацію про корабельні енергетичні установки, корабельне озброєння, у тому числі

торпеди і міни, які записували в так звані «секретні конспекти». Черговий по класу щоразу отримував їх у секретній частині воєнно-морського циклу, роздавав курсантам на урок, після чого знов повертав усі конспекти до секретної частини. Таким чином, радянський уряд намагався зберігати так звану «військову таємницю». З інших предметів курсанти також записували лекції, оскільки підручників не вистачало.

Із 1950 р. Херсонське морехідне училище підпорядковувалося Головному управлінню (з 1955 р. просто управлінню) навчальних закладів Міністерства морського флоту СРСР. Лише за три роки в училищі змінилося три начальники: Посилін Костянтин Миколайович – три місяця в 1951 р. (було переведено на посаду директора судноремонтного-суднобудівного заводу ім. Комітерна); Шабанов Володимир Михайлович, 1951–1952 рр. (захистив кандидатську дисертацію і перейшов до іншого навчального закладу), Шатров Віктор Тимофійович, 1952–1953 рр. (звільнено за «власним бажанням»). Часта зміна очільників не давала змоги здійснити вагомих зрушень у бік розвитку закладу, тому з усіх подій цих років можна відмітити лише передачу закладу в 1952 р. барка «Товариш» в якості навчального судна та початок у 1953–1954 н. р. занять у новому корпусі. Цим кроком було здійснено спробу відновити (вперше після імперських часів) діяльність загону навчальних суден; проте на жаль, це не відбулося в реальному житті.

Багато для розвитку училища зробив наступний його начальник Кривошея Захар Іванович – випускник Одеського інституту інженерів водного транспорту, який очолював заклад упродовж 1953–1959 років. Після трьох років хаосу, створеного частими змінами начальників закладу та його підпорядкуванням, новий начальник за власним правилом «з дрібничок починається порядок» встановив контроль за режимом функціонування училища, дотриманням розпорядку дня, наданням звільнень, дотриманням форми одягу, суворої дисципліні при шикунанні, на уроках та в місті на відпочинку. Він запровадив низку інноваційних ідей, які згодом стали традиційними: за успіхи в навчанні курсанти й викладачі нагороджувалися

подяками, грамотами, додатковими відпустками, фотографії найкращих вихованців розташовувалися біля розгорнутого прапору училища або на Дошці пошани (в імперську добу стіни прикрашали портрети царських осіб). Були запроваджені методи стимулювання й іншого плану – за провини призначалося покарання, наприклад, позачергове чергування у вихідні дні. За ініціативи З. Кривошеї в училищі було засновано школу танців для курсантів (на кшталт суботніх танцювальних вечорів в імперські часи). Цікавою організаційно-педагогічною знахідкою вважаємо й написання раз на рік диктанту всіма членами педагогічного колективу з подальшою роботою над помилками (до цього викладачі в обов'язковому порядку вивчали лише англійську мову).

Аналіз внутрішньої документації дозволяє стверджувати про значне збільшення контингенту закладу: якщо перший післявоєнний випуск складав 62 особи, у 1950 р. було випущено 320 спеціалістів, за наступні чотири роки – 543, то за 1955–1959 роки – 1038 судноремонтників, судноводіїв та судномеханіків [681, с. 180]. Разом із цим, знов з'явилося поняття відсіву (як в імперську добу) – наприклад, до випуску в 1954 р. дійшло трохи більше половини курсантів. З одного боку, це покращувало результативність роботи закладу та якість підготовки фахівців, оскільки залишали навчання переважно слабкі учні (були випадки й за родинними обставинами), з іншого – це позначилося на економічній собівартості підготовки одного спеціаліста, яка при цьому зросла. Із 1955 р. до училища стали набирати учнів на базі 10-ти класів, що позитивно позначилося на рівні попередньої підготовки вступників та успішності опанування спеціальних предметів.

Отже, упродовж 1950-х років, за ініціативою начальника училища, було відновлено кілька попередніх традицій морської освіти і запроваджено інновації, які пізніше стали традиційними не лише для цього морського навчального закладу.

У процесі дослідження з'ясовано, що подальші зміни в діяльності морських навчальних закладів були пов'язані з прийняттям у 1958 р. Закону

«Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» і відповідного Закону УРСР у 1959 р. Це спричинило перетворення Головного управління трудових резервів на Державний комітет Ради Міністрів СРСР з професійно-технічної освіти. У 1969 р. було затверджено Положення про середні спеціальні навчальні заклади, державними Постановами «О дальнейшем совершенствовании системы профессионально-технического образования» (1972), «О мерах по дальнейшему совершенствованию руководства средними специальными учебными заведениями и об улучшении качества подготовки специалистов со средним специальным образованием» (1974) та «Основами законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании» (1973) було визначено законодавчо-нормативну базу освіти, професійної зокрема. Відповідно до цього, середні спеціальні та професійно-технічні навчальні заклади тепер мали спеціалізуватися за галузевим принципом з урахуванням необхідної кооперації в підготовці фахівців. При Міністерстві вищої та середньої спеціальної освіти СРСР було створено Раду з середньої спеціальної освіти та Державну інспекцію – нові управлінські структури.

Як бачимо, за тридцять повоєнних років відбулося кілька змін освітньої та галузевої управлінських вертикалей, здійснено одну реформу системи освіти, що певним чином вплинуло на діяльність усіх морських навчальних закладів.

Упродовж 1959–1965 рр. Херсонське училище очолював Кайстренко Микола Федорович, випускник Одеського інституту інженерів водного транспорту. Саме за роки його управління було збудовано (завершено в 1964 р.) новий будинок для гуртожитку (екіпажу) з побутовим комбінатом та навчально-виробничими майстернями. У 1959 р. в училищі було відкрито четверту спеціальність – електромеханічну, перший набір на яку склав 60 осіб. У 1960 р. в училищі було відкрито заочне відділення, на якому мали змогу навчатися й жінки. З 1964 р. було відкрито п'ятий напрям підготовки – спеціалістів з радіотехніки, перший набір яких склав 60 осіб. Херсон став

першим містом, де готували радистів для торговельного флоту Азово-Чорноморського басейну (на момент відкриття спеціальності єдиним способом спілкування в морі була азбука Морзе). Отже, училище розширювалося за змістом діяльності та формами надання морської освіти, поліпшувалися умови для навчання і проживання.

При підведенні підсумків 20-ти річної діяльності училища в 1964 р. було оголошено, що за ці післявоєнні роки було здійснено 15 випусків судноводіїв і 15 судномеханіків, 11 – техніків-судноремонтників, 1 – електромеханіків [681, с. 194].

У період 1965–1968 рр. морехідне училище очолював Бородулін Геннадій Миколайович, випускник Бакинського морехідного і Ленінградського вищого морехідного училищ. Основним здобутком його управлінської діяльності можна вважати налагодження співпраці із Чорноморським морським пароплавством – яке, починаючи з 1960-х років, стало основним місцем працевлаштування випускників училища (наприклад, у 1958 р. тут працювало 37 випускників, а вже у 1970-х перелік місць працевлаштування нараховував більше 100 позицій, на які влаштовувалися біля 250 випускників). Традиційними для працевлаштування випускників училища залишилися Херсонські верфі та Херсонський морський порт. Отже, освітньо-професійне середовище морської освіти продовжує розширюватися, а зв'язки навчального закладу з виробничими базами укріплюватися.

Наступні п'ять років (з 1968 до 1973 р.) посаду начальника училища обіймав Іванов Борис Микитович, доцент Одеського вищого інженерного морського училища ім. Ленінського комсомолу, інженер-судномеханік. За ці роки було оновлено навчально-лабораторну базу училища – створено лабораторії та предметні кабінети з новим устаткуванням, для кожної роти було обладнано спортивні кімнати, кімнати відпочинку з настільними іграми; створено перший у місті музей ім. Леніна (до 100-річчя від народження). Розпочалися роботи зі створення музею історії училища, який відкрився вже в 1972 р. У 1968 р. за ініціативою начальника було започатковано Ритуал

посвяти в курсанти – вперше в системі морських навчальних закладів, що згодом стане традиційним не лише в Херсонському училищі, а й в усіх морехідних навчальних закладах Радянського Союзу.

У березні 1970 р. Постановою Ради міністрів УРСР Херсонському морехідному училищу Міністерства морського флоту СРСР було присвоєно ім'я лейтенанта П. П. Шмідта (який в імперську добу впродовж кількох років очолював державну екзаменаційну комісію), тобто перейнято імперську традицію зовнішніми ознаками відзначати успіхи навчального закладу. Це спричинило зміну статуту училища, яке тепер стало навчальним закладом закритого типу для осіб чоловічої статі з відповідним станом здоров'я.

Відповідно до нового статуту, на денне та заочне навчання стали приймати учнів на базі 8-ми класів загальноосвітньої школи, яка на цей час стала обов'язковою, до таких відділень: судноводійного – «морське судноводіння»; судномеханічного – «експлуатація суднових силових установок»; електромеханічного – «експлуатація суднового електрообладнання»; радіотехнічного – «радіозв'язок та електрорадіонавігація морського і рибнопромислового флоту». Таким чином, через двадцять п'ять років функціонування, в училищі працювало вже чотири відділення, що вдвічі більше, ніж при відкритті, на яких готували спеціалістів за чотирма спеціальностями. По закінченню навчання випускників розподіляли на роботу у системі морського флоту, де вони мали працювати впродовж п'яти років (виняток складали особи, які закінчили училище на відмінно і тому отримували право на вступ до вищого навчального закладу). І хоча особливих відзнак чи медалей найбільш успішним випускникам не вручали, мотивацію для закінчення закладу на відмінно, у вигляді поза конкурсного вступу до вишу, було запроваджено.

Першим очільником училища, який мав педагогічну, а не фахову морську освіту (виключення із загального правила), став Атаманюк В'ячеслав Пилипович, який керував закладом із 1973 р. до 1987 р. У 1975 р. училище стало одним із найбільших в СРСР за контингентом – 1770

курсантів стаціонару та заочників і продовжувало розширюватися. Училище стало багатонаціональним (як в імперську добу) – у ньому навчалися представники більше тридцяти трьох національностей, у тому числі: росіяни, українці, білоруси, молдавани, татари, башкири, грузини, армяни, ненці та гагаузи. З урахуванням цього, у 1984 р. училище нагородили орденом Дружби народів. Статистику за соціальним розподілом курсантів віднайти не вдалося, проте зі спогадів сучасників з'ясовано, що тут навчалися юнаки з міст і маленьких селищ, були представники родин, пов'язаних з морською справою, сироти (училище продовжувало виконувати соціальні функції).

У 1976 р. в училищі було засновано нову спеціальність – «експлуатація судових автоматизованих систем», першій набір до якої склав 30 осіб. Зріс і загін навчально-виробничих суден, який на цей час складався з теплоходів «Горизонт», «Професор Аничков», «Професор Миняев», «Професор Павленко» і «Професор Кудревич» [412].

До 150-ти річчя закладу (з відліком від 1834 р.) було вперше здійснено загальне обрахування кількості випускників закладу – біля 17 тисяч спеціалістів для флоту. До цієї дати було приурочено офіційне відкриття музею історії навчального закладу, в якому сьогодні зберігається біля трьох тисяч експонатів. Музей мав стати центром виховання майбутніх моряків, громадян і патріотів своєї країни, однією з форм долучення курсантів до славетних традицій училища. Проте можливості його використання в навчально-виховному процесі, на наш погляд, реалізувалися лише епізодично під час екскурсій для учнів загальноосвітніх шкіл.

У 1984 р. в країні було оголошено освітню реформу. У державному документі «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» [495], було висунуто завдання забезпечити єдиний рівень загальноосвітньої підготовки учнів у школах, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладах; запровадити в середніх спеціальних навчальних закладах вивчення основ електронно-обчислювальної техніки, що спричинило зміну навчальних планів училища.

Останній, перед розпадом СРСР, випуск училища нараховував 178 спеціалістів (при 733 курсантах у 29 групах очної та 288 курсантів заочної форми навчання), набір 1990 року склав 150 осіб; у штаті училища працювало 217 викладачів [681, с. 198].

Отже, Херсонське морехідне училище – навчальний заклад закритого типу упродовж 1944–1991 рр. здійснював підготовку фахівців із морською освітою за п'ятьма спеціальностями, мав для цього належне навчально-матеріальне забезпечення (корпуси, загін кораблів, лабораторне обладнання) і педагогічний колектив. Характерними були часті зміни керівництва закладу, які не завадили його зростанню в матеріально-технічному та змістовному аспектах; ініціатива окремих начальників училища у відновленні та запровадженні нових традицій морської освіти.

У 1944 р. відновив свою діяльність інший морський навчальний заклад – Херсонський морський рибпромисловий технікум, який у 1950 р. Постановою Ради Міністрів СРСР був реорганізований у морехідне училище рибної промисловості. У статуті закладу (Додаток М) в такий спосіб було сформульовано його головне завдання: «подготовка квалифицированных, преданных Советской Родине, кадров со средним специальным образованием» [214]. У цьому документі училище було визнано середнім спеціальним навчальним закладом закритого типу, в якому готували штурманів далекого плавання та техніків-судномеханіків II-го розряду за такими спеціальностями: судноводіння; суднові парові установки; суднові двигуни внутрішнього згоряння.

До училища приймалися юнаки віком від 15-ти до 20-ти років, які мали освіту 7 класів середньої школи (пільги при вступі надавалися дітям працівників рибної промисловості). Вступники мали складати іспити з таких предметів: російської мови, математики, Конституції СРСР. Як бачимо, перелік предметів співпадає з Херсонським морехідним училищем, як і необхідність складати державні екзамени та захищати дипломні проекти

державній кваліфікаційній комісії по закінченню навчання, спільним був і факт знаходження курсантів на повному державному утриманні.

Як і для попереднього навчального закладу, у статуті морехідного училища рибної промисловості було прописано обов'язки курсантів, правила заохочення та покарання (з випадками виключення), організацію навчання та систему оцінювання, привілеї для випускників, які успішно закінчили училище, вимоги до викладачів, зазначено структуру і керівництво, майно та кошти закладу, а також його зовнішні атрибути. У документі було вказано, що навчальні плани та програми із загальноосвітніх та загальнотехнічних предметів затверджуються Міністерством вищої освіти СРСР, а програми зі спеціальних дисциплін – Міністерством рибної промисловості СРСР. На наш погляд, це був вдалий досвід взаємодії різних галузевих міністерств, результатом якого була оптимальна структура змісту морської освіти.

У процесі дослідження встановлено такі провідні форми організації навчальних занять в училищі: уроки (для старших курсів – лекції), практичні заняття у лабораторіях, кабінетах та навчальних майстернях, виробнича практика, самостійна робота курсантів. Бачимо стандартний перелік широко розповсюджених у професійно-технічній освіті форм навчання. З'ясовано, що специфіку процесу здобуття морської освіти відтворювала інструментальна база лабораторій та практики.

Згодом до очної форми навчання в училищі доєдналася заочна, пізніше було відкрито вечірні підготовчі курси та налагоджено підготовку з робочих професій «матрос» і «моторист», тобто, як і у випадку морехідного училища, з роками існування закладу, спостерігається тенденція до збільшення спеціальностей і форм здобуття морської освіти. Оскільки в переліку спеціальностей училища рибної промисловості були судноводії та судномеханіки для флоту, вважаємо цей заклад структурною одиницею системи морської освіти, яка розширює діапазон підготовки фахівців у горизонтальній площині.

Схожі ситуації з морськими навчальними закладами були й в інших містах. Так, у 1944 р. до рідного міста з евакуації повернувся Одеський інститут інженерів водного транспорту, який було перейменовано на Одеський інститут інженерів морського флоту. Virізнявся цей заклад професорсько-викладацьким складом: для 615 студентів I-III курсів працювали 104 особи – 6 професорів, 33 кандидати наук, серед яких були й автори навчальних видань (В. Лаптев, П. Міняєв, Б. Ніколаї, Г. Павленко, Т. Ковальов, В. Твердий, А. Старосельський та інші). Високий рівень викладання призвів до збільшення кількості студентів – у 1945 р. їх нараховувалося 782. Наказом Народного комісара водного транспорту СРСР директором інституту було призначено кандидата технічних наук О. Будницького, який обіймав цю посаду до середини 1950-х рр. Перший директор очолив кілька оригінальних проєктів, зокрема, створення першого радянського лайнера, глісера для морської бази і землечерпалки для Куяльницького лиману [208]. При ньому було відкрито нові факультети: механізації портів, гідротехнічний та економічний, що призвело до зростання кількості студентів вдвічі; з 1950 р. розпочато підготовку інженерно-морських та економіко-управлінських кадрів для країн Європи, Азії, Африки та Латинської Америки.

У 1960 р. інститут очолив О. О. Костюков – професор, доктор технічних наук. Пріоритетного розвитку поступово набуло впровадження обчислювальної техніки, що викликало зміну навчальних програм і створення відповідних лабораторій. Студенти цього закладу проходили навчально-ознайомчі практики на підприємствах і портах СРСР, а також у закордонних рейсах на пасажирських і торговельних суднах (що для СРСР було скоріше виключенням, ніж правилом).

Як і вище названі заклади, з роками інститут розширювався. Так, у 1962 р., наказом Міністерства морського флоту СРСР, у Жданові (сучасний Маріуполь) було створено заочно-вечірній факультет Одеського інституту інженерів морського флоту. Уперше на території півдня України було

здійснено не просто розширення форм здобуття морської освіти, а започатковано новий спосіб структурного розширення системи морської освіти, який надалі призвів до її монополізації. У 1988 р. наказом Міністерства морського флоту СРСР створений факультет було поєднано ще з одним заочним факультетом – Ждановським загальнотехнічним і в такому форматі передано до складу Новоросійського вищого інженерного морського училища, заснованого Постановою ради міністрів СРСР у 1974 р.

Із призначенням у 1971 р. ректором інституту інженерів морського флоту професора М. І. Коваленка, відбувається оновлення матеріально-технічної бази закладу, вводиться в експлуатацію новий 9-поверховий навчальний корпус. У 1970–1980-х роках інститут налагоджує міжнародні зв'язки з Болгарією, Кубою, Фінляндією, Югославією та іншими країнами. У 1979 р. було призначено нового ректора – колишнього випускника закладу В. О. Загоруйка – доктора технічних наук, професора. За роки його керівництва за великі успіхи у підготовці висококваліфікованих кадрів для морського транспорту колектив інституту був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1984 р.), що на державному рівні засвідчувало визнання якості підготовки фахівців.

Таким чином, діяльності Одеського інституту інженерів морського флоту притаманні такі самі характеристики, як і для попередніх морських навчальних закладів: часта зміна керівників, розширення спеціальностей та форм здобуття освіти, зростання матеріально-технічної бази. Відмінними рисами були вищий науковий рівень професорсько-викладацького складу та наявність структурних підрозділів, географічно віддалених від закладу. Саме ці особливості й дозволяють уважати цей заклад прототипом сучасного центру підготовки і перепідготовки спеціалістів з морською освітою.

Уважаємо за необхідне вказати й на інший перший досвід постдипломної морської освіти. У 1982 р. наказом Міністра морського флоту СРСР на базі факультету підвищення кваліфікації Одеського інституту

інженерів морського флоту було створено Інститут післядипломної освіти керівних працівників та фахівців водного транспорту України (перша назва – Інститут підвищення кваліфікації Мінморфлоту СРСР). До 1991 року в Інституті підвищували кваліфікацію інженерно-технічні кадри всіх підприємств та організацій морської галузі СРСР (портів, судноремонтних заводів, пароплавств і ін.). Отже, з початку 1980-х років система морської освіти набула ще одної вертикальної ланки – післядипломної, що засвідчило про її структурно-професійний розвиток.

У квітні 1944 р. відновив діяльність і Одеський морський технікум (водного транспорту у минулому), який цього року отримав назву Одеське середнє морехідне училище. Першим повоєнним начальником училища було призначено Володимира Кузьмича Захарова, капітана далекого плавання. У 1945 р. училищу було передано навчальне судно «Іван Сусанин» (яке зі зношенням у 1953 р. було списано), а також парусні яхти «Азимут» і «Лейтенант Шмідт»; у 1954 р. в училищі з'явилося судно «Екватор». Таким чином, уже другий Одеський морський навчальний заклад отримав базу навчальних кораблів. У 1951 р. урядовою постановою до Архангельського морехідного училища було переведено суднобудівне відділення, а на спеціальностях, що залишилися в Одеському закладі – судноводійній та судномеханічній продовжували готувати штурманів і механіків для воєнно-морського флоту. Отже, у будівлі, де колись виникло і працювало морехідне училище торгового флоту, тепер готували воєнно-морських офіцерів.

У 1952 р. новим очільником училища призначено Миколу Олександровича Костенка, який доклав значних зусиль для подальшого розвитку закладу. Уже в 1954 р. в училищі відкрилося вечірнє відділення, у 1955 р. на експлуатаційному відділенні додалася підготовка техніків-механіків з експлуатації перевантажного обладнання портів; у 1956 р. розпочали роботу курси підвищення кваліфікації; було побудовано нову чотириповерхову будівлю для екіпажу, в якій обладнано їдальню та клуб. Як

бачимо, цей навчальний заклад також розширювався змістовно і структурно, як у горизонтальній площині, так і у вертикальній (ступеневій).

У 1959 р. в училищі перестали здійснювати підготовку воєнно-морських офіцерів запасу через скорочення в армії та флоті. У 1963 р., за наказом Управління навчальними закладами ММФ, було внесено зміни до правил прийому курсантів – відновлено набір курсантів на базі 8-ми класів навчання (через кілька років було відмінено через визнання недостатності освітнього рівня учнів для навчання в спеціалізованому закладі). Це призвело до різкого зростання кількості курсантів і спричинило зміни в організації навчання – заняття стали проводити у дві зміни, й викликало необхідність у додаткових навчальних класах (їх обладнали у підвалі, де раніше знаходилися камбуз, їдальня, склад, майстерні та інші допоміжні служби). Як бачимо, експеримент щодо прийняття на навчання юнаків на базі 8-ми класів загальноосвітньої школи, як і в Херсонському училищі, призвів до зростання кількості курсантів і, разом із цим – до різкого падіння рівня попередньої підготовки, а отже й до погіршення якості здобутої морської освіти.

У 1965 р. було призначено нового начальника училища – Федора Степановича Бойцова, за роки керівництва якого було добудовано до основної будівлі багатопверхівку, на останньому поверсі якої обладнано планетарій для вивчення морської астрономії; перебудовано допоміжний корпус у дворі училища, на першому поверсі якого створено плавальний басейн, на другому – фізкультурну залу, на третьому – штурманський клас, де на спеціальних столах курсанти на картах за допомогою транспортира, паралельної лінійки та циркуля-вимірювача вчилися прокладати курси кораблів. У цьому ж році було створено музей Одеського морехідного училища. Знову простежується тенденція – призначення нового очільника закладу, який за підтримки влади докладає зусиль для значного покращення матеріально-технічної бази закладу.

У 1970-тих рр. у закладі здійснено відкриття нової спеціальності на судноводійському відділенні – «адміністративно-господарча служба на

судах» для підготовки капітанів з господарчої частини. Для забезпечення навчального процесу в училищі було створено нові кабінети і лабораторії, наприклад, харчових продуктів, машинопису та господарчих обчислень і в 1979 р. здійснено перший випуск нових спеціалістів. З'ясувалося, що в штатних розкладах суден посади помічника капітана з адміністративно-господарчої частини передбачено не було й тому випускники нової спеціальності працевлаштовувалися самостійно, а спеціальність цього року закрили. Цей приклад засвідчує типову для радянських часів неузгодженість між ініціативою морського навчального закладу, викликаною сучасними потребами професії, та бюрократизмом освітньо-галузевого апарату. Тобто не всі ініціативи окремих очільників чи закладів отримували продовження і поширення, проте розширювали організаційно-педагогічний досвід морської освіти.

У 1984 р. училище повернулося до набору учнів на базі 8-ми класів (базової середньої освіти) і замість техніків-судномеханіків почало випускати помічників суднових механіків, техніків-механіків з експлуатації портових перевантажних машин – техніків-механізаторів (робітнича професія докера-механізатора). Таке рішення було викликано прагненням привести навчальний процес училища у відповідність до його статусу середнього навчального закладу, проте на справді це призвело до випуску з училища фахівців робітничих спеціальностей. Після реформи освітньої системи 1984–1986 років, набір до училища знов стали проводити на базі 10-ти класів (повної середньої освіти), було відкрито й нову спеціальність – «Експлуатація засобів механізації й автоматизації перевантажних робіт», тобто заклад тепер готував техніків-механіків-електромеханіків.

Як бачимо, у цьому морському навчальному закладі також відбувалися зміни щодо правил прийому курсантів, очільників училища, відкриття і закриття спеціальностей, зростання матеріально-технічної бази навчання, проте всі вони в той чи інший спосіб упродовж 1944–1991 рр. сприяли розвитку морської освіти.

Горизонтальне поле морської освіти розширив «Одеський морський будівельний технікум», відкритий відповідно до наказу Наркому СРСР у 1944 р. з метою підготовки техніків-судноводіїв-багермейстерів, техніків-механіків для роботи на судах днопоглиблювального флоту і техніків-гідротехніків для будівництва морських і річкових гідротехнічних споруд. У 1952 р. Постановою Ради Міністрів СРСР заклад було перейменовано на «Одеське морехідне училище технічного флоту», яке в 1956 р. увійшло до складу навчальних закладів Міністерства транспортного будівництва СРСР.

Як бачимо, 1944 р. був виключно важливим у розрізі відновлення і розширення кола МНЗ (із збільшенням їх спеціалізації).

На виконання наказу Наркома морського флоту СРСР, названого вище, у 1944 р. до Одеси було направлено оперативну групу Народного комісаріату морського флоту СРСР для створення Одеського вищого морехідного училища. До складу групи входили суднові фахівці, які мали великий досвід з відновлення портів і ремонту плавзасобів (очолював групу інженер технічного відділу Чорноморсько-Азовського басейнового управління Анатолій Швед, якого і було призначено першим начальником училища). На початку у вищому морехідному училищі, яке розташувалося в одній будівлі із середнім морехідним училищем (іншому крилі), було відкрито чотири спеціальності: судноводіння, суднові силові установки і механізми, суднові електричні установки та механізми, суднові радіоустановки. Перший набір склав 305 осіб, серед яких були й 17-річні юнаки – випускники середніх шкіл та вчорашні фронтовики. У перший навчальний рік книжковий фонд училища налічував всього 443 підручники [267]. Вже у 1945–1946 н. р. в училищі працювало 18 предметних кафедр, які очолювали знані у морській освіті професори. Зважаючи на особливий статус училища, урядовою постановою до складу закладу було включено відділ з військово-морської підготовки, який з 1945 р. став організаційно-стройовим відділом – особливим структурним підрозділом факультету військового навчання.

У серпні 1947 р. на посаду начальника Одеського вищого морехідного училища було призначено капітана 1-го рангу Івана Гавриловича Слєпченка, який упродовж 27 років очолював заклад і значно розширив можливості училища: почалося будівництво нових навчальних корпусів, до роботи залучалися досвідчені викладачі, активізувалася наукова робота. З роками рівень навчального закладу зростав – уже в 1946 р., наказом Комітету в справах вищої школи при Раднаркомі, училище отримало статус ВНЗ III-ї категорії; у 1950 р. училищу було присвоєно статус вищого навчального закладу II-ї категорії і було розпочато підготовку іноземних громадян, у 1968 р. училище підвищило статус до I-ї категорії. Зважаючи на успіхи в навчальній роботі Одеське вище морехідне училище було нагороджено дипломом I-го ступеня Виставки досягнень народного господарства СРСР – зовнішньою ознакою визнання державою заслуг закладу.

У 1954 р. в училищі функціонувало вже три факультети: судноводіння, судномеханічний та електромеханічний і працювало заочне відділення; у 1958 р. Одеське вище морехідне училище було перетворено на Одеське вище інженерне морське училище (на виконання ряду державних документів, що з'явилися після прийняття Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР»). Зросла й матеріально-технічна база – розпочато будівництво навчальних і житлових корпусів, училище отримало перші тренажери, отримала розвиток медико-санітарна служба (санітарна частина була укомплектована новим медичним обладнанням). У 1960 р. відбулося територіальне розширення училища – в Ізмаїлі відкрито заочний факультет. Як бачимо, уже другий Одеський вищий навчальний заклад в іншому місті відкриває заочний факультет, надаючи тим самим можливість немісцевим здобувати морську освіту. Таким чином, система морської освіти розширювалася географічно, охоплюючи все більше південних міст.

У 1974 р. начальником училища призначено Василя Михайловича Зальотова – кандидата технічних наук, випускника Одеського морехідного

училища першого випуску, який понад чверть століття очолював заклад; у цьому ж році, на честь 30-річчя створення училища, закладу було присвоєно почесне звання «ім. Ленінського Комсомолу». У 1987 р. розширено навчальну базу для практики курсантів – побудовано навчальне судно – трищогловий парусний фрегат «Дружба».

Як бачимо, в усіх училищах Херсона та Одеси впродовж 1944–1991 рр. відбувалися зміни керівництва, які супроводжувалися укріпленням матеріально-технічної бази, зростанням науково-технічного потенціалу закладів та географічним поширенням структурних підрозділів.

Стисло схарактеризуємо досвід реалізації морської освіти на середньому освітньому рівні. Оскільки після Другої світової війни було дуже багато сиріт і безпритульних дітей, було прийнято рішення про відкриття в Херсоні та Одесі шкіл юнг, до яких набирали всіх бажаючих підлітків, не лише з цих міст. Оголошення типу «Херсонская школа юнг Черноморского флота объявляет прием на учебу мальчиков возрастом до 15 лет, физически пригодных для службы на флоте» [678] можна було зустріти в багатьох населених пунктах півдня. Хоча школа була громадянською, певне воєнізоване життя в ній було організовано, оскільки тут навчалися хлопці різного віку і походження, переважно сироти. Організаційно школа формувалася як батальйон, учнів розподіляли по групах (взводах) – 30 учнів у кожній і призначали вихователів, командирів взводів призначали з числа учнів; очолювали школу капітани далекого плавання.

Для вступу вимагалася лише довідка про закінчення 5-ти класів середньої школи; медичну комісію учні проходили вже у школі. Кандидати писали диктант, за результатами якого відбувалося зарахування, поза конкурсом приймалися діти полків та загиблих на фронті батьків. Держава забезпечувала харчуванням, житлом та формою «морская форма из фланельки, нижнее белье, тельняшки, брюки флотские, ремни с бляхами, американские ботинки, бескозырки с ленточками и надписью «Одесская школа юнг ММФ». Вихователями і викладачами спеціальних дисциплін були

відставні морські офіцери. Термін навчання складав один-два роки, окрім занять із загальноосвітніх предметів, учні проходили стройову підготовку та практику на судноремонтному заводі. Після випуску вихованці школи або вступали до середнього морехідного училища або йшли працювати на судна кочегарами, матросами і машиністами. На жаль, відомостей про діяльність шкіл юнг обмаль, діяли вони усього впродовж чотирьох повоєнних років, проте підготували (за спогадами сучасників) чимало матросів і кочегарів та майбутніх курсантів морехідних училищ.

У процесі дослідження встановлено історичні відомості й про інші морські навчальні заклади, що діяли в Одесі впродовж 1944–1991 рр. Так, у 1944 р. в Одесі було відкрито ремісниче училище № 3 – базовий навчальний заклад професійної освіти з підготовки кваліфікованих працівників Чорноморського морського пароплавства та судноремонтного заводу. Термін навчання в училищі складав два роки, готували матросів, мотористів, токарів та електриків. Значна частина випускників вступали до ВНЗ і ставали капітанами та механіками. У 1962 р., відповідно до нової законодавчої бази, училище було перетворено на вище професійне училище № 14.

У 1944 р. наказом Наркомун з будівництва СРСР було відкрито й Одеський морський будівельний технікум для підготовки техніків-судноводіїв-багермейстерів, техніків-механіків для роботи на судах днопоглиблювального флоту та техніків-гідротехніків для будівництва морських і річкових гідротехнічних споруд. У 1952 р. технікум Постановою Ради Міністрів СРСР було перейменовано на морехідне училище технічного флоту і вже у 1956 р. заклад було передано у підпорядкування Міністерства транспортного будівництва СРСР. Бачимо одну з перших спроб розширення системи морської освіти щодо підготовки спеціалістів для технічного флоту, успішність якої оцінити складно через незначний період перебування в галузевому підпорядкуванні.

У середині 1950-х років Одеса була не лише морським портом і торгово-пасажирським центром, вона стала важливою базою рибпромис-

лового, транспортного та допоміжного флотів. З огляду на це, у 1954 р. Постановою Ради Міністрів СРСР було відкрито Одеське морехідне училище рибної промисловості імені Олексія Соляника. Перший набір склав 210 осіб очної та заочної форм навчання для підготовки спеціалістів не лише для флоту, а й для берегових підприємств рибпромислової галузі.

З архівних матеріалів отримано відомості й про інші морські навчальні заклади півдня. Так, у 1946 р. було прийнято рішення про будівництво на Херсонщині нової верфі й підготовку кваліфікованих спеціалістів для суднобудівної промисловості у знов створеному судномеханічному технікумі. Директором було призначено Кушнарєнка Костянтина Костянтинівича – демобілізованого капітана-артилериста, який із молодих інженерів-суднобудівників створив педагогічний колектив і розпочав навчальний процес. Разом із початком будівництва навчального корпусу по міських школах Херсона у другу зміну розпочалися заняття за програмою судномеханічного технікуму, перший випуск якого за часом мав співпасти із запуском нової судноверфі, що будували в Херсоні. Уже в 1949 р. було побудовано навчально-виробничі майстерні технікуму, а у 1950 р. на місці зруйнованої у війну будівлі жіночої гімназії було завершено відбудову навчально-лабораторного корпусу судно-механічного технікуму. До цього часу студенти набору 1946 р. за спеціальностями «суднобудування» та «суднові машини та механізми» приступили до розробки дипломних проектів і згодом захистили їх. Отже, перший випуск технікуму відбувся в 1950 р. і нараховував 90 осіб. У травні 1954 р. судномеханічному технікуму було присвоєно ім'я адмірала Ф. Ф. Ушакова, до ювілею (за усталеною радянською практикою) заклад було нагороджено орденом «Трудового Червоного Знамени» (1967). За 20 років функціонування технікум підготував понад чотири тисячі спеціалістів для суднобудівної галузі.

У 1944 р. повернувся з евакуації Миколаївський кораблебудівний інститут – єдиний на півдні спеціалізований заклад, в якому готували фахівців для суднобудування. До 1946 р. інститут було повністю відновлено:

навчальний корпус, гуртожиток, бібліотеку в 40 тис. примірників, водна станція з двома яхтами та п'ятьма швертботами, яхтами, моторними катерами й прогулянковими катерами. Із 1948–49 н. р. кількість випускників почала невпинно зростати, фахівці поповнювали склад працівників двох кораблебудівних заводів Миколаєва, у 1949 р. інститут отримав ім'я (на честь 100 років від дня народження) адмірала С. Макарова.

У 1944 р. відновив свою діяльність й евакуйований Київський суднобудівний технікум, який у 1956 р. було перейменовано на Київський вечірній електромеханічний технікум (відродження суднобудівного технікуму відбулося в 1966 р.).

Упродовж 1944–1991 рр., окрім навчальних закладів різного рівня, виникали й позанавчальні, які суттєво розширювали і збагачували освітньо-професійне середовище морської освіти. Так, у 1957–1958 рр. країною стали поширюватися клуби юних моряків, де підлітки навчалися морській справі на реальних судах, які надавали воєнно-морські відомства та Міністерство морського флоту.

З 1958 р. розпочала свою роботу виставка досягнень «Морський флот», яка стала дуже популярною в країні – тут з морською професією та історією розвитку морського флоту мали змогу ознайомитися всі охочі. У 1970-х роках в країні почали виникати й дитячо-юнацькі клуби моряків. Наприклад, у 1972 р. в Херсоні було створено дитячо-юнацький клуб моряків і річковиків із флотилією – позашкільний навчальний заклад, основними напрямками діяльності якого були профорієнтація, військово-патріотичне виховання та змістовне дозвілля з вивченням морських професій.

Отже, у період 1944–1991 рр. поверталися з евакуації і відновлювали свою діяльність технікуми водного транспорту вже в якості морехідних училищ, відкривалися інші морські навчальні заклади різних типів середньої, вищої і позашкільної освіти. Із соціально-економічним розвитком південних територій після Другої світової війни чіткіше вибудовувалася спеціалізація центрів підготовки спеціалістів для торгового флоту (Херсон, Одеса) та

кораблебудування (Миколаїв). Відбувалася зміна керівників закладів (при збереженні вимог до їх профільної підготовки та професійного досвіду), устаткувалася тенденція до кількісного та якісного зростання матеріально-технічної бази (загонів навчальних кораблів зокрема) закладів та професійного рівня викладачів, обсягів науково-дослідної діяльності, залучення до неї курсантів. У цей історичний проміжок відмічено факти відкриття заочних факультетів вищого морського навчального закладу в інших містах півдня та першого морського навчального закладу в Києві – столиці України, що не є характерним для ситуацій з іншими професійними закладами (зазвичай освіта розповсюджувалася зі столиці до периферії країни). На наш погляд, це становить одну з суттєвих відмінностей та специфічних особливостей морської освіти.

3.3. Організаційно-педагогічні засади та умови реалізації змісту морської освіти за радянських часів

Для здійснення критичного аналізу реалізації морської освіти в радянські часи, у процесі дослідження було визначено її організаційно-педагогічні засади. Поняття «засади» є відправним у багатьох історико-педагогічних працях, проте кожний дослідник трактує його в різний спосіб. У загальному розумінні – сучасному тлумачному словнику української мови, термін «засади» визначається як: «основа чогось, те головне, на чому ґрунтується чи базується що-небудь або спосіб, метод здійснення чого-небудь» [109, с. 157]. Сучасні наковці організаційно-педагогічні засади розглядають як педагогічні основи та принципи навчання разом із основними положеннями його організації [44, с. 56] або як сукупність концептуально значущих положень, що обґрунтовують визначення умов, створення методичного і нормативного оснащення процесів збагачення професійного навчання фахівців [88, с. 601]. Нам імпонує думка, викладена у колективній монографії, де ознаку «організаційно-педагогічні» тлумачить як узгодженість

базової освіти з метою та завданнями підготовки фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів, забезпечення внутрішніх зв'язків між компонентами системи управління якістю підготовки фахівців, динамічність та гнучкість системи фахових знань відповідно до напрямів професійної ієрархії [405, с. 73].

Сукупністю структурно-педагогічних, науково-методичних і матеріально-технічних умов, що характеризують і забезпечують навчально-виховний процес, детермінує організаційно-педагогічні засади дослідниця Л. Шерстюк [710, с. 152]. Погоджуючись із поглядами науковця на зміст організаційно-педагогічних засади як сферу діяльності освітян усіх рівнів, яка спрямована на реалізацію чинників, що визначають сутність організації навчання і забезпечує ефективність педагогічного процесу в цілому, під організаційно-педагогічними засадами морської освіти розумітимемо комплекс організаційно-педагогічних умов, змісту освіти і результатів діяльності морських навчальних закладів.

Провідним чинником, який детермінує зміст і результати діяльності морських навчальних закладів, виступають умови їх функціонування й розвитку. Поняття «засади» та «умови» науковці часто використовують як взаємозамінні, з'ясуємо, чому саме. У філософському словнику «умова» визначається як філософська категорія, в якій відображуються універсальні по відношенню до тих факторів, завдяки яким вона виникає та існує, властивості; саме завдяки наявності відповідних умов, властивості речей переходять із можливості в дійсність [676, с. 482]. В українському тлумачному словнику поняття «умова» трактується як необхідна обставина, що уможливорює здійснення, створення чого-небудь або сприяє чомусь [88, с. 1506]; поняття ж «обставина» характеризується як сукупність умов, за яких що-небудь відбувається [675, с. 412]. В енциклопедії освіти це поняття визначається як «сукупність об'єктів, необхідних для виникнення, існування чи зміни певного предмета; вони утворюють середовище, обставини, що народжують причини, які безпосередньо впливають на предмет» [189, с. 649].

Радянські науковці, у переважній більшості, під «умовою» розуміли в педагогічному ракурсі все те, від чого залежить інше – середовище, в якому перебувають і без якого не можуть існувати предмети та явища [622, с. 1206]. Українська дослідниця Н. Талалуєва під «умовами» розуміє сукупність об'єктивних можливостей змісту навчання, методів, організаційних засобів його здійснення, коли забезпечується успішне вирішення поставленого педагогічного завдання [645].

Як бачимо, діапазон трактування науковцями змісту поняття «умови» досить широкий, проте основними складовими поняття «умови», як і поняття «засади», виступають сукупності об'єктів предметного професійно-освітнього середовища та його суб'єктів: державних службовців, представників місцевих громад і професійних товариств, педагогічних колективів, які безпосередньо впливають на функціонування навчальних закладів і зумовлюють їх розвиток як соціально-педагогічних систем.

У процесі дослідження з'ясовано, що умови науковці класифікують у різний спосіб. Так, у доробках Ю. Бабанського виокремлено п'ять груп умов, від яких залежить ефективність процесу навчання: навчально-матеріальні, гігієнічні, морально-психологічні, естетичні та часові [32]; в інших доробках умови розподілено на політичні, економічні, соціальні та педагогічні [3; 14; 49; 254; 494]; з точки зору управлінського менеджменту розрізняють технологічні, кадрові, матеріально-технічні та інформаційні умови [26]. Структурний аналіз поняття «організаційно-педагогічні умови» дозволяє встановити його складність – поєднання понять «організація» і «педагогічні умови». У тлумачному словнику [88, с. 672] поняття «організація» визначається через поняття «облаштування, об'єднання, угруповання, приведення в систему, формування певної структури та її адміністрування»; а дієслово «організовувати» розуміється як: «приступати до здійснення чогось, розпочинати щось, заходитися, уживати якихось заходів, щось упорядковувати». Під організацією зазвичай розуміють внутрішню упорядкованість, узгодженість взаємодії більших або менших частин

системи, сутність якої визначає сукупність процесів, дій, що приводять до утворення й удосконалення взаємодії між складовими частинами системи [675, с. 672]. На думку відомого вченого І. Підласого, організація як педагогічна категорія – це «впорядкування дидактичного процесу за певними критеріями, надання йому необхідної форми для найкращої реалізації поставленої мети», причому форма в цьому контексті розглядається науковцем як спосіб існування навчального процесу, оболонка для його внутрішньої сутності, логіки та змісту, пов'язана з порядком його здійснення [520, с. 25].

Більшість із радянських науковців визначали сутність поняття «умови» через необхідні обставини, обстановку, явища, фактори (чинники), шляхи, результати; у сучасних наукових розвідках умови розглядаються переважно як обстановка або обставини, від яких залежить та за яких відбувається цілісний педагогічний процес, що опосередковується активністю якоїсь особистості або групою людей [44]. Організаційно-педагогічні умови відображають функціональну залежність суттєвих компонентів педагогічного явища від комплексу об'єктів (речей, їх станів, процесів, взаємодій) у різних проявах. В. Биков організаційно-педагогічні умови визначає як взаємопов'язану сукупність внутрішніх параметрів та зовнішніх характеристик функціонування, яка забезпечує високу результативність навчального процесу і відповідає критеріям оптимальності [51, с. 48].

За радянських часів науковці виокремлювали педагогічні умови, під якими розумілася сукупність об'єктивних можливостей змісту навчання, методів, організаційних форм та матеріальних можливостей її здійснення, що забезпечують успішне вирішення поставленого завдання. Тобто педагогічні умови – це обставини, при яких компоненти навчального процесу (зміст, форми і методи навчання) перебувають у найкращому взаємозв'язку та забезпечують плідну співпрацю між всіма учасниками навчально-виховного процесу. На думку науковця, педагогічні умови повинні відповідати певним вимогам, а саме: мати системний характер; чітко визначену структуру та

забезпечувати зв'язки між елементами цієї структури; урахувувати особливості професійної підготовки фахівців у контексті їх готовності до професійної діяльності.

Грунтуючись на зазначеному, організаційно-педагогічні основи реалізації морської освіти визначатимемо як систему матеріальних умов і реальних ситуацій, що об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені та є необхідними для досягнення конкретної освітньої мети. Погоджуючись з думками більшості названих авторів, вважаємо, що сутність організаційно-педагогічних засад відтворюють обставини, які сприяють або гальмують розвиток системи морської освіти.

У численних педагогічних дослідженнях останніх років організаційно-педагогічні умови розділяють на: зовнішні та внутрішні, об'єктивні та суб'єктивні, необхідні та достатні, загальні, регіональні та індивідуальні. З урахуванням об'єкту нашого дослідження, до зовнішніх умов реалізації морської освіти віднесено: економічні (рівень розвитку промисловості і торгівлі, науки і техніки, морської галузі) і соціально-політичні (суспільний устрій, державна стратегія та ідеологія) чинники, до внутрішніх – структура і склад системи морської освіти, зміст морської освіти та забезпечення її здобуття; об'єктивними умовами виступають рівень фінансування та підтримка закладу, суб'єктивними – особистість керівника закладу, склад та професійний рівень педагогічного колективу, учнівський контингент, організація функціонування. Необхідними виступають предметно-середовищні (соціально-економічні, культурно-освітні, науково-технічні) умови існування системи морської освіти, серед достатніх виокремимо суспільний попит на професію. Загальними умовами вважалися нормативно-правові, які детермінують діяльність усіх морських навчальних закладів; регіональними – такі, що характеризують географічне розташування та соціально-економічні пріоритети розвитку півдня країни: рівень розвитку інфраструктури, специфіка промислової сфери, підтримка органами державного і місцевого управління розвитку окремих виробничих галузей та освітньо-культурної

сфери; індивідуальні – це умови, що є специфічними для кожного закладу (режим, традиції, контингент, педагогічні та управлінські технології).

Аналіз практики реалізації морської освіти засвідчив, що всі процеси, які відбуваються в системі морської освіти, знаходяться під постійним впливом комплексу названих умов. Тому в процесі дослідження розглянуто їх у двох ракурсах – як комплекс обставин і можливостей, від яких залежить ефективність функціонування морських навчальних закладів і як сукупність вимог, що мають задовольнятися задля розвитку системи морської освіти. У комплексі можливостей виокремлено такі групи умов:

- фінансово-економічні, серед яких – джерела і механізми фінансування та надання підтримки державними і приватними структурами;

- матеріально-технічні – будівлі (навальні корпуси, екіпажі, майстерні, допоміжні споруди), навчальні судна, інструментально-технічне забезпечення, оснащення навчальних кабінетів і лабораторій;

- організаційно-педагогічні – контингент, технології, форми і методи навчання, склад та професійний рівень педагогічного колективу, система управління, форми заохочення (стимулювання й покарання), дидактичне забезпечення;

- науково-методичні – рекомендації та інструкції щодо використання освітніх технологій та навчального обладнання.

До комплексу вимог віднесено такі умови:

- нормативно-правові – документи, що детермінують діяльність морських навчальних закладів (статути, положення, концепції, правила прийому та внутрішнього розпорядку, навчальні плани) та вимоги до їх випускників (Статут служби на суднах Міністерства морського флоту СРСР, Кодекс торгового мореплавання СРСР, посадові обов'язки);

- санітарно-гігієнічні – режим функціонування, розпорядок, побут.

З'ясовано, що фінансування морських навчальних закладів у радянські часи здійснювалося виключно державою, на відміну від імперської доби, коли кошти надходили і від місцевих органів самоврядування, професійних

товариств та окремих меценатів; рівень економічного забезпечення визначався галузевими управлінськими органами і не завжди відповідав потребам закладів, установлено й різні обсяги фінансового забезпечення та адміністративно-матеріальної підтримки різних професійних товариств та навчальних закладів, що не завжди визначалося їх типом. Констатовано наявність уніфікованої системи оплати праці працівників (згідно зі ставками, визначеними в штатному розкладі), преміальну систему стимулювання підвищення якості праці (при цьому переважали моральні нагороди – подяки, грамоти, ордена тощо).

Усі морські навчальні заклади мали власні будівлі (деякі отримано в спадок від закладів імперського періоду, було побудовано нові, спостерігалися періоди перебудови і добудови приміщень): навчальні корпуси, екіпажі, допоміжні споруди (окремі заклади мали цілі побутові комплекси), більшість закладів мали плавбази й різні майстерні, окремі – басейни та астрономічні обсерваторії.

У радянські часи кожний навчальний заклад мав статут, розроблений і затверджений галузево-управлінським органом (відповідним міністерством), в якому було прописано умови і правила його функціонування. До нормативної бази морських навчальних закладів також належали правила прийому і внутрішнього розпорядку, плани навчально-виховної роботи, які створювалися на підставі програм уряду та комуністичної партії й оголошувалися на з'їздах, навчальні плани і програми, які також затверджувалися міністерствами.

Для закладів закритого типу, до яких належали морехідні училища, виключно важливими є санітарно-гігієнічні умови їх функціонування, які визначалися створенням належних умов для побуту, забезпеченням харчування, режимом діяльності (тривалість навчального року, навчального тижня і дня, розподіл теоретичного навчання і сезонності проходження практики), розпорядком дня, чергуванням розумових і фізичних навантажень, відпочинку.

Особливу роль у діяльності будь-якого навчального закладу, морського зокрема, відіграють організаційні умови. Розуміючи під цим внутрішню упорядкованість, способи впорядкування й регулювання дій усіх учасників навчально-виховного процесу та різноманітні механізми, що охоплюють усі рівні й сфери взаємодії між його суб'єктами, констатовано, що в радянський період в усіх закладах заняття відбувалися за розкладом, затвердженим очільником. Курсанти мали щодня 6–7 уроків із перервою на обід, що забезпечувало реалізацію змісту морської освіти відповідно до навчального плану. У другій половині дня для курсантів передбачалися господарчі роботи, стройові заняття, фізкультурно-спортивні заходи; увечері – самопідготовка з перервою на вечерю. Ранкові та вечірні санітарні процедури були передбачені режимом дня, правила проживання в екіпажі відтворювалися в Правилах внутрішнього розпорядку закладу. По вихідних курсанти мали змогу вийти в місто (якщо відсутні порушення поведінки впродовж тижня) на відпочинок або взяти участь у культурно-освітній програмі вихідного дня в закладі. Як засвідчує аналіз історико-педагогічної практики, такий режим діяльності морських навчальних закладів дозволяв задовольняти психо-фізіологічні потреби юнаків, здійснювати безперервне навчання та виховання не лише впродовж навчального дня, а всього року, й запобігати перевантаженню.

Навчальне навантаження в морських навчальних закладах визначається навчальним планом закладу. За радянських часів у змісті морської освіти було виокремлено три цикли: загальноосвітніх, загальнотехнічних та спеціальних дисциплін й передбачено години на фізичне виховання, спеціальну підготовку, до якої в певні роки входила й воєнно-морська, та практику. Кількісне та змістовне наповнення кожної складової змінювалося з роками, проте відповідало типовим планам морських навчальних закладів відповідних типів. Згідно з навчальними планами і навчальними програмами, викладачі добирали підручники і навчальні посібники, які були в бібліотеках закладів, розробляли лекції особисто.

Формування та розвиток змісту морської освіти за радянських часів розглянемо на прикладі Херсонського морехідного училища – першого морського навчального закладу півдня України. Для унаочнення динаміки змін у навчальних планах (переліку навчальних предметів та їх розподілу за циклами, що відбувалися з роками), представимо їх найголовніші позиції у вигляді порівняльних таблиць для двох історично базових спеціальностей – судноводіння, судноремонт і суднобудування (3.2 – 3.6).

Таблиця 3.2

Навчальний план Херсонського морехідного училища, затверджений у 1947 р. для спеціальностей «судноремонт» і «суднобудування»

№	Назва предмету	к-ть год.	Назва предмету	к-ть год.	Назва предмету	к-ть год.
	<i>Загальноосвітній цикл</i>		<i>Загальноосвітній цикл</i>		<i>Загальноосвітній цикл</i>	
1	Історія СРСР	254	Історія СРСР	258	Історія СРСР	258
2	Російська мова та літ-ра	293	Російська мова	296	Російська мова	296
3	Математика	371	Математика	385	Математика	385
4	Фізика	188	Фізика	194	Фізика	194
5	Хімія	82	Хімія	97	Хімія	97
6	Іноземна мова	444	Іноземна мова	344	Іноземна мова	344
	<i>Загальнотехнічний цикл</i>		<i>Загальнотехнічний цикл</i>		<i>Загальнотехнічний цикл</i>	
1	Креслення	136	Креслення	232	Креслення	232
2	Технічна механіка	160	Технічна механіка	350	Технічна механіка	317
3	Електротехніка	120	Електротехніка	123	Електротехніка	123
4	-		Технологія металів	156	-	
5	-		Машинознавство	104	Машинознавство	104
	<i>Спеціальний цикл</i>		<i>Спеціальний цикл</i>		<i>Спеціальний цикл</i>	
1	Навігація і лоція	309	Теорія та будова судна	123	Корабельна архітектура суден пристрої та системи	308
2	Морехідна астрономія	259	Судові механізми	205	Організація і технологія суднобудування	214
3	Метеорологія і океанографія	152	Верстати і обробка металів різанням	242	Технологія металів і суднобудівних матеріалів	232
4	Теорія девіації магнітного компаса	138	Гаряча обробка металів	209	Сварка	66
5	Електронавігаційні пристрої	159	Сварка	100	Теорія корабля	214

Продовження таблиці 3.2

6	Основи радіотехніки, радіонавігації та радіолокації	160	Обладнання судноремонтних підприємств	200	Будівельна механіка корабля	207
7	Архітектура і теорія корабля	154	Технологія судноремонту	194	Суднові механізми	102
8	Морське і риболовне право	92	Організація судноремонту	81	Суднобудівельні верфі	84
9	Експлуатація морського флоту і суднова звітність	90	Техніка безпеки	30	Технологія і організація судноремонту	78
10	Суднова гігієна	28			Основи проектування суден	108
11	Суднові механізми	90			Техніка безпеки	24
12	Географія морських шляхів сполучення	68				
	<i>Військово-морська підготовка</i>		<i>Військово-морська підготовка</i>	657	<i>Військово-морська підготовка</i>	651
	<i>Морська практика</i>	276	<i>Навчальні майстерні</i>	710	<i>Навчальні майстерні</i>	444

Джерело: узагальнено і систематизовано автором (архів ХДМА)

Як бачимо, спільними для вказаних спеціальностей, є кількість і перелік предметів загальноосвітнього циклу; предмети загальнотехнічного циклу відрізняються переліком і кількістю годин; найбільша відмінність існує в переліку предметів спеціального циклу та навчальній практиці в майстернях. Повоєнні навчальні плани не містили пояснювальної записки, у якій би роз'яснювалася структура навчального року (вказувався лише термін навчання), не було зазначено й кваліфікаційних вимог до спеціаліста. Зазначалася в планах навчальна практика тривалістю в 73–77 тижнів та перелік предметів, які виносилися на державні іспити, які були зумовлені спеціальністю, проте в обов'язковому порядку складалася англійська мова та військово-морська підготовка. До складу практики судноводіїв (штурманів) входили: навігація з лоцією і теорією магнітного компасу, морехідна астрономія, основи радіотехніки, радіонавігації та радіолокації (сучасні засоби зв'язку на морі), електронавігаційні прилади; судномеханіків: суднові

парові машини, суднові парові котли, суднові допоміжні механізми, будова і теорія корабля, технічна експлуатація судових парових установок.

Отже, перший повоєнний навчальний план за змістом і розподілом предметів за циклами зберігає підходи довоєнних планів (за виключенням розподілу кількості годин) і окремі предмети ще з імперських часів (теорія і практика корабля, морехідна астрономія, метеорологія і океанографія, навігація тощо. Таким чином, ядро морської освіти, сформоване ще при її становленні, зберігається, оскільки визначається змістом професійної діяльності морських фахівців, а не історико-політичними обставинами.

Таблиця 3.3

**Навчальний план Херсонського морехідного училища,
затверджений у 1954 р., спеціальності
«морське судноводіння» і «суднові силові установки»**

№	Назва предмету	к-ть год.	Назва предмету	к-ть год.
	<i>Загальноосвітній цикл</i>		<i>Загальноосвітній цикл</i>	
1	Історія СРСР	222	Історія СРСР	222
2	Історія КіпрС	124	Історія КіпрС	124
3	Російська мова та література	301	Політична економіка	95
4	Математика	396	Елементи вищої математики	95
5	Фізика	211	-	
6	Хімія	95	-	
7	Англійська мова	363	Англійська мова	182
	<i>Загальнотехнічний цикл</i>		<i>Загальнотехнічний цикл</i>	
1	Креслення	154	Креслення	171
2	Технічна механіка	155	Технологія металів	133
3	Електротехніка	131	Технічна механіка	228
	<i>Спеціальний цикл</i>		<i>Спеціальний цикл</i>	
1	Навігація і лоція	294	Технічна термодинаміка	95
2	Морська практика і статuti Міністерства морського флоту	241	Пристрої й елементи теорії корабля	104
3	Морехідна астрономія	258	Електротехніка та електрообладнання суден	193
4	Теорія девіації магнітного компаса	104	Суднові допоміжні механізми	48

Продовження таблиці 3.3

5	Електронавігаційні пристрої	174	Техніка безпеки і протипожежна техніка	38
6	Основи радіотехніки і радіонавігації	156	Суднові паросилові установки	337
7	Теорія і будова корабля	154	Суднові турбіни	160
8	Метеорологія і океанографія	169	Суднові двигуни внутрішнього згоряння	345
9	Морське право	78	Технологія і організація судноремонту	192
10	Експлуатація морського транспорту	78	Економіка, організація і планування морфлоту	75
11	Суднова гігієна	26	Суднові атомні установки	45
12	Географія морських шляхів сполучення	78	-	
13	Суднові силові установки	120	-	
14	Техніка безпеки і протипожежна техніка	38	-	
	<i>Спеціалізована</i>	532	-	
	<i>Фізичне виховання</i>	99	<i>Фізичне виховання</i>	76
	<i>Група самозахисту</i>	48	<i>Спеціальний курс</i>	539
<i>Практичне навчання та вдосконалення професійних навичок</i>				
1	<i>Навчальна практика на парусних судах</i>	576	<i>Навчальна практика в майстернях</i>	375
2	<i>Виробнича практика на транспортних судах</i>	960		
3	<i>Виробнича практика на транспортних судах</i>	432		

Джерело: узагальнено і систематизовано автором (архів ХДМА)

У порівнянні з попередніми планами: до циклу загальноосвітніх дисциплін додався предмет «Історія КПС», що було зумовлено політичною ситуацією в країні, змінився підхід до диференціації предметів на загальнотехнічні та спеціальні, що було викликано завданнями уряду та партії готувати універсальних спеціалістів з метою «інтеграції функціональних обов'язків членів команди судна» (кілька років спеціальність навіть називалася «технік-універсал»). Практика, зазначена в навчальному плані для спеціальності «судноводіння» більша і різноманітніша, ніж для спеціальності

«силові установки» (при цьому для парусних суден – окремо, через те, що заклад отримав власне навчальне судно – парусний бриг «Товариш» (Додаток У).

Таблиця 3.4

Навчальний план морехідного училища спеціальності «Морське судноводіння», затверджений у 1957 р. та 1961 р.

№	Назва предмету	к-ть год.	Назва предмету	к-ть год.
	<i>Загальноосвітній цикл</i>		<i>Загальноосвітній цикл</i>	
1	Політична економія	96	Історія СРСР	163
2	Англійська мова	352	Основи політичних знань	93
	-		Економічна географія	62
	-		Література	213
	-		Математика	314
	-		Фізика	200
	-		Хімія	174
	<i>Загальнотехнічний цикл</i>		<i>Загальнотехнічний цикл</i>	
1	Креслення	57	Основи креслення	100
2	Технічна механіка	125	Технічна механіка	172
	<i>Спеціальний цикл</i>		<i>Спеціальний цикл</i>	
1	Морська справа:		Англійська мова	515
	а) будова і технічна експлуатація судна	149	Морська справа	288
	б) управління суднами	98	Географія морських шляхів	89
2	Навігація і лоція	268	Навігація і лоція	255
3	Електротехніка та електрообладнання суден	144	Електроніка та електрообладнання суден	146
4	Основи радіотехніки	126	Основи радіотехніки й електроніки	128
5	Суднові силові установки	123	Морехідна астрономія	224
6	Морехідна астрономія	218	Метеорологія і океанографія	95
7	Основи теорії судна	84	Магнітно-компасна справа	72
8	Технічні засоби судноводіння:		Основи теорії судна	90
	а) електронавігаційні пристрої	166	Суднові силові установки	74
	б) радіонавігаційні пристрої	142	Технічні засоби судноводіння:	
9	Метеорологія і океанографія	83	а) Електронавігаційні прилади	149
14	Електронавігаційні прилади	95	б) Радіонавігаційні прилади	149

Продовження таблиці 3.4

15	Економіка і організація, планування морського флоту	142	Технологія перевезення вантажів морем	110
16	Морське право	66	Економіка, організація і планування роботи морського флоту	126
17	Техніка безпеки і протипожежна техніка	42	Морське право	96
	-		Техніка безпеки і протипожежна техніка	48
	<i>Фізичне виховання</i>	50	<i>Фізичне виховання</i>	241
	<i>Спеціальний курс</i>	531	<i>Вивчення додаткового навчального матеріалу</i>	97
	<i>Практика</i>		<i>Факультативні предмети</i>	
1	Навчальна практика на парусних суднах	624	Англійська мова	
2	Виробнича практика на транспортних суднах	864	Російська мова	
3	Виробнича практика на транспортних суднах	480	Фізичне виховання	
4	Спеціальна практика	5	Суднова гігієна	
5	Стажування	18	Консультація в період виробничої практики	

Джерело: узагальнено і систематизовано автором (архів ХДМА)

Як бачимо, продовжуються зміни в підходах до диференціації предметів загальноосвітнього та спеціального циклів (зі зміною розподілу кількості годин), змінюється зміст загальнотехнічної складової підготовки судноводіїв. Пояснювальної записки та кваліфікаційних вимог навчальний план не містив, не знайдено й роз'яснень змісту спеціального курсу.

У навчальному плані 1961 р. з'явилися принципово нові позиції, такі як: зазначення типу навчального закладу – середній спеціальний; графік і план навчального процесу – розподіл навчального часу за тижнями впродовж календарного року; бюджет навчального часу. Як бачимо, серед предметів загальноосвітнього циклу було підсилено економічну складову морської освіти – «основи політичних знань» та «економічна географія»; англійська

мова стала спеціальним предметом, що свідчить про надання їй пріоритету через широке використання спеціальних підручників. Відповідно до зростання темпів науково-технічної революції відбулося збільшення кількості годин на більшість спеціальних навчальних предметів. На виконання вимог Закону України «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» у навчальному плані було добавлено факультативні предмети, до яких потрапили й раніше обов'язкові: «судна гігієна» та «російська мова» (за часів правління М. Хрущова відбувалася перша хвиля українізації).

Як засвідчує аналіз освітянських документів, із 1966 р. розпочалося впровадження загальнообов'язкової середньої освіти. Це позначилося на умовах прийому до морських навчальних закладів (стали приймати на базі повної школи), на базі неповної освіти (8-ми класів) учні вступали до професійно-технічних навчальних закладів, мережа яких у ці роки значно розширилася (у країні спостерігався економічний парадокс: спеціалісти із середньою освітою – техніки отримували вищу заробітну плату, ніж спеціалісти із вищою – інженери). Наприкінці 1960-х років посилилася централізація управління освітою, покращився рівень матеріально-технічного забезпечення й посилилася політизація навчально-виховного процесу.

Принциповий розподіл предметів спеціального циклу спостерігаємо в навчальних планах, розпочинаючи з 1970-го року, про що свідчать дані, представлені в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

**Навчальний план Херсонського морехідного училища спеціальності
«морське судноводіння», затверджений у 1972 р.**

№	Назва предмету	к-ть год.
	<i>Загальноосвітній цикл</i>	
1	Історія	167
2	Суспільствознавство	71
3	Література та російська мова	202
4	Математика	384

Продовження таблиці 3.5

5	Фізика	200
6	Хімія	142
	<i>Загальнотехнічний цикл</i>	
1	Основи креслення	82
2	Основи технічної механіки	123
	<i>Спеціальний цикл</i>	
	<i>загальноспеціальні предмети</i>	
1	Англійська мова	344
2	Географія морського судноплавства	57
3	Електротехніка та електрообладнання суден	117
4	Суднові енергетичні установки	44
5	Основи радіотехніки й електроніки	94
6	Основи теорії судна	72
7	Навігаційна гідрометеорологія	72
8	Морське право	60
	<i>профільні предмети</i>	
1	Управління судном і його технічна експлуатація	235
2	Навігація і лоція	255
3	Морехідна астрономія	173
4	Технологія морських перевезень	78
5	Магнітно-компасна справа	56
6	Електронавігаційні прилади	138
7	Радіонавігаційні прилади	105
8	Економіка, організація і планування роботи морського транспорту	100
9	Комерційна експлуатація судна	40
10	Охорона праці	49
11	Предмети вузької спеціалізації	100
	<i>Факультативні предмети</i>	
1	Суспільно-політична робота на судах ММФ	36
2	Фізичне виховання	119
3	Англійська мова	119
4	Удосконалення мовної підготовки	124
5	Предмети, визначені Міністерством для підвідомчих закладів	78

Джерело: узагальнено і систематизовано автором (архів ХДМА)

У роки так званої «оттепели» бачимо повернення до більш ґрунтовної загальноосвітньої підготовки морських фахівців, посилену диференціацію спеціальностей на загально спеціальні та профільні предмети. Позитивним

уважаємо залишення факультативних предметів, серед яких з'являються такі, що визначені Міністерством морського флоту (за погодженням із Головним управлінням суднобудування, судноремонту та технічного обслуговування кораблів) для врахування специфіки навчального закладу (хоча навчальні плани затверджувало Міністерство вищої та середньо-спеціальної освіти).

У 1978 р. було прийнято Міжнародну конвенцію про підготовку та дипломування моряків і несення вахти (ПДНВ), проте СРСР до цього документу не приєднався. Із урахуванням зростаючої автоматизації праці моряків, у 1978 р. було введено посади механіків II-го та I-го класів. Це спричинило відкриття в середніх морехідних училищах, Херсонському зокрема, спеціальності «експлуатація судових автоматизованих систем», отримавши яку судові техніки мали замінити матросів, мотористів та електриків. Навчання відбувалося на базі 8-ми класів загальноосвітньої школи і тривало 4 роки, упродовж яких юнаки мали набути комплекс знань, вмінь і навичок, що поєднували механічну та електричну складові спецдисциплін, проходження слюсарної практики в майстернях та плавальної – у морі. По закінченню навчання судові техніки отримували свідоцтва, якими не підтверджувалися здобуті спеціалізації, що й викликало на практиці ускладнення при нормуванні виконання функціональних обов'язків.

Наступні зміни в змісті морської освіти були спричинені реформуванням галузі професійної освіти, основні положення якої було затверджено Верховною Радою СРСР у квітні 1984 р. Із наступного року навчальний план морехідного училища виглядав так (таблиця 3.6).

Таблиця 3.6

**Навчальний план Херсонського морехідного училища спеціальності
«морське судноводіння», затверджений у 1985 р.**

№	Назва предмету	к-ть год.
	<i>Соціально-економічний цикл</i>	
1	Політична економія	38
2	Радянське право	162

Продовження таблиці 3.6

<i>Загальноосвітній цикл</i>		
1	Математика	90
<i>Загальнотехнічний цикл</i>		
1	Основи креслення	72
2	Основи технічної механіки	102
<i>Спеціальний цикл</i>		
1	Англійська мова	204
2	Географія морського судноплавства	36
3	Морське право	36
4	Основи теорії судна	48
5	Навігаційна гідрометеорологія	48
6	Електротехніка та електрообладнання суден	108
7	Суднові енергетичні установки	36
8	Основи радіотехніки й електроніки	88
<i>Профілюючі предмети</i>		
1	Управління судном і його технічна експлуатація	198
2	Навігація і лоція	205
3	Морехідна астрономія	100
4	Електронавігаційні прилади та магнітні компаси	172
5	Радіонавігаційні прилади	94
6	Технологія морських перевезень	48
7	Економіка, організація і планування роботи морського транспорту	142
8	Комерційна експлуатація судна	38
9	Охорона праці	40
	<i>Предмети вузької спеціалізації</i>	57
	<i>Фізичне виховання</i>	134
	<i>Військово-морська підготовка екіпажів цивільних судів</i>	40
<i>Факультативні предмети</i>		
1	Фізичне виховання	97
2	Основи марксистсько-ленінської етики і естетики	38
3	Удосконалення мовної підготовки	96
4	Суспільно-політична робота на підприємствах морського флоту	42
5	Англійська мова	46
6	Предмети, визначені Міністерством для підвідомчих закладів	83
<i>Виробнича практика</i>		тиждень
1	Навчальна для отримання робочої професії	
	- на навчальних суднах	15
	- на навчально-виробничих суднах	15
2	Технологічна на суднах ММФ	30
3	Переддипломна на суднах	5

Джерело: узагальнено і систематизовано автором (архів ХДМА)

Як бачимо, освітня реформа 1984 р. відбилася в оновленні змісту та структуризації навчального плану морехідного училища, черговому зменшенні (кількісному та якісному) блоку загальноосвітніх дисциплін. Згодом, на вимогу оновленої нормативної бази [668], у навчальних планах усіх спеціальностей було додано предмет «обчислювальна техніка».

Уже в 1982 р. в навчальних планах МНЗ з'являється пояснювальна записка в якій роз'яснюються вимоги щодо організації вивчення окремих предметів та різних видів практики, проведення заліків та іспитів, державних екзаменів, переліку необхідних лабораторій і навчальних кабінетів. У поясненнях, зокрема зазначалося, що у межах факультативу можна вивчати «родной язык и литературу». Додавалася до структури навчального плану й кваліфікаційна характеристика фахівця кожної спеціальності (Додаток К), у якій було зазначено перелік вимог до його знань і вмінь, а також перелік посад, які він може обіймати.

Порівняння навчальних планів підготовки морських фахівців на базі неповної середньої школи, представлені в таблиці 3.7, дозволяє констатувати чітке простеження змістовного зростання спеціально-професійної складової, що засвідчує посилення якості теоретичної складової підготовки техніків, проте скорочення годин на практичну підготовку говорить про зменшення готовності випускників закладу до якісного виконання професійних обов'язків.

Таблиця 3.7

**Навчальні плани спеціальності «морський технік»
на базі 8-річної школи, затверджені в 1960 та 1982 рр.**

№	Назва предмету	к-ть год.	Назва предмету	к-ть год.
	<i>Загальноосвітній цикл</i>		<i>Соціально-економічний цикл</i>	
1	Історія СРСР	253	Історія	190
2	Історія КНР	114	Суспільствознавство	74
3	Російська мова і література	292	Радянське право	40
4	Математика	388	Економічна географія зарубіжних країн	60

Продовження таблиці 3.7

5	Фізика	214	Загальноосвітній цикл	364
6	Хімія	116	Література	190
	-		Математика	367
	-		Фізика	209
	-		Хімія	146
			Біологія	76
	<i>Загальнотехнічний цикл</i>		<i>Загальнотехнічний цикл</i>	
7	Креслення	232	Креслення	128
8	Загальна електротехніка	95	Технічна механіка	190
9	Технічна механіка: - теоретична механіка - опір матеріалів - деталі машин	100	-	
	<i>Спеціальний цикл</i>		<i>Спеціальний цикл</i>	
1	Англійська мова	473	Англійська мова	343
2	Технологія металів и суднобудівельні матеріали	100	Технологія металів и суднобудівельні матеріали	76
3	Технічна термодинаміка і основи теплопередачі	117	Основи технічної термодинаміки і теплопередачі	72
4	Будова та елементи теорії судна	116	Будова та основи теорії судна	90
5	Електротехніка та електрообладнання суден	273	Електротехніка з основами електроніки	150
6	Суднові паросилові установки: - суднові парові котли та атомні реактори - суднові парові машини	291	<i>Профільні предмети</i>	
7	Техніка безпеки та протипожежна техніка	34	Морська практика і основи судноводіння	260
8	Суднові допоміжні механізми і холодильні установки	167	Суднові автоматизовані дизельні установки	108
9	Суднові двигуни внутрішнього згорання	289	Суднова автоматика	200
10	Суднові парові та газові турбіни	138	Електрообладнання суден	168
11	Технологія і організація судноремонту	96	Суднові автоматизовані допоміжні механізми та системи	194
12	Суднові силові установки та їх експлуатація	104	Технічна експлуатація судових пристроїв і корпусу	108

Продовження таблиці 3.7

13	Економіка, організація і планування роботи морського флоту	72	Організація і технологія судноремонту	80
14	Автоматика і КВП суднових силових установок	36	Економіка, організація і планування роботи морського транспорту	140
	-		Охорона праці	40
	<i>Фізичне виховання</i>	103	<i>Фізична підготовка</i>	246
			<i>Предмети вузької спеціальності</i>	90
			<i>Початкова військова підготовка</i>	149
			<i>Військово-морська підготовка екіпажів цивільних судів</i>	40
			<i>Факультативні предмети</i>	
			Фізичне виховання	160
			Основи марксистсько-ленінської етики і естетики	38
			Російська мова	93
			Суспільно-політична робота на судах і підприємствах морського флоту	37
			Англійська мова	68
			Предмети, визначені Міністерством для підвідомчих закладів	96
<i>Виробнича практика</i>			<i>Виробнича практика</i>	тиждень
1	Виробнича робота в навчально-виробничих майстернях	336	Навчальна для отримання робочої професії: - слюсаря - механіка - такелажна - електромонтажна - плавальна	6 2 2 1 11
2	Практичне навчання на судах	882	Технологічна на морських судах	23
3	Практичне навчання за фахом механіка на судноремонтному заводі	252	Переддипломна	5

Джерело: узагальнено і систематизовано автором (архів ХДМА)

У процесі дослідження встановлено, що з вересня 1989 р. в морехідних училищах було введено нові найменування переліку спеціальностей, що спричинило появу нових навчальних планів. Відтепер підготовка помічників механіків здійснювалася за спеціальністю «Технічне обслуговування суднового обладнання», рядових кадрів для плавскладу готували морехідні школи та професійно-технічні училища. З'ясовано, що з цього року з'явилися поняття «план набору» (450–500 осіб на рік) і «обсяг випуску» (300–350 випускників) – загальносоюзні кількісні показники, що обчислювалися відповідно до потреб морської галузі.

Аналіз переліку спеціальностей, які функціонували на цей час у південних морських навчальних закладах показав, що найбільш затребуваними з них є: сумісні - «матрос-моторист» і «моторист-матрос», а не одиночні «матрос» і «моторист»; популярності набули спеціальності «судноремонтники», повара, пекарі та офіціанти на судні. Такий попит на морські професії спричинив зростаючу хвилю навчальних закладів середньої ланки – морехідних шкіл та ПТУ з відповідними спеціальностями. Таке розширення системи морської освіти спричинило нестачу бази навчальних кораблів, тому отримало розповсюдження проходження практики учнями названих закладів та суден портового флоту та прогулянкових катерів.

Отже, зміст морської освіти, відтворений у навчальних планах морських навчальних закладів різного рівня, змінювався й розширювався з роками, проте мав усталене ядро (загально-освітні, загальнотехнічні та спеціальні дисципліни, однакові для всіх працівників морського транспорту); зміни його складових – загальноосвітньої та загальнотехнічної – мали хвилеподібний характер і були викликані політичною ситуацією в країні, спричинені освітніми реформами; зміни в обсязі й змісті спеціальних дисциплін були викликані потребами професії та науково-технічним розвитком. Усі коливання в змісті та організації здобуття морської освіти безпосередньо позначалися на якості підготовки морських спеціалістів, їх відповідності вимогам сучасності.

Таким чином, до організаційно-педагогічних умов, які детермінують зміст і визначають специфіку реалізації морської освіти за радянських часів віднесено: по-перше, відповідність змісту освіти сучасному рівню розвитку науки і техніки взагалі та морської галузі зокрема; по-друге, прагнення узгодити зміст морської освіти з його кадровим, дидактичним та інструментальним забезпеченням; по-третє, встановлення зв'язку змісту освіти з вимогами до кваліфікації морського спеціаліста.

Висновки до третього розділу

Отже, події 1920–1991 років засвідчили, що впродовж пошуково-уніфікаційного періоду, зі зміною не лише влади, а й суспільно-політичного устрою держави, через принципову відмову від досвіду минулого, розпочався пошук нового організаційно-педагогічного підґрунтя всієї системи освіти, морської зокрема. Цей процес, відповідно до пріоритетів розвитку країни та з урахуванням зовнішніх і внутрішньо-економічних чинників, розподілено на три субперіоди: довоєнного розвитку (1920–1941), післявоєнного відновлення (1944–1959), галузево-професійного гігантизму (1959–1991), з виокремленням паузи 1941–1944 рр., коли південь України перебував під окупацією іноземних військ.

Характеризуючи історико-педагогічні події першого часового проміжку (1920–1941), можна констатувати наступне: радянська влада продовжувала підготовку спеціалістів для Чорноморського торгового флоту, чисельність якого значно скоротилася через революційні події та Громадянську війну, у поодиноких, знов створених навчальних закладах нового типу – технікумах (усі кадетські корпуси та училища було закрито). Технікуми водного транспорту, які діяли на півдні з 1920 р., мали, схожий з попереднім досвідом, зміст морської освіти (окрім суспільно-історичних дисциплін), значно біднішу матеріально-технічну базу і кадровий потенціал (більшість викладачів становили колишні випускники закладів), проте

здійснювали підготовку морських фахівців різних спеціальностей. До 1930 р. технікуми змінювали назви і статуси, укріплялася їх техніко-дидактична база і поліпшувався кадровий склад, здійснювалася апробація різних форм і методів навчання. Від початку 1930-х років зростала кількість і різновиди морських навчальних закладів, серед яких були: Херсонське і Одеське морехідні училища, морехідні школи, школи юнг, судномеханічні й суднобудівні технікуми, ремісничі училища, Миколаївський кораблебудівний інститут, Одеський інститут інженерів водного транспорту, їх заочні відділення. До початку 40-х років вибудувалася структурна вертикаль морської освіти від загальноосвітнього рівня через середньо-спеціальний до вищого, відбулася уніфікація методів навчання, основними серед яких стали пояснювально-ілюстративний та репродуктивний.

Радянська влада зберегла основні підходи до формування змісту морської освіти (із додаванням радянських предметів суспільно-політичного змісту) – загальноосвітнього і спеціального компонентів, теоретичної і практичної частини навчання, проте було змінено підходи до організації занять, частково відновлено матеріально-інструментальну базу вцілілих будівель колишніх закладів (де й розташовувалася більшість морських навчальних закладів), запроваджено штатну систему комплектування колективів викладачів, змінено систему оплати праці від погодинної до помісячного окладу, вихованців закладу включено до колегіального органу управління – педагогічної ради.

Оскільки більшість морських навчальних закладів у роки Другої світової війни знаходилися в евакуації, де в обмежених обсягах здійснювали підготовку фахівців лише для воєнно-морського флоту, період із 1941 по 1944 роки, відповідно до обраного методологічного орієнтиру, у дослідженні виокремлено як паузу в діяльності морської невійськової освіти.

У повоєнні роки (1944–1959) зміст морської освіти визначався Головсудномехом, пізніше – Головкадрами, спільно зі знову створеними міністерствами освіти і морського флоту, і відтворювався в навчальному

плані кожного закладу, який складався з окремих блоків (різної кількості в різні роки): загальноосвітнього, загально-технічного, спецдисциплін, воєнно-фізичної чи фізичної підготовки та практики (технологічної і плавальної). Змістовне наповнення та кількісний розподіл годин у кожному блоці змінювався з часом, визначався не лише професійною необхідністю, спеціальністю та освітнім рівнем навчального закладу, а й політичною ситуацією в країні та в світі. Тепер у розробці науково-методичного забезпечення морської освіти значну роль відігравали пароплавства, Центральний навчально-методичний кабінет Міністерства морського флоту та наукова група Одеського вищого інженерно-морського училища. Із післявоєнних років активну участь у науково-дослідній роботі та створенні дидактичної бази морської освіти брали викладачі морських навчальних закладів – писали підручники і навчальні посібники, виготовляли дидактичні засоби, облаштовували предметні кабінети.

Відмінною рисою розвитку морської освіти впродовж 1959–1991 рр. стало постійне оновлення змісту й рівня освіти, спричинене науково-технічним та економічним розвитком – з'являлися нові технології, будувалися кораблі нового класу й спеціалізації. Відбувся розподіл праці на низько- і високо-кваліфіковану, через що курсантів морських училищ стали зараховувати на базі неповної середньої школи (8-ми класів) та повної (10-ти класів), що вплинуло на термін навчання, який складав два роки чотири місяці або чотири роки шість місяців. Змінилися вимоги до результату діяльності морських навчальних закладів, який з початку 1970-х років визначався кваліфікацій-ними характеристиками спеціаліста, (до цього – вимогами до державних іспитів із трьох предметів: навігації з лоцією та метеорологією, будова і технічна експлуатація корабля, іноземної мови (переважно англійської), які формувалися відповідно до Статуту служби на суднах Міністерства морського флоту СРСР та Кодексу торгового мореплавання СРСР.

Установлено, що морські навчальні заклади впродовж 1920–1991 рр. були лише державної форми власності, підпорядковувалися й фінансувалися галузевими наркоматами, а пізніше – міністерствами (вищої та середньо-спеціальної освіти і морського флоту). Усі заклади були забезпечені будівлями – отриманими в спадок із імперських часів або побудовані радянською владою, найбільші з них мали в розпорядженні комплекс приміщень для навчання (аудиторії, лабораторії, обсерваторії, басейни, навчальні судна), проживання і побуту (екіпажі, їдальні, майстерні). Переважна більшість морських навчальних закладів була закритого типу, учні знаходилися на повному державному утриманні (навчання, проживання, харчування, забезпечення формою та базами для проходження практики). Заклади функціонували відповідно до нової нормативної бази, до складу якої увійшли статuti і положення про навчальні заклади, освітні закони, розпорядження і накази галузевих міністрів, правила внутрішнього розпорядку та правила прийому. До управління і викладання залучалися переважно фахівці з морською освітою (здебільшого випускники вищих морських навчальних закладів), згодом і з педагогічною, які на штатній основі виконували весь обсяг навчально-виховної роботи та здійснювали науково-дослідну діяльність. Зафіксовано хвилеподібні зміни в розвитку окремих навчальних закладів, пов'язані частіше за все, із призначенням нових очільників та нагородженням закладів у зв'язку з їх ювілеями.

Пошук конструктивного досвіду реалізації морської освіти показав, що впродовж 1920–1991 рр. було створено широке предметне поле освітньо-професійного середовища, до якого входили не лише навчальні, а й позанавчальні заклади.

РОЗДІЛ 4

РОЗБУДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ МОРСЬКОЇ ОСВІТИ НА ПІВДНІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991–2013 рр.)

У розділі висвітлено законодавче підґрунтя і практику функціонування морських навчальних закладів у незалежній Україні, ґрунтуючись на спадковості Україною адміністративно-географічних кордонів, до складу південноукраїнських земель включено Херсонську, Миколаївську та Одеську області.

4.1. Законодавче забезпечення і практика реалізації морської освіти

Вивчення нормативних документів дозволяє констатувати, що в новому, наслідувально-оновлювальному періоді (1991–2013) сучасні морська та річкова галузі України включають кілька суб'єктів, забезпечення діяльності яких потребує морських спеціалістів, саме:

- судноплавні компанії, що здійснюють перевезення паса-жирів, вантажів, багажу, пошти тощо;
- порти, де виконується перевалка вантажів і відбувається обслуговування пасажирів;
- підприємства (служби), які надають спеціалізовані послуги в межах портових акваторій, між портами та в територіальних водах України з урахуванням норм і стандартів щодо безпеки мореплавства з регулювання руху й лоцманської проводки суден, підтримки навігаційних глибин водних шляхів та утримання навігаційно-гідрографічних засобів, а також організації пошуку та спасіння на море;
- інші суб'єкти, що надають послуги суднам з агентування та буксировки, ремонту та інших видів їх забезпечення, зокрема щодо обробки вантажів на території порту.

З метою розуміння причинно-наслідкових зв'язків у реформуванні та розвитку морської галузі та системи підготовки фахівців для неї в незалежній Україні схарактеризуємо загальну ситуацію суспільно-економічного розвитку створеної в 1991 році країни, її південного регіону зокрема. Шляхом змістовно-порівняльного аналізу наукових джерел з'ясовано, що на початку 90-х років ХХ століття, економіці України було притаманно: відсутність конкуренції і ринкових відносин, низький рівень самодостатності через попереднє включення до загальносоюзної системи (що стосувалося й морського транспорту, який існував як єдиний комплекс для задоволення потреб усіх союзних республік), деградація відносин власності, деформована структура виробництва, пріоритет мілітаризації, викривлена мотивація праці. Названі та інші фактори суттєво вплинули на дії окремих суб'єктів економіки та складні трансформаційні процеси, що відбувалися в перші десятиріччя незалежності, й спричинили певні їх наслідки.

У процесі вивчення історико-статистичних джерел встановлено, що після проголошення незалежності в Україні залишалася потужна матеріально-технічна база морської галузі (географічно розташованої на півдні – в Азово-Чорноморському басейні), а саме:

- 3 сучасних морських торговельних і рибних порти, що забезпечували цілорічну навігацію і прийом суден різних типів та вантажопідйомності;
- 10 річкових торговельних портів, що здійснювали доставку, перевалку і переробку вантажів у країну (сучасні судна «річка-море» доставляли вантажі з річкових портів до морських портів Чорного та Азовського морів);
- 11 суднобудівних заводів із найпотужнішими основними фондами та сучасним обладнанням, на яких будувалися судна всіх типів;
- 16 судноремонтних модернізованих заводів із плавучими доками;
- 2 поромні переправи «Варна – Іллічівськ» та «Крим – Кавказ»;
- 2 сучасних ліхтеровізних комплекси «Дунай – Море» та системи Чорноморського морського пароплавства «Одеса – Південно-Східна Азія»;
- 7 підприємств суднового машинобудування;

- 11 підприємств морського приладобудування, що поставляли для судно-будівної промисловості електро- та радіонавігаційне обладнання та прилади;

- 3 найбільші судноплавні компанії: Чорноморське морське пароплавство (більше 300 судів), Азовське морське пароплавство (146 судів), Радянське Дунайське пароплавство (122 – морських судна, 138 річкових суден, 116 ліхтерних барж і більше 600 барж);

- 4 управління рибного господарства та розгалужену берегову інфраструктуру з прийому та переробки морепродуктів;

- 4 річкові судноплавні компанії, що мають на своєму балансі, як річкові судна, так і судна змішаного (річка – море) плавання;

- 15 морських і річкових пасажирських вокзалів, здатних приймати, як найбільші морські, так і річкові круїзні лайнери [175; 279].

На початку 90-х рр. ХХ століття в Україні існувала потужна виробнича база й значний науковий потенціал: 25 галузевих науково-дослідних інститутів та конструкторських бюро, 7 заводів, де виробляли судові двигуни та інше обладнання для суднобудування, 11 суднобудівних заводів та 11 підприємств, які виробляли судові інструменти. З'ясовано, що на території України залишилася й розгалужена система морської освіти: 4 вищих навчальних заклади (морехідні училища та інститути), 7 морських середньо-технічних навчальних закладів, мережа технічних училищ і морехідних шкіл, культурно-освітні заклади морського профілю та осередки підвищення кваліфікації моряків. Проте, із статистичних звітів установлено, що за період 1991–2002 роки країна значно скоротила свої морські позиції. Так, станом на 1 січня 1993 р. сукупний дедвейт торгового флоту України нараховував 6 177 000 т., Україна посідала 25 місце в рейтингу найбільших морських країн світу, а її доля у світовому торговому флоті складала 0,9 %; на 1 січня 2013 р. відбулося скорочення дедвейту флоту майже в 6 разів – до 904 000 т., а рейтингове місце України знизилося до 72. Кількість

суднобудівних підприємств скоротилася до 7, а питома вага морських портів у перевалці вантажів зменшилася від 81 % до 70 %.

Тобто економіко-політичні прорахунки першого двадцяти-річчя призвели до втрати Україною статусу морської країни, яку все частіше на міжнародному рівні тепер позиціонують як «країну у моря». Невідповідність сучасного стану морського транспорту, суднобудування й працездатності українських портів світовим конкурентоспроможним запитам не лише зменшує статус морської держави, створює проблеми для ефективного функціонування морської галузі, а й призводить до значних економічних збитків. Разом із цим, національна система морської освіти все ще зберігає науковий та організаційно-педагогічний потенціал для задоволення потреб зростаючого світового торгового флоту і таким чином уможлиблює вихід України на міжнародний ринок фахівців морської галузі.

У 1991 р. відбулися зміни в управлінських структурах, морській та освітній галузях зокрема. Так, Міністерство морського флоту СРСР було фактично скасовано, а впродовж 1991 р. – ліквідовано; у 1992 р. було створено Міністерство транспорту України, яке в період 2004–2010 років функціонувало як Міністерство транспорту і зв'язку України, після чого було реорганізовано в Міністерство інфраструктури (тобто за перші 12 років підпорядкування морського торгового флоту змінювалося тричі). Відповідна плутанина була й з підпорядкуванням морських навчальних закладів: у 1991 році їх передали до Міністерства народної освіти України, згодом – до галузевого міністерства. Станом на 2013 р. (верхню межу нашого дослідження) установлено розпорошеність підпорядкування морських навчальних закладів: морських академій – Міністерству освіти, училищ рибної промисловості – Міністерству аграрної політики та продовольства України, училищ технічного флоту – міністерству інфраструктури. На наш погляд, така ситуація створює певні труднощі в забезпеченні системності розвитку морської освіти.

Незалежній Україні в спадок залишилася й радянська нормативно-правова база, яка регулювала суспільно-виробничі відносини в різних галузях народного господарства. Після здобуття незалежності розпочався принципово новий період формування державної політики, морській та освітній галузях зокрема. Морський флот і морська освіта суверенної країни мали бути орієнтовані на сучасні європейські стандарти на тлі відродження національних традицій, що й слід було відтворити в новій законодавчій базі. Одним із перших у 1991 р. було прийнято Закон «Про освіту», який основою розвитку кожної особистості та запорукою розвитку всього суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, проголошував освіту. Цей закон урегулював суспільні відносини, що виникали в процесі реалізації конституційного права людини на освіту, прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у реалізації цього, а також визначив компетенцію державних органів та органів місцевого самоврядування у сфері освіти. Згідно з новим законом, до структури загальнонаціональної системи освіти входила й професійно-технічна освіта, яку молодь могла здобувати в училищах відповідного профілю (середніх та вищих), професійних ліцеях, центрах професійно-технічної та професійної освіти, центрах підготовки і перепідготовки робітничих кадрів, а також інших типах навчальних закладів, що надають професійно-технічну освіту або здійснюють професійно-технічне навчання.

У цьому ж році було прийнято й Закон «Про наукову та науково-технічну діяльність», в якому зазначалися й основи (мета, завдання, результати, мотивація) науково-педагогічної діяльності та прикладних досліджень, що унормувало діяльність викладачів вишів, МНЗ зокрема.

Пізніше, у 1998 р., було прийнято Закон України «Про професійно-технічну освіту», який прописував загальні підстави існування, управління та організацію професійно-технічної освіти, систему закладів та організацію навчального процесу в них, визначав зміст і суб'єкти професійно-технічної освіти, упорядковував фінансово-економічні відносини. Цей закон

тлумачив зміст поняття «професійно-технічна освіта» як «комплекс педагогічних та організаційно-управлінських заходів, спрямованих на забезпечення оволодіння громадянами знаннями, уміннями і навичками в обраній ними галузі професійної діяльності, розвиток компетентності та професіоналізму, виховання загальної та професійної культури» [546], а також визначав правові, організаційні та фінансові засади функціонування й розвитку системи професійно-технічної освіти.

Відповідно до названих законів та прийнятих до них підзаконних актів, структуру системи морської освіти незалежної України унаочнено у вигляді структурної схеми (рис. 4.1.).

<i>Культурно-професійні організації</i>	<i>Заклади, що надають освітні послуги</i>	<i>Наукові установи</i>	<i>Управлінські структури</i>
Бібліотеки	<i>післядипломна</i>	Науково-дослідні інститути	Законодавчі органи
Музеї	Центри підвищення кваліфікації		
Клуби юних моряків	<i>Вища освіта</i>	Гідрографічні служби	Профільні міністерства
Яхт-клуби	Морські академії		
Судноплавні компанії	<i>середньо-спеціальна</i>	Обсерваторії	Органи місцевого самоврядування
	Порти		
Заводи морського обладнання і приладдя	<i>загальноосвітня</i>		
	Морські ліцеї		

Рис. 4.1. Структурна схема системи морської освіти в Україні

Джерело: створено автором самостійно

Як бачимо, система є кількарівневою (від загальноосвітнього до постдипломного) та багатогалузевою (наукові установи, культурні організації, професійні структури, управлінські органи); вона є неперервною і забезпечує підготовку рядових (матросів і мотористів) і командних кадрів

морського флоту рівня експлуатації та управління. При цьому на рівні управління готують фахівців, які згодом обіймають посади старшого помічника капітана і капітана, другого механіка і старшого механіка, на рівні експлуатації – фахівці, які залучаються до вахтового обслуговування судових технічних засобів на містку та в машинному відділенні (фахівцями рівня експлуатації відповідно можуть стати випускники морських академій, коледжів і морехідних училищ, фахівцями рівня управління – лише випускники морських академій). Саме завдяки неперервності системи освіти, вона дозволяє здійснювати підготовку інженерів із числа осіб, які закінчили навчальні заклади середньо-професійної освіти в скорочений (3,5 роки) термін навчання.

Описана система морської освіти реалізує всі етапи дипломування моряків – від видачі кваліфікаційних свідоцтв про отримання робочої професії та морських дипломів рівня експлуатації, до морських дипломів рівня управління.

У 1994 р. було прийнято галузевий Закон України «Про транспорт», в якому визначалися основи діяльності галузі. Роком пізніше було затверджено й Кодекс торговельного мореплавства (1995), де наводилися тлумачення основних понять і категорій. Так, термін «мореплавство» було визначено через його структуру (поняття «море» і «плавання») як діяльність, пов'язану із плаванням у морі». Оскільки плавання в морі здійснюють судна, то логічним є тлумачення мореплавства як використання суден у морі. Під торговельним мореплавством у кодексі розуміється діяльність, пов'язана з використанням суден для перевезення вантажів, пасажирів, багажу та пошти, рибних та інших морських промислів, розвідки та видобування корисних копалин, виконання буксирних, криголамних і рятувальних операцій, прокладання кабелю, також для інших господарських, наукових і культурних цілей. Наголосимо, що реалізація наукових, господарських та культурних завдань, пов'язаних із торговельним мореплавством, також потребує підготовлених фахівців.

У Морській доктрині України, прийнятій у 2009 р., з урахуванням довжини морських кордонів та площі водного простору країни, мова йшла вже про освоєння та використання ресурсів Світового океану, що потребує визначення і законодавчого закріплення національних інтересів у цій сфері діяльності та встановлення пріоритетів їх реалізації. У цьому документі торговельне судноплавство визначалося як діяльність, що пов'язана з використанням морських і річкових суден змішаного плавання («річка-море») для перевезення вантажів, пасажирів, багажу і пошти, рибних та інших морських промислів, розвідкою та видобуванням корисних копалин, виконанням буксирних, криголамних і рятувальних операцій, прокладенням кабелю, а також для інших господарських, наукових і культурних цілей. Відповідно до зазначено, у такий спосіб було окреслено й перелік фахівців, необхідних для розв'язання професійних завдань.

У 1995 р. було затверджено інший важливий для підготовки морських спеціалістів документ – Кодекс торговельного мореплавства. По-перше, тут було наведено визначення торговельного мореплавства, під яким тепер розумілася діяльність, пов'язана з використанням суден для перевезення вантажів, пасажирів, багажу та пошти, рибних та інших морських промислів, розвідки й видобування корисних копалин, виконання буксирних, криголамних і рятувальних операцій, прокладання кабелю, а також для інших господарських, наукових і культурних цілей. Для виконання всіх цих завдань потребувалися фахівці з морською освітою різних спеціальностей. По-друге, у кодексі окрім переліку документів, необхідних для судна, зазначалися й вимоги до мінімального складу екіпажу, що також нормувало перелік необхідних фахівців за спеціальностями.

Міжнародна морська організація (ІМО), що визначає основні напрями розвитку морського судноводіння, у 1995 р. визнала основними такі документи щодо підготовки моряків: Міжнародну Конвенцію з підготовки та надання дипломів морякам і несення вахт (прийняту ще в 1978 р.) та Міжнародний Кодекс з підготовки та надання дипломів морякам і несення

вахт (ПДНВМ). Виконання вимог цих документів дозволяє морякам держав, що їх підписали, працювати без обмежень на будь-якому кораблі світового флоту (Україна приєдналась до ПДНВМ-78 у 1996 р.) [545]. Пізніше, у 2010 р. було прийнято зміни до цих двох документів (так звані «Манільські поправки»), найбільш суттєвими серед яких, у ракурсі морської освіти, було визначення нових посад для осіб командного складу й суднового екіпажу, а отже, і нових компетентностей морських спеціалістів (зокрема щодо володіння англійською мовою) та вимог до підвищення рівня їх професійної кваліфікації. Зокрема, резолюцією 7 Конвенції встановлено відповідальність судноплавних компаній за добір і підготовку кадрів моряків, а також зазначено, що ефективність процесів відбору, підготовки та дипломування моряків може бути оцінена лише на підставі навичок, умінь та компетентностей, які демонструють моряки під час роботи на судні.

У поправках мова йшла і про навчально-тренажерні центри, а саме – використання курсів і програм підготовки, у результаті яких капітани та командний склад (судноводії, механіки та електрики, кваліфіковані матроси, мотористи) мають оволодіти необхідними компетентностями. Для суднових механіків додатково передбачалося введення компетентності з управління ресурсами машинного відділення, уміння здійснювати управління персоналом та управління судновими системами: паливною, мастилом, баластних вод та іншими; з охорони навколишнього середовища. У стандарти компетентності командного складу на рівнях управління та експлуатації також було введено нові компетенції, знання та вміння, що передбачають різні види підготовки, які необхідні у зв'язку з упровадженням на сучасних судах нових технологій і складного сучасного обладнання. Документи з манільськими правками містять таблиці мінімальних вимог до компетентності суднових спеціалістів – судноводіїв, суднових механіків і радіоспеціалістів при виконанні ними певних функцій на трьох рівнях: обслуговування (для рядового складу); експлуатації (для вахтових

помічників і механіків); управління (для капітанів і старших помічників; старших і других механіків).

Як бачимо, з моменту проголошення незалежності в Україні розпочався пошук власного, національного шляху розбудови системи професійно-технічної освіти з метою приведення її у відповідність до вимог ринкової економіки. На це була спрямована й «Концепція професійно-технічної освіти України» (1991), яка визначала стратегічні напрями її розвитку. У Концепції було визначено мету, принципи, завдання та пріоритетні напрями розвитку професійно-технічної (професійної) освіти, визначено систему професійно-технічної (професійної) освіти, в якій виокремлено такі компоненти: зміст освіти, процес професійного навчання і виховання, управління системою освіти, діяльність викладачів, наукове, науково-методичне та інформаційне забезпечення функціонування системи освіти та економічні засади розвитку системи цієї освіти. Концепція висвітлювала завдання щодо міжнародного співробітництва та умови її реалізації. Крім цього, Концепція визначала чинники, які впливатимуть на розвиток професійної освіти в XXI столітті, та пріоритетні напрями її розвитку, серед яких: інтелектуалізація, урахування науково-технічних досягнень і впровадження новітніх технологій; формування ринку освітніх послуг; модернізація інформаційного, науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення; розвиток соціально-економічного партнерства та міжнародне співробітництво.

В Україні було затверджено й Концепцію державної цільової програми розвитку професійно-технічної освіти на 2011–2015 роки, яка була спрямована на модернізацію структур-них і змістових аспектів професійно-технічної освіти як важливої складової національної системи освіти, яка найбільш суттєво інтегрована в економіку країни через підготовку кваліфікованої робочої сили та професійних спеціалістів.

У процесі дослідження встановлено, що за останні роки було прийнято низку загальнодержавних рішень, спрямованих на розвиток морської галузі,

зокрема два стратегічних документи: «О мерах по обеспечению развития Украины как морского государства» (2008) та Морська доктрина України на період до 2035 р. (2009), в яких морську господарчу діяльність визнано однією з основних складових економіки України, яка дозволяє отримувати законну невоєнну користь від використання ресурсів Чорного і Азовського морів та інших районів Світового океану й реалізовувати морський потенціал країни – морський транспорт, галузі суднобудування і судноремонту, морський природо-господарський комплекс, наукову та експериментально-дослідну бази, систему морської освіти – не лише в національних інтересах, а й задля розвитку світового суспільства. Крім названих, було затверджено й Комплексну програму ствердження України як транзитної держави у 2002–2010 рр., Стратегію розвитку морських портів на період до 2015 р., Комплексну програму розвитку Українського Придунав'я на 2004–2010 рр., Концепцію розвитку транспортно-дорожнього комплексу України до 2015 р. та наступний період, а також проект закону «О морской политике Украины».

З метою введення європейських стандартів та принципів забезпечення якості освіти з урахуванням вимог ринку праці, гармонізації норм законодавства у сфері освіти та соціально-трудових відносин, сприяння національному і міжнародному визнанню кваліфікацій, здобутих в Україні й налагодження ефективної взаємодії сфери освітніх послуг та ринку праці в 2011 р. було затверджено Національну рамку кваліфікацій. У цьому документі опис кваліфікаційних рівнів систематизовано і структуровано за компетентностями. Призначалася рамка кваліфікацій для використання органами виконавчої влади, установами та організаціями, що реалізують державну політику в сфері освіти та навчальними закладами для розробки, ідентифікації та співвіднесення кваліфікацій.

Таким чином, до переліку нової нормативно-правової бази, що до 2013 р. визначала зміст сучасної морської освіти, віднесено низку документів, а саме:

- Закони України «Про освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про транспорт», «Про морські порти»;
- Національну рамку кваліфікацій;
- Міжнародну конвенцію про підготовку і дипломування моряків та несення вахти, Кодекс з підготовки і дипломування моряків та несення вахти з Манільськими поправками 2010 року;
- Кодекс торговельного мореплавства України;
- Морську доктрину України;
- Міжнародну Конвенцію з охорони людського життя на морі та міжнародний Кодекс з керування безпечною експлуатацією суден і запобігання забруднення моря;
- державні стандарти професійно-технічної та вищої освіти для різних професій;
- Концепцію професійно-технічної освіти України.

Разом із нормативно-правовою базою освітньої і морської галузей, змінювалися й назви, типи та спеціалізація підготовки фахівців у морських навчальних закладах. Вирішення питань щодо пріоритетів розвитку України на загальному та регіональному рівнях, розв'язання проблеми Чорноморського флоту (приналежності, базування та експлуатації) призвело до того, що станом на початок 2000 р. мережа навчальних закладів, які надавали невійськову морську освіту на півдні України (без урахування закладів рибпромислового і технічного флотів та філій), складалася з:

Миколаїв:

- Первомайський політехнічний інститут Національного університету кораблебудування імені адмірала С. Макарова;
- Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова.

Одеса:

- Одеський національний морський університет;
- Одеська національна морська академія;

- НКЦ Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в м. Ізмаїл;

- Ізмаїльський факультет Одеської національної морської академії;

- Ізмаїльський інститут водного транспорту.

Херсон:

- Морський коледж;

- Херсонська філія Національного університету кораблебудування імені адмірала С. Макарова;

- Херсонський державний морський інститут.

Крим:

- Феодосійський політехнічний інститут Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова;

- Кримський НКЦ Національного університету водного господарства та природокористування;

- Керченський державний морський технологічний університет;

- Севастопольський факультет морського транспорту Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного;

- Український морський інститут.

Як бачимо, названа мережа є різномірною, досить розгалуженою географічно (практично всі навчальні заклади залишилися в спадок від Радянського союзу); при цьому кожний із закладів у своєму складі мав кілька спеціальностей і спеціалізацій, окремі – заочні факультети, деякі – філії.

Розглянемо череду змін, викликаних постійним переформатуванням нового життя на прикладі найстаріших морських навчальних закладів – Херсонського морехідного училища (зважаючи на його відкриття у 1834 р.), яке в 1996 р. було перетворено на морський коледж, а згодом – на Херсонський державний морський інститут (2006) та Одеської морської академії, яка також пройшла складний шлях перетворень із вищого

морехідного училища (1944) до навчального закладу вищого рівня акредитації.

З архівних документів встановлено, що новостворений інститут став об'єднанням кількох Херсонських навчальних закладів: ПТУ-3 (відкритого ще в 1923 р.), судномеханічного технікуму, морського коледжу (перереформатованого з морехідного училища в 1996 р.). У 2007 р. за розпорядженням Кабінету Міністрів України та наказом Міністерства освіти і науки України, на базі діючого морського коледжу і приватного морського інституту було створено Вищий навчальний заклад «Херсонський державний морський інститут» (уперше). Уже в 2011 р. з метою оптимізації мережі навчальних закладів із підготовки морських фахівців та вдосконалення системи підвищення якості підготовки морських фахівців, було прийнято рішення «Про утворення Херсонської державної морської академії». Таким чином, через 173 роки в Херсоні нарешті було створено вищий морський навчальний заклад, значний історико-педагогічний досвід функціонування (підготовлено 45 тисяч морських фахівців) якого надав можливість лише через чотири роки підвищити рівень акредитації.

Тепер у Херсонській державній морській академії підготовка морських фахівців здійснювалася за освітньо-кваліфікаційними рівнями від кваліфікованого робітника, молодшого спеціаліста, бакалавра, до спеціаліста і магістра за трьома спеціальностями: «Судноводіння», «Експлуатація суднових енергетичних установок», «Електричні системи і комплекси транспортних засобів». До структури академії було включено Морський коледж і Професійно-морський ліцей в якості підрозділів середньої освітньої ланки. Сьогодні академія та її структурні підрозділи функціонують як єдиний навчальний заклад із єдиними принципами організації навчально-виховного процесу та педагогічним колективом (за виключенням запрошених викладачів) (Додаток Н). На дванадцяти кафедрах академії працює 146 викладачів, серед яких 10 докторів наук, професорів та 65 кандидатів наук,

доцентів. Як бачимо, збільшення рівня морської освіти стало можливим і за рахунок зростання (кількісного та якісного) науково-педагогічного складу.

У 2007 р. морський коледж підписав угоду про співпрацю з компанією «Marlow Navigation» щодо співпраці з підготовки морських фахівців, тобто було відновлено традиції імперської доби освітньо-професійної взаємодії навчального закладу і «замовника» фахівців. Окрім навчання, сертифікації та подальшого працевлаштування курсантів на суднах цієї компанії, угода передбачала створення спільної навчально-методичної лабора-торії на базі сучасного судна «HR Констилейшн» в Америці. Маємо один із перших прикладів в Україні навчально-виробничої взаємодії, результатом якого було не лише поліпшення підготовки фахівців, а й запровадження вперше в Україні нового навчального курсу «Менеджмент морських ресурсів». Сприяла кампанія-партнер і покращенню навчально-дидактичної бази закладу: у 2008 р. бібліотеці академії було передано близько 200 сучасних підручників і посібників із морських спеціальностей та навчальних матеріалів на електронних носіях; у 2009 р. на водно-тренажерній базі було встановлено єдиний в Україні навчальний тренажер «Шлюпка вільного падіння». Пізніше було встановлено тренажер по роботі з важкими вантажами, тренажерний комплекс із відпрацювання навичок безпеки на воді, обладнано спеціалізовану лабораторію для підготовки електромеханіків, тренажер по закріпленню контейнерів, навчальний тренажер «Навігаційний місток» та інше устаткування.

У 2011 р. було підписано багатосторонній договір «Про співпрацю між Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України, компанією «Marlow Navigation», Херсонською обласною державною адміністрацією та Вищим навчальним закладом «Херсонський державний морський інститут», згідно з яким у морському навчальному закладі було відкрито сучасну друкарню для виробництва власної навчальної літератури й засновано власне видавництво. Отже, через понад 170 років було відновлено (за допомогою іноземного

інвестора і партнера) і суттєво розширено традиції морської освіти, закладені ще наприкінці XIX століття.

У 2011 р. навчальний заклад отримав Сертифікат та Знак відповідності вимогам міжнародного стандарту в реєстрі судноплавства України, тобто відбулося визнання високої якості підготовки морських спеціалістів. У 2012 р. академія посіла перше місце в рейтингу морських вищих навчальних закладів України і таким чином підтвердила високу якість підготовки. Станом на 2013 р. навчально-матеріальна база морської академії відповідає міжнародним вимогам стандартів морської освіти, визначеними вище названими документами, і включає: 5 навчально-лабораторних корпусів, 2 навчально-виробничі майстерні, 2 спортивні та 2 актові зали, їдальню, 3 гуртожитки, 2 водно-тренувальні бази (на р. Дніпро та на Чорному морі), бібліотеку з трьома залами і загальним фондом близько 200 тисяч примірників. Як бачимо, забезпечення навчального процесу містить як навчально-професійні складові, так і побутові, що доводить самодостатність закладу.

Протягом цього часу морський навчальний заклад працював у режимі «закритого типу» – курсанти мешкали в екіпажі й виходили в місто лише з дозволу на вихідних; заняття відбувалися за розкладом, життєдіяльність – за розпорядком, який як і раніше, включав шиккування та господарчі роботи, відпочинок та фізкультурні заходи. Збережено й зовнішні атрибути закладу, вимога дотримуватися форми курсантами та викладачами. Заклад продовжував виконувати й соціальні функції – для певної категорії курсантів було встановлено перелік пільг, як при вступі (що проводився на конкурсній основі шляхом складання іспитів), так і під час навчання. Заняття, як і за радянських часів, проводилися за семестрами, використовувалася лекційно-семінарська система, яка залишилася загальноживаною. Отже, закладені при започаткуванні системи морської освіти організаційно-педагогічні основи, залишаються актуальними до сьогодні.

Сучасна система морської освіти в Херсонській державній морській академії включає й рівень післядипломного підвищення кваліфікації. Так,

при академії відкрито Центр післядипломної освіти і підвищення кваліфікації плавскладу (судноводіїв, суднових механіків і електромеханіків). Відповідно до «Положення про порядок присвоєння звань особам командного складу морських суден», прийнятим постановою Кабінету Міністрів України 2005 року та його доповненням 2007 року, навчання на курсах підвищення кваліфікації є обов'язковим при підтвердженні або присвоєнні відповідних звань. Процес навчання на курсах підвищення кваліфікації включає лекційні, практичні заняття, тренажерну підготовку, консультації з теоретичних і практичних розділів дисциплін, що вивчаються, а також перевірку компетентності на тренажерах і лабораторному обладнанні. Навчання слухачів на курсах підвищення кваліфікації здійснюється за навчальними планами і програмами, що розроблюються кафедрами, затверджуються вченою радою академії та погоджуються з Морською Адміністрацією України. Тривалість навчання на курсах підвищення кваліфікації сягає від 5 до 10 робочих днів залежно від програми навчання і підготовленості слухачів. По закінченню навчання слухачі отримують свідоцтво встановленого зразка про підвищення кваліфікації.

Менш тривалий за роками існування, проте не менш важливий історико-педагогічний досвід діяльності має Національна Одеська морська академія, яка від вищого морехідного училища перетворилася на національний університет. Маючи потужну навчальну, науково-методичну і виробничу бази, тут до послуг курсантів створено курсантське містечко, на території якого розташовані: екіпаж (гуртожиток), їдальня і буфет, спортивний комплекс, сучасний медичний центр, власна газова котельня; басейн олімпійського класу, ігрові та тренажерні зали, міні стадіон, водна станція на березі Чорного моря. Лише в 2015 році більше 900 курсантів НУ «ОМА» (без урахування відокремлених структурних підрозділів) пройшли плавальну практику на суднах 130 компаній світу.

Як і Херсонська морська академія, Одеська академія у своєму складі має морехідне училище ім. О. І. Маринеска – вищий навчальний заклад І

рівня акредитації, який готує (на денному та заочному відділеннях) фахівців зі спеціальностей: «Судноводіння на морських шляхах», «Експлуатація судових енергетичних установок», «Організація перевезень і перевантажень на водному транспорті» та «Експлуатація засобів механізації та автоматизації вантажних робіт на морському транспорті». Випускники училища отримують робочі професії (матрос I-го класу та моторист I-го класу) і допуск для закордонного плавання. За роки незалежності Національний університет «Одеська морська академія» відкрив нові спеціальності, створив мережу відокремлених структурних підрозділів, у тому числі: Азовський морський інститут (Маріуполь), Дунайський інститут (Ізмаїл), Морехідний коледж технічного флоту, Морехідне училище ім. О. І. Маринеска, факультет Військово-Морських Сил.

Отже, за роки незалежності обидва провідні вищі морські навчальні заклади півдня України перетворилися на самодостатні освітні центри, які в структурі мають заклади середньої та постдипломної освіти, власну матеріально-технічну базу, відпрацьовані роками технології підготовки морських спеціалістів.

Необхідним для визначення продуктивного досвіду реалізації морської освіти вважаємо розгляд діяльності морських навчальних закладів, створених у незалежній Україні. Охарактеризуємо коротко основи функціонування найбільш відомих із них.

У 1992 р. в Маріуполі було відкрито морський ліцей – (перший випуск відбувся в 1995 р.). У 1994 р. заклад уклав договір із Одеською національною морською академією про ступінчасту освіту, тобто про вступ випускників ліцею на пільгових умовах (загальна практика 1990-х років). У 1999 р. ліцей отримав ліцензію Міністерства освіти і науки України на право ведення професійного навчання, а вже в 2001 р. заклад був сертифікований Регістром судноплавства України згідно вимог Міжнародної Конвенції ПДМНВ. У 2004 р. ліцей отримав власну будівлю та водну станцію.

Іншим закладом, діяльність якого заслуговує на увагу, є Миколаївський морський ліцей. З історичних документів встановлено, що в 1991 р., на базі Миколаївського кораблебудівного інституту ім. адмірала С. Макарова, було створено «Школу гардемаринів» з метою підготовки учнів 11-х класів шкіл міста, бажаючих навчатися в названому інституті (згодом навчання стало 2-х річним для учнів 10–11-х класів). У 1996 р., рішенням виконкому Миколаївської міської ради школу було реорганізовано в Морський ліцей при Українському державному морському технічному університеті (Миколаївський кораблебудівний інститут у минулому). Навчання в ліцеї стало 4-річним (для учнів 8–11-х класів), а вступ – на конкурсній основі.

У 2001 р. в Одесі на базі загальноосвітньої школи № 24 було також відкрито Морський ліцей. Для забезпечення набуття середньої та вищої професійної освіти заклад уклав угоди про співробітництво з Одеською Національною Морською академією, Одеським Національним Морським університетом, Одеським технічним коледжем флоту, Одеським морським училищем рибпромисловості ім. А. Соляника, училищем ім. О. І. Маринеска, морським вищим професійним училищем морського сервісу. У такий спосіб учні отримали можливість цілеспрямовано здобувати морську освіту, пролонгація якої в часовому відношенні позитивно впливає на її якість та усвідомленість вибору професії.

У 2004 р. професійно-технічне училище № 14 м. Одеси було реорганізовано в Одеський професійний ліцей морського транспорту. Випускники цього навчального закладу сьогодні отримують дипломи за двома професіями із наступного переліку: моторист (машиніст), електро-зварник ручного зварювання; слюсар-судноремонтник, електрозварник ручного зварювання; матрос, електрозварник ручного зварювання; матрос, моторист (машиніст); моторист (машиніст), токарь; електрогазозварник, коваль ручного кування; кухар, кухар судновий; електромонтер з ремонту та обслуговування електроустаткування.

Система підготовки морських фахівців у морському коледжі Херсонської державної морської академії відповідає вимогам Міжнародної конвенції з підготовки, дипломування моряків та несення вахти. У 2003 році до коледжу було приєднано ПТУ № 3, на базі якого створено професійно-морський ліцей. У цьому ж році до складу коледжу увійшов і судномеханічний технікум, який продовжував готувати молодших спеціалістів кораблебудівних спеціальностей. Це призвело до збільшення чисельності курсантів майже в три рази, а сьогодні у коледжі навчаються більше 4-х тисяч вихованців, із них 2,5 тисячі – на денній формі. До структури морського коледжу ХДМА входять 4 відділення.

1. Судноводійне відділення. Підготовка фахівців за спеціальністю “Судноводіння на морських шляхах” здійснюється відповідно до навчального плану підготовки молодшого спеціаліста, інтегрованого з програмою підготовки бакалавра в Херсонській державній морській академії. Термін навчання в коледжі на базі повної загальної середньої освіти становить 3 роки, а на базі базової загальної середньої освіти, з отриманням атестату про повну загальну середню освіту – 4 роки. Фінансування підготовки фахівців здійснюється як за рахунок видатків державного бюджету – за державним замовленням, так і за рахунок коштів фізичних та юридичних осіб.

За час навчання курсанти проходять обов’язкову плавальну практику тривалістю 12 місяців на морських і спеціалізованих судах вітчизняних і закордонних судновласників. Морський коледж має бази практик у всіх українських пароплавствах і співпрацює з судноплавними компаніями Німеччини, Франції, Греції, Італії та інших країн.

2. Судномеханічне відділення, на якому з 1998 р. здійснюється підготовка вахтових механіків за кваліфікаційним рівнем молодший спеціаліст. На відділенні проводиться підготовка за двома спеціальностями: «Експлуатація судових енергетичних установок» (підготовка механіків для морського флоту) та «Монтаж і проектування судових машин і механізмів»

(підготовка механіків для суднобудівної галузі). За термін навчання курсанти відділення поряд з теоретичною підготовкою проходять практичну підготовку на судах різноманітних судноплавних компаній. Втілюючи в життя завдання Міністерства освіти і науки України по забезпеченню безперервності та ступінчастості освіти з 1998 року здійснюється неперервна підготовка спеціалістів в межах єдиного комплексу, а саме: здобуття диплома молодшого спеціаліста в Морському коледжі та здобуття диплома бакалавра, спеціаліста та магістра в Херсонській державній морській академії за скороченою програмою.

3. Електромеханічне відділення готує молодших спеціалістів за двома спеціальностями: «Експлуатація Електрообладнання та автоматики суден» (кваліфікація: судновий електромеханік III-го розряду), «Монтаж і обслуговування електроустаткування суднового електрообладнання» (кваліфікація: технік-електромеханік). З усіх спеціальностей студенти отримують робочу професію, а саме: складальник корпусів, газоелектрозварник, фрезерувальник, токарь, свердлувальник. Така практика не лише розширює діапазон набутих компетентностей, а й конкурентно-спроможність випускників на сучасному ринку праці.

У 2011 р. в Херсоні було створено професійно-морський ліцей як першу ланку системи підготовки кадрів для морського флоту, що відповідає першому ступеню професійної освіти України і виступає базою для створення цілісної системи неперервного навчання та виховання майбутніх офіцерів командного складу морських суден. Ліцей є професійно-технічним навчальним закладом, який надає освітні послуги відповідно до ліцензії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Випускникам ліцею, які успішно пройшли кваліфікаційну атестацію, присвоюється кваліфікація з набутої професії відповідного розряду (категорії) – «кваліфікований робітник» та видається диплом установленого зразка. Ураховуючи, що ліцей є структурним підрозділом вищого морського навчального закладу, його випускники мають право на пільгових підставах

здобувати вищу освіту або працювати на суднах відповідно до отриманої кваліфікації.

З урахуванням нарощування обсягів кораблебудування на Херсонських суднобудівних заводах, у 2002 р. тут було відкрито (на базі професійно-технічного училища, яке до цього було ремісничим) професійний суднобудівний ліцей, в якому також готують кваліфікованих працівників для відповідної галузі.

Цікавим для нашого дослідження вважаємо факт відкриття ще в 1998 р. (постановою Кабінету міністрів України) на базі Київського інституту водного транспорту Одеської державної водної академії та Київського суднобудівного технікуму Київської державної академії водного транспорту, який підтверджує факт розповсюдження морської освіти в напрямку від периферії до столиці. Тобто в Україні морську академію вперше було створено в Одесі (південь), потім у Києві (столиця країни), і вже потім у Херсоні – колиці морської освіти в Україні.

Як бачимо, за роки незалежності в Україні було збережено практично всі морські навчальні заклади радянського періоду, які мали багаторічну історію та високі результати; відкрито низку нових навчальних закладів (комунальної і приватної форм власності) середньої та вищої ланок освіти, а також центрів післядипломної освіти моряків. Усі заклади мали зовнішню нормативно-законодавчу базу та внутрішню інструктивно-правову бази функціонування й діяли на основі отриманих ліцензій. Із зростанням обсягів морських перевезень, що спостерігається в останні роки, відновлюється й тенденція до змістовного (відкриття нових спеціальностей, отримання двох дипломів) та географічного розширення системи морської освіти (шляхом відкриття філій).

Виникнення приватних морських навчальних закладів в Україні відбувалося у дві хвилі – у 90-ті роки ХХ століття (епізодично в географічному та часовому відрізках) та на початку 2010-х років. На підґрунті аналізу результатів їх діяльності констатовано, що основним

критерієм доцільності їх функціонування в загальній системі морської освіти виступає затребуваність у суспільства, спроможність задовольняти освітньо-професійний запит громадян. Проте, зважаючи на короткий термін їх існування і незначний внесок у загальний обсяг підготовки морських фахівців, діяльність указаних МНЗ залишилася поза увагою нашого дослідження.

4.2. Оновлення змісту морської освіти в умовах інтеграції України в європейський простір

У попередньому параграфі зазначалося, що основним документом, відповідно до якого визначено зміст підготовки морських спеціалістів, є Кодекс ПДНВ, де вказано, що стандарт компетентності – рівень професійної підготовки, який має бути досягнутий для належного виконання функцій на судні відповідно до критеріїв, узгоджених на міжнародному рівні, і включає прописані стандарти чи рівень знань, розумінь та продемонстрованих навичок.

В Україні впродовж 2006–2010 рр. вийшла низка документів, якими детермінувалися напрями та спеціальності підготовки фахівців різних галузей, морської зокрема. Так, Постановами Кабінету Міністрів України «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра» (2006), «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста (2007) та «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра» (2010) було висунуто завдання щодо розробки та затвердження нового (третього) покоління галузевих стандартів вищої освіти (ГСВО).

На виконання названих державних документів вийшли накази Міністерства освіти і науки України, зокрема «Про порядок уведення в дію переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах», яким затверджувалися складові галузевих стандартів вищої освіти (освітньо-кваліфікаційні характеристики, освітньо-професійні програми та засоби діагностики рівня освітньо-професійної підготовки випускників вищого навчального закладу) для всіх освітньо-кваліфікаційних рівнів. Відмітимо, що освітньо-кваліфікаційна характеристика випускника вищого навчального закладу – галузевий нормативний документ, в якому узагальнено зміст освіти, тобто відтворено цілі навчання та професійної підготовки, визначено місце фахівця в структурі морської галузі, вимоги до його компетентності та інших соціально важливих властивостей і якостей.

Освітньо-кваліфікаційна характеристика фахівця відображає соціальне замовлення на його підготовку з урахуванням аналізу професійної діяльності та вимог до змісту морської освіти з боку держави та окремих роботодавців. Цей документ визначає галузеві кваліфікаційні вимоги до соціально-виробничої діяльності випускників закладу з певних спеціальностей певного освітньо-кваліфікаційного рівня та державні вимоги до властивостей та якостей особи, яка здобула певний освітній рівень відповідного фахового спрямування; крім цього, ця характеристика визначає первинні посади випускників та умови їх використання (Додаток X).

Освітньо-кваліфікаційна характеристика містить вимоги до соціально-особистісних, інструментальних, загальнонаукових і професійних компетенцій, а також перелік виробничих функцій, типових задач діяльності та зміст умінь і компетенцій, якими повинні володіти випускники МНЗ. Цей документ використовується для розробки освітньо-професійної програми підготовки фахівців, засобів діагностики якості вищої освіти, розробки і корегування складових галузевих стандартів освіти – варіативної частини навчальних планів і програм, навчальних дисциплін, а також для визначення змісту навчання в системі перепідготовки та підвищення кваліфіка-

ції. Ураховуючи, що компетенції формуються в навчальному процесі, види та зміст умінь обумовлюють зміст навчання (у вигляді змістових модулів освітньо-професійних програм підготовки фахівців), а також вибір тих чи інших форм, методів та засобів навчання. Усе це обумовлює розподіл навчального часу, обсяг навчальних дисциплін і форм державної атестації, що мають бути наведені у відповідних нормативних документах.

Освітньо-професійна програма – це галузевий нормативний документ, у якому визначається нормативний термін та зміст навчання, нормативні форми державної атестації, встановлюються вимоги до змісту, обсягу й рівня освіти та професійної підготовки фахівця відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня певного напрямку. Вона являє собою розподіл змісту освітньо-професійної програми та навчального часу за циклами підготовки (з розподілом за змістовними модулями). При цьому перелік навчальних дисциплін і практик має бути розподілене за трьома циклами: гуманітарної та соціально-економічної підготовки, математичної та природничо-наукової підготовки, професійної та практичної підготовки. Для кожного циклу встановлюється розподіл змісту освітньо-професійної програми підготовки, навчальний час за циклами підготовки, навчальними дисциплінами і практиками та перелік сформованих компетенцій.

У затвердженій Національній рамці кваліфікацій було здійснено конкретизацію змісту професійної діяльності за рівнями, тобто за ознаками певної сукупності професійних завдань та функціональних обов'язків, які виконує працівник, у такий спосіб:

- стереотипний (рівень використання) – уміння використовувати об'єкт діяльності під час виконання конкретних задач діяльності, знання призначення об'єкта та його основних (характерних) властивостей;

- операторський – уміння налагоджувати об'єкт і керувати ним під час виконання конкретних задач діяльності та знання принципу (основних особливостей) його побудови і принципу дії на структурно-функціональному рівні;

- експлуатаційний – уміння під час виконання конкретних задач діяльності тестувати та аналізувати роботу об'єкта з метою виявлення та усунення пошкоджень і знання методів аналізу функціонування системи та методів аналізу, пошуку та усунення пошкоджень;

- технологічний – уміння під час виконання конкретних задач діяльності здійснювати розробку систем, що відповідають заданим характеристикам (властивостям), знання методів синтезу та технологій розробки систем та способів їх моделювання.

Відповідно до цього, компетенції, що мають набути випускники МНЗ, визначаються через уміння та навички виконання відповідних дій, а саме: предметно-практичних, предметно-розумових, знаково-практичних, знаково-розумових. При цьому компетенції використовуються головним чином під час вирішення задач, що орієнтовані на психомоторну діяльність курсантів та регламентовані алгоритми діяльності.

Обов'язковим елементом внутрішньої документації навчального закладу виступає визначення нормативних форм державної атестації, що використовуються для встановлення рівня опанування курсантами відповідних змістових блоків модулів. Встановлено, що у МНЗ в якості таких форм атестації випускників використовують:

- дипломний проект – приклад наукового дослідження певного об'єкта майбутньої професійної діяльності, який передбачає синтез об'єкта (фізичного або ідеального) проектування, який оптимально відповідає вимогам завдання на кваліфікаційну роботу;

- державний іспит з навчального предмету, рівень сформованості певних компетенцій з якого неможливо встановити в процесі захисту випускної роботи (наприклад, англійська чи українська ділова мови).

Для навчальних закладів, а також для працівників міністерств і відомств, організацій роботодавців та їх об'єднань, було підготовлено рекомендації з розробки названих документів на компетентнісний основі. Під компетентністю розумілося інтегровану характеристику якостей особистості,

результат підготовки випускника вишу для виконання діяльності в певних професійних та соціально-особистісних предметних областях (компетенціях), який визначається необхідним обсягом і рівнем знань та досвіду в певному виді діяльності.

У рекомендаціях кваліфікація працівника, яка визначається рівнем освіти та її спеціалізацією, розуміється як здатність виконувати завдання та обов'язки відповідної роботи. Досягається вона завдяки реалізації освітніх, освітньо-професійних та освітньо-наукових програм підготовки фахівців і має в цілому відповідати колу та складності професійних завдань та обов'язків. Розмежовувалося й розуміння сутності поняття «спеціальність» як категорії, що характеризує: 1) у сфері праці – особливості спрямованості й специфіку роботи в межах професії (зміст задач професійної діяльності, що відповідають кваліфікації); 2) у сфері освіти – спрямованість і зміст навчання при підготовці фахівця (визначається через узагальнений об'єкт діяльності або виробничу функцію та предмет діяльності фахівця і відображає, насамперед, вид його діяльності й сферу застосування його праці).

З урахуванням цього підкреслювалося, що зміст освіти – обумовлена цілями та потребами суспільства система знань, умінь і навичок, у вигляді компетенцій, що має бути сформована в процесі навчання з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки, техніки, технології, культури та мистецтва. Зміст навчання при цьому визначався як структура, зміст і обсяг навчальної інформації, засвоєння якої забезпечує особі можливість здобуття вищої освіти і певної кваліфікації.

Зазначалося, що зміст навчання у вишах має складатися із:

- нормативної частини змісту навчання – обов'язкового для засвоєння змісту навчання, структурованого в змістовні модулі, сформованого відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики;
- вибіркової частини змісту навчання – рекомендованого для засвоєння змісту навчання, призначеного для задоволення потреб і можливостей

особистості, регіональних потреб у фахівцях певної спеціалізації спеціальності, з урахуванням досягнень наукових шкіл і вищих навчальних закладів.

Відповідно до вимог міжнародної Конвенції з підготовки та надання дипломів морякам і несення вахт (1978), міжнародного Кодексу з підготовки та надання дипломів морякам і несення вахт (з урахуванням Манільських поправок 2010 р.), в Україні у 2012 р. було розроблено галузевий стандарт освітньо-професійної програми морських спеціалістів, який до 2013 р. поширювався на всю систему морської освіти. Вимоги до розробки складових галузевого стандарту вищої освіти було конкретизовано Інститутом інноваційних технологій і змісту освіти МОН України в «Методичних рекомендаціях з розробки складових галузевих стандартів вищої освіти (компетентнісний підхід)». Ключовою вимогою цього документа виступає розробка галузевих стандартів на основі компетентнісно орієнтованого підходу з урахуванням положень Національної рамки кваліфікацій, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України у 2011 р. У 2011 р. Міністерством інфраструктури України, спільно з Міністерством освіти і науки України, було розроблено План імплементації Манільських поправок у систему підготовки і дипломування морських фахівців, згідно з яким підготовка фахівців морської галузі мала відбуватися за новими програмами підготовки.

Узагальнене відтворення галузевих стандартів вищої освіти, за якими було розпочато підготовку морських фахівців у Херсонській морській академії та Одеській національній морській академії, станом на початок 2013 року, представлено в таблиці 4.1. Наголосимо, що стандарт має встановлювати нормативну частину змісту освіти, засвоєння якої забезпечує формування компетенцій відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики фахівця, рекомендований перелік навчальних дисциплін і практик, нормативний термін навчання за очною формою навчання та нормативні форми державної атестації.

Таблиця 4.1.

Аналіз стану розробки освітніх стандартів морської освіти за рівнями

Освітньо-кваліфікаційний рівень «молодший спеціаліст», «бакалавр»		
<i>напрямок підготовки</i>	<i>професійне спрямування</i>	<i>що виконано</i>
Морський та річковий транспорт	судноводіння	Розроблено освітньо-професійну програму у скороченому вигляді – визначено розподіл змісту підготовки та перелік навчальних дисциплін (кількість годин та форми контролю) за циклами підготовки
	експлуатація суднових енергетичних установок	
	експлуатація суднового електрообладнання та засобів автоматики	
Освітньо-кваліфікаційний рівень «спеціаліст», «магістр»		
<i>спеціальність</i>		<i>що виконано</i>
судноводіння		Розроблено освітньо-професійну програму у скороченому вигляді – визначено розподіл змісту підготовки та перелік навчальних дисциплін (кількість годин та форми контролю) за циклами підготовки
експлуатація суднових енергетичних установок		
експлуатація суднового електрообладнання та засобів автоматики		

Джерело: узагальнено та систематизовано автором на основі джерел [39, 434, 681]

Як бачимо, підготовка фахівців морської освіти за наведеними спеціальностями (основними для галузі) здійснюється відповідно до освітньо-кваліфікаційних характеристик, узгоджених із «Довідником кваліфікаційних характеристик професій працівників» (2013 р., розділ «Морський транспорт»), проте за не затвердженими проектами ОПП.

Нова освітньо-професійна програма підготовки морських фахівців передбачає три цикли підготовки в нормативній частині (обов'язковій) та два у варіативній частині, а саме: гуманітарної та соціально-економічної підготовки (історія України, українська мова, основи філософських знань, соціологія, основи правознавства, основи економічної теорії, культурологія, англійська мова, фізичне виховання); математичної та природничо-наукової підготовки (вища математика, фізика, технічна механіка, інженерна графіка, основи технічної термодинаміки та теплопередачі, основи гідромеханіки,

основи екології, електротехніка та основи електроніки, теорія, устрій судна та рушії, технологія матеріалів, основи автоматики); професійної підготовки, наповнення якого визначається напрямом підготовки (спеціальністю). До варіативної частини включено рекомендовані дисципліни варіативної складової та цикл дисциплін самостійного вибору.

Таким чином, відповідність якості підготовки випускника МНЗ вимогам певного галузевого стандарту освіти має визначатись соціально-особистісними, загальнонауковими, інструментальними та професійними компетенціями. При цьому професійні компетенції складаються з загально-професійних та спеціалізовано-професійних, можуть мати узагальнений характер, притаманний конкретному фахівцю або певному класу професій.

Для встановлення змін у змісті морської освіти проаналізуємо навчальні плани для спеціальності судноводіння Херсонського морського навчального закладу (училища в 1993 р. та академії в 2011 р.) та Одеського училища, представлені в таблицях 4.2, 4.3 і 4.4.

Таблиця 4.2

**Навчальний план Херсонського морехідного училища,
затверджений у 1993 р., спеціальність «судноводіння»**

№	Назва дисципліни	к-ть год
<i>Соціально-гуманітарний і природничий цикл</i>		
1	Всесвітня історія	99
2	Українська мова	93
3	Українська література	198
4	Ділова українська мова	45
5	Світова література	138
6	Математика	276
7	Основи інформатики	78
8	Фізика	174
9	Хімія	96
10	Біологія	57
11	Географія	57
12	Історія України	71

Продовження таблиці 4.2

13	Філософія з релігієзнавством	68
14	Правознавство	51
15	Основи економічної теорії	72
16	Фізичне виховання	268
17	Англійська мова	209
18	Допризовна підготовка юнаків	119
19	Основи соціальної екології	36
20	Політологія	36
21	Соціологія	36
22	Українська та зарубіжна культура	54
<i>Спеціальний цикл</i>		
<i>Загально-професійні предмети</i>		
1	Креслення	142
2	Технічна механіка	176
3	Основи стандартизації, метрології та якості продукції	51
4	Технологія металів та суднобудівельні матеріали	72
5	Загальна електротехніка з основами електроніки	122
6	Основи технічної термодинаміки та теплопередачі	106
7	Основи підприємництва та управлінської діяльності	60
<i>Профільні предмети</i>		
1	Будова та основи теорії судна	61
2	Історія морського судноходства	34
3	Основи морської справи	36
4	Суднові автоматизовані дизельні установки та їх експлуатація	298
5	Суднові автоматизовані допоміжні механізми, системи та її експлуатація	157
6	Суднові автоматизовані парогазові установки та їх експлуатація	90
7	Електрообладнання суден	117
8	Автоматика суднових механізмів та КВП	129
9	Суднові холодильні установки, системи кондиціонування повітря та їх експлуатація	72
10	Організація та технологія судноремонту	75
11	Охорона праці	36
12	Економіка, організація та планування морського транспорту	99
13	Безпека морського судноплавства	30
	<i>Військово-морська підготовка екіпажів морських суден</i>	36
	<i>Факультативні предмети</i>	464
	<i>Консультації</i>	200

Продовження таблиці 4.2

<i>Практика</i>		
1	Навчальна для одержання робочої професії	
	- слюсарна	8 тиж
	- механічна	5 тиж
2	Навчальна плавальна на учбових суднах	12 тиж
3	Технологічна плавальна на транспортних суднах	23 тиж
4	Переддипломна	4 тиж

Джерело: узагальнено і систематизовано автором (архів ХДМА)

Таблиця 4.3

**Навчальний план Херсонського морського коледжу спеціальності
«судноводіння», затверджений у 2011 р.**

№	Назва предмету	к-ть год
I курс		
<i>Цикл дисциплін загальноосвітньої підготовки</i>		
1	Українська мова	140
2	Українська література	210
3	Іноземна мова	160
4	Світова література	104
5	Історія України	80
6	Всесвітня історія	104
7	Математика	280
8	Фізика	140
9	Біологія	122
10	Географія	52
11	Хімія	70
12	Інформатика	80
13	Фізична культура	160
14	Захист Вітчизни	70
<i>Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки</i>		
1	Основи правознавства / право	54
<i>Цикл професійної підготовки</i>		
1	Вступ до спеціальності / Технології	54
II курс		
<i>Цикл дисциплін загальноосвітньої підготовки</i>		

Продовження таблиці 4.3

1	Українська мова	140
2	Українська література	210
3	Іноземна мова	160
4	Світова література	104
5	Всесвітня історія	104
6	Математика	280
7	Фізика	140
8	Астрономія	34
9	Людина і світ	34
10	Фізична культура	160
<i>Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки</i>		
1	Історія України	54
2	Культурологія / Художня культура	54
3	Економічна теорія / Економіка	54
4	Англійська мова (за професійним спрямуванням) / Іноземна мова	382
<i>Цикл математичної, природничо-наукової підготовки</i>		
1	Фізика	54
2	Хімія	54
3	Суднобудівельне креслення	54
4	Інформатика та використання обчислювальної техніки в судноводінні/ Інформатика	189
5	Електротехніка	81
6	Основи технічної механіки	81
7	Метеорологія	81
8	Основи екології	54
<i>Цикл професійної та практичної підготовки</i>		
1	Безпека життєдіяльності	216
	Основи безпеки життєдіяльності	
	Техніка особистого виживання, боротьби з пожежею, першої допомоги, персональної безпеки та суспільних обов'язків	
	Фахівець з рятувальних засобів	
	Надання першої медичної допомоги	
2	Теорія та будова судна	216
3	Управління судном	243
<i>Практична підготовка</i>		

Продовження таблиці 4.3

1	Навчальна практика	486
<i>Вибіркові дисципліни</i>		
<i>Цикл професійної підготовки</i>		
2	Географія морського судноплавства	54
III курс		
<i>Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки</i>		
1	Українська мова (за професійним спрямуванням)	54
2	Соціологія	54
3	Англійська мова (за професійним спрямуванням) / Іноземна мова	382
4	Фізичне виховання / Фізична культура	351
<i>Цикл математичної, природничо-наукової підготовки</i>		
5	Вища математика	108
6	Інформатика та використання обчислювальної техніки в судноводінні	189
7	Радіотехніка і електроніка	54
8	Морське право	81
9	Основи охорони праці	54
<i>Цикл професійної та практичної підготовки</i>		
<i>Професійна підготовка</i>		
10	Безпека життєдіяльності	216
<i>Посилена підготовка по боротьбі з пожежею</i>		
11	Теорія та будова судна	216
12	Навігація і лоція	243
13	Морехідна астрономія	108
14	Управління судном	243
15	Електронавігаційні прилади	81
16	Радіонавігаційні прилади і системи	81
17	Комерційна експлуатація судна	81
18	Управління роботою флоту та технологія морських перевезень	81
19	Основи несення штурманської вахти	54
20	Глобальний морський зв'язок для пошуку і рятування (GMDSS)	135
<i>Практична підготовка</i>		
21	Навчальна практика	486
22	Практика технологічна	1296

Джерело: узагальнено і систематизовано автором (архів ХДМА)

Таблиця 4.4

**Навчальний план Морехідного училища ім. О. І. Маринеска
2010–2011 н. р. спеціальності «Судноводіння»**

№	Назва предмету	к-ть год
<i>Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки</i>		
1	Історія України	54
2	Українська мова (з професійним спрямуванням)	54
3	Культурологія	54
4	Основи філософських знань	81
5	Економічна теорія	54
6	Соціологія	54
7	Основи правознавство	54
8	Англійська мова	216
9	Фізичне виховання	162
<i>Цикл математичної та природничо-наукової підготовки</i>		
1	Вища математика	108
2	Фізика	54
3	Хімія	54
4	Використання обчислювальної техніки	162
5	Основи технічної механіки	108
6	Радіотехніка та електроніка	54
7	Загальна електротехніка	108
8	Суднові енергетичні установки	54
9	Навігаційна гідрометеорологія	54
10	Екологія	54
11	Морське право	54
12	Безпека життєдіяльності	54
<i>Цикл професійної та практичної підготовки</i>		
1	Навігація і лоція	216
2	Морехідна астрономія	81
3	Управління судном	189
4	Теорія та устрій судна	108
5	Електронавігаційні прилади та магнітні компаси	81
6	Радіонавігаційні прилади та системи	81
7	Основи несення штурманської вахти	54
8	Навігаційні інформаційні системи	54

Продовження таблиці 4.4

9	Глобальний морський зв'язок для пошуку та рятування на морі	108
10	Використання РДС та ЗАЛП при розходженні суден	108
11	Охорона праці	54
12	Професійна англійська мова	108
<i>Практичне навчання</i>		
1	Практика навчальна плавальна	432
2	Практика виробнича плавальна	1890
<i>Вибіркова частина</i>		
<i>Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки</i>		
1	Політологія	54
<i>Цикл математичної та природничо-наукової підготовки</i>		
1	Основи медичних знань і медична допомога на судні	54
2	Транспортна географія	54
<i>Цикл професійної та практичної підготовки</i>		
1	Безпека морського судноплавства	54
2	Управління роботою флоту та технологія морських перевезень	81
3	Комерційна експлуатація суден	54

*Джерело: узагальнено і систематизовано автором
(архів Морехідного училища ім. О. І. Маринеска)*

Як бачимо, залишається традиційним у навчальному плані розподіл предметів за циклами: загальноосвітнім, який у 90-х роках складався з суспільно-гуманітарних та природничих дисциплін, а в 2011 р. – блоків гуманітарної, соціально-економічної, математичної та природничо-наукової підготовки; спеціальним, що включав загальнопрофесійні та профільні предмети в 90-х роках і блок професійної та практичної підготовки. Зберігаються традиції й до виокремлення практики: навчальної в майстернях та навчальної на судах, технологічної та переддипломної, зміст яких дещо змінюється з роками (відповідно до науково-технічного розвитку), а їх обсяг розраховується в тижнях (а не в годинах).

Навчальний план 90-х років містить блок факультативних предметів і консультацій, навчальний план 2011 р. суттєво вирізняється своєю структурою, оскільки складається з двох частин: обов'язкової (інваріантної), зміст якої визначається спеціальністю і кваліфікацією та вибірково-

рекомендаційною, наповнення якої визначається навчальним закладом. Таким чином, за двадцять років автономність морських навчальних закладів зросла й у визначенні змісту освіти.

Для розуміння змін, що сталися в навчальних програмах, охарактеризуємо їх зміст за трьома основними спеціальностями, за якими готують фахівців у морських навчальних закладах.

Програма вищої освіти за спеціальністю «Судноводіння» передбачає два рівні підготовки фахівців: бакалавра та спеціаліста з термінами навчання відповідно 4 роки і додатково 1 рік 6 місяців за денною формою навчання (4 роки і 1 рік 8 місяців – за заочною формою навчання). Отже, для отримання диплома бакалавра знадобиться 8 навчальних семестрів і виробнича навчальна практика та складання державного кваліфікаційного іспиту; для отримання диплома спеціаліста – ще 2 навчальних семестри та захист кваліфікаційної дипломної роботи. За кваліфікаційною характеристикою бакалавр – це фахівець, здатний вирішувати основну задачу судноводіння при самостійному несенні ходової і зупиночної вахти на судні, виконувати обов'язки помічника капітана в межах завдань, пов'язаних із управлінням судна на рівні експлуатації. Бакалавр має право працювати в національних і світових судноплавних компаніях на посаді молодшого вахтового помічника капітана та старшого вахтового помічника капітана, а також у підрозділах судноплавних компаній і портах, які займаються експлуатацією морського транспорту; виробничих і судноремонтних підприємствах, що спеціалізуються по ремонту морських, риболовних суден; сфері комерційної діяльності, зокрема агентських кампаніях морського бізнесу. У кваліфікаційній характеристиці вказано й перелік посад, на яких має право працювати бакалавр зі спеціальністю судноводіння.

Фахівець із кваліфікацією «спеціаліст» може працювати на посадах старшого помічника і капітана суден морського та річкового національного й світового флотів. Спеціаліст має бути підготовлений до інженерно-експлуатаційної, інженерно-організаційної, інженерно-технологічної діяль-

ностей в галузях морського і річкового флоту й здійснювати високо-ефективне керівництво та управління транспортним процесом. Отже, фахівці зі спеціальністю «судноводіння» мають бути здатними вирішувати практичні та наукові завдання в галузі морського і річкового флоту, реалізовувати інженерні підходи до вирішення експлуатаційних проблем морського транспорту.

Іншою профільною спеціальністю підготовки фахівців морського флоту виступає судномеханічна. Програма вищої освіти за вказаною спеціальністю також передбачає два рівня підготовки фахівців (указаними вище) із відповідними термінами навчання і вимогами до отримання документів про освіту. Бакалавр зі спеціальністю «Експлуатація суднових енергетичних установок» може займати посади 4-го, 3-го, 2-го і старшого механіка на суднах усіх груп за наявності відповідного плавального цензу, працювати на суднах спеціалізованого торгового і промислового флоту для обслуговування та забезпечення безперебійної роботи суднових силових установок і енергетичного устаткування. З'ясовано, що функціональні обов'язки бакалавра суднової енергетики охоплюють широке коло технічної, виробничої та дослідницької діяльності – від технічного обслуговування суднових енергетичних установок, складання техніко-економічних обґрунтувань і технічних завдань простих проектів до участі в наукових та економічних дослідженнях, включаючи маркетинг і менеджмент. Для нього встановлюється кваліфікаційний рівень низового управлінського персоналу в науково-дослідних і проектно-конструкторських інститутах, на підприємствах, в організаціях та установах морського флоту.

Термін навчання підготовки інженера-механіка за професійним спрямуванням «Судноводіння та енергетика суден» складає 5,5 років. Спеціаліст-судномеханік повинен вміти організувати і виконувати роботи з оцінки технічного стану, профілактиці та ремонту суднових механізмів. Використання фахівця передбачається в проектних і науково-дослідних організаціях, які розробляють та / або експлуатують суднові енергетичні

установки, а також у навчальних закладах морської галузі. Фахівець повинен бути підготовлений до інженерно-дослідної, інженерно-конструкторської, інженерно-організаційної, інженерно-експлуатаційної та інженерно-технологічної діяльності в усіх областях, де має бути забезпечено високоефективне створення і використання сучасних суднових енергетичних установок. Спеціаліст може працювати на посадах: інженер-дослідник, інженер-механік та молодший науковий співробітник. З накопиченням плавального цензу на морських суднах, категорія морського диплома підвищується до першого розряду, що дає право обіймати посади головного (старшого) механіка.

Інша спеціальність «Електричні системи і комплекси транспортних засобів», яка з'явилася в переліку морських навчальних закладів трохи пізніше, ніж дві попередні (у 20-х роках ХХ століття), також має освітньо-кваліфікаційні рівні бакалавра та магістра з термінами навчання відповідно 4 роки і 1 рік 6 місяців на денній формі навчання. Бакалавр спрямування «Електромеханіка» здатний до професійної діяльності в області розробки, виробництва, експлуатації та ремонту суднових електричних машин і апаратів. Такий фахівець може працювати в проектно-конструкторських і науково-дослідних установах, що здійснюють розробку і створюють суднові електричні машини й апарати; на морських і річкових суднах, суднових експлуатаційних і портових організаціях, підрозділах виробничих підприємств і фірм, що займаються технічною експлуатацією суднових електричних машин і апаратів; підрозділах виробничих і судноремонтних підприємств, що спеціалізуються з ремонту суднових електричних машин і апаратів; сфері комерційної діяльності.

Термін підготовки інженера-електромеханіка складає 5,5 років. Використання фахівця такої кваліфікації передбачається в проектних і науково-дослідних організаціях, які розробляють та / або експлуатують суднові електричні автоматизовані та автоматичні системи управління. Спеціаліст має бути здатний до інженерно-дослідної, інженерно-конструкторської, інженерно-організаційної, інженерно-експлуатаційної, інженерно-техноло-

гічної діяльності в галузях морського і річкового флоту. Він може працювати на посадах: інженер-дослідник, інженер-електромеханік, інженер з експлуатації автоматизованих систем управління, молодший науковий співробітник.

Як бачимо, разом із певною уніфікацією в змісті та термінах підготовки, із розвитком науки і техніки змінився зміст морської освіти, значно розширився перелік посад, які можуть обіймати морські фахівці по завершенню навчання, збільшився й діапазон їх функціональних обов'язків, а отже – і вимоги до підготовки.

Зміст практичної підготовки курсантів вищих морських навчальних закладів відповідає вимогам «Положення про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України», затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України. У названому документі метою практики зазначено: оволодіння сучасними методами та формами організації праці на суднах, закріплення теоретичних знань, які були набуті в процесі навчання, формування в майбутніх фахівців професійних умінь та навичок роботи в реальних виробничих умовах, виховання потреби систематично поповнювати свої знання та творчо використовувати їх в практичній діяльності, формування в курсантів професійного вміння приймати самостійні рішення.

З'ясовано, що під час направлення на плавальну практику кожен курсант отримує завдання від керівника практики, а після її закінчення здає звіт про виконану роботу. За змістом та цілями практика для кожної спеціальності поділяється на: навчальну практику в майстернях; навчальну плавальну практику; виробничу плавальну практику; переддипломну практику. Як бачимо, цей перелік є наближеним до переліку радянських часів, що свідчить про певну спадковість у системі професійної підготовки спеціалістів. Важливим вважаємо, що в курсантів вищих морських навчальних закладів існує можливість проходити практику на суднах різного типу і класу, та отримувати робочу професію (матроса II-го класу та моториста II-го класу).

У процесі дослідження констатовано, що як і в попередні періоди (імперський та радянський), отримання першого робочого диплома (вахтового помічника капітана, вахтового механіка, електромеханіка III-го розряду), необхідно отримати плавальний ценз:

1) для судноводія – стаж плавання не менше 12 місяців у складі палубної команди, що зараховується як частина схваленої програми підготовки, документально підтвердженої в Книзі реєстрації підготовки, (в іншому випадку стаж плавання на суднах повинен бути не менше 36 місяців), із виконанням упродовж зазначеного стажу плавання обов'язків несення вахти на ходовому містку під керівництвом капітана або вахтового помічника капітана не менше 6 місяців на морських суднах;

2) для вахтового механіка – стаж плавання не менше 6 місяців на суднах у складі машинної команди з виконанням обов'язків несення вахти та обслуговування суднових енергетичних установок під контролем вахтового механіка. Виконання затвердженої програми підготовки на судні має бути документально підтверджено записами в Книзі реєстрації підготовки. Стаж роботи з ремонту суднового енергетичного устаткування не менше 6 місяців, або проходження виробничої практики у відповідності з планами морських навчальних закладів;

3) для електромеханіка – стаж плавання не менше 6 місяців на суднах із виконанням обов'язків із обслуговування суднового електрообладнання під контролем електромеханіка або вахтового механіка. Стаж роботи пов'язаний із ремонтом суднового механічного обладнання та електрообладнання, не менше 6 місяців або пройти виробничу практику в майстернях у відповідності з планами морських навчальних закладів.

У названих морських академіях передбачено проходження курсантами плавальної навчальної та виробничої практики, яка є обов'язковим складовим елементом підготовки будь-якого спеціаліста. Метою практики виступає оволодіння сучасними методами та формами організації праці на суднах, закріплення теоретичних знань, які були набуті в процесі навчання,

формування у майбутніх спеціалістів професійних вмінь та навичок роботи в реальних виробничих умовах, виховання потреби систематично поповнювати свої знання та творчо використовувати їх в практичній діяльності, формування у курсантів професійного вміння приймати самостійні рішення. Практика переважно проводиться на власних базах практики, які забезпечують виконання програми для відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів.

Представники компанії Marlow Navigation щорічно відбирають 100 курсантів 2-го курсу для кадетської програми, (60 судноводіїв та 40 механіків), яка передбачає проходження плавальної практики на сучасних судах, (перша практика на посаді кадета, друга – на посаді матроса/моториста 2-го класу). Після закінчення академії або коледжу курсанти-випускники Херсонського закладу працевлаштовуються на посади морських офіцерів (Junior officer). Для проходження курсантами якісної плавальної практики за академією закріплено сучасне навчально-транспортне судно, на якому постійно проходять практику курсанти судноводії в складі восьми осіб під керівництвом досвідченого тренінг-офіцера.

Навчально-методичне забезпечення морської освіти реалізується через зміст навчально-методичного комплексу, що являє собою «сукупність усіх навчально-методичних документів (планів, програм, методик, навчальних посібників, тощо)»; «комплексну інформаційну модель педагогічної системи, яка відображає певним чином її елементи і задає структуру педагогічної системи» [681]. Розрізняють два види навчально-методичних комплексів: навчально-методичний комплекс з дисципліни (сукупність документів, що містять вказівки з основних видів навчальних занять та навчальної літератури з дисципліни) і навчально-методичний комплекс зі спеціальності (сукупність документів, що містять методичні вказівки з виконання курсових і дипломних проектів). Навчально-методичний комплекс із дисципліни та навчально-методичний комплекс зі спеціальності є «зовнішнім, матеріальним втіленням педагогічної діяльності викладача, тобто є певною сукупністю

методичних документів, за якими можна відтворити педагогічну систему» [681].

Таким чином, при підготовці для морської галузі фахівців трьох рівнів, визначених класифікацією Міжнародної морської організації – капітанів, старших помічників, старших й інших механіків, вахтенних помічників капітана і вахтенних механіків та матросів, використовується компетентнісний підхід із чітким визначенням кола компетентностей для кожного рівня підготовки та виконання професійної діяльності, відповідно до державних галузевих стандартів.

4.3. Перспективи розвитку системи морської освіти

Загальновизнаним є факт, що у світовій економіці все більше значення надається людському капіталу як основній складовій еволюційного розвитку держави. Накопичуючи людський капітал, під яким розуміється втілений у спеціалістах запас знань, вмінь, здатностей і мотивацій, країни створюють стійкий фундамент свого соціально-економічного розвитку. Керуючись результатами досліджень Світового Банку, майже всі передові країни за останні десятиріччя прийняли нові освітні програми: Фінляндія – у 2004–2005 рр., Ізраїль – 2005 р., Австрія, Норвегія та Угорщина – 2005–2007 рр., Німеччина і Бразилія – 2006 р., Данія, Ірландія, Канада – 2007 р., Великобританія і Швеція – 2008 р., Франція – 2011 р. (зауважимо, що оновлення системи освіти в США розпочалося ще в 1997 р., а Китай уже двічі здійснив реформування – у 2002 р. та 2010 р.).

В Україні в 2010 р. Указом Президента «Про заходи щодо пріоритетного розвитку освіти в Україні» також визначено низку заходів, спрямованих на узгодження національної системи з забезпечення якості освіти з загальноєвропейською. У цьому документі основними шляхами розвитку системи національної освіти визначено:

- постійне оновлення змісту освіти з метою більш повного забезпечення потреб суспільства, у тому числі й майбутніх;
- орієнтація на забезпечення конкурентоспроможності випускників на ринку праці;
- формування в студентів професійних та соціально-особистісних якостей, які б дозволили в повній мірі реалізовувати інтелектуальний потенціал;
- поглиблення автономії та забезпечення академічної незалежності закладів освіти, посилення їх зв'язків із роботодавцями, як основними замовниками фахівців;
- розширення академічної мобільності студентів, що дозволить їм повніше реалізувати освітній потенціал.

На наше переконання, перспективи подальшого розвитку системи морської освіти в Україні неможливо визначити без встановлення тенденцій (спрямованості, напрямів розвитку) розвитку морської галузі як складової загальносвітових інтеграційних процесів. Ми вважаємо, що саме мореплавство відкриває шляхи до нових джерел енергії і сировини, уможливорює співпрацю у світовому масштабі, що й складає матеріальну основу благополучного життя.

У процесі дослідження з'ясовано, що на сучасному етапі формування єдиного економічного і транзитно-інформаційного простору, у транспортній системі відбуваються суттєві зміни, які висувають нові вимоги й до спеціалістів, що відбивається на систему їх підготовки. Аналіз статистичних звітів щодо розвитку світової економіки за останнє двадцятиріччя надає можливість виокремити такі її тенденції, що пов'язані зі змінами морської галузі:

- зростання обсягів морської торгівлі вдвічі з 1990 р. по 2012 р. (з 4 млрд. т до 8,2 млрд. т, особливо контейнерних перевезень);

- зростання ролі морських ресурсів (сьогодні продаж риби і морепродуктів складає 1,7 % від загальної світової продукції, а видобуток енергоносіїв все активніше переходить на морський та океанічний шельфи);

- формування великомасштабних центрів суднобудування (упродовж останніх років понад 90 % суден були побудовані у трьох азіатських країнах – Кореї, Китаї та Японії);

- намагання судновласників економічно розвинених країн (Англії, Німеччини, Франції, США) реєструвати власні судна в країнах з меншими податками, що призвело до створення сухопутними державами (Білорусь, Монголія) торгового флоту (реєстрація суден під державними прапорами задля отримання доходу);

- суттєві зміни на світовому ринку морської робочої сили: у структурі – дефіцит командного складу та надлишок рядового (станом на 2012 р. кількість офіцерів оцінювалася у 532 тис осіб, що на 14 % більше, ніж у 2005 р. та на 35 % більше, ніж у 1990 р.), у змісті – виокремлення лідерів країн-постачальниць командного плавскладу (Китай, Україна, Філіппіни, Індонезія, Росія);

- зростання ролі людського капіталу – зменшення обсягів некваліфікованої праці й зростання потреби в постійному підвищенні кваліфікації та перепідготовці працівників, спричиненого зокрема загостренням конкуренції і розширенням можливостей вибору – політичного, соціального, професійного в інтегрованому суспільно-економічному просторі;

- зростання ролі міжнародних транспортних коридорів і нарощування глобальних проблем, розв'язання яких можливо лише через міжнародну взаємодію, підвищення вимог до безпеки судноплавства зокрема;

- регіоналізація міжнародної економічної діяльності, яка призвела до формування нових міжнародних економіко-політичних об'єднань.

У 2006 р. Європейська Комісія представила «Білу книгу», в якій на основі аналізу характерних процесів у транспортній галузі, викладено план її

розвитку до 2020 р. Основним завданням розвитку галузі в цьому доробку визнається оптимізація праці всіх видів транспорту з акцентом на використання інтер-модальних перевезень (використання двох і більше видів різних транспорт-них засобів під час перевезень негабаритних вантажів в одній й тій же вантажній одиниці – контейнері). У вказаній книзі було висунуто й концепцію «морських автомагістралей» (Motorways of the Sea), яка передбачає комбіновані перевезення автомобільним та водним (паромним) транспортом. Визначено в цьому джерелі й структуру морегосподарської діяльності у найближчі 20 років, яка включатиме: морську енергетику, суднобудування та машино-будування, морський транспорт і логістику, систему управління, харчову промисловість на основі морепродуктів, освоєння ресурсів океану із застосуванням сучасних технологій, синтез матеріалів, морських об'єктів і екосистем, морську освіту. Така ситуація в розвитку галузі висуває якісно нові вимоги до технологічності транспортно-морської системи, що в свою чергу, потребує підвищення кваліфікації старих кадрів і підготовці нових фахівців.

Аналіз суспільно-економічних процесів в Європі та Україні надав підстави виокремити такі тенденції в розвитку морської галузі, які є важливими з точки зору національних інтересів: зростання ролі регіональних транспортних комплексів та внутрішніх водних шляхів для транзиту вантажів (за сучасними обсягами вантажопотоків транзитний потенціал України є найбільшим у Європі, проте використовується лише на 60 %); загострення транспортної конкуренції в Чорноморсько-Азовському басейні при зростанні обсягів перевезень на 10–15 % у рік – станом на 2012 р. з 445 800 000 т. вантажів, що тут перевалюються, найбільший обсяг належить російським портовим комплексам (172,8 млн. т або 38,8 %), наступні в рейтингу – українські (34,9 %), потім – румунські (10,3 %), болгарські (6,1 %), грузинські (5,0 %) та турецькі (5,0 %); відтік кадрів – нестача не лише висококваліфікованих спеціалістів для роботи на флоті, а й науково-педагогічних працівників (сьогодні Україна посідає п'яте місце у світі серед

країн, які постачають морських фахівців для торгового флоту); зростання аварійності (з 1991 р. до 2000 р. у світі загинуло 1441 судно), зокрема через старіння суден та зниження рівня підготовки фахівців.

Таким чином, синтезуючи наявний потенціал морської галузі в Україні та названі тенденції її розвитку, можна виокремити такі завдання щодо її реформування:

- відновлення національного судноплавства, зокрема шляхом створення міжнародного (другого) реєстру суден із метою залучення іноземних кораблів під Державний Прапор України (відновлення державних підходів початку ХІХ століття);

- реновація вітчизняного флоту, відновлення судноплавної, судно-ремонтної та суднобудівної галузей зокрема через створення акціонерних мореплавних компаній;

- покращення управління морською галуззю завдяки застосуванню антикризового менеджменту та підсиленню узгодженості й координації діяльності галузевих міністерств і місцевих органів виконавчої влади в приморських регіонах;

- надання соціальної проблемі – працевлаштуванню моряків – державного значення (підвищення матеріального забезпечення, рівня захищеності родин тощо);

- підвищення конкурентоспроможності українських портів через створення регіональних логістичних центрів і регіональних портових кластерів (об'єднання кількох однорідних елементів – підприємств різного виду діяльності, яке надалі виступає самостійною одиницею, якій притаманні певні властивості) в основних морських транспортних вузлах;

- побудова ефективної інфраструктури управління морською галуззю;

- вдосконалення митно-тарифної політики з метою залучення транзитних вантажів (зниження тарифів, спрощення процедур митного оформлення тощо);

- відновлення південним містам-портам – Миколаєву, Одесі, Херсону – соціально-економічного призначення, зокрема шляхом створення регіонального кластеру суднобудівної та судно-ремонтної промисловості в Миколаєві, створення в Одесі єдиного фрахтового центру (фрахтової біржі), а в Херсоні – науково-освітнього центру (комплексу) інтелектуальних бізнес-послуг (консалтинг, інжиніринг, проектний менеджмент);

На жаль, сьогодні в Україні не існує жодної дієвої програми відновлення мореплавства. Стратегічний документ «Морська доктрина України» розраховано на великий період часу – до 2035 р., за який в країні можуть відбутися принципові зміни як у морській галузі, так і в системі морської освіти. У вказаних у першому параграфі розділу документах не визначено ні загальної стратегії державної морської політики, ні стратегії регіонального розвитку півдня України як її основної складової, не вказано на роль системи освіти в подальшому розвитку галузі. Невирішеним залишається й питання узгодження управлінських дій у забезпеченні діяльності галузі поміж міністерствами: аграрної політики і продовольства (рибопромисловий комплекс), економічного розвитку і торгівлі (суднобудівельна і судноремонтна галузі), оборони (воєнно-морська діяльність), екології і природних ресурсів (наукові дослідження в морській сфері, охорона Чорного моря), енергетики (освоєння шельфів Чорного і Азовського морів), освіти і науки (підготовка морських фахівців), регіонального розвитку, будівництва і житлово-комунального господарства (регіональний розвиток приморських регіонів).

В останні роки висуваються численні пропозиції щодо реформування морегосподарського комплексу за принципом функціонально-територіального планування, відповідно до якого автори виділяють зону берегової економіки, узбережної економіки, морської економіки і підприємства берегової смуги. При цьому в рамках зони берегової економіки (зона хінтерленда) доцільним вважається розміщення транспортних об'єктів (автомобільні і залізні дороги, аеропорти), енергетичних і транспортних

комунікацій, туристичних підприємств, підприємств сфери торгівлі та переробної промисловості. У зоні прибережної економіки слід розвивати портове господарство, берегозахисні структури та будівництво, а в зоні морської економіки – морські й узбережні види морської діяльності, включаючи судно-будування, морський транспорт, рибальство, видобуток морських мінеральних ресурсів, водний туризм. При цьому підприємства берегової смуги розглядаються як елементи господарського комплексу узбережної одиниці (у нашому випадку – регіону) соціального, економічного, адміністративного та екологічного спрямувань.

Аналіз сучасного світового досвіду засвідчує, що найбільш дієвим механізмом забезпечення стійкого розвитку певного сектору економіки (галузі) виступають кластери – група географічно сусідніх взаємопов'язаних компаній і пов'язаних із ними організацій (підрозділів), які діють у певній сфері й характеризуються спільною діяльністю та взаємодоповнюють одна одну (за визначенням лауреату Нобелівської премії Майкла Портера, 1990 р.). Уперше кластери виникли в США. У 2005 р. в Парижі було засновано першу Європейську мережу морських кластерів (European Network of Maritime Clusters). Як правило, морські кластери створюються в транспортних вузлах, які знаходяться на перехресті регіональних і глобальних шляхів, переважно на базі відповідних підрозділів транспортних структур.

Узагальнення вітчизняного досвіду підготовки морських фахівців дозволяє виокремити низку фактів, поєднання яких надає підстави для встановлення таких історичних тенденцій (стійких і хвилеподібних) розвитку морської освіти:

- посилення регіональної інтеграції морських навчальних закладів на півдні країни;
- бюджетне недофінансування діяльності державних МНЗ, що спричиняє невідповідність тренажерних баз міжнародним стандартам і застаріння лабораторного обладнання;

- залежність від пріоритетів розвитку всієї держави та морської галузі, що відтворювалося на рівні фінансування та адміністративно-матеріальної підтримки;

- розширення структури морської освіти – збільшення кількості морських навчальних закладів різного типу та спеціалізації, приєднання до системи майстерень, морських бібліотек і обсерваторій, професійних, наукових та громадських організацій, закладів культури (музеїв);

- розширення змісту морської освіти з коливаннями обсягів загальноосвітньої та загальнотехнічної підготовки;

- формування багаторівневості морської освіти – пропедевтичного, середнього, вищого та післядипломного рівнів;

- коливання конкурсної ситуації через чергування затребуваності професії та демографічні провали, зокрема такі, що виникають внаслідок невідповідності між рівнем підготовки вступників та станом їх здоров'я;

- зростання фахового рівня і педагогічної підготовки викладацького складу морських закладів освіти;

- удосконалення методик, технологій і засобів навчання зі збереженням основних форм – лекцій та практичних занять;

- коливання соціального складу курсантів зі збереженням родинно-професійної нащадковості;

- збільшення обсягів науково-дослідної діяльності не лише викладачів, а й курсантів (зокрема через залучення до наукових походів, проектних робіт);

- поступове зростання уніфікованості діяльності морських навчальних закладів із формуванням нормативно-законодавчої бази морської освіти;

- гнучке поєднання спадковості (збереження зовнішньої атрибутики, створення навчально-професійно-побутових комплексів для забезпечення самодостатності функціонування у «закритому режимі», виконання МНЗ соціальних функцій) та інноваційності окремих компонентів системи морської освіти (сучасне обладнання, багаторівневості тощо).

Усвідомлення динаміки визначених тенденцій дозволяє сформулювати стратегічні завдання щодо розвитку системи морської освіти, а саме:

- збільшення інвестиційної привабливості морських навчальних закладів і конкурентоспроможності їх випускників;
- гарантування робочих місць при підготовці високо-кваліфікованого персоналу управлінського та виконавчого рівнів;
- формування обсягів підготовки морських спеціалістів із урахуванням прогнозу в розвитку національної економіки;
- забезпечення випереджального зростання витрат на морську освіту, модернізація організаційно-економічних механізмів, що використовують у системі освіти;
- запровадження інтерактивного комплексу науково-методичного забезпечення викладання дисциплін – навчальна програма, тексти лекцій, методичні матеріали для семінарських, практичних і лабораторних робіт, індивідуальні завдання, глосарій (професійна термінологія), список літератури, тести;
- проведення серед школярів активної професійної орієнтації з використанням ресурсів освітньо-культурного середовища міста та МНЗ;
- кардинальне переоснащення матеріально-технічної бази усіх МНЗ з метою науково-технічного забезпечення випереджальної підготовки (використання автоматизованих систем управління, електронної картографії, супутникової навігації) морських фахівців;
- посилення ролі соціально-комунікативних компетенцій випускників МНЗ як базових потреб спеціалістів.

В останні роки активно обговорюються проекти створення корпоративних морських навчальних закладів – закладів, програми навчання в яких будуть практико-орієнтованими, тобто максимально наближеними до реалій діяльності певних мореплавних кампаній і тому являтимуть інтелектуальну власність, що відтворює комерційну таємницю. У цьому процесі передбачається участь великих судноплавних кампаній, які в такий

спосіб будуть готувати кадри для себе. Оскільки реалізація таких планів є дуже затратною, її досі не реалізовано. На шпальтах галузевої періодики пропонується й інший шлях розвитку системи морської освіти – через створення мережі корпоративних навчальних закладів, які підпорядковуватимуться одному галузевому міністерству (на кшталт морського міністерства імперської доби).

Сьогодні в Україні сім вищих морських навчальних закладів (з філіями) здійснюють підготовку кадрів плавскладу: Національний університет «Одеська морська академія», до структури якої входить Азовський морський інститут (Маріуполь), Дунайський інститут (Ізмаїл), Коледж моряків технічного флоту (Одеса) і Морський коледж ім. О. Маринеска (Одеса); Одеський Національний морський університет, Одеський морський коледж рибної промисловості ім. Соляника; Херсонська державна морська академія, Херсонський морський коледж рибної промисловості; Державний університет інфраструктури та технологій (Київ); Національний університет суднобудування ім. адмірала С. Макарова (Миколаїв). Специфіку їх діяльності складає відсутність можливості отримати робочий диплом без проходження відповідного освітнього рівня – молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста, магістра та отримання диплому і сертифікату компетентності.

Оскільки випускники плавальних спеціальностей морських навчальних закладів мають працювати в умовах міжнародного спілкування, а узбережних спеціальностей – знати специфіку та нюанси функціонування морської галузі, їх знання, навички та вміння повинні відповідати міжнародним стандартам. З метою забезпечення можливості для підвищення кваліфікації до належного рівня в Україні працює 36 тренажерних центрів.

Інтерес для нашого дослідження являв аналіз сучасного зарубіжного досвіду підготовки морських спеціалістів. Наприклад, у Польщі, яка нещодавно стала членом ЄС і отримала звідти значні інвестиції, для розвитку освіти зокрема, із 1940-х років працюють два вищих морських навчальних

заклади (академії) – у Щецина та Гдині, де готують інженерів-бакалаврів та магістрів із різних спеціальностей «судноводіння» та «суднова механіка». Названі заклади також здійснюють (в очному і заочному форматах) двоступеневу підготовку абітурієнтів на середньому рівні й мають у структурі академій курси підвищення кваліфікації. У професорсько-викладацькому складі працюють професори, доктори і кандидати наук, а також викладачі, що мають морські дипломи (капітани далекого плавання чи старші офіцери механіки). Заклад має навчально-побутовий комплекс, що забезпечує функціонування академії у «закритому режимі»; 30 лабораторій, у тому числі плавальну вимірювально-гідрографічну, планетарій, тренажери, радіолокаційно-навігаційний зокрема, а також Центр Інженерії Морського Руху. Має академія і власне навчально-наукове судно «Navigator XXI», на якому курсанти проходять плавальну практику, що дозволяє реалізувати синтез отриманих знань та вмінь. Цікаво, що аматори (власники суден) вже під час навчання укладають угоду на працевлаштування випускників академії на своїх суднах, тобто використовують практику, яку було широко розповсюджено в Радянському союзі.

У Латвії функціонує дві морські загальноосвітні школи, одна морська академія з філією, морехідний коледж, в якому за два-чотири роки можна стати фахівцем із судноводіння, судновим механіком, стивідором або штурманом. Крюїнгові компанії (агентства, що винаймають моряків) мають спеціальні навчальні центри, де здійснюється перепідготовка та підвищення кваліфікації моряків.

Порівняння організаційно-педагогічних основ діяльності названих та інших зарубіжних морських навчальних закладів дозволяє констатувати факт експортування освітніх послуг, який у кожній країні розглядається як спосіб розв'язання геополітичних задач (проте за кордоном він має суттєву фінансову підтримку на державному рівні). Тобто ці країни активно залучають студентів з інших країн, хоча перевагу в морській освіті складають

лише матеріально-технічні, іноді – побутово-мотиваційні, умови функціонування.

Аналіз організаційно-педагогічних основ та результатів діяльності системи морської освіти на південноукраїнських територіях в імперський період надає підстави для таких рекомендацій щодо подальшого її розвитку (який за філософськими вченнями відбувається за концентричними колами):

- підтримка самодостатності МНЗ – повноцінних центрів морської освіти (кадрове забезпечення);
- відрахування частини митних зборів на розвиток системи морської освіти;
- створення навчального флоту, який забезпечить значне підвищення якості підготовки спеціалістів;
- запровадження кадетських програм (відкриття спеціалізованих навчальних закладів) із метою пролонгованої цілеспрямованої, патріотично налаштованої орієнтації на морську професію;
- підсилення стимулювання якості педагогічної праці, повернення до традицій у визначенні співвідношення кількості курсантів до кількості викладачів (з урахуванням запрошених лекторів);
- активне використання в навчальному процесі МНЗ MariNet – морської індустрії з широким використанням ІКТ, мережевої взаємодії, нових технологій і матеріалів.

Висновки до четвертого розділу

Таким чином, події, які відбувалися впродовж наслідувально-оновлювального періоду (1991–2013 рр.) в розвитку морської освіти, констатуємо наступне. Студіювання джерельної бази дослідження дало змогу встановити, що розбудова національної системи морської освіти відбувалася на якісно новому рівні на підґрунті синтезу продуктивного досвіду минулого, сучасних інновацій (технічних, управлінських, педагогічних) та національ-

них традицій. Вивчення державних документів періоду незалежності засвідчило, що південь країни визнавався територією високоефективного промислового комплексу, пов'язаного з розвитком морського та річкового транспорту, суднобудування та судноремонту. Через це на державному рівні висувалися завдання щодо створення в даному регіоні єдиного освітньо-професійного середовища з підготовки фахівців для морської індустрії та системи управління морською галуззю.

Уже в перші роки незалежності було затверджено нову законодавчо-правову базу функціонування освітньої і морської галузей. У новій державі функціонували морські навчальні заклади, які залишилися в спадок від Радянського союзу, та відкривалися нові (комунальної власності та приватні) середньої, вищої та післядипломної ланок. Цей процес мав дві хвилі: на початку 90-х та на початку 2000-х років і визначався ринком освітніх послуг. Найстаріші морські навчальні заклади (Херсона і Одеси) з роками отримали статус академій і перетворилися на центри морської освіти, до структури яких входили морські ліцеї і коледжі, заочні відділення та інститути підвищення кваліфікації. Окрім такого змістовного розширення у вертикальній площині, спостерігалось розширення системи морської освіти в горизонтальній площині шляхом відкриття філій в інших містах, які згодом ставали самостійними навчальними закладами (наприклад, Азовський морський інститут).

Нова нормативна база та зростаючий технологічний рівень експлуатації суден викликав зміни навчальних планів морських навчальних закладів із збереженням стійкого ядра у вигляді: загальноосвітньої і спеціальної підготовки, навчальної, технологічної та плавальної практики. Констатовано зростання рівня автономності провідних навчальних закладів не лише у визначенні наповнення варіативної складової навчального плану та в ракурсі матеріально-технічного та науково-методичного забезпечення (створювалися власні науково-методичні центри та типографії). Аналіз звітної документації морських навчальних закладів надав підстави для висновку, що в цей період

діяльність викладачів спрямовувалася на підвищення рівня науковості викладання спецдисциплін, технологізацію освітнього процесу (створення тренажерних центрів).

У зв'язку з інтеграцією України до світового освітньо-професійного простору та переорієнтацією вітчизняної системи підготовки та дипломування моряків на стандарти і вимоги міжнародної морської галузі, актуалізувалася необхідність упровадження в освітній процес компетентнісного підходу, що відтворилося в результаті діяльності морських навчальних закладів, який тепер визначався переліком компетентностей відповідно до освітньо-кваліфікаційної характеристики фахівця.

У періоді виокремлено паузу (1991–1995) – роки, упродовж яких приймалася нова законодавча база і вирішувалося питання щодо майбутнього Чорноморського флоту. Саме на цьому етапі відбулося поглиблення кризових явищ у галузі освіти (фінансування за залишковим принципом; відставання вітчизняної освітньої галузі від світових показників якості освіти; недостатній рівень забезпечення навчальних закладів комп'ютерною технікою тощо), спричинених загальною економічною кризою, що призвело до погіршення стану матеріально-технічної бази закладів (особливо бази навчальних кораблів), зниження якості кадрового потенціалу (більшість фахівців перейшли працювати на виробництво).

Узагальнення досвіду функціонування морських навчальних закладів за роки незалежності та порівняння його з попереднім досвідом, надало підстави для виокремлення таких тенденцій у розвитку морської освіти на півдні України:

- розширення структури системи морської освіти – збільшення кількості морських навчальних закладів різного типу та їх спеціалізацій, приєднання до системи майстерень, морських бібліотек і обсерваторій, професійних, наукових та громадських організацій, закладів культури (музеїв);

- формування багаторівневості морської освіти – пропедевтичного, середнього, вищого та післядипломного рівнів;
- залежність від пріоритетів розвитку всієї держави та морської галузі, що відтворювалося на рівні фінансування та адміністративно-матеріальної підтримки;
- зростання фахового рівня і педагогічної підготовки викладацького складу морських навчальних закладів;
- розширення змісту морської освіти з коливаннями обсягів загальноосвітньої та загальнотехнічної підготовки;
- удосконалення методик, технологій і засобів навчання зі збереженням основних форм – лекцій та практичних занять;
- зміна соціального складу курсантів зі збереженням родинно-професійної нащадковості;
- збільшення обсягів науково-дослідної діяльності не лише викладачів, а й курсантів;
- поступове зростання уніфікованості діяльності морських навчальних закладів із формуванням нормативно-законодавчої бази морської освіти.

Аналіз теорії та практики функціонування системи морської освіти надав можливість охарактеризувати можливості, що відтворюють подальші перспективи її розвитку:

1) на загальносвітовому рівні – участь у міжнародних науково-освітніх проектах з підготовки командного складу для торговельного флоту Європи та можливість залучення додаткових матеріальних ресурсів для оновлення матеріально-технічної та навчально-методичної бази; проходження практики та працевлаштування на сучасних морських судах національних та закордонних судноплавних компаній світу; формування позитивного міжнародного іміджу не лише південних областей, як регіону моряків та корабелів, а й всієї України, як європейської морської держави;

2) на всеукраїнському рівні – розповсюдження досвіду викладання курсу «Менеджмент морських ресурсів» у циклі професійної та практичної

підготовки морських навчальних закладів України з метою формування в морських офіцерів лідерських якостей і вмінь приймати управлінські рішення для забезпечення безаварійної роботи команд; акумулювання інвестиційних коштів для підготовки фахівців морської індустрії для регіонального, національного та міжнародного ринків праці;

3) на рівні навчального закладу – комплексно вирішувати питання щодо організації неперервної ступеневої підготовки морських фахівців від рівня кваліфікованого робітника до рівня магістра відповідно до вимог національних та міжнародних стандартів.

Таким чином, перспективи розвитку системи морської освіти пов'язані з багатоканальним фінансуванням, створенням закладів нового типу – регіональних центрів освітньо-професійної підготовки фахівців із морською освітою, осучаснення змісту морської освіти, створенням регіональних рад професійної освіти.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Здійснений аналіз історико-педагогічного процесу становлення й розвитку морської освіти на півдні України в період 30-х років XIX – початок XXI ст., актуалізував проблему використання конструктивного досвіду реалізації морської освіти в реформуванні сучасної системи підготовки фахівців для торгового флоту України і надав підстави сформулювати такі висновки.

1. Теоретичні основи дослідження базувалися на системному, структурно-функціональному, синергетичному, конкретно-історичному, історико-хронологічному й просторово-середовищному підходах; принципах об'єктивності, науковості, історизму, детермінізму, багатофакторності; теоретичних (аналіз, синтез, дедукція, аналогія, абстрагування, конкретизація, узагальнення) та емпіричних (спостереження, вивчення історичних документів, продуктів діяльності окремих навчальних закладів, наукових і державних установ) методах і засобах становлення й розвитку морської освіти на півдні України в період 30-х років XIX – початку XXI століття, що дав змогу з'ясувати соціально-економічні чинники (адаптація системи морської освіти до політичних трансформацій, залежність змісту морської освіти від рівня розвитку науки і техніки, визначення організації навчання через взаємодію з предметним простором та освітньо-професійним середовищем, розвиток морської освіти відповідно до пріоритетів і особливостей економічної політики) та історико-педагогічні засади розвитку системи морської освіти.

На обраній основі визначено науковий апарат дослідження та схарактеризовано його базові поняття (система морської освіти, морський навчальний заклад, педагогіка середовища морської освіти). Вивчення джерельного масиву надало можливість встановити, що термін «морська освіта» позначає не лише категорію педагогіки, а й складний соціально-економічний феномен, під яким у вузькому значенні розумівся

цілеспрямований процес, що за допомогою системи навчальних і позанавчальних закладів, культурно-освітніх установ та професійних інституцій передається від однієї людини, групи чи спільноти іншим поколінням сукупність загальноосвітніх та спеціалізованих знань і пов'язаних із ними вмінь та навичок для підготовки фахівців морської галузі в інтересах особистості, суспільства і держави, у широкому значенні – система, що має певну структуру та ієрархію елементів: мети, що відтворюється в загальних та специфічних цілях; змісту освіти; форм, методів і засобів навчання, виховання та розвитку; результату учіння; суб'єктів – тих, що здобувають освіту, і тих, що навчають. З'ясовано, що кожний із компонентів системи має цільове призначення і виконує певну функцію, реалізовує конкретне освітнє завдання і змінюється відповідно до історичних (суспільно-політичних, економічних, організаційно-педагогічних) обставин.

Аналіз генези морської освіти засвідчило, що означена історико-педагогічна проблема цікавила вчених різних історичних періодів (імперського, радянського, сучасного українського) та галузей (військової історії та історії України, економіки, політології, правознавства та педагогіки) з моменту виникнення наукового об'єкта – XI століття. Комерційний флот, створення якого було розпочато наприкінці XVIII століття урядами всіх країн (Російська імперія, Радянський союз, незалежна Україна) (південноукраїнські території також входили до їх складу впродовж означеного часового відрізка), визнавався одним із головних важелів економічного зростання держави, чинником розвитку внутрішньої й міжнародної торгівлі, дієвим засобом зв'язку із зовнішнім світом та євроінтеграції. Проте більше державного фінансування та різнопланової підтримки завжди мав воєнно-морський флот, зокрема й щодо розгалуженої мережі закладів із підготовки кадрів.

Установлено, що розвиток морської освіти на півдні України бере початок наприкінці XVIII століття з відкриття в Херсоні морського кадетського корпусу; є неперервним процесом, специфіку якого зумовлюють

державні пріоритети в галузях торгівлі, транспорту та освіти, а особливість відтворюють регіональні умови та національні традиції.

2. Виходячи з обраних методологічних засад роботи, в історіографії питання виокремлено в три групи наукових праць: 1) з історії України та воєнно-морської історії, 2) з історії професійної освіти, 3) краєзнавчі джерела, що класифіковано за критеріями: ступінь формалізації, наближеність до проблеми, функціональність – і об'єднано в групи: офіційно-загальну, вузько-професійну, регіональну.

Джерела першої групи імперської доби мали переважно описовий характер з констатацією подій і фактів, містили посилання на документи тих часів чи спогади сучасників. Дослідження історичних процесів радянськими вченими переважним чином заполітизовані, частково суб'єктивні, мають заангажовані оцінки, проте також містять фактологічний матеріал. Наукові розвідки останніх десятиліть вирізняються широтою спектра думок і висновків, а також посилання на документи, більшість із яких стали доступними за роки незалежності. У джерелах другої групи, виданих за всіх часів, проаналізовано інформацію щодо розвитку професійної освіти в цілому та внеску видатних педагогів і діячів освіти в цей процес. Аналіз доробків означеної групи засвідчив, що науковці й державні діячі перманентно входили до змісту професійної та спеціальної освіти. Вивчення джерел третьої групи дало змогу з'ясувати роль і місце професійних товариств, освітньо-культурних, виробничих і наукових установ у системі морської освіти.

3. Ретроспективний аналіз архівних фондів, історико-педагогічної та спеціальної літератури дав змогу виявити певну етапність розвитку морської освіти на півдні України залежно від соціально-економічних та організаційно-педагогічних умов. Обравши критеріями періодизації політичні режими, особливості економічного розвитку регіону, зміну пріоритетів зовнішньої політики та ідеологічних установок, автором

виокремлено такі періоди в становленні й розвитку морської освіти на півдні України в період із 30-х років XIX до початку XXI століття:

1) стихійно-установчий (1830-ті – друга половина 1850-х рр.) – точкове виникнення осередків освітньо-професійного середовища морської освіти при відсутності єдиної програми її становлення, 2) перший реформаторський (друга половина 1850-х – початок 1870-х рр.) – зміна змісту діяльності закладів морського профілю, спричинена втратою впливу на Чорноморському басейні (наслідки Кримської війни), 3) другий реформаторський (початок 1870-х – початок 1900-х рр.) – побудова системи морської освіти на основі нової інструктивно-правової бази, 4) законодавчий (початок 1900-х – 1920 рр.) – спроба сформувати законодавчу базу морської освіти як складно структуровану частину професійної (з паузою 1917–1920 рр.), 5) пошуково-уніфікаційний (1920–1991 рр.) – пошук нового організаційно-педагогічного підґрунтя морської освіти (через відмову від досвіду минулого) із наступною стандартизацією системи підготовки фахівців для торгового флоту (виокремлено три субперіоди: довоєнного розвитку (1920–1941 рр.), післявоєнного відновлення (1944–1959 рр.), галузево-професійного гігантизму (1959–1991 рр.) (з паузою 1941–1944 рр.)), 6) наслідувально-оновлювальний (1991–2013 рр.) – розбудова національної, якісно нової системи морської освіти на підґрунті синтезу продуктивного досвіду минулого, сучасних інновацій та національних традицій (з паузою 1991–1995 рр.).

4. Історико-педагогічний аналіз сутності морської освіти засвідчив, що зміст, форми і засоби підготовки фахівців перебували в прямій залежності від зовнішньоекономічної політики держави та науково-технологічного рівня розвитку галузі «морський транспорт». З'ясовано загальні позиції організації морської освіти: законодавче підґрунтя, навчально-методичне та кадрове забезпечення, галузеве управління, диференціація навчальних закладів за рівнем підготовки, передбачення теоретичної та практичної складової навчальної діяльності. Простежено трансформацію змісту морської освіти на кожному з визначених етапів (зі збереженням ядра – комплексу морських

наук та суспільної складової, наповнення якої визначається владою й залежить від панівної ідеології), встановлено тенденцію до ускладнення (збільшення кількості годин на спецдисципліни та практику) і розширення (збільшення кількості навчальних предметів) змісту з розвитком науки і техніки. У процесі дослідження зафіксовано динаміку кількості і спектра методів і засобів навчання зі змінами у співвідношенні між репродуктивними та творчими, а також збереженням базового ядра – лекційно-семінарської системи з використанням карт, лоцій і морських інструментів.

Охарактеризовано діяльність очільників галузевих міністерств і відомств щодо зростання технічного і кадрового потенціалу морської освіти, а також мінливість у докладанні зусиль начальниками морських навчальних закладів для збагачення матеріально-технічної бази, засвідчено активізацію навчально-методичної діяльності викладачів у ситуаціях недостатнього навчально-дидактичного забезпечення, проаналізовано прагнення адміністративно-педагогічного складу МНЗ до забезпечення закладам автономної діяльності.

Аналіз державних документів дав змогу констатувати, що морська освіта початку ХІХ – початку ХХІ століть виступала складовою частиною системи професійно орієнтованої чи спеціальної освіти, складним і багатограним діалектичним процесом, що відбувався під впливом суспільно-політичних, організаційно-педагогічних, галузевих та науково-технологічних чинників об'єктивного (стабільність фінансування, рівень державної підтримки) та суб'єктивного (вплив діяльності посадових осіб різного рангу і чину) характеру. У процесі дослідження констатовано регіональну (Азово-Чорноморського басейну в порівнянні із Балтійським і Далекосхідним) мінливість пріоритетів внутрішньодержавної політики не лише в розвитку портів і верфей, а й у забезпеченні діяльності навчальних закладів для підготовки фахівців морського профілю. Установлено тенденцію територіального розмежування центрів кораблебудування та експлуатації суден військово-морського і торгового флотів, яка позначилася на спеціалізації підготовки морських фахівців у південних містах – відбувся перехід від

військово-цивільної дуальності морських навчальних закладів до вузького розмежуванням із наступним розширенням кількості спеціальностей. З'ясовано специфіку географічного розповсюдження, притаманну лише морській освіті – від периферії (півдня) до столиці країни при значному переважанні кількості морських навчальних закладів у припортових містах.

5. Здійснено ретроспективний аналіз структури (морські навчальні заклади, виробничі та науково-методичні установи, заклади культури, професійні товариства, центри, служби, управлінські структури) і змісту системи морської освіти на різних часових відрізках.

Аналіз змін історико-педагогічних основ морської освіти на досліджуваному хронологічному відрізку надав підстави встановити такі тенденції її розвитку:

– *позитивні*: розширення структури морської освіти – збільшення кількості морських навчальних закладів різного типу та спеціалізації, приєднання до системи майстерень, морських бібліотек і обсерваторій, наукових і методичних структур, професійних та громадських організацій, закладів культури (музеїв); формування багаторівневості – відкриття закладів пропедевтичного (профорієнтаційна робота в закладах позашкільної освіти), середньо-спеціального, вищого та післядипломного рівнів; зростання фахового рівня, наукової й педагогічної підготовки викладацького складу морських навчальних закладів; розширення змісту морської освіти шляхом збільшення навантаження і різновидів практики та коливаннями обсягів загальноосвітньої та загальнотехнічної підготовки; удосконалення методик, технологій і засобів навчання зі збереженням основних форм (лекцій і практичних занять) та засобів навчання (з часом змінювалися лише технології виготовлення карт, лоцій і морських інструментів); збільшення шляхів науково-дослідної діяльності не лише викладачів, а й курсантів;

– *мінливі*: залежність рівня розвитку морської освіти від пріоритетів розвитку всієї держави та морської галузі, що відтворювалося на рівні фінансування та адміністративно-матеріальної підтримки; соціальний склад

курсантів і частки «місцевого компонента» в ньому зі збереженням категорій (казеннокоштані та пансіонери) та певних пільг із метою підтримки родинно-професійної нащадковості; коливання ступеня автономності в діяльності морських навчальних закладів; розуміння необхідності забезпечення поповнення загону навчальних кораблів; наповнення нормативно-законодавчої бази морської освіти з розширенням її змісту при кожній владі; здійснення змін характеру взаємодії викладачів і курсантів;

– *негативні*: недостатній рівень матеріально-технічного забезпечення навчально-виховного процесу МНЗ через недостатнє фінансування окремих позицій; акцентування на певних історичних етапах більшої уваги на показниках успішності, ніж на якості підготовки майбутніх морських фахівців; ідеологізація змісту морської освіти будь-якою владою.

6. Узагальнення досвіду функціонування морських навчальних закладів на різних історичних етапах надало підстави для виокремлення таких *перспектив розвитку морської освіти*:

– зростання рівня демократичності в управлінні морськими навчальними закладами, особливо тих, що на сьогодні являють собою освітньо-професійні центри (наприклад, Херсонська державна морська академія, Національний університет «Одеська морська академія»);

– підтримка педагогічних ініціатив щодо оновлення форм і методів навчання курсантів із запровадженням сучасних освітніх технологій і збереженням національних традицій та регіональної ментальності;

– подальший розвиток змісту морської освіти – удосконалення навчальних планів і програм, створення нових освітніх програм, розширення профілів, спеціальностей і спеціалізацій зі збереженням традицій у визначенні цілей підготовки, співвідношення її елементів і частин;

– узгодження стратегічних завдань і тактики підготовки й перепідготовки фахівців морських спеціальностей із соціально-економічними запитами Європи та світу, міжнародними стандартами;

– забезпечення цілісності в управлінні системою морської освіти з урахуванням відомчого розпорощення її структурних елементів.

Аналіз практики функціонування системи морської освіти в імперську добу, за радянських часів і на сучасному етапі надав підстави окреслити такі *можливості* щодо її розвитку: участь викладачів і адміністраторів у міжнародних науково-освітніх проектах з підготовки командного складу для торговельного флоту Європи; поширення авторського курсу «Менеджмент морських ресурсів» у циклі професійної та практичної підготовки морських навчальних закладів України; комплексне й автономне (у межах одного закладу) вирішення питання щодо організації неперервної ступеневої підготовки морських фахівців від рівня кваліфікованого робітника до рівня магістра відповідно до вимог національних та міжнародних стандартів; формування позитивного міжнародного іміджу не лише південних областей як регіону моряків та корабелів, а й усієї України як європейської морської держави.

Проведене дослідження дає змогу констатувати, що південь України впродовж періоду 30-х років XIX – початку XXI ст. виступав територією високоефективного промислового комплексу, пов'язаного з розвитком морського та річкового транспорту, суднобудування та судноремонту. Саме цей факт є основою для пропозиції вирішення на державному рівні питання щодо створення в даному регіоні єдиного освітньо-професійного середовища з підготовки фахівців для морської індустрії та системи управління морською галуззю на основі освітньо-виробничої взаємодії, зокрема у формі кластерів.

Дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми і засвідчує необхідність подальшої розробки окремих питань, а саме: установлення співвідношення необхідного й достатнього у визначенні змісту сучасної морської освіти, критеріїв оцінювання результату навчання, інтеграції в задоволенні потреб держави та запитів курсантів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулуталинова Т. А. Соотношение общего и специального образования в профессионально-технических учебных заведениях России конца XIX – начала XX веков : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 1997. 16 с.
2. Августинович Э. По селениям и колониям Новороссии. Санкт-Петербург, 1882. 140 с.
3. Аверьянов А. Н. Системное познание мира: методологические проблемы. Москва: Политиздат, 1985. 263 с.
4. Адаменко О. В. Методологія формування джерельної бази історико- педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*: зб. наук. праць / голов. ред. І. М. Шоробура. Хмельницький, 2013. Вип. 15. С. 10–13.
5. Адмирал А. С. Грейг. *Записки ученого комитета Морского министерства*. Санкт-Петербург: Типография Морского министерства, 1860. Ч. 27. С. 578–588.
6. Адрес-календарь и справочная книжка гор. Николаева (Херсонская губ.) на 1900 год / изд. П. А. Ковалева. Николаев: Тип. Л. П. Белолипским, 1899. 316 с.
7. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1911 год. Одесса: Одесские новости, 1911. XXV, 248 с.
8. Акофф Р., Эмери Ф. О целеустремленных системах. Москва: Советское радио, 1974. 272 с.
9. Алпатов Н. И. Историческая справка о кадетских корпусах в России XIX века. Москва, 1944. 73 с.
10. Алпатов Н. И. Очерки по истории кадетских корпусов и военных гимназий в России: дис. ... д-ра пед. наук. Москва, 1946. 256 с.
11. Алпатов Н. И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа: из опыта кадеткорпусов и военных гимназий в России. Москва, 1958. 152 с.

12. Алфавитный указатель местонахождения в Российской Империи реальных, технических и профессиональных учебных заведений всех ведомств: сост. в 1888 г. по сведениям, имеющимся в М-ве нар. просв. Центр. стат. ком. М-ва вн. дел в имп. Рус. тех. о-ве, а также по сведениям, получ. от част. лиц. Санкт-Петербург: Владимирская типолитография, 1888. 12 с.
13. Андреев Е. Н. О реальных училищах и профессиональных школах. Санкт-Петербург, 1896.
14. Андрущенко В. П. Проблеми і перспективи розвитку вищої освіти в Україні на зламі століть. Директор школи. 2000. № 43. С. 8–9.
15. Анопов И. А. Опыт систематического обозрения материалов к изучению современного состояния среднего и низшего технического и ремесленного образования в России. Санкт-Петербург: Тип. Мин-ва путей сообщений, 1889. 560 с.
16. Анохин П. К. Узловые вопросы теории функциональных систем. Москва: Наука, 1980. 197 с.
17. Антология педагогической мысли: в 3 т. / сост. Н. Н. Кузьмин. Москва: Высш. шк., 1989. Т. 2: Русские педагоги и деятели народного образования о трудовом воспитании и профессиональном образовании. 463 с.
18. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. Санкт-Петербург, 1872. 256 с. (Фотокопия).
19. Аренс Е. И. История русского флота. Екатерининский период. Санкт-Петербург, 1897.
20. Аренс Е. И. Русский флот: исторический очерк. Санкт-Петербург, 1904. 66 с.
21. Аркас М. М. Історія України-Русі. Київ: Вища шк., 1990. 456 с.
22. Архив адмирала Чичагова П. В. Санкт-Петербург, 1885. Вып. 1. 156 с.
23. Архив графов Мордвиновых. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1902. Т. 3. 706 с.

24. Архівна україніка у федеральних архівах Росії: реєстр архівних фондів / Держ. архів. служба України, УНДІАСД; упоряд.: О. Коваль, М. Ковтун, Л. Ліствіна та ін. Київ, 2013. 909 с.
25. Асланбегов А. Адмирал Алексей Самуилович Грейг. *Морской сборник*. 1873. № 3. С. 1–149.
26. Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление. Москва: Политиздат, 1981. 432 с.
27. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1816 по 1853 г. *Русский архив*. 1902. № 3. С. 369–459.
28. Афанасьев Д. М. К истории Черноморского флота. 1853–1857. *Русский архив*. Москва, 1902. № 4. С. 637–702.
29. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Санкт-Петербург, 1864. 240 с.
30. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка на Днепровские пороги и на Запорожье. *Морской сборник*. 1858. № 9. С. 65.
31. Афанасьев-Чужбинський О. С. Нариси Дністра. Львів: Априорі, 2016. 524 с.
32. Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса: методические основы. Москва: Просвещение, 1982. 192 с.
33. Бабишена М. І. Формування професійно значущих якостей майбутніх суднових офіцерів у процесі вивчення суспільно-гуманітарних дисциплін: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Тернопіль. 2015. 23 с.
34. Багалея Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюдъ. Київ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1889. 115 с. URL: <https://www.runivers.ru> (дата звернення 12.10.2017).
35. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Харків: Союз, 1920.

36. Бакланова И. А. Рабочие судостроители России в XIX веке. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. 240 с.
37. Балдин С. С. Профессионально-техническое образование в России: историография проблемы. Россия и АТР. 2006. № 1. С. 125–140.
38. Барбашев Н. И. К истории мореходного образования в России. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. 216 с.
39. Барская О. В. Подготовка офицеров для военно-морского флота в Новороссийском крае конца XVIII – начала XX века. URL: <http://docplayer.ru> (дата звернення 19.11.2016).
40. Барсков Я. Л., Верещагин Г. А., Динзе В. Ф. Педагогический музей военно-учебных заведений 1864–1914: исторический очерк. Санкт-Петербург, 1914. 346 с.
41. Белавенец П. Нужен ли нам флот и значение его в истории России. Санкт-Петербург, 1910. 280 с.
42. Белозерцев Е. П. Образование: историко-культурный феномен. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. 704 с.
43. Березин Е. Море. Мореходное искусство. Богатство моря: исторический очерк всемирной торговли и значение ее для цивилизации. Санкт-Петербург: Издание Товарищества "Общественная польза", 1863. 311 с.
44. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2009. 505 с.
45. Березовский Н. Ю., Доценко В. Д., Тюрин Б. П. Российский императорский флот 1696–1917 гг. Москва: Русский мир, 1996. 271 с.
46. Берх В. М. Жизнеописание первых российских адмиралов, или Опыт истории российского флота. Санкт-Петербург, 1831–1836. Т. 1–4.
47. Бескровный Л. Г. Армия и флот России в начале XX в.: очерки военно-экономического потенциала. Москва: Наука, 1986. 238 с.

48. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России. Москва: Воениздат, 1973. 616 с.
49. Беспалько В. П. Основы теории педагогических систем. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1977. 304 с.
50. Библиотека нормативно-правовых актов СССР. URL: <http://www.libussr.ru/> (дата звернення 7.02.2016).
51. Биков В. Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти: монографія. Київ: Атіка, 2009. 684 с.
52. Біла книга національної освіти України / Т. Ф. Алексеєнко, В. М. Аніщенко, Г. О. Балл та ін.; за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ: Інформ. системи, 2010. 342 с.
53. Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного похода. Москва: Наука, 1973. 270 с.
54. Бобровский П. О. К истории военно-учебных реформ императора Александра II. Русская старина. 1887. № 6. С. 46–54.
55. Бобрышов С. В. Методология историко-педагогического исследования развития педагогического знания: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Санкт-Петербург, 2007. 39 с.
56. Богуміл А. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Вып. 1. Ордера 1790–1791 гг. Екатеринослав, 1905. 140 с.
57. Богуславский М. В. Методология и технологии образования: историко-педагогический контекст: монография. Москва : ИТИП РАО, 2007. 236 с.
58. Бойко А. До історії дніпровських лоцманів. Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії / Андреев В., Білівненко С., Белов О. та ін.; голов. ред. В. Андреев. Херсон: Вид-во ВНЗ «ХДМІ», 2012. С. 49–60.
59. Бойко С. Иностранные специалисты в русской армии и флоте (XVIII век): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Военный университет. Москва, 1999. 227 с.

60. Большая советская энциклопедия: в 50 т. 2-е изд. / глав. ред. Б. А. Введенский. 1955. Т. 36. 462 с., 672 с.
61. Боплан Г. В. Описание Украины. Москва, 2004. 575 с.
62. Бордученко Ю. Л. Мореходное образование в России, 1867–1919 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Санкт-Петербург, 1998. 28 с.
63. Борисов А. В. Учебные заведения Министерства морского флота СССР. Москва, 1957.
64. Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50–80-х років ХХ ст.: історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2006. 15 с.
65. Бруно Ф. Чорномор'я: збірник досліджень з історії і географії Південної Росії (1852–1877 рр.). Одеса, 1879–1880.
66. Бубнов О. Д. История военно-морского искусства. Прага, 1929. 120 с.
67. Булгаков А. А. Профессионально-техническое образование СССР на современном этапе. Москва: Высшая школа, 1977. 310 с.
68. Бурачек Е. С. Заметки о флоте. *Морской Сборник*. 1909. № 2. С. 49–67.
69. Бурдые П. Практический смысл. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 562 с.
70. Буркинський Б. В., Котлубай О. М., Степанов В. М. Формування Морської доктрини України. Вісник Національної академії наук України. 2008. № 9. С. 6–11.
71. Бутич М. І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Історичні дослідження. Вітчизняна історія: республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Київ, 1985. Вип. 11. С. 45–50.
72. Вальдемар Х. М. Защита настоящей системы наших мореходных школ. Москва, 1877. 81 с.

73. Вальдемар Х. М. О морских училищах торгового флота и Германии. Морской сборник. 1862. № 4. С. 269–271.
74. Вальдемар Х. М. О морском коммерческом образовании в России. Морской сборник. 1863. № 3. С. 33–46.
75. Вальдемар Х. М. О предстоящем преобразовании нашей системы школ торгового мореплавания. Морской сборник. 1866. Т. 85. № 7.
76. Вальдемар Х. М. О преподавании наук мореплавания в России. Морской сборник. 1862. Т. 58. № 4.
77. Вальдемар Х. М. Разные сведения по мореходству. Известия Императорского Общества для содействия русскому торговому мореходству. Москва, 1891. Вып. 42. С. 163–212.
78. Вальдемар Х. М. Россия и мореплавание. Беседа. 1871. Ч. 4. С. 297.
79. Вальдемар Х. М. Сколько у нас мореходцев. Морской сборник. 1863. Т. 68. № 10.
80. Вальдемар Х. М. Статистико-критический обзор вопросов, касающихся торгового флота России. Москва: Университетская типография на Страстном бульваре, 1868. 11 с.
81. Вальдемар Х. М. Шведские школы торгового мореходства. Морской сборник. 1864. № 5.
82. Ванеев Г. И. Севастополь, 1783–1983: страницы истории: справочник. Симферополь: Таврида, 1983. 207 с.
83. Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1862. 725 с.
84. Варшавчик М. Я. Джерело історичне. Джерелознавство історії України: довідник. Київ, 1998. С. 40–42.
85. Варшавчик М. Я., Стрельський В. І. Источниковедение: теоретические и методические проблемы. Москва: Наука, 1969: рецензия на книгу. Український історичний журнал. 1971. № 8. С. 139–140.

86. Василевич А. В. Професійно-технічна підготовка суднобудівників на Півдні України (XIX – початок XX ст.). Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Серія: Педагогіка. Миколаїв, 2012. Т. 199, вип. 187. С. 122–126.

87. Вейнберг А. Несколько слов о Херсонском училище торгового мореплавания. Морской сборник. 1857. № 6. С. 296–304.

88. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.): 250000 слів і словосполучень / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

89. Веселаго Ф. Алфавитный указатель 12-ти частей общего морского списка. Санкт-Петербург, 1900. 132 с.

90. Веселаго Ф. Краткая история русского флота. 2-е изд. Москва; Ленинград: Военно-морское изд-во НКВМФ СССР, 1939. 304 с.

91. Веселаго Ф. Очерк истории Морского кадетского корпуса с приложением списка воспитанников за 100 лет. Санкт-Петербург, 1852. 366 с.

92. Веселаго Ф. Ф. Очерк русской морской истории. Санкт-Петербург: Тип. Демакова, 1875. Ч. 1. 75 с.

93. Веселов А. Н. Профессионально-техническое образование в СССР: очерки по истории среднего и низшего профтехобразования. Москва: Профтехиздат, 1961. 435 с.

94. Веселов А. Н. Среднее профессионально-техническое образование в дореволюционной России: (очерки по истории). Москва: Трудрезервиздат, 1959. 119 с.

95. Вессель Н. Х. Очерки об общем образовании и системе народного образования в России. Москва: Учебно-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1959. 320 с.

96. Весь Бердянск и его уезд: адресно-справочная и торгово-промышленная книга. Симферополь: Изд. «Бердянских новостей»; Типолитография А Звенигородского, 1911. 97 с.

97. Виноградов В. В. Современное положение мореходного образования в Империи. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908. 73 с.
98. Виноградов В. В. Торгово-мореходное образование в России. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума, 1912. 166 с.
99. Висковатов А. В. Краткая история Первого кадетского корпуса, сост. бывшим воспитанником корпуса Александром Висковатовым. Санкт-Петербург: Воен. типография Глав. штаба его имп. величества, 1832. 113 с.
100. Вища школа Української РСР за 50 років: у 2 ч. / відп. ред. В. І. Пітов. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1967. Ч. 1. 395 с.
101. Вільні матроси сіл Дерев'янки і Куцеволівки / упоряд.: О. В. Грабовий, А. В. Пивовар. Київ: Академперіодика, 2014. 307 с.
102. Владимирский С. А. Заметки о современном состоянии низших профессиональных школ в России. 1896. 112 с.
103. Водотика С. Г., Сінкевич Є. Г. Історія Херсонщини: навчальний посібник. Херсон: Айлант, 2003. 202 с.
104. Волков С. В. Русский офицерский корпус. Москва: Воениздат, 1993. 368 с.
105. Волков Е. Т. Русская морская библиография. 1964. 181 с.
106. Воробьева А. Кадетские корпуса в России в 1732–1917. Москва: Астрель, АСТ, 2003. (Военно-историческая серия «Солдаты»). 64 с.
107. Воспоминания: Царствование Николая II / Граф С. Ю. Витте. Берлин: Слово, 1923. Т. 1. 1923. 510 с.
108. Всевожский Н. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 г. Москва, 1839. Т. 1. 495 с.; Т. 2. 520 с.
109. Всемирный историко-педагогический процесс: концепции, модели, историография / под ред. Г. Б. Корнетова, В. Г. Безрогова. Москва: ИТОП, 1996. 269 с.

110. Всеподданнейший отчет Николаевского военного губернатора о состоянии г. Николаева за 1880 год. 16 с. *Науково-довідкова бібліотека ДАМО (Державний архів Миколаївської області)*. Инв. № 10931.

111. Выборный П. М. Николаев. Изд. 2-е, доп. и перераб. Одесса: Маяк, 1973. 108 с.

112. Высочайше утвержденный одобренный Государственным Советом и Государственной Думой закон «Об отпуске из государственного казначейства средств на выдачу ссуд на постройку зданий для некоторых коммерческих училищ и торговых школ» от 10 мая 1909 г. № 31868. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)*. Собр. третье. Т. 29: 1909: № 31330-32882 и доп. Отделение первое. Санкт-Петербург, 1912. С. 330–331.

113. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «Об изменении Положения о коммерческих учебных заведениях» от 10 июня 1900 г. № 18806. *ПСЗРИ*. Собр. второе. Т. 20: 1900: № 17968-19504 и доп. В двух отд-ниях. Отд-ние первое. Санкт-Петербург, 1902. С. 708–713.

114. Высочайше утвержденное мнение Соединенных департаментов государственной экономии и законов Государственного Совета «Об учреждении новых школ ремесленных учеников и низших ремесленных школ» от 23 мая 1896 г. № 13008. *ПСЗРИ*. Собр. третье. Т. 16: 1896: № 12355-13610 и доп. В 2-х отд-ниях. Отд-ние второе. Санкт-Петербург, 1899. С. 520–521.

115. Высочайше утвержденное мнение Соединенных Департаментов промышленности, науки и торговли, законов и государственной экономии Государственного Совета «О преобразовании трехклассной мореходной школы в городе Бердянске в училище малого плавания» от 30 мая 1905 г. № 26321. *ПСЗРИ*. Собр. третье. Т. 25: 1905: № 25605-27172 и доп. В двух отд-ниях. Отд-ние первое. Санкт-Петербург, 1908. С. 399.

116. Высочайше утвержденное Положение о коммерческих учебных заведениях от 15 апреля 1896 г. № 12774. *ПСЗРИ*. Собр. второе. Т. 16: 1896:

№ 12355-13610 и доп. В двух отд-ниях. Отд-ние второе. Санкт-Петербург, 1899. С. 281–288.

117. Высочайше утвержденное Положение о мореходных классах от 27 июня 1867 г. № 44771. *ПСЗРИ*. Собр. второе. Т. 42: 1867: № 44078-44894 и доп. В двух отд-ниях. Отд-ние первое. Санкт-Петербург, 1871. С. 1048–1051.

118. Высочайше утвержденное Положение о мореходных учебных заведениях ведомства Министерства финансов от 6 мая 1902 г. № 21413. *ПСЗРИ*. Собр. третье. Т. 22: 1902: № 20932-22359 и доп. В двух отд-ниях. Отд-ние первое. Санкт-Петербург, 1904. С. 164–167, 322–328.

119. Высочайше утвержденное Положение о речных училищах Ведомства путей сообщения от 10 июня 1902 г. № 21655. *ПСЗРИ*. Собр. третье. Т. 22: 1902: № 20932-22359 и доп. В двух отд-ниях. Отд-ние первое. Санкт-Петербург, 1904. С. 607–610.

120. Высочайше утвержденное Положение о Херсонском училище торгового мореплавания от 7 февраля 1834 г. № 6788. *ПСЗРИ*. Собр. второе. Т. 9: 1834: № 6685-7379. В двух отд-ниях. Отд-ние первое. Санкт-Петербург, 1835. С. 112–116.

121. Высочайше утвержденный доклад комитета «Об учреждении корабельных и штурманских училищ для Балтийского и Черноморского флотов, с приложением штатов оных училищ» от 20 августа 1798 г. № 18634. *ПСЗРИ* с 1649 года. Т. 25: 1798-1799. Санкт-Петербург, 1830. С. 350–352.

122. Высочайшее повеление об учреждении при Артиллерийском и Инженерном кадетских корпусах для Греческого юношества гимназии. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т. 20. № 14299. С. 120–123.

123. Высочайшее повеление объявленное управляющим Морским Министерством от 22 мая 1880 г. № 60979. *ПСЗРИ*. Собр. второе. Т. 55: 1880: № 60541-61928 и доп. Санкт-Петербург, 1884. С. 295–297.

124. Галузевий стандарт вищої освіти підготовки молодшого спеціаліста (освітньо-кваліфікаційна характеристика) за напрямом 1003

«Судноводіння і енергетика суден», спеціальність 5.100301 «Судноводіння» (2001 р.). Херсон, 2005. 79 с.

125. Галузевий стандарт вищої освіти підготовки молодшого спеціаліста (освітньо-професійна програма) за напрямом 1003 «Судноводіння і енергетика суден», спеціальність 5.100301 «Судноводіння» (2001 р.). Херсон, 2005. 77 с.

126. Ге Г. Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при усть Ингула (1790–1890). Именованъ город Николаев. Историко-краеведческий выпуск. Николаев: Дикий сад, 1989. 301 с.

127. Гейко С. О. Бериславська морехідка. *Нариси з історії Бериславицини* / упоряд. С. О. Гейко; ред. О. В. Олексюк. Берислав; Херсон, 1999. Вип. 1. С. 21–26.

128. Геленковский П. А. Воспитание юношества в прошлом: исторический очерк педагогических средств при воспитании в военно-учебных заведениях (в период 1700–1856 гг.). Изд. 2-е. Санкт-Петербург, 1904. 259 с.

129. Герганов Л. Д. Застосування міжнародних стандартів якості у професійному навчанні робітників морського профілю на виробництві. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]*. Серія: Педагогіка. 2014. Т. 245, вип. 233. С. 128–133. URL: <http://nbuv.gov.ua> (дата звернення 12.11.2017).

130. Герганов Л. Д. Тренажерно-практична підготовка студентів та фахівців плавскладу в морських навчальних закладах України як інструмент безпеки судноплавства. *Водний транспорт*. 2013. Вип. 1. С. 114–118. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vodt_2013_1_22

131. Герганов Л. Д. Формування професійної компетентності рядового плавскладу морських суден: проблеми та перспективи. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу*

"Києво-Могилянська академія". Серія: Педагогіка. Миколаїв, 2014. Т. 246, вип. 234. С. 31–36.

132. Герлиги П. Одесса: история города, 1794–1914. Київ: Критика, 1999. 382 с.

133. Гершунский Б. С. Философия образования: учебное пособие для студентов высших и средних педагогических учебных заведений. Москва: Московский психолого-социальный институт, 1998. 432 с.

134. Главное управление торгового мореплавания и портов. Высочайше учрежденное Особое совещание для составления проекта уложения о торговом мореплавании. Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1903. 374 с.

135. Головачев В. История Севастополя как русского порта. Санкт-Петербург, 1872. 261 с.

136. Голубуцкий В. А. Черноморское казачество. Киев: Изд-во АН УССР, 1956. 414 с.

137. Гончар М. В. Нижча професійна освіта на Півдні України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: методичні рекомендації. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2015. 86 с.

138. Гончар М. В. Підготовка кваліфікованих кадрів для потреб цивільного флоту на Півдні України у ХІХ ст. *Наукові записки*: зб. праць молодих вчених та аспірантів ХГПА. Хмельницький, 2012. Вип. 1: Історико-педагогічні дослідження в Україні: стан, проблеми, перспективи: матер, міжвуз. наук.-практ. конф. аспірантів та молодих учених (Хмельницький, 18 жовт. 2012 р.). С. 17–26.

139. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям. Київ; Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. 278 с.

140. Горьков Ю. А. Постанови Державного Комітету Оборони (1941–1945). Москва, 2000. 248 с.

141. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991. Москва: РОССПЭН, 1999. 637 с.

142. Гошкевич Н. Технические и ремесленные заведения, состоящие в ведении Министерства торговли и промышленности. *Техническое и коммерческое образование*. 1908. № 1. С. 1–12.

143. Градовский А. Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России. *Градовский А. Д. Собрание сочинений*. Санкт-Петербург, 1899. Т. 1. С. 299–338. URL: <http://elib.shpl.ru> (дата звернення 2.02.2017).

144. Гранков Д. С. Морской торговый флот и внешнеторговая политика России. XVIII – первая половина XX вв. (исторический аспект исследования): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Рос. эконом. академия им. Г. В. Плеханова. Москва, 2009. 21 с.

145. Греков Ф. В. Краткий исторический очерк военно-учебных заведений 1700–1910. Москва: Типография Вильде, 1910. 196 с.

146. Григорович І. К. Спогади колишнього морського міністра. Санкт-Петербург, 1994. 148 с.

147. Гринько Г. Ф. Очередные задачи советского строительства в области просвещения. Харьков: УССР. Наркомпрос, 1920. 87 с.

148. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965). Київ: Радянська школа, 1966. 260 с.

149. Гриценко М. Науково-технічні товариства в СРСР. Київ, 1968. 240 с.

150. Гриценко М. Про наукові основи періодизації історії народної освіти в СРСР. *Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР за 50 років*: тези ювілейної наукової сесії. Київ: Радянська школа, 1967. С. 124–126.

151. Гришин Ю. А. История мореплавания: учебное пособие. Москва: Транспорт, 1972. 160 с.

152. Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956. Фотопередрук з 2-го вид. 1922 р. Т. 8, ч. 2. 224 с.

153. Грушевський М. Нарис історії українського народу / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Львів: Світ, 2015. XLII, 526 с.
154. Гуженко Т. Б. Под флагом Родины. Москва: Знание, 1976. 62 с.
155. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ: А.П.Н., 2002. 224 с.
156. Данилова О. І. Розвиток професійно-технічної освіти на Півдні України (1958-1998 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Херсон, 2015. 274 с.
157. Данилович Г. Г. Некоторые соображения, касающиеся устройства специальных классов кадетских корпусов. Санкт-Петербург, 1863. 217 с.
158. Дело о приказах, отданных по г. Севастополю генерал-губернатором графом М. С. Воронцовым, адмиралом Грейгом, временным Севастопольским военным губернатором Тимофеевым, 1830 г. ДАОО (Державний архів Одеської області). Ф. 1. Оп. 191. Спр. 89. 85 арк.
159. Дельвиг Н. Становление и развитие морского образования на юге России в конце XVIII – начале XIX века. *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: философия, педагогика, психология.* 2017. № 3. С. 78–83.
160. Демидов А. Путешествие в Южную Россию и Крым. Москва, 1853. 175 с.
161. Демков М. Русская педагогика в главнейших её представителях: опыт педагогической хрестоматии. Москва: К. И. Тихомиров, 1898. 480 с. (Педагогическая библиотека, изд. К. Тихомировым и А. Адольфом; вып. 12).
162. Демченко Т. П. Культурно-просветительная деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870–1914 годы: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Киев, 1984. 24 с.
163. Департамент общих дел Министерства народного образования, 1880–1917 рр. РГИА (Российский государственный исторический архив) Ф. 740. Оп. 1. Д. 345. Арк. 212.
164. Деятельность Русского общества пароходства и торговли за

последние 10 лет. Санкт-Петербург: Тип. Е. Евдокимова, 1897. 5 с.

165. Джаншиев Г. Эпоха великих реформ. Санкт-Петербург: Типография Вольфа, 1907. 845 с.

166. Джурицкий А. Н. Развитие образования в современном мире: учебное пособие. Москва: Владос, 1999. 200 с.

167. Дмитриев Н. И., Колпычев В. В. Судостроительные заводы и судостроение в России и за границей. Санкт-Петербург, 1909. 1002 с.

168. Дмитрієв В. В. Градоначальства півдня України в ХІХ – на початку ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Таврійський національний ун-т ім. В. І. ернадського. Сімферополь, 2002. 219 с.

169. Днепров Э. Д. Российское образование в ХІХ – начале ХХ века: в 2 т. Москва: Мариос, 2011. Т. 2: Становление и развитие системы российского образования (историкостатистический анализ). 672 с.

170. Добрянський І. А., Постолатій В. В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Кіровоград, 1998. 143 с.

171. Довжко Ф. Е. Исторический опыт реформирования профессионально-технического образования России. Москва: Издательский центр АПО, 1999. 61 с.

172. Доклад Днепровской уездной земской управы «По вопросу о преобразовании Алешковской мореходной школы». *Постановления Днепровского уездного земского собрания XLVI сессии чрезвычайного 5 февраля и очередного созыва 24 сентября 1911 г.* Алешки, 1912. С. 31–40.

173. Документи і матеріали з історії державних установ України, 1798-1918 рр. ЦДА (Центральний державний історичний архів України в м. Києві). Ф. КМФ-12. Оп. 1. Спр. 300. Про створення в Росії спеціальних технічних навчальних закладів. 1916, 70 кадрів.

174. Доливо-Добровольский А. И. Особое совещание для составления проекта уложения о торговом мореплавании. Санкт-Петербург, 1902.

175. Доля Чорноморського флоту // *Політика і час*. 1993. № 10.

С. 27–32.

176. Доповіді та план проведення навчально-методичної конференції 1972-1973 н.р. *ДАХО* (Державний архів Херсонської області). Ф. Р-472. Оп. 4. Спр. 280. 78 арк.

177. Доргобужинов В. Нужно ли преобразование наших закрытых училищ торгового мореплавания в открытые навигационные классы? *Морской сборник*. Санкт-Петербург: Типография Морского министерства, 1866. Т.82, № 1. С. 27–47.

178. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: в 2 т. Київ: Темпора, 2002. Т. 2. 2002. 352 с.

179. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. 572 с. (Пам'ятки історичної думки України).

180. Доручення ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР з питань середньої спеціальної освіти та матеріали щодо їх виконання 1985 рік. *ЦДАВО України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 4621. Оп. 13. Т. 3. Спр. 7884. 173 арк.

181. Друганова О. М. Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX століття): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Харків, 2009. 42 с.

182. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. Млсква: Наука, 1981. 214 с.

183. Дундук Н. Ф., Кузьмина Л. Л. Профессиональные учебные заведения Таврической губернии в XIX – нач. XX в. *Культура народов Причерноморья*. 1999. № 8. С. 182–186.

184. Дядиченко В. А., Лось Ф. С., Сарбей В. Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. Київ: Наукова думка, 1970. 80 с.

185. Елагин С. И. Материалы для истории русского морского законодательства. Санкт-Петербург: Тип. мор. мин-ва, 1859. 53 с.

186. Еланский П. П. Местные исторические монографии. Николаев: Типография А. Г. Шнейдера, 1896. 62 с. (Фотокопия рукописи).

187. Енциклопедія історії України / Інститут історії України Національної академії наук України. URL: <http://resource.history.org.ua> (дата звернення 24.05.2017).

188. Енциклопедія історії України. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8. 520 с.

189. Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України; головний редактор В. Г. Кремін. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

190. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. Москва: Высшая школа, 1983. 352 с.

191. Єрємїна В., Загорїна М., Кобзєва В. Махрова М. Военно-морское образование России. Санкт-Петербург, 2000. 348 с.

192. Житков С. М. Исторический обзор устройства и содержания водных путей и портов в России за столетний период 1798–1898 гг. Санкт-Петербург: Типография Министерства Путей Сообщения, 1900. 270 с.

193. Жорова І. Я., Данилова О.І. Становлення та розвиток професійно-технічної освіти на Херсонщині (кінець ХІХ ст. – перша половина ХХ ст.). *Психолого-педагогічні засади діяльності фахівця: історія, теорія, практика: матеріали ІІ міжнар. наук.-практ. конф. (18–19 вересня 2014 р., м. Херсон) / за ред. В. В. Кузьменка, Н. В. Слюсаренко. Херсон, 2014. С. 59–62.*

194. Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России . – М.: Просвещение, 1973. – С. 134–137.

195. Завадский Н. Б. К вопросу о реформе ремесленного образования. *Техническое и коммерческое образование. 1908. № 3. С. 36–49.*

196. Загвязинский В. И. Методология и методика дидактического исследования. Москва: Педагогика, 1982. 158 с.

197. Загвязинский В. И., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. 2-е изд., стер. Москва: Академия, 2005. 208 с.

198. Закревский Н. Севастополь. Современное обозрение *Морской*

сборник. Санкт-Петербург, 1863. № 6. С. 33–39.

199. Залесский Н. А. «Одесса» выходит в море: возникновение парового мореплавания на Черном море, 1827–1855 гг. Ленинград: Судостроение, 1987. 125 с.

200. Записки Аполлона Леонтовича Черноморского флота гардемарина. *Морской сборник*. 1904. № 4. С. 1–24.

201. Записки Одесского общества истории и древностей. Одеса, 1881. Т. 12. URL: <http://www.library.chersonesos.org> (дата звернення 7.12.2017).

202. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.

203. Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету / Рада Народних Комісарів, Народний комісаріат юстиції. 1-е вид. (офіціальне). Харків: Шоста радянська друкарня, 1921. 790 с.

204. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні / Народний комісаріат освіти У.Р.С.Р. Харків: Вид. НКО, 1927. 409 с.

205. Звіт військового губернатора м. Сімферополя і Таврійського цивільного губернатора за 1854 рік. *ДАОО*. Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, 1803–1874 рр. Оп. 248. Спр. 1579. Арк. 205–272.

206. Звіт і листування з Головним управлінням Добровольчого флоту про навчальну діяльність, зарахування на судна випускників морехідних класів, списки викладачів, посвідчення учнів та клопотання шкіперів про заміну свідоцтв патентами на звання шкіперів каботажного і штурманів далекого плавання, 1886 р. *ДАХО*. Ф. 212. Херсонське морехідне училище далекого плавання Міністерства торгівлі і промисловості, 1872–1919 рр. Оп. 1. Спр. 14. 331 арк.

207. Звіт начальника Херсонської губернії за 1864 рік. *ДАОО*. Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, 1803–1874 рр. Оп. 248. Спр. 1588. Арк. 1–113.

208. Звіт Одеського морехідного училища ММФ СРСР за 1961–1962

н.р. ДАОО. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 172. 67 арк.

209. Звіт про навчально-виховну роботу з учнями за 1947–1948 н. р. (Херсонське морехідний технікум рибної промисловості). ДАХО. Ф. Р-1316. Оп. 3. Спр. 18. 41 арк.

210. Звіт про навчально-виховну роботу за I семестр 1949–1950 н. р. ДАХО. Ф. Р-472. Оп. 3. Спр. 25. 110 арк.

211. Звіт про навчальну діяльність морехідних класів II розряду з відділенням практичного суднобудівництва і формулярний список корабельного майстра купецької верфи Т. Т. Круглова, 1872–1873 рр. ДАХО. Ф. 212. Херсонське морехідне училище далекого плавання Міністерства торгівлі і промисловості, 1872–1919 рр. Оп. 1. Спр. 1. 58 арк.

212. Звіт про навчальну діяльність морехідних класів II розряду з відділенням практичного суднобудівництва і формулярний список корабельного майстра купецької верфи Т. Т. Круглова, 1872–1873 рр. ДАХО. Ф. 212. Херсонське морехідне училище далекого плавання Міністерства торгівлі і промисловості, 1872–1919 рр. Оп. 1. Спр. 1. 58 арк.

213. Звіт про роботу за 1974–1975 н. р. ДАХО. Ф. Р-1316. Оп. 3. Спр. 366. 238 арк.

214. Звіт про роботу рибопромислового технікуму за 1949–1950 н. р. ДАХО. Ф. Р-1316. Оп. 3. Спр. 60. 60 арк.

215. Звіт про роботу технікуму за I семестр 1949–1950 н. р. (Херсонський морехідний технікум рибної промисловості). ДАХО. Ф. Р-1316. Оп. 3. Спр. 40. 52 арк.

216. Звіт про роботу училища за 1949–1950 н. р. ХМУ ММФ СРСР. ДАХО. Ф. Р-472. Оп. 4. Спр. 19 б. 111 арк.

217. Звіт про роботу училища за 1949–1950 н. р. ХМУ ММФ СРСР. ДАХО. Ф. Р-472. Оп. 4. Спр. 19 а. 165 арк.

218. Звіт про роботу училища за 1950–1951 н. р. ХМУ ММФ СРСР. ДАХО. Ф. Р-472. Оп. 4. Спр. 25. 184 арк.

219. Звіт про роботу училища за 1951–1952 н. р. ХМУ ММФ СРСР. ДАХО. Ф. Р-472. Оп. 4. Спр. 28. 263 арк. 30.

220. Звіт про роботу училища за 1952–1953 н. р. ХМУ ММФ СССР. ДАХО. Ф. Р-472. Оп. 4. Спр. 34. 48 арк.

221. Звіт про роботу училища за 1953–1954 н. р. ДАХО. Ф. Р-472. Оп. 4. Спр. 40. 84 арк.

222. Звіт про роботу училища за 1963–1964 н. р. ДАХО. Ф. Р-1316. Оп. 3. Спр. 283. 129 арк.

223. Звіт про роботу училища за 1967–1968 н. р. ДАХО. Ф. Р-1316. Оп. 3. Спр. 297. 1968 р. 141 арк.

224. Звіт про роботу Херсонського морехідного училища ММФ СРСР за I семестр 1946–1947 н. р. з додатками. ДАХО. Ф. Р-472. Оп. 3. Спр. 21. 72 арк.

225. Звіт про роботу Херсонського морехідного училища рибної промисловості за 1963–1964 н. р. ДАХО. Ф. Р-1316. Оп. 3. Спр. 235. 1965 р. 110 арк.

226. Звіт про роботу Херсонського морехідного училища рибної промисловості за 1965–1966 н. р. ДАХО. Ф. Р-1316. Оп. 3. Спр. 266. 1966 р. 84 арк.

227. Звіт фінансово-господарської і навчально-виховної діяльності училища та статичні звіти про кількість і успішність учнів на 1908–1909 роки, 1908 р. ДАХО. Ф. 18. Бериславська двокласна морехідна школа Міністерства торгівлі і промисловості, 1905–1912 рр. Оп. 1. Спр. 2. 50 арк.

228. Звіт Херсонського морехідного училища за 1945–1946 н. р. ДАХО. Ф. Р-472. Оп. 3. Спр. 20. 153 арк.

229. Звіт Херсонського морехідного училища за I семестр 1947–1948 н. р. ДАХО. Ф. Р-472. Оп. 3. Спр. 22. 153 арк.

230. Звіти базових технікумів і училищ про методичну роботу за 1969–70 н. р. ЦДАВО України. Ф. Р-4795. Оп. 2. Т. 2. Спр. 82. 263 арк.

231. Звіти базових технікумів і училищ про підготовку і проведення Республіканської олімпіади юних математиків, фізиків і хіміків в 1970 році в технікумах і училищах республіки. *ЦДАВО України*. Ф. Р-4795. Оп. 2. Спр. 83. 104 арк.

232. Звіти про фінансово-господарську і навчально-виховну діяльність училища та статистичні звіти про кількість й успішність учнів, 1910–1912 рр. *ДАХО*. Ф. 18. Бериславська двокласна морехідна школа Міністерства торгівлі і промисловості, 1905–1912 рр. Оп. 1. Спр. 9. 36 арк.

233. Зевелев А. И. Методология и метод в историографическом исследовании. *Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки*. Москва: Наука, 1981. С. 163–169.

234. Зеленецкий К. Записки по пути к Херсонской губернии. *Вестник Всесоюзного географического общества*. 1857. Кн. 5/6. С. 4–21.

235. Зеленой О. Исторический очерк Штурманского училища, 1798–1871. Кронштадт, 1872. 180 с.

236. Змерзлый Б. В. Изменение походов к выдаче свидетельств судоводителей в Российской империи в начале XX в.. *Russian Journal of Legal Studies*. 2014. Vol. 1, no 1. P. 49–56. URL: <http://ejournal25.com> (дата звернення 27.11.2017).

237. Золотарёв С. Л. Хроника профессионального образования. *Русская школа*. 1908. № 14. С. 45–51.

238. Золотов В. А. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII–XIX вв. Москва, 1966.

239. Зубов Б. Н. Развитие кораблестроения на юге России. Калининград: Книжное изд-во, 1990. 383 с.

240. Зуев А. В. Капитаны морских торговых судов Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.): подготовка, статус, повседневность: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Санкт-Петербург, 2010. 25 с.

241. Зуев А. В. Проблемы подготовки кадров морского торгового флота

во второй половине XIX века. *Известия РГПУ им. А. И. Герцена*. Санкт-Петербург, 2012. Вып. 149. С. 7–15.

242. Зябловский Е. Статистическое описание Российской империи в теперишнем её состоянии с общим обозрением Европы в статистическом виде. Санкт-Петербург, 1815. 138 с.

243. Иванов В. Л. Мореходное образование в России и мореходные классы С.-Петербургского речного яхт-клуба. *Русское судоходство*. 1897. № 184. С. 1–35.

244. Из дел Николаевского портового архива. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь, 1895. № 22. С. 18–20.

245. Из портфеля первого историка г. Одессы. *Из прошлого Одессы*: сб. статей / сост. Л. М. Дерибас. Одесса, 1894. С. 190–261.

246. Известия императорского общества для содействия русскому торговому мореходству. Список судов русского торгового флота к 1 января 1880 года. Москва: Типо-Литография Куманина, 1881. 488 с.

247. Известия Императорского общества для содействия русскому торговому мореходству. 1884. Вып. 15: 1883–1884 гг. с прилож. С. 60–87, 184–233.

248. Извлечение из отчета камер-юнкера Доргобужина по поручению, возложенному на него в Николаеве. *Морской сборник*. Санкт-Петербург, 1856. № 5. С. 281–301.

249. Извлечение из отчета управляющего Черноморскою штурманскою ротою, полковника Манганари. *Морской сборник*. 1856. № 5. С. 438–463.

250. Изустные предания о Новороссийском крае. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1838. Кн. 6. С. 487–513.

251. Илляшевич Л. Образование специалистов во флоте. *Морской сборник*. 1875. № 7. С. 65–91.

252. Иловайский А. С. Днепровские лоцманы. Киев, 1910. С. 3–15.

253. Иловайский С. И. Исторический очерк пятидесятилетия Русского

общества пароходства и торговли. Одесса, 1907. 359 с.

254. Ильина Т. А. Педагогика: общие основы педагогики. Москва: Просвещение, 1968. 570 с.

255. Именной [указ], объявленный Сенату Управляющим Морским министерством «О расформировании штурманской роты 2-го учебного экипажа в Николаеве и учреждении портовой ремесленной школы» от 25 июня 1862 г. № 38401. *ПСЗРИ*. Собр. второе. Т. 37: 1862 : №37827-38621. В 3-х отд-ниях. Отд-ние первое. Санкт-Петербург, 1865. С. 543–545.

256. Истина о Русском обществе пароходства и торговли. Санкт-Петербург, 1910. 40 с.

257. Истомина Э. Г. Водный транспорт России в дореформенный период. Москва: Наука, 1991. 184 с.

258. Историко-педагогическое знание в контексте педагогической теории и практики / под ред. Г. Б. Корнетова. Москва, 2012. 388 с.

259. Историко-статистический очерк общего и специального образования в России / под ред. А. Г. Неболсина. Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1883. 258 с.

260. Историография истории СССР / под. ред. В. Е. Иллерицкого. Москва: Изд-во социально-экономической литературы, 1961. 509 с.

261. Исторический обзор правительственных мероприятий для развития Русского Торгового мореходства. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1895. 253 с.

262. Исторический обзор деятельности морского управления в России в первое двадцатипятилетие счастливого царствования государя императора Александра Николаевича 1855–1880. Санкт-Петербург: Изд-во Морского мин-ва, 1902. 325 с.

263. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. Херсон, 1904. 327 с.

264. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890) / Г. Н. Ге . Николаев, 1890. 122 с.

265. Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1846. Ч. 13. С. 167–198, 407–444.
266. История города-героя Севастополя (1783–1917) / под ред. С. Ф. Найда. Киев: Изд-во АН УССР, 1960. Ч. 1. 364 с.; Ч. 2. 339 с.
267. История Одессы / Станко В. Н., Першина З. В., Гриневецкий С. Р. и др. Одесса: Печать, 2002. 558 с.
268. История отечественного судостроения. Санкт-Петербург: Судостроение, 1996. Т. 2. 543 с.
269. История Правительствующего сената за двести лет, 1711–1911. Санкт-Петербург, 1911. Т. 3. 482 с.
270. История профессионального образования в России / под науч. ред. С. Я. Батышева, А. М. Новикова, Е. Г. Осовского. Москва: Профессиональное образование, 2003. 672 с.
271. История русского флота. Царствование императора Александра I. Санкт-Петербург, 1899.
272. История русского флота. Царствование императора Павла I. Санкт-Петербург, 1898.
273. История русской армии и флота / под. ред. проф. Николаевской морской академии, генерал-майора Н. Л. Кладо. Москва: Книгоиздательское товарищество “Образование”, 1913. 173 с.
274. История советского морского транспорта: в 2 т. / под ред. Б. А. Вайнера. Москва, 1979.
275. Иван Чмола. *Українці в світі*. URL: <http://www.ukrainians-world.org.ua> (дата звернення 18.02.2016).
276. Иванов М., Звягільський Я. Професійна освіта на Україні. Київ, 1927.
277. Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. Київ: Головна редакція Української Радянської енциклопедії Академії Наук УРСР, 1974. 655 с.

278. Історія педагогіки / за ред. М. В. Левківського, О. А. Дубасенюк. Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. 336 с.

279. Історія стародавнього мореплавства: навчальний посібник / А. О. Молчанов, В. Ф. Ходаковський, Л. Б. Кулікова, А. К. Казанчан, О. В. Ходаковський. Херсон: ХДМА, 2014. 292 с.

280. Кази М. И. Добровольный флот и Русское общество пароходства и торговли перед государством. Санкт-Петербург: Типография Р. Голике, 1888. 74 с.

281. Календарь и справочная книжка г. Николаева на 1882 год. Николаев, 1882. С. 2–3.

282. Каллистов Д. И. Краткое изложение правительственных мер, касающихся военного и торгового портов в городе Севастополе. На правах рукописи. Севастополь, 1907. 25 с.

283. Каменский А. З. Пути профтехнического образования и его значение в современной промышленности. Москва; Ленинград: Центральное управление печати ВСНХ СССР, 1925. 80 с.

284. Канцелярія Таврійського губернатора, 1803–1917 рр. *Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим*. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 25982. 9 арк.

285. Каптерев П. История русской педагогики. Санкт-Петербург: Земля, 1915. 746 с.

286. Киселев А. Г. Типовой устав техникумов и правила внутреннего распорядка как нормативная основа деятельности средних специальных учебных заведений в СССР (середина 1940-х – 1950-е годы). *Современные проблемы науки и образования*. 2015. № 2-2. URL: <http://www.science-education.ru> (дата звернення 26.08.2017).

287. Кичигин М. Мореходные классы России. *Морской флот*. 1994. № 11/12. С. 45–47.

288. Кладо Н. Л. Введение в курс истории военно-морского искусства. Санкт-Петербург, 1910. 86 с.

289. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Основания синергетики. Синергетическое мировидение. Москва: КомКнига, 2005. 240 с.
290. Ковалева О. Ф., Чистов В. П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века): монография: в 3 кн. Николаев: Тетра, 2000. Кн. 1: Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. 235 с.
291. Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР. Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції. Київ: Вища школа, 1983. 216 с.
292. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва, Наука, 1987. 440 с.
293. Кодекс Законів про Народну Освіту УРСР. Харків: Вид-во Нар. комісаріату освіти УРСР, 1922. 75 с.
294. Колесник І. Українська історіографія: XVIII – початок XX ст.: навчальний посібник для вузів. Київ: Генеза, 2000. 254 с.
295. Комарницкий А. Я. Вольные матросы в Новороссийском крае и Бессарабии. *Записки Бессарабского статистического комитета*. 1868. Т. 3. С. 262–273.
296. Кондуков А. Ю. Військово-морське відомство і кораблебудівні структури у соціально-економічному житті Миколаєва. *Питання гуманітарних наук*: збірник наукових праць УДМТУ. Миколаїв, 1994. С. 22–27.
297. Кондуков А. Ю. Влияние морского ведомства и кораблестроительных структур на социально-экономическое развитие г. Николаева в середине XIX – начале XX вв: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1997. 25 с.
298. Коновалов Ю. П. Документи з історії Чорноморсько-Азовського флоту періоду промислового капіталізму (60-ті – сер. 90-х рр. XIX ст.). *Архіви України*. 1977. № 3. С. 67–70.
299. Кононенко В. Высшая школа Юга России (20-е – 90-е гг. XX века). Ставрополь: Базис, 2005. 332 с.

300. Коргуев Н. Корпус чужестранных единоверцев. *Морской сборник*. 1897. № 7. С. 156.
301. Коргуев М. Штурман русского военного флота (1696–1885). *Морской сборник*. 1886. № 2. С. 1–29.
302. Корольков Н. М. Краткий очерк деятельности Постоянной комиссии по техническому образованию (IX отдела РТО). Санкт-Петербург: Типография. М. А. Александрова, 1912. 94 с.
303. Короткий статистичний звіт Миколаївського військового губернаторства за 1877–1880 рр. Миколаїв, 1877. (З фондів краєзнавчого відділу Миколаївської обласної наукової бібліотеки ім. О. Гмирьова).
304. Корякин С. Советский морской транспортный флот в мировом судоходстве: дис. ... д-ра наук. Москва, 1967. 148 с.
305. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX століття). Харків: Основа, 1996. 296 с.
306. Краевский В. В., Бережнова Е. В. Методология педагогики: новый этап. Москва, 2006. 394 с.
307. Краткая история русского флота. 2-е изд. Москва; Ленинград: Военно-морское изд-во НКВМФ СССР, 1939. 304 с.
308. Краткий исторический очерк развития и деятельности Ведомства Путей Сообщения за сто лет его существования (1798–1898 гг.). Санкт-Петербург: Типография Министерства путей сообщения, 1898. 218 с.
309. Кращий порт Азовського моря: літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861–1875 рр.) / упорядники: І. Лиман, В. Константинова. Бердянськ; Таганрог: Тандем–У», 2007. 402 с.
310. Крип'якевич І. Історія України. Львів: Світ, 1992. 560 с.
311. Крутіков В. В. З історії створення броненосного флоту на Чорному морі. *Південна Україна у XVIII XIX ст.* 1998. Вип. 3. С. 142–149.
312. Крылов А. Н. Мои воспоминания. Москва: Изд-во АН СССР, 1963.

168 с.

313. Крылов А. Н. Наш торговый флот. *Русское судоходство*. 1900. № 1/7. С. 60–80.

314. Крылов В. М. Корпус чужестранных единоверцев. *Кадетские корпуса и российские кадеты*. Санкт-Петербург, 1998. С. 156–159.

315. Крючков Ю. С. Адмирал А. С. Грейг ученый и кораблестроитель. *Вопросы истории естествознания и техники*. Москва, 1982. № 2. С. 80–88.

316. Крючков Ю. С. Вклад николаевских корабелов в создание Черноморского флота. *Судостроение*. Москва, 1983. № 4. С. 50–81.

317. Крючков Ю. С. История Николаева. Николаев: Возможности Киммерии, 1996. 299 с.

318. Кузовова Н. М. Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (60-ті роки ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2007. 20 с.

319. Кузьменко В. В. Професійна діяльність як засіб самовдосконалення особистості. *Наука и образование: сборник трудов VI 265 Международ. науч. конференции, 1–9 мая 2014 г., г. Ницца (Франция)*. Хмельницький: ХНУ, 2014. С. 94–97.

320. Кузьменко В. В., Жорова І. Я. Використання інтерактивних методів у процесі професійного навчання. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. Київ; Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2002. Ч. 1. С. 444–447.

321. Кузьменко В. В., Ляшкевич А. І. Роль вільних матросів та інших товариств у розвитку морської освіти у ХІХ столітті. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології / голов. ред. А. А. Сбруєва*. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. № 5 (79). С. 13-144.

322. Кузьменко В. В., Ляшкевич А. И. Развитие морского образования в условиях компетентностного подхода в ХХІ столетии. Доклады Казахской

академії. № 3. 2017. С. 23-31.

323. Кузьменко В. В., Ляшкевич А. І. Рейтингова оцінка діяльності вищих морських навчальних закладів України кінця ХХ початку ХХІ століття. Фундаментальные и прикладные исследования: современные и научно-практические решения и подходы: сборник материалов II-й Международной научно-практической конференции (10 березня 2017 року, м. Баку – Ужгород – Дрогобич): Посвіт, 2017. С. 241–243.

324. Кузьмин Н. Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России. Челябинск: Южно-Уральское книжное изд-во, 1971. 280 с.

325. Кулакова М. В. Формування готовності до професійної діяльності в майбутніх фахівців у вищих морських навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Південно-український держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2006. 225 с.

326. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды: краткий исторический очерк. Изд. 2-е. Київ., 1914. 156 с.

327. Кулешов С. Г. Краткие сведения обо всех кадетских корпусах Российской империи и других военно-учебных заведениях, исторически с ними связанных. URL: <http://www.cadetsfund.org> (дата звернення 15.02.2018).

328. Кун Т. Структура научных революций / пер. с англ. И. З. Налетова. Москва: Прогресс, 1977. 287 с.

329. Кушнір В. А. Системний аналіз педагогічного процесу: методологічний аспект: монографія. Кіровоград: Вид. Центр КДПУ, 2001. 348 с.

330. Лагутин Е. И. Журнал «Морской сборник» как источник по истории Военно-морского флота (1848–1905 гг.). дис. ... канд. истор. наук. Москва, 1982. 193 с.

331. Лазанська Т. І. Російське товариство пароплавства і торгівлі. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 296–*

299 .

332. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. Москва: Медиум, 1995. 236 с.

333. Левченко Л. Миколаївський військовий губернатор І. І. де Траверсе. *Український історичний журнал*. 2000. № 6. С. 94–102.

334. Лемачко Б. В., Яровой В. В. Краткий очерк деятельности Русского общества пароходства и торговли. *Гангут: научно-популярный сборник статей по истории флота и судостроения*. Санкт-Петербург: Гангут, 1991. С. 77–85.

335. Лизіна Т., Кошарська Л. Обзор морского образования в Украине. *Розвиток методів управління та господарювання на транспорті*. 2017. № 4 (61). С. 37–42.

336. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. Донецьк: РВА Дон ДТУ, 2000. 247 с.

337. Листування з Відділом торгівельного мореплавства і міською управою про виділення коштів на утримання школи, 1910–1911 рр. *ДАХО* Ф. 18. Бериславська двокласна морехідна школа Міністерства торгівлі і промисловості, 1905–1912 рр. Оп. 1. Спр. 10. 11 арк.

338. Листування з Мінвузом СРСР про учбово-методичну і виховну роботу в середніх спеціальних навчальних закладах республіки за 1975 рік. *ЦДАВО України*. Ф. Р-4621. Оп. 13. Т. 2. Спр. 3335. 84 арк.

339. Листування з Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР про учбово-методичну і виховну роботу в середніх спеціальних навчальних закладах республіки за 1971 рік. *ЦДАВО України*. Ф. 4621. Оп. 13. Т. 2. Спр. 1678. 119 арк.

340. Лифанов В., Миющенко В. Николаев, 1789–1989: страницы истории: справочник. Одесса: Маяк, 1989. 165 с.

341. Лігоцький А. О. Система різнорівневої підготовки фахівців в Україні (теоретико-методологічний аспект): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. Київ, 1998. 484 с.

342. Лікарчук І. Л. Професійно-технічна освіта України: історичний шлях і перспективи. Київ: Педагогіка, 1999. 287 с.

343. Лузан П. Г., Васюк О. В., Бернова О. М. Історія педагогіки та освіти в Україні. Київ: НАУ, 2007. 302 с.

344. Лухманов Д. А. Под парусами. Москва: Армада Пресс, 1999. 542 с.

345. Луценко Е. М. Развитие среднего специального образования на Украине во второй половине XIX столетия: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Київ, 1991. 196 с.

346. Люта О. М. Становлення мережі нижчих професійних навчальних закладів у Херсонській губернії в другій половині XIX ст. *Наукові записки з історії України*: збірник статей. 2001. Вин. 8. С. 91–102.

347. Ляхницкий В. Е. 130 лет Высшей технической школы водного транспорта. *Работы научно-исследовательского института*: труды / Ленинградский институт инженеров водного транспорта. Ленинград; Москва, 1939. С. 5–34.

348. Ляшкевич А. І. Аналіз генези закладів морського профілю у XVIII столітті. *Педагогічні науки*: збірник наукових праць. Херсон: Вид-во ХДУ, 2017. Т. 2, вип. 80. С. 27–31.

349. Ляшкевич А. І. Виникнення навчальних закладів морського профілю на південноукраїнських землях (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології* / голов. ред. А. А. Сбруєва. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. № 10 (74). С. 24–34.

350. Ляшкевич А. І. Внесок адмірала М. Лазарєва в розвиток морської справи на півдні України (30-40 роки XIX століття). *Педагогічний альманах*: збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Вип. 35. С. 299–303.

351. Ляшкевич А. І. Вплив мовного середовища на розвиток загальної культури майбутніх фахівців. *Гуманітарні проблеми вищої освіти*: збірник наукових праць. Харків: ХНАДУ, 2014. Вип. . С. 79–85.

352. Ляшкевич А. І. Етапи розвитку торговельно-морехідної освіти на півдні України (20-ті роки XIX–XX століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Вип. 36. С.268–273.

353. Ляшкевич А. І. Запровадження компетентнісного підходу до організації навчально-виховного процесу підготовки майбутніх фахівців морської галузі. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Київ: Гнозис, 2015. Додаток 1 до вип. 35, т. 7 (58). Тематичний випуск: Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. С. 398–407.

354. Ляшкевич А. І. Історіографія становлення і розвитку морської справи на Півдні України у дослідженнях науковців XIX–XX століть. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Вип. 34. С. 297–303.

355. Ляшкевич А. І. Компетентнісний підхід в системі вищої морської освіти (кінець XX – початок XXI століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. Вип. 32. С. 279–284.

356. Ляшкевич А. І. Методологічні засади дослідження історії морської освіти на півдні України (XVIII – XXI ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. Черкаси, 2017. № 6. С. 101–106.

357. Ляшкевич А. І. Морська освіта в кадетських корпусах: історія та перспективи (XIX – початок XX століття). *Гуманізація навчально-виховного процесу / за загальною редакцією В. І. Сипченка*. Харків: Видавництво НТМТ, 2017. № 5 (85). С. 166–178.

358. Ляшкевич А. І. Навчальні заклади морського профілю на півдні України в першій чверті XIX століття. *Вісник Глухівського національного*

педагогічного університету імені Олександра Довженка. Педагогічні науки: збірник наукових праць. Глухів, 2018. Вип. 1 (36). С. 251–258.

359. Ляшкевич А. І. Організація морської освіти на півдні України в ХІХ – початку ХХІ століттях: монографія. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. 478 с.

360. Ляшкевич А. І. Періодизація становлення і розвитку військово-морської освіти в Україні (початок ХVІІІ – 50-90-ті рр. ХХ століття). *ScienceRise: Pedagogical Education*. Харків: НВП ПП «Технологічний Центр», 2017. № 10 (18). С. 33–37.

361. Ляшкевич А. І. Рейтингова оцінка діяльності вищих морських навчальних закладів України. *Гірська школа Українських Карпат / ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*. Івано-Франківськ, 2016. № 15. С. 153–157.

362. Ляшкевич А. І. Самоменеджмент психофізичного стану моряка як педагогічна проблема. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Київ: Гнозис, 2016. Додаток 1 до вип. 36, т. 8 (68). Тематичний випуск: Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. С. 187–198.

363. Ляшкевич А. І. Специфіка розробки методологічного підґрунтя дослідження історії морської освіти в Україні (60-70 роки ХХ століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Вип. 33. С. 291–296.

364. Ляшкевич А. І. Становлення і розвиток морської освіти в кадетських корпусах у ХІХ – на початку ХХ століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки: збірник наукових праць / за ред. Т. Степанової*. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. С. 172–177.

365. Ляшкевич А. І. Становлення і розвиток морської освіти на Херсонщині: навчальний посібник. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. 180 с.

366. Ляшкевич А. І. Формування державної системи народної освіти у XVIII столітті. *Наукова проблема знань, освіти, права та менеджменту*. Кельм: Фундація «Освіта і наука без меж PRO FUTURO», 2017. № 4 (20). С. 191–202.

367. Ляшкевич А. І. Функціонування морських класів на півдні України в другій половині XIX століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 38. С. 244–249.

368. Ляшкевич А. І. Херсон: колыска морської освіти торгового флоту (30-ті роки XIX – початок XX століття). *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса: Гельветика, 2018. Вип. 28. С. 110–114.

369. Ляшкевич А. І. Херсон: колыска морської освіти торгового флоту (кінець XVIII – початок XIX століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол.: В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 37. С. 278–282.

370. Ляшкевич А., Каліцева О. Формування і розвиток медіакомпетентності у вищій школі як педагогічна задача. *Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського*. Бар, 2016. Вип. 86. С. 351–360.

371. Ляшкевич А. І. Історія розвитку військово-морських навчальних закладів у першій половині XX століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 39. С. 282–290.

372. Ляшкевич А. І. Формування державної системи народної освіти у XVIII столітті. *Науковий збірник «Наукова проблема знань, освіти, права та менеджменту»*. Кельм: Фундація «Освіта і наука без меж PRO FUTURO», 2017. № 4 (20). С. 191–202.

373. Ляшкевич А.И. Становление и развитие морского образования в XVIII веке. Доклады Казахской академии. № 1. 2018. С. 53-65.

374. Ляшкевич А.І. Місце загальних компетенцій у структурі підготовки морського фахівця у процесі викладання дисциплін гуманітарного циклу. Теоретико-методичні засади реалізації компетентнісного підходу в системі ступеневої підготовки фахівців морської галузі: матеріали науково-практичної конференції (20 лютого 2015 року, м. Херсон). Херсон: Херсонська державна морська академія. 2015. С. 68–77

375. Ляшкевич А. І. Самоменеджмент психофізичного стану як педагогічна технологія у розвитку професійної компетентності моряка. Філософські проблеми сучасності: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (19 листопада 2015, м. Херсон). Херсон: РВВ «Колос», 2015. С.109–111.

376. Ляшкевич А. І. Формування професійної компетентності моряка шляхом самоменеджменту психофізичного стану. Лінгвістика наукового тексту: теорія і практика: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (17-18 березня 2016 року, м. Херсон). [Електронний ресурс] / за заг. ред. В. І. Грицини. Херсон, 2016. С. 77–81.

377. Ляшкевич А. І. Розвиток медіакомпетентності фахівців морської галузі як педагогічна задача. Від медіаграмотності до медіакультури: стратегії, проблеми, перспективи: тези джповідей Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (27 квітня 2016 року, м. Миколаїв). Миколаїв: ОШПО, 2016. С. 53–55.

378. Ляшкевич А. І. Про педагогічну культуру в професійній освіті за Я. Коменським. Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження): матеріали II всеукраїнських педагогічних читань (24 березня 2017 року, м. Херсон). Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С.317–321.

379. Ляшкевич А. І. Особистісна роль і значення організаційно-педагогічної та суспільно-наукової діяльності адмірала Чорноморського

флоту О. Грейга. *Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції з міжнародною участю (14-15 вересня 2017р.)*. Каховка – Херсон: Гілея, 2017. С. 185–188.

380. Ляшкевич А. І. Історична періодизація становлення і розвитку морської освіти на півдні України впродовж XIX-XXI століть. *Фундаментальні та прикладні дослідження у сучасній науці: V Наукова конференція. Збірка наукових праць (листопад, м. Харків)*. Харків, Х.: Технологічний Центр, 2017. С. 40.

381. Ляшкевич А. І. Вклад М. Лазарева в розвитку військово-морського образования в первой половине XIX века. *Современные проблемы гуманитарных и социальных наук: материалы международной научно-практической конференции (13 декабря 2017 года, г. Астана)*. Астана: Евразийский гуманитарный институт, 2017. С. 39–41.

382. Ляшкевич А. І. Історична періодизація розвитку торговельно-морехідної освіти в Україні (початок XIX – XX століття). *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами: матеріали III Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції (5 грудня 2017 року, м. Херсон)*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти». 2017. С. 109–114.

383. Ляшкевич А. І. Психологічний вплив інформаційного середовища на людину в сучасному суспільстві. *Modernization of educational system: world trends and national peculiarities: Conference Proceeding (February 23-rd, Kaunas)*. Kaunas: zdevnieciba «Baltija Publishing». 2018. P. 136–139.

384. Ляшкевич А. І. Херсон: колиска морської освіти торгового флоту (30-ті роки XIX – початок XX століття). *Інноваційні наукові дослідження у сфері педагогічних та психологічних наук: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (4-5 травня 2018 р., м. Київ)*. К.: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. 2018. С. 12–15.

385. Ляшкевич А. І., Бабишена М. І. *Тлумачний словник морської*

термінології. Херсон: ХДМА, 2018. 148 с.

386. Ляшко С. М. Українські біографічні довідкові видання XIX–XX ст.: історичні та теоретико-методичні засади Запоріжжя: Дике поле, 2010. 286 с.

387. Мавродин В. В. Русское мореходство на южных морях. Симферополь: Крымиздат, 1955. 180 с.

388. Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века. Запорожье, Просвіта, 2011. 336 с.

389. Малафіїк І. В. Системний підхід у теорії і практиці. Рівне: Рівненський держ. гуманіт. ун-т, 2004. 437 с.

390. Мамонтов А. ФЗУ на фронті опанування науки й техніки. *Дніпровський Водник*. 1933. № 81. С. 7.

391. Мамчак М. Україна: шлях до моря. Історія українського флоту. URL: <http://www.ukrlife.org> (дата звернення 6.04.2017).

392. Маркевич О. Южная Русь при Екатерине II. Одесса: Типография Кирхнера, 1893. 33 с.

393. Марченко О. М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ОДУ ім. І. І. Мечникова. Одеса, 1997. 180 с.

394. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / сост. Генерального штаба подполковник А. Шмидт. Санкт-Петербург, 1863. Ч. 1. 601 с.

395. Материалы для истории Новороссийского края. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1841. Ч. 30, № 4. С. 1–44.

396. Материалы для истории русского флота. Санкт-Петербург, 1866. Ч. 3. С. 289–290.

397. Материалы для истории русского флота. Санкт-Петербург, 1893. Ч. 15. С. 293.

398. Материалы для истории русского флота. Санкт-Петербург, 1893. Ч. 14. С. 410.

399. Материалы для описания русских портов и истории их сооружения / сост. Д. Д. Гнусин. Санкт-Петербург, 1889. Вып. 9: Николаевский порт. 92 с.
400. Материалы по истории русского флота, 1656–1924 гг. Колекція. РГАВМФ (*Российский государственный архив Военно-Морского Флота*). Ф. 315. Спр. 901. Арк. 19.
401. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навчальний посібник. Київ: Вікар, 2003. 335 с.
402. Медынский Е. История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции. Москва: Учпедгиз, 1938. 511 с.
403. Мекк А. Императорское общество для содействия русскому торговому мореходству: исторический очерк. Санкт-Петербург, 1893.
404. Мертон Р. К. Социальная теория и социальная структура. Москва: АСТ, 2006. 873 с.
405. Методологічні засади педагогічного дослідження: монографія / авт. кол.: Є. М. Хриков, О. В. Адаменко, В. С. Курило та ін.; заг. ред. В. С. Курило, Є. М. Хрикова. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 248 с.
406. Мигаль В. И., Смирнов И. П. Региональная модель профессионального образования. Москва, 1998. 159 с.
407. Мигулин П. Внешняя торговля России и ее торговый флот. К вопросу о субсидировании казною русских пароходных линий. Санкт-Петербург, 1911. 65 с.
408. Миколаївська обласна універсальна наукова бібліотека. URL: <http://www.reglibrary.mk.ua/> (дата звернення 4.08.2017).
409. Миколаївський військовий губернатор, 1850–1900 рр. Колекція. ЦДІА (*Центральний державний історичний архів України в м. Києві*). Ф. 356. Оп. 1. Спр. 33. 11 арк.
410. Миколаївський обласний державний архів: путівник. Київ: Наукова думка, 1966. 293 с.
411. Мислене дерево. Історичні джерела. URL:

<http://www.myslenedrevo.com.ua> (дата звернення 15.02.2017).

412. Митрофанов В. П., Митрофанов П. С. Школа под парусами. Ленинград, 1989. 348 с.

413. Михайлова М. Общественно-педагогические и просветительские организации дореволюционной России (середина XIX – начало XX вв.). монография. Москва: ИТМИО РАО, 1993. 164 с.

414. Михаэлис Е. В. Капитан судна его права, обязанности и ответственность по русскому торговому праву. Феодосия: Н. Я. Штейнгольц, 1916. 519 с.

415. Михневич И. Исторический взгляд на учебные заведения Новороссийского края и Бессарабии. *Новороссийский календарь на 1844 год*. Одесса, 1843. С. 313–360.

416. Мітковська Т. Розвиток гідрографії в Північному Причорномор'ї у XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2018. 21 с.

417. Мнение Государственного совета «О переводе мореходного класса из г. Аккермана в г. Алешки Таврической губернии» от 14 февраля 1884 г. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1893. Т. 9 : Царствование императора Александра III (1884 г.). С. 198–201.

418. Мнение и отзывы заинтересованных учреждений и лиц о реформе мореходного образования в Империи. Санкт-Петербург: Типография В. О. Киршбаума. 1910.

419. Могилевский Е. Порты и торговое мореплавание. Санкт-Петербург, 1912.

420. Модернізація вищої освіти в Україні і світі: десять років наукового пошуку: монографія / ред.: В. П. Андрущенко, В. І. Луговий, М. Ф. Степко. Київ: Ін-т вищ. освіти АПН України, 2009. 504 с.

421. Можин В. П. Монополии в судоходстве России и их борьба за господство. *Социалистические преобразования в СССР и их экономические*

предпосылки. Москва, 1959. С. 91–116.

422. Моисеенко В. В. Социально-педагогические основы и методика определения структуры подготовки кадров в системе начального профессионального образования: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Москва, 2000. 21 с.

423. Мореплавание прежде и теперь / сост. А. А. Миркович. Санкт-Петербург: Постоянная комиссия народных чтений, 1917. 42 с.

424. Морское училище – Гимназия и Корпус иностранных единоверцев. *РГАВМФ (Российский государственный архив Военно-Морского Флота)*. Ф. 432. Оп. 8. Спр. 12. Арк. 279.

425. Морской кадетский корпус: краткий исторический очерк / сост. А. Кротков. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1901. 229 с.

426. Морской энциклопедический словарь: в 3 т. / под ред. В. В. Дмитриева. Санкт-Петербург: Судостроение, 1993. Т. 2: К–П. 584 с.

427. Музей истории российских реформ имени П. А. Столыпина. URL: <http://museumreforms.ru/library> (дата звернення 11.06.2017)

428. Муравьев-Апостол И. М. Путешествие в Тавриду в 1820 г. Санкт-Петербург, 1823. 337 с.

429. Мязговский Е. История Черноморского флота, 1696–1912 гг. Санкт-Петербург: Типография тов-ва А. С. Суворина, 1914. 113 с.

430. Навчальний план Одеського морехідного училища ММФ, затверджений Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти СРСР 22 квітня 1972 р. *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 332. 4арк.

431. Навчальний план підготовки молодших спеціалістів для спеціальності 5.100301 «Судноводіння», напрям 1003 «Судноводіння і енергетика суден» / Херсонський морський коледж. Херсон, 2001. 8 с.

432. Навчальний план підготовки молодших спеціалістів для спеціальності 5.100302 «Експлуатація суднових енергетичних установок», напрям 1003 «Судноводіння і енергетика суден» / Херсонський морський

коледж. Херсон, 2001. 8 с.

433. Нагрибельний Я. А. Основні чинники розвитку морської освіти в причорноморському регіоні Херсонської губернії у другій половині XIX – початку XX ст. *Молодий вчений*. 2017. № 2. С. 47–50.

434. Нагрибельний Я. А. Професійна освіта в освітній системі Російської імперії (XIX – початок XX ст.). *Чорноморський літопис*. 2011. № 4. С. 162–165.

435. Нагрибельний Я. А. Розвиток професійної освіти на Херсонщині у другій половині XIX – на початку 1920-х рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2012. 19 с.

436. Найважливіші статті А. О. Скальковського, що стосуються історії Південної України: 1812 год в Новороссийском крае. *Одесский вестник*. 1837. 3, 6, 10, 13, 17, 20, 24 марта.

437. Накази №№ 51–144 Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР з основної діяльності. *ЦДАВО України*. Ф. Р-4621. Оп. 1. Спр. 137. 185 арк.

438. Накази Головного управління торгівельного мореплавства і портів, протоколи засідання попечительського комітету та звіт про діяльність школи, 1904–1905 рр. *ДАХО*. Ф. 213. Олешківська двокласна морехідна школа Міністерства торгівлі і промисловості, 1904–1923 рр. Оп. 1. Спр. 1. 193 арк.

439. Накази Міністерства торгівлі і промисловості про рух кадрів і циркуляри Відділу торгівельного мореплавства про надання відомостей про проведення іспитів на звання судноводіїв і механіків. Видача дублікатів дипломів та інше, 1908–1910 рр. *ДАХО*. Ф. 18. Бериславська двокласна морехідна школа Міністерства торгівлі і промисловості, 1905–1912 рр. Спр. 3. 27 арк.

440. Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX ст.). Київ; Нікополь; Запоріжжя: Тандем-У, 2002. 399 с.

441. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967): монографія / А. Г. Бондар, О. Г. Дзевєрін, Б. С. Кобзар та ін. Київ: Рад. шк.,

1967. 484 с.

442. Народна освіта України. Установи професійної освіти на 1-ше листопада 1928 та 1929 р. Харків: Господарство України, 1931. 116 с.

443. Народное образование в СССР: сборник нормативных актов. Москва: Юрид. лит., 1987. 336 с.

444. Народное образование в Херсонской губернии в 1910 году / Издание Херсонской губернской земской управы. Херсон: Паровая тип. О. Д. Ходушиной, 1912. 333 с.

445. Нас єднає історія: від портової ремісничої школи до університету / авт. кол.: Клименко Л. П., Мещанінов О. П., Тригуб О. П. та ін. Миколаїв: Вид-во МДГУ, 2002. URL: <http://lib.chdu.edu.ua> (дата звернення 21.05.2017).

446. Наставления для образования воспитанников военно-учебных заведений. Санкт-Петербург, 1849. 185 с.

447. Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции / под ред. Г. А. Фальборка, В. Чарнолуцкого. Санкт-Петербург: Знание, 1899–1904. Т. 1–3.

448. Неболсин А. Г. О съездах по техническому и профессиональному образованию. *Техническое и коммерческое образование*. 1912. № 2. С. 1–8.

449. Небольсин А. Г. Об устройстве периодических выставок и съездов по техническому и профессиональному образованию. *Съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России*. Санкт-Петербург, 1891. С. 1–9.

450. Немченко В. М. Селянський рух на півдні України напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції. *Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Серія суспільних наук*. Т. 147, вип. 2. Одеса, 1957. С. 106–111.

451. Николаев. *Морской сборник*. 1861. № 9. С. 125–142.

452. Николаеву 200 лет, 1789–1989: сб. документов и материалов / Быченков И. А. и др. Киев: Наук. думка, 1989. 400 с.

453. Николаев перед бурей. *Морской сборник*. 1877. № 3. С. 29.

454. Ничкало Н. Г. Неперервна професійна освіта як філософська та педагогічна категорія. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2001. Вип. 1. С. 9–22.

455. Ничкало Н. Г. Трансформація професійно-технічного образования в Україні: монографія. Київ: Педагогическая мысль, 2008. 200 с.

456. Ніколаєва Т. М. Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2005. 20 с.

457. Ніколаєва Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 82–96.

458. Новая система народного образования в СССР: сб. документов и статей. Москва: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960. 308 с.

459. Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология. Москва: СИНТЕГ, 2007. 668 с.

460. Новикова Н. С. Региональные исследования истории земства. *Историография истории СССР: проблемы преподавания и изучения: сборник научных трудов*. Калинин: КГУ, 1985. 165 с.

461. Новороссийский календарь на 1846 год / под ред. А. С. Бориневича. Одесса: Одес. гор. обществ. упр., 1845. 390 с.

462. Новороссийский календарь на 1855 год / под ред. А. С. Бориневича. Одесса: Одес. гор. обществ. упр., 1854. 434, 35 с.

463. Новороссийский календарь на 1867 год / под ред. А. С. Бориневича. Одесса: Одес. гор. обществ. упр., 1866. 208, 159 с.

464. Новороссийский календарь на 1872 год / под ред. А. С. Бориневича. Одесса: Одес. гор. обществ. упр., Одесса, 1871. 460 с.

465. Носов Ф. В. Русский Черноморский флот в русско-турецкой войне 1787–1791 гг.: дис. ... д-ра ист. наук. Москва, 1952.

466. Нотович Н. А. Наш торговый флот, его экономическое и

политическое значение. Санкт-Петербург, 1912.

467. О мероприятиях по совершенствованию подготовки специалистов на основе квалификационных характеристик: инструктивное письмо № 33 от 17.11.1981. Москва: Министерство высшего и среднего специального образования СССР, 1981.

468. О морском коммерческом образовании в России. *Морской сборник*. Санкт-Петербург: Типография Морского министерства, 1863. № 3. С. 33–47.

469. О подведомственности мореходных классов (Представление в Государственный Совет): Представление Министерства финансов № 2703 от 29.01.1897 г. Санкт-Петербург, 1897. 71 с.

470. О преобразовании учебных заведений торгового мореплавания (1866–1867 гг.). Департамент народного просвещения министерства народного просвещения. *РГАВМФ*. Ф. 733. О. 193. Спр. 268. Арк 1-34.

471. Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР : Закон СССР от 24 декабря 1958 г. URL: <http://www.libussr.ru> (дата звернения 8.06.2017).

472. Об утверждении основ законодательства союза СССР и союзных республик о народном образовании: Закон СССР. Библиотека нормативно-правовых актов СССР. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_8127.htm (дата звернения 11.03.2017).

473. Обзор деятельности Военного министерства в царствование императора Николая I, 1825–1855 гг. Санкт-Петербург, 1901. 106 с.

474. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1890 год. *Науково-довідкова бібліотека ДАМО (Державний архів Миколаївської області)*. Инв. № 18507. 16 с.

475. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1895 год. *Науково-довідкова бібліотека ДАМО (Державний архів Миколаївської області)*. Инв. № 12703. 43 с.

476. Обзор Николаевского военного губернаторства за 1900 год.

Науково-довідкова бібліотека ДАМО (Державний архів Миколаївської області). Інв. № 10937. 69 с.

477. Образовательная и педагогическая мысль Крыма (XIX – начало XX столетия): монография / А. В. Глузман, Л. И. Редькина, С. А. Вишневский и др.; под общ. ред. А. В. Глузмана, Л. И. Редькиной. Київ: Знання України, 2007. 384 с.

478. Общий морской список: в 13 ч. 1-е изд. Санкт-Петербург, 1885–1907.

479. Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1892 г. Бердянск: Тип. Э. Килиус и К., 1893. 165 с.

480. Огарков В. Г. А. Потемкин. Его жизнь и общественная деятельность. Санкт-Петербург: Тип. Ю. Н. Эрлих, 1892. 90 с.

481. Огородников С. Из прошлого (Черноморские морские училища). *Морской сборник*. 1900. № 12. С. 87–105.

482. Огородніков С. Исторический обзор деятельности Морского министерства за сто лет его существования (1802–1902). Санкт-Петербург: Типография Морского министерства, 1902. 263 с.

483. Одесский Вестник. 1876. № 216, 3 окт. С. 3–4.

484. Одесское высшее мореходное училище. *Большая Советская Энциклопедия* / гл. ред. Б. А. Введенский. 2-е изд. Москва: Большая Советская энциклопедия, 1954. Т. 30. С. 530–532.

485. Окунь С. Б. История СССР: лекции. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1978. Ч. 2: 1812–1825 гг. 232 с.

486. Оленковський М. Цього ви не знаєте! Розкриті й нерозкриті таємниці історії та природи південної України. Херсон, 1997. 78 с.

487. Ордера и письма князя Потемкина. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1872. Т. 8. С. 216.

488. Ордера кн. Потемкина. Правителю Таврической области. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь, 1891. № 11. С. 58.

489. Орлова З. С. З історії морехідної освіти на Херсонщині (кінець XIX – початок XX ст.): огляд фондів №№ 18, 190, 213. Херсон : ДАХО, 2012. 34 с. (Бібліотечка архіву; вип. 15).
490. Орлова З. С., Ратнер И. Д. Из истории заселения Херсонщины: краткий справочник. Херсон: Городская типография, 1993. 128 с.
491. Освіта Миколаївщини у XIX–XX ст.: історичні нариси / під ред. С. Павлик. Миколаїв, 1997. 176 с.
492. Освіта України за роки незалежності: стан, факти, події / за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ: Вища школа, 2001. 160 с.
493. Освіта України: інформаційно-аналітичний огляд / під заг. ред. В. Г. Кременя. Київ: Нічлава, 2001. 224 с.
494. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
495. Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи. *Радянська школа*. 1984. № 6. С. 3–26.
496. Осовский Е. Г. Развитие теории профессионально-технического образования в СССР (1917–1940 гг.). Москва: Высшая школа, 1980. 287 с.
497. Отчет начальника штурманского училища генерал-майора Голенищева-Кутузова по роте торгового мореплавания за 1857 год. *Морской сборник*. Санкт-Петербург: Типография Морского министерства, 1858. Т. 84, № 4. С. 280–294.
498. Отчёт о деятельности Херсонского училища малого плавания за первый учебный 1903–1904 год. Херсон: Типолитография О. Д. Ходушиной, 1904. 43 с.
499. Отчёт о мореходных Императора Александра II-го трехразрядных классах в Херсоне с 1 января 1902 г. по 1 января 1903 г. Херсон: Типолит. О. Д. Ходушиной, 1903. 10 с.
500. Отчёт о мореходных классах трех разрядов Императора Александра II в Херсоне с 1-го января 1881 г. по 1 января 1882 г. Херсон:

Тип. И. О. Ващенко, 1882. 8 с.

501. Отчет по управлению Черноморскою штурманскою ротою за 1860 год, представленный контр-адмиралом Манганари. *Морской сборник*. 1862. № 5. Раздел II. Официальные статьи и известия. С. 38-56.

502. Очерк истории морского кадетского корпуса с приложением списка воспитанников за 100 лет. 1-е изд. Санкт-Петербург, 1852. 366 с.

503. Очерк русской морской истории. 1-е изд. Санкт-Петербург: Тип. В. Демакова, 1875. Т. 1. 701 с.

504. Очерк Таврической губернии в историко-географическом отношении / сост. П. Татаринов. Симферополь, 1894. 96 с.

505. Очерки истории педагогической мысли народов СССР XVIII первой половины XIX в. / Под. ред. М. Ф. Шабаевой. М.: Педагогика, 1973.

506. Очерки истории педагогической науки в СССР (1917–1980) / под ред. Н. П. Кузина, М. Н. Колмаковой. Москва: Педагогика, 1986. 288 с.

507. Очерки истории профессионального образования Симбирского-Ульяновского края / И. П. Саранцев. Ч. 1. Профессиональное образование Симбирской (Ульяновской) губернии, Ульяновского округа, района (1840-1942 гг.). [Электронный ресурс]. URL: <http://www.ulprof.ulgov.ru> (дата обращения: 08.03.2015).

508. Очерки истории профессионально-технического образования в СССР / С. Я. Батышев, Н. Н. Кузьмин, М. С. Степанов и др.; отв. ред. С. Я. Батышев. Москва: Педагогика, 1981. 351 с.

509. Падун Н. О. Особливості інтеграції загальної та професійної освіти на певних етапах історичного розвитку України. *Таврійський вісник освіти* / голов. ред. А. М. Зубко. Херсон, 2015. Вип. 2 (50). С. 9–18.

510. Пазин Л. З. Флотские библиотеки в дореволюционной России. *Невский библиофил*. Санкт-Петербург, 1997. С. 93–109.

511. Памятная книга Таврической губернии на 1914 г. / под ред. Г. Н. Часовникова. Симферополь: Таврическая губернская типография, 1914. 444 с.

512. Памятная книжка Одесского учебного округа на 1913–1914 учебный год. / Издание Управления учебного округа. Одесса: Тип. Общества «Русская речь», 1914. Ч. 1–2. 588 с.

513. Панина Н. В. Разработка нормативно-правовых основ профессионально-технического образования второй половины XIX в. *Ярославский педагогический вестник. Психолого-педагогические науки*. Ярославль, 2012. № 3, т. 2. С. 62–66.

514. Пантелеев Н. А. Проект Нового Изложения узаконений о пароходстве на внутренних водных путях и о порядке издания обязательных по судоходству постановлений. Санкт-Петербург, 1899.

515. Пароменский А. И. Исторический очерк Морского инженерного училища императора Николая 1-го (1798–1898). Санкт-Петербург, 1911. 274 с.

516. Парсонс Т. О структуре социального действия. Москва: Академический Проект, 2000. 880 с.

517. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад; редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др. Москва: Большая Российская энциклопедия, 2002. 528 с.

518. Первый окружной съезд в гор. Одессе по ремесленному и техническому образованию директоров народных училищ, начальников промышленных учебных заведений и руководителей графических и практических работ в технических училищах Одесского учебного округа с 3 по 10 августа 1915 года / изд-во Упр-ия Одесского учеб. округа. Одесса: Тип. Общ. «Русская речь», 1915. 129 с.

519. Переписка з Управлінням навчальними закладами Міністерства морського флоту з господарчих, фінансових та навчальних питань за 1954 рік. *ДАХО*. Ф. Р-472. Оп. 4. Спр. 50. 169 арк.

520. Підласий І. П. Практична педагогіка або три технології: інтерактивний підручник для педагогів ринкової системи освіти. Київ: Слово, 2004. 616 с.

521. Пірко В. Освоєння Півдня України в XVI–XVIII століттях: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 1996. 35 с.

522. Плани і протоколи предметних комісій Одеського морехідного училища ММФ СРСР за 1955–1956 н.р. *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 91. 113 арк.

523. Плани і протоколи циклових комісій Одеського морехідного училища ММФ СРСР за 1949–1950 н.р. *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 30. 177 .

524. Плани навчально-методичної та політико-виховної роботи на 1953–1954 н. р. ХМУ ММФ ССРСР. *ДАХО*. Ф. Р-472. Оп. 4. Спр. 39. 8 арк.

525. Поггенполь М. Очерк возникновения и деятельности Добровольного флота за время XXV-ти летнего его существования. Санкт-Петербург, 1903. 68 с.

526. Под флагом Родины: очерки истории Черноморского пароходства / Алешкин О. Т., Адамович В. А., Багерман А. Я. и др. Одесса: Маяк, 1967. 456 с.

527. Под флагом России: история зарождения и развития морского торгового флота / Пузырев Е. П., Скугарев В. Д., Басов А. В. и др. Москва: Согласие, 1995. 568 с.

528. Познер М. В. Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореходства. Санкт-Петербург, 1895. 173 с.

529. Положение о высших морских, высших мореходных, мореходных и арктических училищах закрытого типа ММФ и Правила внутреннего распорядка и организации службы в указанных училищах. *ДАХО*. Ф. Р-472. Оп. 3. Спр. 36. 50 арк.

530. Положение о кадетских корпусах. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1886. 92 с.

531. Положение о средних специальных учебных заведениях СССР. *Важнейшие законодательные акты Союза ССР и союзных республик: об*

укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР. Москва: Гос. изд-во юр. литературы, 1961. С. 58–67.

532. Положення про Другий з'їзд російських діячів з технічної і професійної освіти в Росії; Звіт про навчальну діяльність і списки службовців морехідних класів, 1894–1895 рр. *ДАХО*. Ф. 212. Херсонське морехідне училище далекого плавання Міністерства торгівлі і промисловості, 1872–1919 рр. Оп. 1. Спр. 32. 88 арк.

533. Положення про технікуми УРСР: постанова Всеукр. Центр. викон. комітету Ради Нар. комісарів УРСР від 4/Х 1927 р. Ч. 21126 (26). *Бюлетень Народного комісаріата освіти*. 1927. 7–14 жовт. Ч. 40 (76). С. 1–5.

534. Положення, звіт про навчальну діяльність трирозрядних морехідних класів та листування з Міністерством фінансів, губернським з військового обов'язку присутності про надання свідоцтва на відстрочення від військового обов'язку; виділення коштів на утримання морехідних класів, 1879 р. *ДАХО*. Ф. 212. Херсонське морехідне училище далекого плавання Міністерства торгівлі і промисловості. 1872–1919 рр. Оп. 1. Спр. 6. 83 арк.

535. Положення, звіт про навчальну діяльність трирозрядних морехідних класів та листування з Міністерством фінансів, губернським з військового обов'язку присутності про надання свідоцтва на відстрочення від військового обов'язку; виділення коштів на утримання морехідних класів, 1879 р. *ДАХО*. Ф. 212. Херсонське морехідне училище далекого плавання Міністерства торгівлі і промисловості, 1872–1919 рр. Оп. 1 Спр. 6. 83 арк.

536. Постолатій В. В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804–1920 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1996. 210 с.

537. Правила для определения воспитанников в Черноморскую штурманскую роту. *Морской сборник*. 1856. № 5. С. 63–65.

538. Про вдосконалення державного нагляду за станом підготовки та дипломуванням моряків: постанова КМУ від 31.01.2001. № 83. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua> (дата звернення 23.06.2016)

539. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011. № 1341. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua> (дата звернення 2.09.2016).

540. Про затвердження Положення про звання осіб командного складу морських суден: постанова Ради Міністрів СРСР від 20.12.1968 № 1010. URL: <https://ipravo.info> (дата звернення 7.06.2017).

541. Про затвердження Положення про Інспекцію з питань підготовки та дипломування моряків: наказ Міністерства транспорту України від 17.10.2001. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua> (дата звернення 23.06.2016).

542. Про затвердження Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту): постанова КМУ від 20 січня 1998. № 65. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua> (дата звернення 4.09.2016).

543. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР: Закон УРСР. Київ: Рад. школа, 1959. 26 с.

544. Про народну освіту: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 28 червня 1974 року N 2779-VIII. URL: <http://search.ligazakon.ua> (дата звернення 15.10.2016).

545. Про приєднання України до Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року: Закон України від 01.11.1996 № 464/96-ВР. URL: <http://ukraine.uapravo.net> (дата звернення 16.11.2016).

546. Про професійно-технічну освіту: Закон України № 103/98-ВР від 10.02.1998. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua> (дата звернення 24.08.2015).

547. Про професійно-технічну освіту: Закон України № 103/98-ВР від 10.02.1998 URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення 19.02.2018).

548. Про реорганізацію штурманської частини Чорноморського флоту: із затвердженням штату Чорноморського Штурманського училища. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т. 27. Ст. 21653.

549. Про розроблення державних стандартів вищої освіти : постанова

КМУ від 07.08.1998 № 1247. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua> (дата звернення 11.09.2016).

550. Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.): монографія. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2008. 488 с.

551. Прокопенко Л. Л. Політика російського уряду щодо розвитку професійної освіти в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Публічне адміністрування: теорія та практика*: електронний збірник наукових праць. 2011. Вип. 1. URL: <http://www.dridu.dp.ua> (дата звернення 2.10.2017).

552. Протоколи засідань педагогічної ради Херсонського морехідного училища ММФ СРСР за 1953–1954 н.р. *ДАХО*. Ф. Р-472. Оп. 4. Спр. 37. 185 арк.

553. Профтехобразование России: итоги XX века и прогнозы: в 2 т. / сост. Ю. А. Якуба; науч. ред. И. П. Смирнов. Москва, 1999. Т. 2: Систематизированный сборник нормативных документов (1888–1999). 816 с.

554. Профтехобразование России: итоги XX века и прогнозы: в 2 т. / сост. А. Е. Пядочкин; науч. ред. И. П. Смирнов. Москва, 1999. Т. 1. 424 с.

555. Профтехосвіта України XX століття: енциклопед. вид. / АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти; упоряд.: Н. Ничкало, І. Лікарчук, Н. Падун та ін.; наук, рада: В. Кремень (голова), А. Гуржій, С. Дорогунцов та ін. Київ: АртЕк, 2004. 872 с.

556. Прохорович П. В., Коваленко И. Г. Очерк развития советской профессионально-технической школы. Минск: Высшая школа, 1975. 159 с.

557. Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. Київ: Вища школа, 1980. 232 с.

558. Пушкарёв Л. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. Москва: Наука, 1975. 282 с.

559. Распоряжение правительства № 248 от 7 ноября 1858 г. *Морской*

сборник. Санкт-Петербург, 1858. № 12. С. 82.

560. Ремесла и промыслы Херсонской губернии. Херсон, 1905. 145 с.

561. Республіканський науково-методичний кабінет з середньої спеціальної освіти Міністерства вищої і середньої освіти УРСР. *ЦДАВО України*. Ф. Р-4795. Оп. 2. Спр. 14. 133 арк.

562. Рижева Н. О. Забезпечення верфей України кадрами висококваліфікованих спеціалістів (кін. XVIII – поч. XX ст.). *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Серія: Історія*. Миколаїв, 2011. Т. 154, вип. 142. С. 10–13.

563. Рижева Н. О. Суднобудування в Україні: етапи й особливості розвитку (від давнини до початку XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2010. 506 с.

564. Річний звіт за 1984–1985 навчальний рік про роботу училища. *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 622. 1985 р. 166 арк.

565. Річний звіт Одеського морехідного училища за 1945–1946 н.р. *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4 Спр. 8. 176 арк.

566. Річний звіт Одеського морехідного училища ММФ СРСР за 1946–1947 н.р. *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 13. 158 арк.

567. Річний звіт Одеського морехідного училища ММФ СРСР за 1960–1961 н. р. *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 160. 48 арк.

568. Річний звіт Одеського морехідного училища ММФ СРСР про основну діяльність за 1972–1973 навчальний рік. *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 335. 122 арк.

569. Річний звіт по Херсонському морехідному училищі за 1944–1945 н. р. *ДАХО*. Ф. Р-472. Оп. 3. Спр. 8. 85 арк.

570. Річний звіт про основну діяльність за 1971–1972 навчальний рік (Одеське морехідне училище ММФ СРСР). *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 329. 116 арк.

571. Річний звіт про роботу Одеського морехідного училища за 1951–1952 н. р. *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 54. 96 арк.

572. Річний звіт про роботу технікуму за 1948–1949 н. р. (Херсонський морехідний технікум рибної промисловості). *ДАХО*. Ф. Р-1316. Оп. 3. Спр. 28. 42 арк.

573. Річний звіт про роботу училища за 1974–1975 н. р. (Одеське морехідне училище ММФ СРСР). *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 376. 154 арк.

574. Річний звіт про роботу училища за 1975–1976 н. р. (Одеське морехідне училище ММФ СРСР). *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 399. 151 арк.

575. Річний звіт про роботу училища за 1979–1980 н. р. (Одеське морехідне училище ММФ СРСР). *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 497. 157 арк.

576. Річний звіт про роботу училища за 1980–1981 н. р. (Одеське морехідне училище ММФ СРСР). *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 521. 153 арк.

577. Річний звіт про роботу училища за 1985–1986 н. р. (Одеське морехідне училище ММФ СРСР). *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 629. 161 арк.

578. Річний звіт про роботу училища за 1986–1987 навчальний рік. (Одеське морехідне училище ММФ СРСР). *ДАОО*. Ф. Р-2018. 1987 р. Оп. 4. Спр. 636. 122 арк.

579. Річний звіт про роботу училища за 1987–1988 н. р. (Одеське морехідне училище ММФ СРСР). *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 643. 110 арк.

580. Річний звіт про роботу училища за 1988–1989 навчальний рік. (Одеське морехідне училище ММФ СРСР). *ДАОО*. Ф. Р-2018. Оп. 4. Спр. 650. 82 арк.

581. Рождественский С. В. Из истории учебных реформ императрицы Екатерины II. Санкт-Петербург, 1909. 404 с.

582. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902 гг. Санкт-Петербург, 1902. 814 с.

583. Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России XVIII–XIX вв. Санкт-Петербург, 1912. 680 с.

584. Рождественский С. В. Эпоха преобразований Петра Великого и русская школа нового времени. Санкт-Петербург, 1903. 80 с.

585. Романовский Г. Ф., Матвеев В. Г. 1902 год – начало корабле-

строительного образования в Украине : очерк истории Николаевского среднего механико-технического училища, 1902–1917 гг. Николаев: УГМТУ, 2002. 28 с.

586. Российский государственный архив военно-морского флота. URL: <https://rgavmf.ru/fond> (дата звернення 20.12.2016).

587. Рузавин Г. И. Методология научного познания: учебное пособие. Москва: Юнити-Дана, 2012. 287 с.

588. Руммель Ю. В. Исторический очерк развития торгового флота в главнейших государствах. Санкт-петербург, 1907. 32 с.

589. Руммель Ю. В. Торговый флот в России и его задачи. Санкт-Петербург, 1910.

590. Русско-Дунайское пароходство: краткий очерк его возникновения и деятельности. Санкт-Петербург, 1907. 137 с.

591. Рябовол Л. Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кривий Ріг, 2001. 20 с.

592. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за 10 років революції. Харків, 1928. 126 с.

593. Ряппо Я. П. Советская профессиональная школа, ее место и значение в системе просвещения и в нашем народном хозяйстве. Харьков: Госиздат Украины, 1926. 52 с.

594. Сабо И. Лоцманское дело в России: (историко-догматический очерк). Санкт-Петербург, 1908. 92 с.

595. Садовский В. С. Особое совещание для составления проекта уложения о торговом мореплавании. Санкт-Петербург, 1903. 28 с.

596. Самокишин А. Современное обозрение: корреспонденция из портов. Николаев. *Морской сборник*. 1864. № 9. С. 1–11.

597. Сахаров А. Методология истории и историография. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1981. 216 с.

598. Сборник постановлений по Министерству народного

просвещения. Санкт-Петербург: Сенатская тип., 1904. Т. 17: Царствование государя императора Николая II, 1900 г. 2284 с.

599. Сборник статистических сведений о состоянии среднего и низшего профессионального образования в России: в 2 т. / Министерство торговли и промышленности. Санкт-Петербург: Тип. А. В. Орлова, 1910. Т. 1. 94 с.

600. Сборник статистических сведений о состоянии среднего и низшего профессионального образования в России: в 2 т. / Министерство торговли и промышленности. Санкт-Петербург: Тип. А. В. Орлова, 1910. Т. 2. 674 с.

601. Сборник Узаконений и административных распоряжений, относящихся до торгового мореплавания и торговых портов. Петроград, 1914. Ч. 1.

602. Свод законов Российской Империи: [издание неофициальное]: в 5 кн. / иод ред. И. Д. Мордухай-Болтовского. Санкт-Петербург: Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1912. Кн. 4, т. 11: в 2 ч. Ч. 2. 1321 с.

603. Свод морских постановлений. Санкт-Петербург, 1887. Кн. 1: Общее образование управления морским ведомством. 160 с.

604. Свод морских постановлений. Санкт-Петербург, 1887. Кн. 2: Экипажи и команды морского ведомства. 95, 8 с.

605. Свод морских постановлений. Санкт-Петербург: Типогафия Морского министерства, 1899. Кн. 3: Учебные заведения морского ведомства. 155 с.

606. Свод статистических данных о мореходных учебных заведениях ведомства министерства торговли и промышленности к 1 января 1913 г. Санкт-Петербург, 1914. 22 с.

607. Свод статистических данных о мореходных учебных заведениях ведомства министерства торговли и промышленности к 1 января 1915 г. Петроград., 1916. 23 с.

608. Севастополю 200 лет, 1783–1983 гг.: сборник документов и материалов. Киев: Наукова думка, 1983. 414 с.

609. Семенов А. Изучение исторических сведений о Российской

внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия по 1858 год. Санкт-Петербург, 1859. Ч. 2. С. 166.

610. Семенов-Тяньшанский П. П. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества. Новороссия и Крым. Санкт-Петербург, 1910. Т. 14. 983 с. (Фотокопія).

611. Сербов Н. И., Князьков С. А. Очерк истории народного образования в России до эпохи реформ Александра II. Москва: Типография Русского Товарищества печатного и издательского дела, 1910. 244 с.

612. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.

613. Скальковский К. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. - Санкт-Петербург., 1887. - 554 с.

614. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. Одесса, 1850. Ч. 1. 291 с.

615. Скарлато Н. С. Настольная книга для шкиперов и судовладельцев Русского Торгового флота. Одесса, 1903.

616. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Одеса: ДВУ, 1925. Т. 1. 318 с.

617. Словник іншомовних слів / ред. І. В. Льохін, Ф. М. Петров. Переклад з рос. 3-го вид., випр. і допов. Київ: Держполітвидав УРСР, 1951. 757 с.

618. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / уклад.: Л. Пустовіт, О. Скопненко, Г. Сюта, Т. Цимбалюк; за ред. Л. Пустовіт. Київ: Довіра, 2000. 1018 с.

619. Слюсаренко Н. В. Трудова підготовка молоді на Херсонщині: історико-педагогічний аспект: монографія. Херсон: Айлант, 2003. 476 с.

620. Собрание законов и постановлений до части морского управления относящихся, Санкт-Петербург: Изд-во Морского министерства. Кн. 2: 1825–1827. С. 3.

621. Собрание Русских медалей: изданное по Высочайшему повелению Археографической комиссией. Санкт-Петербург: Типография экспедиции заготовительных государственных бумаг, 1843. Вып. 4: Медали. Александр I. Николай I. С. 83.

622. Советский энциклопедический словарь / научно-редакционный совет: А. М. Прохоров, М. С. Гиляров, Е. М. Жуков и др. Москва: Советская энциклопедия, 1980. 1600 с.

623. Сокол І. В. Формування професійної компетентності судноводіїв у процесі вивчення фахових дисциплін: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Херсон, 2011. 265 с.

624. Соколов А. П. Русская морская библиотека, 1701–1851. Исчисленик и описание книг, рукописей и статей по морскому делу за 150 лет. / под ред. Б. К. Шульц. Изд. 2-е. Санкт-Петербург: Типография В. Грацианского, 1883. 452 с.

625. Соколов А. П. Систематический и алфавитный указатель «Морского сборника», 1848–1853 гг. Санкт-Петербург, 1854. Т. 10.

626. Соловьев Н. П. Новый этап в развитии системы профессионально-технического образования. Москва: Высшая школа, 1980. 239 с.

627. Солодовник А. О. Діяльність вищих морських навчальних закладів України у післявоєнний період: історико-педагогічний аспект. *Науковий пошук молодих*: збірник статей аспірантів та магістрантів. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Вип. 1. С. 177–183.

628. Сопнев А. Бердянские мореходные классы. *Город*. 2011. 30 июня. URL: online.net (дата звернення 22.08.2015).

629. Списки й відомості про навчальні заклади і про склад учнів та учителів, 1911 р. ДАОО. Ф. 42: Канцелярія попечителя Одеського учбового округу. 1834–1920 рр. Оп. 35. Спр. 1407. 345 арк.

630. Список учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения (кроме начальных) по городам и селениям на 01.01.1914 г. Петроград: Сенатская типография, 1914. 164 с.

631. Справа Миколаївського середнього механіко-технічного училища з нижчою при ньому ремісничою школою, 1906 р. ДАОО. Ф. 42: Канцелярія попечителя Одеського учбового округу, 1834–1920 рр. Оп. 35. Спр. 2241. 169 арк.

632. Справочная книга по низшему образованию. Год второй (сведения за 1904 г.) / сост. С. И. Анцыферов. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1906. 771 с.

633. Средние и низшие технические училища Министерства путей сообщения. V секция / Императорское русское техническое о-во; Труды орг. комитета съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образованию России. Санкт-Петербург: Типография Ю. Н. Эрлих, 1890. 72 с.

634. Статистические сведения о состоянии учебных заведений, подведомственных учебному отделу Министерства торговли и промышленности, 1912–1913 уч. год / Министерство торговли и промышленности. Петроград: Типография А. В. Орлова, 1914. XXVIII, 464 с.

635. Статути, положення, звіти і відомості про ремісничі і професійні навчальні заклади, 1899 р. ДАОО. Ф. 42: Канцелярія попечителя Одеського учбового округу, 1834–1920 рр. Оп. 35. Спр. 1117. 307 арк.

636. Столетие Военного министерства (1802–1902 гг.) / под общей редакцией генерал-лейтенанта Д. А. Скалона. Санкт-Петербург, 1902–1914.

637. Столетие Новороссийского генерал-губернаторства, 1774–1874. *Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1881 г.* Одесса, 1880. С. 18–24.

638. Столетний юбилей Одессы. *Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1889 г.* Одесса, 1888. С. 401–411.

639. Стрельский В. И. История Николаевщины: рукопись. Николаев. 142 с. (Хранится в отделе литературы по краеведению Николаевской областной универсальной научной библиотеки им А. Гмырева).

640. Субтельний О. Україна: історія: учебное пособие. 3-те вид.,

перероб. і доп. Київ: Либідь, 1993. 720 с.

641. Сухова Т. Учбові заклади морського відомства в культурному розвитку Миколаєва (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.). *Емінак*. 2007. № 2. С. 77–79.

642. Сухомлинська О. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини XX століття. *Шлях освіти*. 2007. № 4. С. 6–12.

643. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ: АПН, 2003. 68 с.

644. Сухомлинська О.В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань «Психологія на перетині тисячоліть»*. Київ, 1999. Т. 3. С. 285–292.

645. Талалуєва Н. О. Про багатотипність професійних навчальних закладів України (кінець XIX – перша чверть XX ст.). *Kształcenie zawodowe: pedagogika i psychologia = Професійна освіта: педагогіка і психологія* : пол.-укр. журн., укр.-пол.: щорічник. 2003. Вип. 4. С. 227–240.

646. Терентьев Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). Киев: Аквилон-прес, 1999. 352 с.

647. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. Київ: Наукова дмка, 1984. 218 с.

648. Тимченко А. А., Задоя Є. С. Основні методи, принципи та технології історико-педагогічного дослідження. *Вестник. Наука и практика*. URL: <http://конференция.com.ua/pages/view/557> (дата звернення 27.11.2016).

649. Тихомиров В. Ф. Русский торговый флот международного плавания и деятельность его в 1901 г.: статистический материал, собр. по поручению О-ва судоходства, чл. о-ва В. Ф. Тихомировым. 1902.

650. Тлумачний словник української мови: в 4 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт, 2001. Т. 2. 539 с.

651. Токаревский А. К вопросу о мерах развития русского торгового

флота. *Русское судоходство*. 1900. № 1–7. С. 1–10.

652. Толстой Д. О первоначальном учреждении и последовательных изменениях в устройстве Адмиралтейств-Коллегии. *Морской сборник*. 1856. № 6. С. 203–227.

653. Труды Херсонского Губернского Статистического комитета. Херсон: Типография Н. Ващенко, 1863. Кн. 1, ч. 2: Губернский адрес календарь и другие справочные сведения. 290 с.

654. Турченко Ф. Г. Південь України напередодні Першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2004. Вип. 17. С. 7–47.

655. Указатель статей "Морского сборника" 1873-1882 годов / сост. Зеленой Н. И. Санктпетербург : Тип. Мор. м-ва, 1883. 340 с.

656. Україна: Хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1922. Київ: Вид-во НАН України, 2005. 335 с.

657. Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII – перша половина ХХ ст.). Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 193 с.

658. Устав Императорского общества для содействия русскому торговому мореходству. Москва, 1873. С. 1.

659. Устав ремесленных училищ. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1896. Т. 12: Царствование Императора Александра III (1891–1893 г.). С. 985–1006.

660. Устав торговый. *Свод законов Российской империи*. Санкт-Петербург, 1903. Т. 11, ч. 2.

661. Учебные заведения Одесского учебного округа, состоящие в ведении дирекций народных училищ. Одесса, 1891. Вып. 3: Таврическая дирекция. С. 119, 121–127.

662. Учебный план мореходного училища специальности «Судовые паровые установки», утвержденный Министерством высшего образования СССР, № ут-4-27/01. Москва, 1947. 1 с.

663. Учебный план подготовки специалистов в среднем специальном учебном заведении специальности «Морское судоходство», утвержденный Министерством высшего и среднего специального образования СССР, № ФЗ-ПС-13. Москва, 1960. 2 с.

664. Учебный план подготовки среднего специального учебного заведения специальности «Морское судоходство», утвержденный УУЗ'ом ММФ по согласованию с Министерством высшего и среднего специального образования СССР, № Гр-1-8-13. Москва, 1966. 2 с.

665. Учебный план подготовки среднего специального учебного заведения специальности «Морское судоходство» (для морского флота), утвержденный Министерством высшего и среднего специального образования СССР, № Д-8-22. Москва, 1982. 2 с.

666. Учебный план подготовки среднего специального учебного заведения специальности «Морское судоходство» (для морского флота), утвержденный Министерством высшего и среднего специального образования СССР, № Д-8-22. Москва, 1985. 2 с.

667. Учебный план подготовки среднего специального учебного заведения специальности «Морское судоходство» (для морского флота), утвержденный Государственным комитетом СССР по народному образованию СССР с изменениями согласно инструктивного письма Министерства образования Украины от 19.05.1993 № 1/9-64 с уточнениями, № 23-Д/осн. Москва, 1989. 2 с.

668. Учебный план специальности «Морское судоходство», утвержденный Министерством высшего образования СССР, № 14-2-2/4-02. Москва, 1952. 2 с.

669. Учебный план специальности «Морское судоходство», утвержденный отделом учебных заведений ММФ по согласованию с МВО СССР, № 1612-7-16. Москва, 1957. 2 с.

670. Фальброк Г. А. Всеобщее образование в России. Москва: Типография тов-ва И. Д. Сытина, 1908. 212 с.

671. Фальборк Г. А., Чарнолуский В. И. Настольная книга по народному образованию: в 4 т. Санкт-Петербург, 1899–1911.

672. Феодосийская ЦБС. URL: <http://feolib.crimealib.ru> (дата звернення 16.10.2016).

673. Филипов Ю. Д. История русского торгового флота со второй половины XIX века. Санкт-Петербург: Типография Редакции период. изд. Министерства финансов. 1908. 63 с.

674. Филиппов Ю. Д. Торговое мореплавание. Санкт-Петербург: Гос. типография, 1905. 244 с.

675. Философский энциклопедический словарь / ред.: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. Москва: ИНФРА-М, 2001. 576 с.

676. Философский энциклопедический словарь / редкол.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. Москва: Советская энциклопедия, 1983. 840 с.

677. Фомин Ю. Полузабытые страницы истории морского образования. *Морской флот*. 1997. № 5. С. 26–27.

678. Фомін О. І. Море и судьбы (на волне моей памяти). URL: <http://morehodka.ru> (дата звернення 15.11.2016).

679. Форостян А. Ф. Основні напрямки розвитку освіти Півдня України в першій пол. XIX ст. *Збірник наукових праць ХДПУ. Педагогічні науки*. 1998. Вип. 5. С. 29–32.

680. Херсону 200 лет, 1778–1978: сборник документов и материалов. Київ: Наукова думка, 1978. 405 с.

681. Ходаковський В. Ф. Морський літопис (1834–2011): від училища торговельного мореплавання до Херсонської державної морської академії: нариси з історії. Херсон: ВНЗ «ХДМІ», 2011. 256 с.

682. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1750–1825). Одесса: Гор. типография, 1838. Ч. 2. С. 2.

683. Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва і Херсона у розвитку транспортних систем Півдня України у другій половині

XIX на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Тандем-У, 1999. Вип. 5. С. 187–195.

684. Цимринг С. Я. Кузнецов Ю. С. Страницы истории профессионального и технического образования в России. Санкт-Петербург, 1996. Ч. 1. 176 с.

685. Циркуляр інспектора народних училищ про склад учнів і фінансово-господарський стан морехідних класів. Звіт і листування з Центральним статистичним комітетом про навчальну діяльність, надання стипендій, 1887 р. *ДАХО*. Ф. 212. Херсонське морехідне училище далекого плавання Міністерства торгівлі і промисловості, 1872–1919 рр. Оп. 1. Спр. 16. 141 арк.

686. Циркуляр по Одесскому учебному округу. 1905. № 2. С. 72, 95.

687. Циркуляр Херсонського губернатора про надання відомостей про число офіцерського складу та звіту про навчальну діяльність морехідних класів за 1881–1882 навчальний рік, 1882 р. *ДАХО*. Ф. 212. Херсонське морехідне училище далекого плавання Міністерства торгівлі і промисловості, 1872–1919 рр. Оп. 1. Спр. 9. 52 арк.

688. Циркуляри і директиви Міністерства освіти, статuti і листування з технічної та професійної освіти тощо, 1907 р. *ДАОО*. Ф. 42. Канцелярія попечителя Одеського учбового округу, 1834–1920 рр. Оп. 35. Спр. 1253. 130 арк.

689. Циркуляри і розпорядження Міністерства народної освіти, Попечителя Одеською учбовою округу і директора народних училищ; листування про виключення учнів, призначення учителів тощо, 1911 р. *ДАХО*. Ф. 298. Дирекція народних училищ Херсонської губернії, 1908–1920 рр. Оп. 1. Спр. 2. 242 арк.

690. Циркуляри Міністерства торгівлі і промисловості: штатний розпис, кошторис видатків, списки учнів школи, 1916–1917 рр. *ДАХО*. Ф. 190. Голопристанська двокласна морехідна школа Міністерства торгівлі і промисловості, 1916–1917 рр. Оп. 1. Спр. 2. 126 арк.

691. Циркуляри Товариства сприяння російського торгівельного мореплавства про правила вступу учнів морехідних класів на судна Добровольчого флоту та листування з херсонським губернатором про переведення морехідних класів у відання Міністерства народної освіти; виділення коштів на утримання, 1881 р. *ДАХО*. Ф. 212. Херсонське морехідне училище далекого плавання Міністерства торгівлі і промисловості, 1872–1919 рр. Оп. 1. Спр. 8. 47 арк.

692. Цывинский Г. Ф. 50 лет в Императорском флоте. Санкт-Петербург: ЛеКо, 2008. 164 с.

693. Чагайда О. Стан розвитку морської освіти в Україні (60–70-ті роки ХХ століття). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 16: Творча особистість учителя : проблеми теорії і практики*. Київ, 2017. Вип. 29 (39). С. 76–83.

694. Чарнолуский В. И. Земство и народное образование. Санкт-Петербург, 1910 Ч. 1. 186 с.

695. Чарнолуский В. И. Земство и народное образование. Санкт-Петербург, 1911. Ч. 2. С. 187–345.

696. Чарнолусский В. И. Итоги общественной мысли в области образования. Санкт-Петербург: Знание, 1906. 79 с.

697. Чебанюк З. Ф. Севастополь: исторические места. Симферополь, 1967. 175 с.

698. Чехов Н. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. Москва: Польза, 1912. 228 с.

699. Чичагов П. В. Записки. Извлечения. *Русская старина*. 1883. Т. 38. № 6. С. 487–506.

700. Чорний О. В. Діяльність військово-морських навчальних закладів в Україні в другій половині XIX на початку ХХ ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Держава та армія. Львів, 2006. № 571. С. 189–194.

701. Чорний О. В. Підготовка спеціалістів для морського флоту в

Україні в останній чверті XVIII – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2007. 206 с.

702. Чорний О. В. Торговельно-морехідна освіта в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Історичний журнал*. 2006. № 4. С. 32–38.

703. Чорний О. В. Херсонський кадетський корпус. *Наукові записки. Історичні науки*. Кіровоград, 2006. Вип. 9. С. 221–227. URL: <https://core.ac.uk> (дата звернення 27.05.2016).

704. Чубинский В. Историческое обозрение устройства управления Морским ведомством в России. Санкт-Петербург: Морское М-во, 1869. 313 с.

705. Шавров Н. А. О мерах для развития русского торгового мореходства. Москва, 1895–1896. Кн. 1, 2.

706. Шандра В. С. Законодавчі акти Російської держави як джерело до історії Новоросійського генерал-губернаторства. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 1998. Т. 3. С. 82–90.

707. Шаригіна О. А. Історія виникнення і розвитку залізничного та морського транспорту на півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Херсон: Видавництво ХДМІ, 2009. 260 с.

708. Шаронов И. Н. Русский торговый флот, его современное состояние, нужды и положение среди флотов других государств. *Самообразование коммерсанта*. 1912. № 15.

709. Шевырѳев А. П. Русский флот после Крымской войны: либеральная демократия и морские реформы. Москва: Изд-во МГУ, 1990. 184 с.

710. Шерстюк Л. В. Організаційно-педагогічні засади навчання професійного іншомовного спілкування. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія Педагогіка*. Миколаїв, 2009. Т. 108, Вип. 95. С. 150–154.

711. Шестаков И. А. Полвека обыкновенной жизни. Воспоминания (1838–1881 гг.) Санкт-Петербург: Судостроение, 2006. 784 с.

712. Шипилина Л. А. Методология психолого-педагогических исследований: учебное пособие. 3-е изд., стереотип. Москва: Флинта; Наука, 2011.

205 с.

713. Широкоград А. Б. 200 лет парусного флота России, 1696–1891. Москва: Вече, 2007. 448 с.

714. Шкварець В. П., Мельник М. Ф. Миколаївщина – погляд крізь століття. Миколаїв, 1997. 386 с.

715. Шкварець В., Гузенко Ю. Хронологія як допоміжна історична дисципліна в історико-краєзнавчих дослідженнях. *Питання історії України*. 2010. Т. 13. С. 185–188.

716. Шкиперские классы и шкиперские курсы. Санкт-Петербург, 1899. С. 4.

717. Шмалей С. В., Щербина Т.И. Интеллектуальная культура в профессиональной педагогической деятельности. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 3. С. 376–386. URL: <http://nbuv.gov.ua> (дата звернення 15.02.2017).

718. Шмидт С. О. О предмете советской историографии и принципах ее периодизации. *История СССР*. 1962. № 1. С. 94–104.

719. Шмидт А. Материалы для истории и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Санкт-Петербург, 1863. Ч. 1. 592 с.

720. Шрамченко С. Український Головний Морський штаб у 1917–1921 рр. *Табір*. Варшава, 1934. Ч. 21. С. 47–49.

721. Щеглов А. Н. История военно-морского искусства. Опыт изложения военно-морского искусства с древнейших времен до наших дней. Санкт-Петербург, 1908. 261 с.

722. Щукін В. В. З історії професійної освіти на Миколаївщині (кінець XVIII – початок XX століть). *Миколаївщина: шляхами тисячоліть*: обласна науково-практична конференція. Миколаїв, 2007. С. 188–193.

723. Эфенди-Заде Д. М. Русский морской торговый флот на рубеже XIX–XX вв. *Исторические записки*. Москва, 1980. Т. 105. С. 255–272.

724. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Львів: Світ, 1992. Т. 3. 452 с.
725. Ярова М. П., Бритік О. А. На бистрині життя: документальна повість. Херсон: Титан, 2003. С. 20–21.
726. Ackoff R., Emery F. On Purposeful Systems: An Interdisciplinary Analysis of Individual and Social Behavior as a System of Purposeful Events. Chicago: Aldine-Atherton, 1972.
727. Bertalanffy L. von. General System Theory A Critical Review. *General Systems*. 1962. Vol. 7. P. 1–20.
728. Bertalanffy L. von. General System theory: Foundations, Development, Applications. 1st ed. N. Y.: George Braziller, Inc., 1968. 289 p.
729. Kneller G. F. Introduction to the Philosophy of Education. New York: John Wiley and Sons, 1971. P. 20–21.
730. Lyashkevych A. Theoretical Basis for Creating Scientific Research on History of Maritime Education in Ukraine (XVIII-XXI century). *Journal of Advocacy, Research and Education*, 2017, 4(1): 2226. Published in the Ghana. Number of views: 3 Download in PDF. URL: <http://www.kadint.net>
731. Lyashkevych A. Stages of Naval Education Development in Ukraine (the 18th Century – Latter Half of the 20th Century). *Journal of Advocacy, Research and Education*, 2018, 5(1): 23-27. Published in the Ghana. Number of views: 33 Download in PDF. URL: <http://www.kadint.net>
732. Rajput J. S. Dimensions of curriculum change. New Delhi: NCERT, 2002. 287 p.
733. Samarskii A. A., Galaktionov V. A., Kurdyumov S. P., Mikhailov A. P. Blow-up in Quasilinear Parabolic Equations. Berlin: Walter de Gruyter, 1995.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації, відомості про апробацію та довідки про впровадження результатів дисертації

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Ляшкевич А. І. Організація морської освіти на півдні України в ХІХ – початку ХХІ століттях: монографія. Херсон: «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. 478 с.
2. Ляшкевич А. І. Становлення і розвиток морської освіти на Херсонщині: навчальний посібник. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти». 2018. 180 с.
3. Ляшкевич А. І. Запровадження компетентнісного підходу до організації навчально-виховного процесу підготовки майбутніх фахівців морської галузі. Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Київ: Гнозис, 2015. Додаток 1 до вип. 35, т. 7 (58). Тематичний випуск: Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. С. 398–407.
4. Ляшкевич А. І. Рейтингова оцінка діяльності вищих морських навчальних закладів України. *Гірська школа Українських Карпат* / ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2016. № 15. С. 153–157.
5. Ляшкевич А. І. Самоменеджмент психофізичного стану моряка як педагогічна проблема. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Київ: Гнозис, 2016. Додаток 1 до вип. 36, т. 8 (68). Тематичний випуск: Вища освіта

України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. С. 187–198.

6. Ляшкевич А. І. Компетентнісний підхід в системі вищої морської освіти (кінець ХХ - початок ХХІ століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. Випуск 32. С. 279–284.*

7. Ляшкевич А. І. Специфіка розробки методологічного підґрунтя дослідження історії морської освіти в Україні (60-70 роки ХХ століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Випуск 33. С. 291–296.*

8. Кузьменко В. В., Ляшкевич А. І. Развитие морского образования в условиях компетентностного подхода в ХХІ столетии. *Доклады Казахской академии. 2017. № 3. С. 23–31.*

9. Ляшкевич А. І. Методологічні засади дослідження історії морської освіти на півдні України (ХVIII–ХХІ ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. Черкаси, 2017. № 6. С. 101–106.*

10. Lyashkevych A. Theoretical Basis for Creating Scientific Research on History of Maritime Education in Ukraine (XVIII-XXI century). *Journal of Advocacy, Research and Education, 2017, 4(1): 22–26. Published in the Ghana.*
Number of views: 3 Download in PDF

URL: http://www.kadint.net/journals_n/1497433891.pdf

11. Ляшкевич А. І. Історіографія становлення і розвитку морської справи на Півдні України у дослідженнях науковців ХІХ–ХХ століть. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Випуск 34. С. 297–303.*

12. Ляшкевич А. І. Внесок адмірала М. Лазарева в розвиток морської справи на півдні України (30-40 роки ХІХ століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон:*

КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Випуск 35. С. 299–303.

13. Ляшкевич А. І. Періодизація становлення і розвитку військово-морської освіти в Україні (початок XVIII – 50-90-ті рр. XX століття). *ScienceRise: Pedagogical Education*. Харків: НВП ПП «Технологічний Центр», 2017. № 10 (18). С. 33–37.

14. Ляшкевич А. І. Морська освіта в кадетських корпусах: історія та перспективи (XIX – початок XX століття). *Гуманізація навчально-виховного процесу* / за загальною редакцією В. І. Сипченка. Харків: Видавництво НТМТ, 2017. № 5 (85). С. 166–178.

15. Ляшкевич А. І. Етапи розвитку торговельно-морехідної освіти на півдні України (20-ті роки XIX-XX століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Випуск 36. С. 268–273.

16. Ляшкевич А. І. Виникнення навчальних закладів морського профілю на південноукраїнських землях (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології* / голов. ред. А. А. Сбруєва. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. № 10 (74). С. 24–34.

17. Ляшкевич А. І. Формування державної системи народної освіти у XVIII столітті. Науковий збірник «*Наукова проблема знань, освіти, права та менеджменту*». Кельм: Фундація «Освіта і наука без меж PRO FUTURO», 2017. № 4 (20). С. 191–202.

18. Ляшкевич А. І. Аналіз генези закладів морського профілю у XVIII столітті. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Херсон: Вид-во ХДУ, 2017. Т. 2, вип. 80. С. 27–31.

19. Ляшкевич А. І. Внесок військових губернаторів у розвиток морської освіти (початок XVIII – XIX століття). *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. Науково-методичний журнал. 2017. № 3. С. 11–15.

20. Ляшкевич А. И. Становление и развитие морского образования в XVIII веке. *Доклады Казахской академии*. № 1. 2018. С. 53–65.

21. Ляшкевич А. І. Становлення і розвиток морської освіти в кадетських корпусах у ХІХ – на початку ХХ століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки: збірник наукових праць / за ред. Т. Степанової*. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. С. 172–177.

22. Lyashkevych A. Stages of Naval Education Development in Ukraine (the 18th Century – Latter Half of the 20th Century). *Journal of Advocacy, Research and Education*, 2018, 5(1): 23-27. Published in the Ghana. Number of views: 33 Download in PDF

URL: http://www.kadint.net/journals_n/1528375387.pdf

23. Ляшкевич А. І. Херсон: колыска морської освіти торгового флоту (кінець ХVІІІ – початок ХІХ століття). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 37. С. 278–282.

24. Ляшкевич А. І. Херсон: колыска морської освіти торгового флоту (30-ті роки ХІХ – початок ХХ століття). Збірник «*Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*». Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 28. С.110–114.

25. Ляшкевич А. І. Навчальні заклади морського профілю на півдні України в першій чверті ХІХ століття. Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Глухів, 2018. Вип. 1 (36). С. 251–258.

26. Ляшкевич А. І. Функціонування морських класів на півдні України в другій половині ХІХ століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 38. С. 244–249.

27. Ляшкевич А. І. Історія «Товариша» як судна навчальної бази Чорноморського флоту (кінець ХІХ – кінець ХХ ст.): збірник наукових праць «*Гуманізація навчально-виховного процесу*» / за загальною редакцією проф.

В. І. Сипченка. Харків: ТОВ «Видавництво НТМТ», 2018. № 3 (89). С. 190–205.

28. Кузьменко В. В., Ляшкевич А. І. Роль вільних матросів та інших товариств у розвитку морської освіти у ХІХ столітті. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології* / голов. ред. А. А. Сбруєва. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. № 5 (79). С. 134–144.

29. Ляшкевич А. І. Історія розвитку військово-морських навчальних закладів у першій половині ХХ століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць* / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 39. С. 282–290.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

30. Ляшкевич А. І. Місце загальних компетенцій у структурі підготовки морського фахівця у процесі викладання дисциплін гуманітарного циклу. *Теоретико-методичні засади реалізації компетентнісного підходу в системі ступеневої підготовки фахівців морської галузі: матеріали науково-практичної конференції* (20 лютого 2015 року, м. Херсон). Херсон: Херсонська державна морська академія, 2015. С. 68–77.

31. Ляшкевич А. І. Самоменеджмент психофізичного стану як педагогічна технологія у розвитку професійної компетентності моряка. *Філософські проблеми сучасності: матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції* (19 листопада 2015, м. Херсон). Херсон: РВВ «Колос», 2015. С. 109–111.

32. Ляшкевич А. І. Формування професійної компетентності моряка шляхом самоменеджменту психофізичного стану. *Лінгвістика наукового тексту: теорія і практика: матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції* (17-18 березня 2016 року, м. Херсон) / за заг. ред. В. І. Грицини. Херсон, 2016. С. 77–81.

33. Ляшкевич А. І. Розвиток медіакомпетентності фахівців морської галузі як педагогічна задача. *Від медіаграмотності до медіакультури:*

стратегії, проблеми, перспективи: тези доповідей Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (27 квітня 2016 року, м. Миколаїв). Миколаїв: ОППО, 2016. С. 53–55.

34. Кузьменко В. В., Ляшкевич А. І. Рейтингова оцінка діяльності вищих морських навчальних закладів України кінця ХХ початку ХХІ століття. *Фундаментальные и прикладные исследования: современные и научно-практические решения и подходы*: сборник материалов II-й Международной научно-практической конференции (10 березня 2017 року, м. Баку – Ужгород – Дрогобич) / [редактори-упорядники А. Душний, М. Махмудов, В. Ільницький, І. Зимозря]. Баку – Ужгород – Дрогобич: Посвіт, 2017. С. 241–243.

35. Ляшкевич А. І. Про педагогічну культуру в професійній освіті за Я. Коменським. *Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)*: матеріали II всеукраїнських педагогічних читань (24 березня 2017 року, м. Херсон). Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 317–321.

36. Ляшкевич А. І. Особистісна роль і значення організаційно-педагогічної та суспільно-наукової діяльності адмірала Чорноморського флоту О. Грейга. *Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка*: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції з міжнародною участю (14-15 вересня 2017 р.). Каховка – Херсон: Гілея, 2017. С. 185–188.

37. Ляшкевич А. І. Історична періодизація становлення і розвитку морської освіти на півдні України впродовж ХІХ-ХХІ століть. *Фундаментальні та прикладні дослідження у сучасній науці*: V Наукова конференція. Збірка наукових праць. Харків, Х.: Технологічний Центр, 2017. С. 40.

38. Ляшкевич А. І. Вклад М. Лазарева в розвитку військово-морського образования в первой половине ХІХ века. *Современные проблемы гуманитарных и социальных наук*: материалы международной научно-практической конференции (13 декабря 2017 года, г. Астана). Астана:

Евразийский гуманитарный институт, 2017. С. 39–41.

39. Ляшкевич А. І. Історична періодизація розвитку торговельно-морехідної освіти в Україні (початок ХІХ – ХХ століття). *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами*: матеріали ІІІ Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції (5 грудня 2017 року, м. Херсон). Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. С. 109–114.

40. Ляшкевич А. І. Психологічний вплив інформаційного середовища на людину в сучасному суспільстві. *Modernization of educational system: world trends and national peculiarities: Conference Proceeding* (February 23-rd, Kaunas). Kaunas: zdevnieciba «Baltija Publishing». 2018. P. 136–139.

41. Ляшкевич А. І. Херсон: колицка морської освіти торгового флоту (30-ті роки ХІХ – початок ХХ століття). *Інноваційні наукові дослідження у сфері педагогічних та психологічних наук*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (4-5 травня 2018 р., м. Київ). Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. 2018. С. 12–15.

*Опубліковані праці, які додатково відображають
наукові результати дисертації*

42. Ляшкевич А. І. Вплив мовного середовища на розвиток загальної культури майбутніх фахівців. *Гуманітарні проблеми вищої освіти*: збірник наукових праць. Харків: ХНАДУ, 2014. Вип. 5. С. 79–85.

43. Ляшкевич А., Каліцева О. Формування і розвиток медіакомпетентності у вищій школі як педагогічна задача. *Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського*. Вип. 86 (2016). Бар: Барський гуманітарно-педагогічний коледж ім. М. Грушевського 2016. С. 351–360.

44. Ляшкевич А. І., Бабишена М. І. Тлумачний словник морської термінології. Херсон: ХДМА, 2018. 148 с.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні результати дослідження були представлені в доповідях на наукових, науково-практичних конференціях та круглих столах різного рівня, зокрема міжнародних: «Безпека життєдіяльності на транспорті і виробництві – освіта, наука, практика» (Херсон, 2015), «Суднова енергетика: стан та проблеми» (Миколаїв, 2015), «Вектори розвитку сучасної медіаосвіти» (Таллінн, 2015), «Концептуальні проблеми модернізації сучасної системи освіти на засадах формування духовно-патріотичних цінностей студентської молоді» (Бар, 2016), «Від медіаграмотності до медіакультури: стратегії, проблеми, перспективи» (Миколаїв, 2016), «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення та підходи» (Баку-Ужгород-Дрогобич, 2017), «Сучасні проблеми гуманітарних і соціальних наук» (Астана, 2017), «Сучасні освітні системи: світові тренди і національні особливості» (Каунас, 2018), «Інноваційні наукові дослідження у сфері педагогічних та психологічних наук» (Київ, 2018); *усеукраїнських*: «Теоретико-методичні засади реалізації компетентнісного підходу в системі ступеневої підготовки фахівців морської галузі» (Херсон, 2015), «Філософські проблеми сучасності» (Херсон, 2015), «О. Потебня і сучасна наука» (Херсон, 2016), «Філософські обрії сьогодення» (Херсон, 2016), «Лінгвістика наукового тексту: теорія і практика» (Херсон, 2016), «Актуальні проблеми лінгводидактики: реалії та перспективи» (Херсон, 2016), «Про педагогічну культуру в професійній освіті за Я. Коменським» (Херсон, 2017), «Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка» (Каховка – Херсон, 2017), «Фундаментальні та прикладні дослідження у сучасній науці» (Харків, 2017), «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління закладами освіти» (Херсон, 2017), «Чорноморські наукові студії» (Одеса, 2018).

Довідки про впровадження результатів дослідження

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ КОРАБЛЕБУДУВАННЯ
ІМЕНІ АДМІРАЛА МАКАРОВА

54025, м. Миколаїв, пр. Героїв України, 9, тел. (0512) 42-42-80, факс 42-46-52, e-mail: rektor@nuos.edu.ua

11.07.18 № 66-10/2410

ДОВІДКА про використання

результатів дисертаційного дослідження Ляшкевич Антоніни Іванівни
з теми «Теорія і практика морської освіти півдня України
(30-ті роки XIX – початок XXI століття)»,
на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

У процесі роботи над дисертаційним дослідженням з теми «Теорія і практика морської освіти півдня України (30-ті роки XIX – початок XXI століття)», що здійснювалася з 2015 по 2018 роки, Ляшкевич А.І. було представлено результати дослідження, які знайшли своє відображення шляхом апробації циклу лекцій для викладацького складу Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова. У їх змістовній частині було визначено і обґрунтовано закономірності: поєднання європейських та українських традицій, залежність організації морської освіти від суспільно-економічних потреб і умов, а її змісту – від рівня науково-технічного розвитку та панівної ідеолого-педагогічної доктрини.

Представлені методичні розробки дали змогу збагатити процес професійної підготовки фахівців морської галузі з історії розвитку морської освіти на півдні України.

Апробація результатів дослідження засвідчила доцільність, дієвість і ефективність зібраних і систематизованих матеріалів з досліджуваної проблеми у процесі підготовки майбутніх фахівців морської галузі.

Ректор

Трушляков Є.І.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХЕРСОНСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

вул. Покришева, 41, м. Херсон, 73034, тел. (0552) 37-02-00, 41-08-10, 41-08-11, факс 37-05-92
Web: <http://academy.ks.ua> E-mail: info@academy.ks.ua

28.08.2018 № 01-23/40

на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Ляшкевич Антоніни Іванівни «Теорія і практика морської освіти півдня
України (30-ті роки XIX – початок XXI століття)»,
на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Основні результати дисертаційного дослідження Ляшкевич Антоніни Іванівни, які апробувалися протягом 2015 -2018 рр. та виконувалися відповідно до науково-дослідницької проблематики Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» «Історико-педагогічні аспекти розвитку неперервної освіти в Україні та зарубіжжі», були представлені на II всеукраїнських педагогічних читаннях «Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)» (березень 2017 р.) та обговорювалися на III Всеукраїнській (з міжнародною участю) науково-методичній конференції «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (грудень 2017 р.).

Представлені навчально-методичні розробки з питань становлення і розвитку морської освіти на Херсонщині дали змогу переконатися в необхідності й значущості зібраного матеріалу для організації навчального процесу з професійної підготовки майбутніх фахівців морської галузі.

Апробація результатів дослідження Ляшкевич А.І. засвідчила доцільність і ефективність систематизованих матеріалів з історії розвитку морської освіти, а також довела актуальність означеної проблеми.

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження Ляшкевич Антоніни Іванівни «Теорія і практика морської освіти півдня України (30-ті роки XIX – початок XXI століття)» обговорено та затверджено на засіданні кафедри педагогіки й менеджменту освіти (протокол № 7 від 13 червня 2018 року).

Ректор

А.М.Зубко

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНЬСЬКА ДЕРЖАВНА МОРСЬКА АКАДЕМІЯ**

73000, Україна, м. Херсон, пр. Ушакова 20, тел./факс: (0552) 49-59-02, e-mail: ksma@ksma.kh.ua

24.08.18 № 01-8/1586
На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
**Ляшкевич Антоніни Іванівни «Теорія і практика морської освіти півдня
України (30-ті роки ХІХ – початок ХХІ століття)»**,
на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження А.І.Ляшкевич протягом 2015–2018 рр. пройшли апробацію у процесі підготовки майбутніх фахівців з конкретних професій галузі «транспорт» і спеціальностей «річковий та морський транспорт» шляхом запропонованого комплексу педагогічних та організаційно-управлінських заходів. Матеріали дисертації було впроваджено під час організації та проведення занять з історії, у процесі самостійної фахової підготовки майбутніх моряків, а також при організації заходів виховного характеру (кураторські години, зустрічі з досвідченими моряками, екскурсії до музею Херсонської державної морської академії тощо).

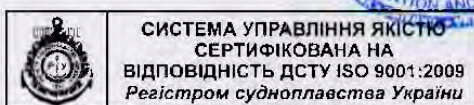
Представлений навчальний посібник «Становлення і розвиток морської освіти на Херсонщині» надав можливість збагатити процес професійної підготовки судномеханіків, електромеханіків і судноводіїв, зробивши акцент на формуванні в них знань з історії розвитку морської освіти в Імперську добу та за часів Радянської влади.

Апробація результатів дослідження засвідчила доцільність, дієвість і ефективність зібраних і систематизованих матеріалів з історії розвитку морської освіти у процесі підготовки майбутніх фахівців морської галузі.

З повагою,
ректор

В.В. Чернявський

Міністерство освіти і науки України
 ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ
 ЗАКЛАД
 «ХЕРСОНСЬКЕ МОРЕХІДНЕ УЧИЛИЩЕ
 РИБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ»
 55, вул. Греська, м. Херсон, 73025
 тел/факс (0552) 49-14-70, 22-35-57
 www.fishers.com.ua E-mail: office@fishers.com.ua

Ministry of Education and Science of Ukraine
 STATE HIGHER EDUCATIONAL
 INSTITUTION
 «KHERSON MARITIME COLLEGE
 OF FISHING INDUSTRY»
 55, Hretska str., Kherson, 73025
 tel/fax (0552) 49-14-70, 22-35-57
 www.fishers.com.ua E-mail: office@fishers.com.ua

29.08.2018 № 01-18/380
 на № _____ від _____

ДОВІДКА
 про впровадження результатів дисертації
 Ляшкевич Антоніни Іванівни «Теорія і практика морської освіти півдня
 України (30-ті роки ХІХ – початок ХХІ століття)»,
 на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
 зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження А.І.Ляшкевич протягом 2015–2018 рр. пройшли апробацію у процесі підготовки майбутніх фахівців морської галузі різних спеціальностей, що засвідчило їх актуальність та доцільність.

Представлені навчально-методичні розробки дали змогу збагатити процес професійної підготовки майбутніх моряків, зробивши акцент на формуванні в них знань з історії розвитку морської освіти.

Матеріали дисертаційного дослідження А.І.Ляшкевич було впроваджено під час організації та проведення занять з історії, у процесі самостійної фахової підготовки, а також при організації поза аудиторної роботи.

Апробація результатів дослідження засвідчила доцільність, дієвість і ефективність зібраних і систематизованих матеріалів з історії розвитку морської освіти у процесі підготовки майбутніх фахівців морської галузі.

Начальник училища _____

К.С. Стасюк

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ТЕХНОЛОГІЙ
 вул. Кирилівська, 9, м. Київ, 04071, Україна
 тел./факс: (044) 463-74-70, 482-51-26
 E-mail: duit@duit.edu.ua
 Код ЄДРПОУ 41330257

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE
 OF UKRAINE
 STATE UNIVERSITY OF INFRASTRUCTURE
 AND TECHNOLOGIES
 9, Kyrylivska St., Kyiv, Ukraine. 04071
 tel./fax: (+38044) 463-7470, 482-51-26
 E-mail: duit@duit.edu.ua

Від *М. О. С. П.* № *С/Н-А/Н*

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Ляшкевич Антоніни Іванівни «Теорія і практика морської освіти півдня України
 (30-ті роки XIX – початок XXI століття)»,
 на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
 зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження А.І.Ляшкевич впроваджені в практику роботи в процесі підготовки майбутніх фахівців морської галузі різних спеціальностей, що засвідчило їх актуальність та доцільність.

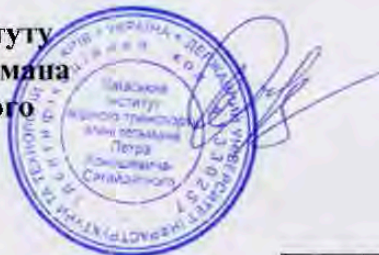
У процесі апробації матеріалів роботи з'ясовано провідні суперечності – між потребою держави у кваліфікованих спеціалістах і недостатнім рівнем їх підготовки, між зростанням запитів суспільства і консервативністю системи освіти та тенденцій (загальних і часткових) розвитку морської освіти.

Представлений навчальний посібник дав змогу збагатити процес професійної підготовки майбутніх судномеханіків, електромеханіків і судноводіїв, зробивши акцент на формуванні в них знань з історії розвитку морської освіти.

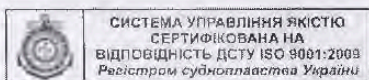
Апробація результатів дослідження відбулася і в процесі обговорення їх під час проведення конференції «Інноваційні наукові дослідження у сфері педагогічних та психологічних наук» (Київ, 2018).

Матеріали дисертаційного дослідження Ляшкевич Антоніни Іванівни було впроваджено в організації та проведенні навчальних занять, у процесі самостійної підготовки майбутніх моряків та у виховній роботі.

Директор Київського інституту
 водного транспорту ім. гетьмана
 П. Конашевича-Сагайдачного
 Д.Т.н., доцент

О.М. Тимошук

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МОРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

вул. Мечникова, 34, м. Одеса, 65029, тел: (048) 732-17-35, факс: (048) 732-16-21, e-mail: office@onmu.odessa.ua

12.09.2018 № *к/10/2*

на № _____

Д О В І Д К А

*про впровадження результатів дисертації
Ляшкевич Антоніни Іванівни «Теорія і практика морської освіти півдня
України (30-ті роки ХІХ – початок ХХІ століття)»,
на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки*

Результати дисертаційного дослідження А.І.Ляшкевич протягом 2015–2018 рр. пройшли апробацію в процесі підготовки майбутніх фахівців морської галузі різних спеціальностей, що засвідчило їх актуальність та доцільність, а саме: комплексно досліджено практику підготовки фахівців з морською освітою, яка здійснювалася на українських землях у ХІХ-ХХІ століттях; визначено регіональну специфіку – вміння будувати та управляти кораблями на мілководді.

Представлені матеріали у вигляді навчального посібника дали змогу збагатити процес підготовки майбутніх судномеханіків, електромеханіків і судноводіїв, зробивши акцент на формуванні в них знань з історії розвитку морської освіти.

Матеріали дисертаційного дослідження А.І.Ляшкевич було впроваджено на заняттях з історії, під час самостійної підготовки майбутніх моряків, а також у виховній роботі.

Апробація результатів дослідження засвідчила дієвість та ефективність зібраних і систематизованих матеріалів з історії розвитку морської освіти в процесі підготовки майбутніх фахівців морської галузі.

Проректор з НОР

А. Шаф

Морські музеї

Музей морського флоту України (м. Одеса) – відкрито у 1920 р. художником В. А. Ченцовим (повторно відкрито у 1965 р.), розташовано у приміщенні колишнього Англійського клубу. Музей налічує 100 тис. предметів, серед яких велика колекція моделей кораблів, навігаційних інструментів епохи парусного флоту. Окремою частиною музею є експозиція історичних якорів, розташована на території Морського вокзалу.

Музей історії кораблебудування і флоту (м. Миколаїв) – відкрито у 1978 р. у будинку, в якому мешкали головнокомандувачі Чорноморського флоту Російської імперії. Експозиція музею розташована у 12 залах і налічує біля трьох тисяч предметів, серед яких: малюнки давньогрецьких кораблів, археологічні предмети з античної Ольвії, особисті речі адміралів О. Макарова та М. Аркаса, фрагменти кам'яних якорів, документи, креслення, фотографії та моделі кораблів і суден, козацьких зокрема. Значна частина експозиції висвітлює історію діяльності суднобудівних підприємств, починаючи з першої Інгульської верфі, заснованої у 1788 р. У музеї знаходиться діорама «Будівництво кораблів у Миколаївському адміралтействі у першій чверті ХІХ ст.»; окремі зали займають експонати Кримської війни (1853–1856), матеріали про діяльність судно-будівного заводу «Наваль» та введення нових технологій у кораблебудуванні. Працює стаціонарна виставка «Морський щит Вітчизни» про військове кораблебудування у Миколаєві та експозиційний відділ «Сучасний громадянський флот. 1944–2000 рр.», в якому зібрано матеріали про діяльність найбільшого в Європі Чорноморського суднобудівного заводу ім. 61 комунара. У музеї розташовано модель першого броненосного корабля на Чорному морі «Новгород», побудованого у 1873 р., разом із портретом автора проекту корабля – відомого інженера-кораблебудівника О. Попова. Широко представлено матеріали про уродженця міста – адмірала О. Макарова:

фотографії будинку, в якому він народився, особисті речі, наукові праці, документи, серед яких листи до головнокомандувачів Чорноморського флоту.

Харківський морський музей (м. Харків) – відкрито у 2009 р. Тут зібрано моделі кораблів, прилади для навігації, факсимільні карти, гравюри, документи (частково з архівів королівського товариства Великої Британії). У музеї представлено моделі кораблів, побудованих упродовж десятирічч (понад двадцяти), а також копії моделей стародавніх парусних кораблів.

Центральний воєнно-морський музей України (м. Балаклава) – музей підводних човнів, створений на початку 2000-х на базі колишнього секретного підземного заводу з ремонту і обслуговування підводних човнів Чорноморського флоту ВМФ СРСР. Тут представлені моделі кораблів, воєнно-морське озброєння, пам'ятні речі та унікальні документи. Особливий інтерес являє експозиція, присвячена Кримській війні. Окрім постановочної експозиції частини підводного судна, привертають увагу експонати з приватної колекції меценатів: воєнна амуніція, мундири, нагороди, взірці холодної та вогнепальної зброї, особисті речі (листи, монети, предмети побуту).

Морський музей України (м. Керч) – створено у 2008 р. Тут зібрано воєнну техніку, якоря, плавзасоби, підняті з глибин Чорного моря і Сиваша.

Військово-історичний музей Чорноморського флоту (м. Севастополь) – відкрито у 1869 р. у будинку одного із керівників оборони Севастополя генерала Е. Тотлебена. В експозиціях висвітлено той факт, що при музеї було створено притулок для інвалідів та школу на 40 учнів (пізніше – ремісниче училище), церковно-парафіяльну школу на 300 учнів та школу дівчат. У музеї представлено особисті речі адміралів флоту В. Корнілова і П. Нахімова, картини І. Айвазовського, Ф. Рубо, шабля Осман-паши, нагороди адмірала М. Лазарева – всього більше двох тисяч експонатів (із середини 2000-х років – більш 30 тисяч).

Музеї при морських навчальних закладах:

- *Азовський морський музей імені В. А. Павлія* (м. Маріуполь) Азовського морського інституту ОНМА містить експозицію «Морська флора і фауна», цінні морські інструменти, апарати, навігаційні прилади та суднові принадлежности, картини. Окрему залу займають матеріали, присвячені 56-ти Героям Радянського Союзу, життя яких було пов'язано із Маріуполем.

- *Музей морської освіти України Херсонської державної морської академії* – відкрито у 1974 р.

Музей історії Маріупольського морського торгового порту – експозиції розташовані у двох залах, в яких висвітлено історію порту від заснування до сучасності, подано відомості про робітників і керівництво порту, досягнення; представлено копії документів і фотографій, макети кораблів.

Музей Одеського морського порту імені Ф. П. де-Волана – відкрито у 1990 р. Єдиний музей в Україні, де відбито історію порту у тематичних залах: «Рождение Одессы и Одесского порта», «Строительство порта», «Торговля», «Порт в революциях и войнах», «Одесский порт в годы Великой Отечественной Войны», «Руководители порта», «Порт 90-х годов XX века»; «Жизнь и деятельность Ф.П. Де-Волана»; «Предыстория Одесского порта и Одессы от древних греков до взятия Хаджибея в 1789», «Развитие порта в старинных гравюрах и картах (конец XIX – начало XX вв.); «Развитие порта за годы независимости»; 5 зал – «Техника и технология в порту».

Музей історії Іллічівського морського порту (м. Чорноморськ) – відкрито у 1970 р., містить понад 800 експонатів.

Музей Миколаївського суднобудівного заводу.

Музеї здійснюють таку діяльність:

- систематично поповнюють фонди шляхом проведення експедицій, пошуків, екскурсій, а також використовують інші шляхи комплектування;
- організовують облік музейних предметів, забезпечують їх збереження;
- створюють і поповнюють стаціонарні експозиції та виставки;

- проводять освітньо-виховну роботу серед учнівської молоді і населення міста;

- організовують та беруть участь у різних тематичних заходах;

- забезпечують можливість для використання матеріалів музею у навчально-виховному процесі та науково-пошуковій роботі.

У музеях викладачі морських навчальних закладів проводять окремі лекції.

У червні 2018 р. постійна комісія Херсонської обласної ради з питань управління об'єктами комунальної власності підтримала ініціативу щодо створення у Херсоні Морського музею на базі підводного човна СС-310, яка розташована в одному із затонів Дніпра (напівзатонула) на території ОАО «Херсонський суднобудівний завод».

Підготовлено за матеріалами:

Каталог музеїв при навчальних закладах України / Упор. Л. Гайда. Кіровоград: Лисенко В. Ф., 2012. 136 с.

Миколаївський музей суднобудування і флоту: фотоальбом / ред. І. Гаркуша. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2010. 144 с.

Музей морського флота СРСР. Путеводитель. / Ред. И. Т. Малюта. Одеса: Маяк, 1973. 106 с.

Стан розробки проблеми становлення і розвитку морської освіти на півдні України

№ п/п	<i>Джерела офіційно-загального характеру</i>	<i>Вузько-професійні джерела</i>	<i>Джерела щодо регіональних особливостей</i>
1.	Рожественский С. «Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902» (1902); «Эпоха преобразований Петра Великого и русская школа нового времени» (1903); «Из истории учебных реформ императрицы Екатерины II» (1909); «Очерки по истории системы народного просвещения в России в XVIII–XIX вв.» (1912); «Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX вв.» (1913)	Огородников С. «Исторический обзор деятельности Морского министерства за сто лет его существования (1802–1902)» (1902)	Скальковский А. «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края» (1864); «Столетие Новороссийского генерал-губернаторства, 1774–1874»; «Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1881 г.» (1880); Занятие Крыма в 1783 г. Материалы для истории Новороссийского края» (1841); «Несколько документов к истории гайдамаччины» (1885); «Из портфеля первого историка г. Одессы» (1894); «Опыт статистического описания Новороссийского края» (1886)
2.	Чарнолуцкий В. «Земство и народное образование» (1910–1911); «Итоги общественной мысли в области образования» (1909); «Настольная книга по народному образованию» (1899–1911); «Основные вопросы организации школьной жизни в России» (1912)	Чубинський В. «Историческое обозрение устройства управления Морским ведомством России» (1869)	Багалеј Д. «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства» (1887); «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры» (1889)
3.	Каптерев П., Фальброк Г. «Всеобщее образование в России» (1908)	Манн К. «Огляд діяльності морського управління в Росії в перше двадцятип'ятиліття щасливого царювання государя імператора Олександра Миколайовича 1855–1880»	Афанасьев-Чужбинський О. «Подорожі у Південну Росію» (2004)
4.		Аракс З. «Начало учреждения российского флота на Черном море и действия Черноморского флота с 1788 по 1806 год» (1858, 1863, 1867)	

Продовження таблиці додатка В

5.	Фальброк Г. «Всеобщее образование в России»	«Русская библиография морского дела (за 1701–1882 года включительно)» (1885)	Бруно Ф. Чорномор'я: збірник досліджень з історії і географії Південної Росії. (1852–1877 рр.)» (1879–1880); «Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890)» (1890)
6.	Зябловский Е. «Статистическое описание Российской империи в теперешнем её состоянии с общим обозрением Европы в статистическом виде» (1815)	Шавров М. «О значении русского торгового мореходства» (1886); «О современном положении русского торгового мореходства на юге России» (1887); «О мерах для развития русского торгового мореходства в связи с развитием отечественного судостроения» (1895)	Маркевич О. «Южная Русь при Екатерине II» (1893)
7.	Чехов Н. «Народное образование в России с 60-х годов XIX века» (1912)	Познер М. «Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореходства» (1895)	«Херсону 200 лет, 1778–1978: Сборник документов и материалов» (1978); «Севастополю 200 лет, 1783–1983: Сборник документов и материалов» (1983); «Николаеву 200 лет, 1789–1989: Сборник документов и материалов» (1989)
8.	Демков М. «Русская педагогика в главнейших её представителях» (1898); «Очерки по истории русской педагогики» (1909); та «Старые и новые педагоги, их жизнь, мысли и труды» (1912)	Виноградов В. «Торгово-мореходное образование в России»; «Современное положение мореходного образования в Империи» (1908)	«Історія міст і сіл Української РСР» (1972)
9.	Небольсин О. «Историко-статистический очерк общего и специального образования в России» (1883)	А. фон-Мекк «Императорское общество для содействия русскому торговому мореходству. Исторический очерк» (1893); «Мореходное образование» (1898)	«Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення»

Продовження таблиці додатка В

10.	Гринько Г. «Очередные задачи советского строительства в области просвещения» (1923);	Вальдемар Х. «Чем должны и чем могут наши низшие морские училища содействовать развитию нашего морского дела»; «Сколько у нас мореходцев»; «О предстоящем преобразовании нашей системы школ торгового мореплавания» (1864)	Ге Г. Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при усть Ингула (1790–1890) // Именованъ – город Николаев. Историко-краеведческий выпуск. – Николаев: Дикий сад, 1989. – 301 с.
11.	Ряппо Я. «Пути профтехнического образования и его значение в современной промышленности» (1926)	Мязговский Е. «История Черноморского флота 1696–1912 гг.» (1914)	Герлиги П. Одесса: история города, 1794–1914 / П. Герлиги. – К.: Критика, 1999. – 382 с.
12.	Каменский А. «Советская профессиональная школа, ее место и значение в системе просвещения и в нашем народном хозяйстве» (1925)	Зеленый О. «Исторический очерк Штурманского училища. 1798–1871» (1872)	Крючков Ю. С. История Николаева. – Николаев: Возможности Киммерии, 1996. – 299 с.
13.	Слабченко М. «Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.» (1925; 1927)	Веселаго Ф. «Очерк истории Морского кадетского корпуса с приложением списка воспитанников за 100 лет» (1852)	Быченков И. А. и др. Николаеву 200 лет, 1789–1989: Сб. доку-ментов и материалов. – К.: Наук. думка, 1989. – 400 с.
14.	Иванов М., Звігільський Я. «Професійна освіта на Україні» (1927)	Пароменский О. «Исторический очерк Морского инженерного училища императора Николая 1-го (1798–1898)» (1911)	Давня історія України / В. Н. Станко. – Київ, 1997. – Т. 1.
15.	Сірополко С. «Історія освіти в Україні» (2001)	Висковатов О. «Краткая история Первого кадетского корпуса» (1832)	Освіта Миколаївщини у ХІХ-ХХ ст. : історичні нариси / під ред. С. Павлик. - Миколаїв, 1997. - 176 с.
16.	Боплан Г. «Описание Украины» (1832)	Кротков А. «Морской кадетский корпус: краткий исторический очерк» (1901)	Орлова З. С. З історії морехідної освіти на Херсонщині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): огляд фондів №№ 18, 190, 213 / З. С. Орлова ; упоряд. І. Стукалова ; відп. За вип.В.О. Лебідь. – Херсон : ДАХО, 2012. – 34 с.

Продовження таблиці додатка В

17.	Мединский Е. «История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции» (1938)	Соколов А. «Прохор Игнатьевич Суворов, Учитель Морскрго корпуса и Штурманського училища в Николаеве (из дел Николаевского портового архива)» (1856)	Выборный П. М. Николаев. – Одесса, 1973. – 183 с.
18.	Алпатов М. «Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа» (1958)	Толстой Д.» О первоначальном учреждении и последовательных изменениях в устройстве Адмиралтейств-Коллегии» (1856)	Лифанов В., Миющенко В. Николаев: 1789–1989. Страницы истории: Справочник. – Одесса: Маяк, 1989. – 165 с.
	Батышев С. «Очерки истории профессионально-технического образования в СССР» (1981)	Коргуев М. «Штурмана русского военного флота (1696–1885)» (1886)	Стрельский В. И. История Николаев-щины. Рукопись. – Николаев. – 142 с.
19.	Веселов А. «Профессионально-техническое образование в СССР: Очерки по истории среднего и низшего профессионально-технического образования в СССР» (1961)	Вейнберг А. Несколько слов о Херсонском училище торгового мореплавания (1857)	Водотика С. Г. Історія Херсонщини : навч. посіб. / С. Г. Водотика, Є. Г. Сінкевич. – Херсон : Айлант, 2003. – 202 с.
20.	Гриценко М. «Науково-технічні товариства в СРСР» (1968)	Илляшевич Л. «Образование специалистов во флоте» (1875)	
21.	Шабаета М. «Очерки истории педагогической мысли народов СССР XVIII – первой половины XIX в.» (1973)	Скальковский К. «Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях» (1887)	
22.	Бурсин К., Попов Г. «Старейшее мореходное: краткий исторический очерк Архангельского мореходного училища» (1970)	Ляліков В. «Исторический и статистический взгляд на успех умственного образования в Новороссийском крае»	Слюсаренко Н. В. Трудова підготовка молоді на Херсонщині: історико-педагогічний аспект: монографія / Н. В. Слюсаренко. – Херсон : Айлант, 2003. – 476 с.
23.	Чебанюк З. «Севастополь. Исторические места» (1967)	Михневич І. «Исторический взгляд на учебные заведения Новороссийского края и Бессарабии»	

Продовження таблиці додатка В

24.	Выборный П. «Николаев» (1973)	Афанасьев Д. «К истории Черноморского флота с 1768 по 1816 гг.» (1902); «К истории Черноморского флота с 1816 по 1853 гг.» (1902)	
25.	Золотов В. «Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XVIII–XIX вв.» (1966)	«Материалы для истории русского флота: В XVII частях» (1865–1904)	
26.	Корякин С. «Советский морской транспортный флот в мировом судоходстве» (1967)	«Общий морской список: В XIII частях» (1885–1907)	
27.	«Морской транспорт СССР. К 60-летию отрасли» (1984)	«Свод статистических данных о мореходных учебных заведениях ведомства Министерства торговли и промышленности» (1908–1913)	Ходаковський В. Ф. Морський літопис (1834–2011): від училища торговельного мореплавства до Херсонської держаної морської академії: нариси з історії / В. Ф. Ходаковський. – Херсон : ВНЗ «ХДМІ», 2011. – 256 с.
28.	Коваленко Л. «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції» (1983)	Сабо І. «Історичний розвиток лоцманської служби в Росії» (1908)	
29.	Демченко Т. «Культурно-просветительская деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870–1914 гг.» (1984)	Гловайський С. «Історичний нарис п'ятдесятиріччя Російського товариства пароплавства і торгівлі» (1907)	
30.	Луценко Е. «Развитие среднего специального образования на Украине во второй половине XIX столетия» (1991 р.)	Барбашев М. «К истории мореходного образования в России» (1959)	
31.	Яворницький Д. «Історія запорозьких козаків (1892–1897 рр.)» (1991)	Бескровный Л. История русской армии и флота в XVIII в. (1958)	

Продовження таблиці додатка В

32.	Пірко В. «Освоєння Півдня України в XVI–XVIII століттях» (1996)	Борисов О. «Учебные заведения Министерства морского флота СССР» (1957)	
33.	Постолатій М. «Розвиток комерційної освіти в Україні 1804–1920» (1996)	Волков С. «Русский офицерский корпус» (1993)	
34.	Гончар М. «Розвиток нижчої професійної освіти на півдні України в другій половині XIX– початку XX століття» (2015)	«История военно-морского искусства» (1969)	
35.	Лікарчук І. «Управління системою підготовки кваліфікованих працівників в Україні (1888–1988)» (1999)	Митрофановы В. и П. «Школы под парусами» (1989)	
36.	Ничкало Н. «Професійно-технічна освіта України: XX століття» (2004)	Фомин Ю. «Историческая хронология развития морского образования в России» (1990)	
37.	Прокопенко Л. «Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (XI – початок XX ст.)» (2008)	Агеев В. «Мореходное образование на русском Севере» (1990)	
38.	Кононенко В. «Высшая школа Юга России (20-е – 90-е гг. XX века)» (2005)	Зубов Б. «Развитие кораблестроения на юге России» (1990)	
39.	Михайлова М. «Общественно-педагогические и просветительские организации дореволюционной России (Середина XIX - начало XX вв.)» (1993)	Чернишев А. «Российский парусный флот» (1997)	
40.		Доценко В., Березовский Н., Тюрин Б. «Российский императорский флот 1696–1917 гг.» (1996)	
41.		Пузырев В., Скугарев В., Басов А., Березовский Н., Реданский В. «Под флагом России. История зарождения и развития морского торгового флота» (1995)	

Продовження таблиці додатка В

42.		Еремін В., Загорин М., Кобзев В., Махров М. «Военно-морское образование России» (2000)	
43.		Бойко С. «Иностранные специалисты в русской армии и флоте. (XVIII век)» (1999)	
44.		Лагутин Е. «Журнал «Морской сборник» как источник по истории русско- го военно-морского флота (1848–1905 гг.)» (1982)	
45.		Сизенко А. «Возникновение Черноморского флота: 1778–1802 гг.» (2002)	
46.		Бордученко С. «Мореходное образование в России 1867– 1919)» (1998)	
		Королюк В. «Подготовка командных кадров для морского торгового флота на Дальнем Востоке России в конце XIX в. – первой половине 40-х годов XX в.» (2005)	
47.		Зуев А. «Капитаны морских торговых судов Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.)» (2010)	
48.		Дельвиг Н. «Становление и развитие морского образова- ния на юге России в конце XVIII – начале XIX века»; «Система подготовки вольных штурманов на юге России в XIX веке»	
49.		Барская О. «Подготовка офицеров для военно- морского флота в Новороссийском крае конца XVIII – начала XX ВЕКА»	
50.		Ходаковський В. «Морський літопис (1834–2011)» (2001)	

Продовження таблиці додатка В

51.		Чорний О. «Підготовка спеціалістів для морського флоту в Україні в останній чверті XVIII – на початку XX ст.» (2007)	
52.		Мітковська Т. «Розвиток гідрографії в Північному Причорномор'ї в XIX – на початку XX ст.» (2018)	
53.		Рижова Н. «Суднобудування в Україні: етапи й особливості розвитку (від давнини до початку XX ст.)» (2010)	
54.		Лизина Т., Кошарская Л. «Обзор морского образования в Украине»	
55.		«Розвиток методів управління та господарювання на транспорті» (2017)	
56.		Чагайда О. «Стан розвитку морської освіти в Україні (60–70 роки XX століття)»	
57.		Дмитрієв В. «Градоначальства юга Украины в XIX – начале XX века» (2003)	
58.		Замерзлий Б. «Изменение подходов к выдаче свидетельств судоводителей в Российской империи в начале XX вв.» (2014)	

Джерело: систематизовано та узагальнено автором самостійно

Біографії випускників

Херсонського морського кадетського корпусу

Метакса Фома Павлович – капітан-лейтенант. У 1787 році його було оформлено до Грецької гімназії кадетом, через два роки (одна тисяча сімсот вісімдесят дев'ять) прийшов кадетом у Херсонський корпус. У 1790 році переведено в гардемарини, на кораблях «наварха» вийшов у Чорне море. У 1791 році на кораблі «Богоявлення» і «Князь Володимир» крейсував із флотом у Чорному морі, брав участь у битві при Каліакрії. У 1792 році – переведено в мічмани. На бригантині «Св. Павло» плавав між Севастополем і Глибокою пристанню, потім між Севастополем і Константинополем, потім на бригантині «Благовіщення» перейшов із Миколаєва на Корфу. У 1798 році командує брандвахтеним канонерським човном № 2 на Овідіопольському рейді, у 1799 році, керуючи лансоном «Федір», плавав у Чорному морі. У 1800 році повернувся з Корфу до Миколаєва, був переведений на Балтійський флот і відряджений до Італії в свиті генерал-лейтенанта Шпрінгпортена. У 1801 році знову призначений на Чорноморський флот, де здійснював плавання на кораблі «Тольська Богородиця». У 1804 р на фрегаті «Міцний» зробив перехід від Севастополя до Корфу і назад. Отримав звання лейтенанта в 1799 році; у капітан-лейтенанти – в 1804 році. У 1812 році звільнений зі служби.

Бурхановський Володимир Васильович, начальник Керченського адміралтейства. У 1791 році вступив до Херсонського кадетського корпусу, у 1793 – переведений в гардемарини, у 1796 році – у мічмани. У 1798–1800 роках у складі ескадри Ф. Ушакова брав участь у Середземноморській експедиції, бився з французами при взятті о. Відо (у Корфу). У 1800–1801 роках знаходився в Неаполі. У 1804 році отримав звання лейтенанта, у 1823 році – у капітани 2-го рангу. У 1805–1809 роках займав пост брандвахтера в Керчі. У 1808 році нагороджений орденом Св. Георгія 4-го класу за 18

морських кампаній. У 1810 – переведений в капітан-лейтенанти. У 1810–1824 роках – начальник Керченського адміралтейства; у 1823 – підвищений до звання капітана 2-го рангу. З 1824 командував ластовими екіпажами.

Лапін Яков Іванович (1874–1955), випускника 1899 року. Після вдалого закінчення морехідних класів працював на кораблі «Красин», на теплоході «Юпітер» здійснив кілька закордонних рейсів від Російського товариства пароплавства і торгівлі. На знак згоди з бунтівним броненосцем «Потьомкін», перервав свій рейс на теплоході «Святослав» та повернувся в порт. У 1924 році в одному з англійських портів підняв прапор Радянської Республіки на теплоході «Юпітер», після чого слідував резонансний судовий процес над капітаном. З 1924 року до 1946 року працював капітаном-наставником Балтійського морського порту, з 1946 року – старшим викладачем Ленінградського військово-морського училища.

Коломойцев Микола Миколайович (1867–1944), віце-адмірал, учасник цілого ряду морських експедицій і мандрівок. Народився в сім'ї чиновника Херсонської губернії. Морехідні класи закінчив у 1883 році. У 1900–1901 роках – командир яхти «Заря» в полярній експедиції барона Е. В. Толля. Через суперечку з Толлем залишив судно і в квітні 1901 року за 40 днів пройшов приблизно 800 кілометрів до Гольчихи (Єнисейська губа). Згодом відкрив річку (названу на честь Коломейцева), що впадає в Таймирську затоку. У 1902–1904 роках за пропозицією адмірала С. О. Макарова, командир ледоколу «Ермак». У грудні 1904 року отримав чин капітана 2-го рангу і був назначений командиром ескадреного міноносця «Буйный» у складі другої Тихоокеанської ескадри. У травні 1905 року брав участь у Цусимській битві, підібрав більш 200 людей команди на місці загибелі броненосця «Ослябя». Евакуював пораненого в голову віце-адмірала З. П. Рождественського і штаб другої Тихоокеанської ескадри. За одним джерелом, після загибелі міноносця «Буйный» знаходився на крейсері «Дмитрий Донской», був тяжко поранений, потрапив у полон до японців. У березні 1917 року пішов у відставку. Ім'ям М. Коломойцева названі: Острова,

бухта і протока в Карському морі, річка, що впадає в Таймирську затоку, гора на острові Расторгуєва. У 1972 році його ім'ям названо радянське гідрографічне судно.

Біографії випускників морських навчальних закладів півдня України

Круглов Тимофій Титович, випускник 1851 року. Закінчив Херсонське морехідне училище зі срібною медаллю, отримав диплом вільного штурмана. У 1851 році вступив до Корпусу корабельних інженерів Миколаївського адміралтейства, у 1857 році отримав свідоцтво вільного корабельного майстра. Будував судна для Азовської гребної флотилії, Російського товариства пароплавства і торгівлі. З 1862 року працював корабельним майстром Херсонської купецької верфі. У період із 1872 року до 1885 року викладав суднобудування і математичні науки в морехідних класах. Був членом піклувального комітету Херсонських морехідних класів II розряду.

Даценко Василь Андрійович. Брав участь у Синопській битві та в обороні Севастополя під час Кримської війни 1853–1856 рр., про що він і розповів у своїх спогадах, опублікованих в двох номерах журналу «Вісник всесвітньої історії» за 1900 р. Спогади називалися «Діти – захисники Севастополя». Обіймав посаду Миколаївського міського голови з 1884 по 1901 р. Протягом життя він встиг видати кілька книг з технічних знань, а також підручник для середніх навчальних закладів «Арифметика», схвалений вченим комітетом Міністерства народної освіти. За його ініціативою в місті виникла така газета як «Миколаївський листок оголошень», яка з часом перетворилася на широко відому газету «Південець».

Ворожейкін Микола Данилович. Закінчив в 1838 році Чорноморську штурманську роту і того ж року був проведений в гардемарини. Служив на Чорноморському та Балтійському флоті. Брав участь у Кримській війні після закінчення якої був командиром Херсонської гребної флотилії. У 1874 році капітан 1 рангу М. Ворожейкін був призначений капітаном над петербурзь-

ким портом в якій перебував до лютого 1876 року, коли був відрахований з посади. 1881 року Микола Данилович був призначений керуючим петербурзької річкової поліцією, а ще через пів року – 1 січня 1882 року він був проведений в контр-адмірала.

Зігфрід Йосип Григорович, штурман каботажного плавання, випускник училища 1903 року. Народився в 1880 році в Одесі в родині тютюнового фабриканта. Навчався в Одеському комерційному училищі, Лейпцігському університеті. Пише книги з психології, друкується на сторінках художньо-літературного журналу.

Миргородський Прокопій Юхимович, випускник Голопристанської морехідної школи 1918 р. Після випуску працював у місцевих судовласників, під час революції знаходився у Греції, потім працював у Баку на пароплаві «Алеша Джапаридзе» та інших суднах, згодом – на теплоході «Коминтерн» «Каспійского Совторгфлота». Перед війною ловив рибу у Мурманську, обіймаючи посаду капітана риболовецького судна. До виходу на пенсію у 1957 р. курсував на пасажирському катері за маршрутом «Гола Пристань – Херсон».

Швець Ілля Єлисейович, випускник Голопристанської морехідної школи 1912 р. Працював матросом на Чорноморських парусних суднах. У 1929 р. вступив до Одеського вечірнього робочого морського технікуму; взимку навчався, влітку працював – ходив на суднах. У 1932 р. закінчив Херонський морехідний технікум, отримав звання штурмана далекого плавання і був направлений до Мурманську. Працював на риболовних траулерах штурманом і старшим штурманом. З 1940 р. – капітан РТ-15 «Засольщик», у цьому ж році був заарештований, у 1956 р. – реабілітований.

Омельянов Іван Кіндратович, випускник Голопристанської морехідної школи 1918 р. У роки Вітчизняної війни – капітан криголаму «Торос». За виконані успішні військові операції нагороджений орденами та медалями.

Маринеско Олександр Іванович (1913–1963) – капітан 3-го рангу, командир Червонозоряного підводного човна С-13, Герой Радянського

Союзу (помертвно, 1990). У 1920–1926 роках навчався в одеській трудовій школі, закінчив 6 класів, після чого став учнем матроса. Був направлений до школи юнг, по закінченні якої ходив на суднах Чорноморського пароплавства матросом 1-го класу. У 1930 році вступив до Одеського морехідного технікуму, який закінчив у 1933 р., ходив третім і другим помічником капітана на пароплавах «Ілліч» і «Червоний флот». Закінчивши курси перепідготовки при Червонопрапорному навчальному загоні підводного плавання імені С. М. Кірова, служив помічником командира на Л-1, потім командиром підводного човна М-96. У квітні 1943 року був призначений командиром ПЧ С-13, на якому прослужив до вересня 1945 року. О. І. Маринеско потопив два німецькі пасажирські лайнери – «Вільгельм Густлофф» і «Штойбен», що забрало життя близько 9000 людей, майже половина з яких були дітьми (ця трагедія за кількістю загиблих вважається найжахливішою в історії мореплавства).

Біографії випускників

Херсонського морехідного училища початку ХХ ст.

Моргун Никифор Григорович, випускник 1923 р. Народився в Херсоні. У 1919 р. вступив до Херсонського училища далекого плавання, у 1923 р. закінчив вже робітничий технікум водного транспорту. Один з 15-ти курсантів, які брали участь у плаванні вітрильника «Товариш» до Аргентини. До 1933 р. працював штурманом на Чорному морі, у 1936 р. закінчив курси підводників і до початку війни був командиром підводного човна та гідрографічних суден. З 1945 р. – начальник відділу Чорноморського флоту в Болгарії; у період 1946–1954 рр. – старший викладач морської практики військового училища ім. Нахімова міста Севастополь. Залишив у листах цікаві спогади про училище.

Касьянов Василь Порфирійович, у морехідній школі Голої Пристані навчався у 1921–1923 рр., Херсонському морехідному училищі – 1924–1926 рр. Спочатку трудився на парусниках, згодом – у

Голопристанській артілі «Парусфлот», далі – у Мурманську та Одесі, був головним капітаном флоту в Архангельську. У 1945 р. за вантажоперевезення під час Великої Вітчизняної війни нагороджений медаллю «За оборону Северного Заполяр'я». З 1949 року обіймав посаду капітана третього рангу Мурманського держморпароплавства.

Кас'янов Василь Порфирійович, випускник 1926 р. Головний капітан флоту м. Архангельська. З 1949 р. – капітан 3-го рангу Мурманського державного морського пароплавства. Був капітаном теплоходу «Мичурин». Нагороджений медаллю «За оборону Заполяр'я».

Белуха Михайло Іванович, випускник 1927 р. Ходив на судах «Трансбалт», «Тифліс», полярній шхуні «Чукотка». У 1936–1939 рр., будучи старшим помічником капітана, виконував рейси до Іспанії. На початку війни був військовим лоцманом Чорноморського флоту. У грудні 1941 р. – старший помічник, а потім - капітан теплохода «Абхазія». У 1942 р. був капітаном гідрографічного судна «Галс». У 1952–1973 рр. – капітан Миколаївського морського порту. Нагороджений 3-ма орденами Вітчизняної війни, орденом Червоної зірки, 14 медалями, знаком «50 років партії».

Ткачов Василь Іванович, випускник морехідного училища 1931 р. Все життя працював у Балтійському морському пароплавстві. Пройшов морський шлях від моториста до механіка-наставника. Механік-наставник і головний механік пасажирського лайнера «Михаил Сомов». Звання Героя Соціалістичної Праці СРСР одержав, працюючи головним механіком пасажирського лайнера «Михайло Лермонтов» у 1963 р.

Димченко Григорій Григорович, випускник морехідного училища 1933 р. Почесний працівник морського флоту – 50 років на флоті. Під час ВВВ був 3-м помічником капітана на теплоході «Комсомол». Ветеран війни, кавалер багатьох орденів і медалей. Нагороджений медаллю «Учасник Іспанської визвольної війни».

Мезенцев Георгій Опанасович, випускник 1933 р. Почесний працівник ММФ – 50 років працював на флоті. Учасник іспанської визвольної війни,

нагороджений медаллю. Був капітаном теплохода «Комсомол», який був потоплений фашистським крейсером «Канаріс», а команда потрапила до полону. Ветеран війни. Керував одним з головних управлінь ММФ. Працював старшим помічником на НВС «Товариш».

Тисленко Георгій Герасимович, випускник 1937 р. У 1937 р. – начальник тралового флоту, капітан траулерів «Перемога», «Сталінобад», «Кіров». У 1945–1949 рр. очолював управління «Мурманриба». У 1949 р. – начальник Мурманського морського порту. Нагороджений Орденом Леніна, Орденом Червоного Прапора, Орденом Трудового Червоного Прапора, Орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.

Гусак Григорій Семенович, автор повісті «Товариш», надрукованої в Херсоні в 2012 р. Народився у Чорнобаївці у 1923 р. У 1940 р. вступив до Херсонського морехідного училища, у 1941 р. проходив практику на барку «Товариш». З 1941 р. до 1944 р. знаходився в окупації, брав участь у діяльності підпілля. Після війни працював бурильником на руднику, пізніше – гірничим майстром.

Біографії випускників морських навчальних закладів

півдня – відомі постаті на державному рівні

Керівники різних рангів

- *Вербицький Олександр Євгенович* (1937 – до тепер). Народився на руднику Інгулець Широківського району Дніпропетровської області в робітничій сім'ї. Закінчив Херсонське морехідне училище 1958 р., отримав диплом техника-судномеханіка; у 1969 р. Одеський інститут інженерів морського транспорту, отримав диплом інженера-механіка. Працював на Чорноморському пароплаванні, Херсонському заводі, заводі карданних валів, пізніше – завідував промислово-транспортним відділом Суворовського райкому Компартії України м. Херсона, був другим секретарем Херсонського міськкому України. У 1980 році обраний головою виконкому Херсонської міської ради народних депутатів, у 1988 р. – першим заступником голови

обласної ради, начальником головного планово-економічного управління. У 1992 році був призначений першим заступником голови Херсонської обласної державної адміністрації, начальником Головного управління економіки облдержадміністрації, пізніше – начальником відділу зовнішньоекономічних зв'язків та ліцензування Управління економіки облдержадміністрації. У 1999–2001 рр. очолював Херсонську обласну державну адміністрацію. З 2001 р. – радник Президента України в Південному регіоні. Академік Української академії наук національного прогресу;

Тернавський Валерій Васильович, випускник 1968 р. після закінчення працював у Новоросійському морському пароплаванні, ходив на танкерах типу «Казбек». З 1972 р. працює у Херсонському морському порту спочатку механіком, потім інженером-технологом, тепер – заступник начальника. Заочно закінчив Одеський інститут інженерів морського флоту.

Фомін Олександр Іванович (1933 – до тепер), випускник 1954 р. П'ятдесят вісім років життя віддав Херсонській морехідці, морському коледжу та Херсонському Державному морському інституту; п'ятдесят чотири роки працював комсоргом училища, викладачем, начальником судномеханічної спеціальності, 29 років – заступником начальника училища з політичної, а з 1989 р. – навчально-виховної роботи. Автор повісті «Море и судьбы. На волне моей памяти».

Лауреати державних премій

- *Сотников Володимир Семенович*, випускник 1957 р. Капітан танкера вантажністю 100 тис. тон «Іван Тевосян». Учасник Великої Вітчизняної війни, нагороджений орденом Трудового Червоного Знамени;

- *Поливко Леонід Олексійович*, випускник 1957 р. Заступник директора Херсонського суднобудівного заводу;

- *Скачко Сергій Леонідович*, випускник 1970 р. Штурман теплоходу «Петр Коваленко» Радянського Дунайського пароплавання.

Герой радянського Союзу

Родченко Володимир Пилипович, (1939 – до тепер), випускник 1961 года. Капітан-полярник. Народився у м. Ворошиловград (тепер Луганськ) у родині службовця. Закінчив Ждановську морехідну школу (тепер м. Маріуполь), працював на танкері «Казбек» Чорноморського пароплавства. У 1961 р. закінчив Херсонське морехідне училище Міністерства морського флоту. Працював на суднах Далекосхідного морського пароплавства, зокрема помічником капітана і старшим помічником капітана на суднах «Каменець-Подольск», «Владивосток» і «Москва»; доставляв вантажі в Арктику і до Північного В'єтнаму, в якому йшла війна. З 1973 р. – старший помічник капітана, а пізніше – капітан льодокольно-транспортного науково-експедиційного судна «Михаил Сомов» Арктичного і Антарктичного науково-дослідного інституту. Звання Героя одержав у 1986 р. за мужність, відвагу і професіоналізм під час піврічного дрейфування судна у кригах Антарктики. З 1995 р. на пенсії. Нагороджений медалями «Ветеран труда» і «За доблестный труд».

Відомі капітани кораблів

- *Агеєнко Микола Іванович*, випускник 1951 р. У 1976 р. нагороджений орденом Трудового Червоного прапора, Почесною грамотою Президіуму Верховної Ради України;

- *Казначесв Володимир Петрович*, випускник 1951 р. Почесний курсант морського коледжу, 3-й помічник на «Балтике». Диспетчер, згодом – старший диспетчер Херсонського Морагентства, у 1957 р. – начальник. У 1964 р. – представник в Алжирі та Франції, генеральний директор великої комерційної морської кампанії у Бельгії. Нагороджений орденом Леніна;

- *Черняк Ігор Веніамінович*, випускник 1951 р. Закінчив Вище Ленінградське морехідне училище ім. адмірала Макарова, інженер-механік. Більше 40 років працював у Балтійському пароплаванні старшим механіком, механіком з початку 1960 року. Публікувався у центральних радянських газетах, журналах «Морський флот», «Вогнище», «Новий час», «Навколо

світу». Автор і ведучий Ленінградського телебачення 1970-х рр «Людина і море»;

Герой соціалістичної праці

Гонтар Костянтин Олександрович, (1930 – до цього часу). Народився в селі Шипувате (нині Великобурлуцького району Харківської області) у селянській родині. У 1947 році закінчив Севастопольську школу юнг. У 1947–1948 рр. служив сигнальником гвардійського крейсера «Червоний Крим», до 1956 р. продовжував службу на різних кораблях Чорноморського і Балтійського флоту ВМФ СРСР. Після звільнення в запас у 1956 році поступив на роботу до Чорноморського пароплавства. Працював матросом на судах «Пролетарск», «Чорномор», «Металург Аносов», «Жан Жорес», «Іркутськ», «Червона Пресня». Опанував цілим рядом спеціальностей. У червні 1964 році вже був призначений боцманом теплохода «Ставрополь», у 1965 р. переведений боцманом теплохода «Бабушкин». Здійснив 10 рейсів до воюючого В'єтнаму. У 1972 р. переживши 236 бомбардувань. Боцман теплохода зумів у цих складних умовах забезпечити живучість судна, роботу всіх суднових механізмів, брав участь у гасінні пожеж, що виникали на судах і порту. У січні 1973 року після розмінування порту був знову направлений у Хайфон і забезпечував виведення судна у рідний порт. У 1973 р. за успішне виконання завдань з доставки народно-господарських вантажів для Демократичної Республіки В'єтнаму і проявлені при цьому мужність і героїзм присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці з врученням ордена Леніна і золотої медалі «Серп і Молот». Продовжував працювати боцманом. У 1976 році закінчив Херсонське морехідне училище, після отримання диплома судноводія працював четвертим, третім, другим помічником капітана на судах Чорноморського пароплавства. Обирався депутатом Верховної Ради УРСР (1975–1980). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, знаком «Почесний працівник морського флоту СРСР».

Джерела: [90, 145, 327, 426]

Хронологія подій щодо розвитку морської освіти і торгівлі

1701 – підписання «Высочайшего Указа», яким було започатковано військово-морську освіту, тобто відкрито перший навчальний заклад морського профілю – Школу навігацьких і математичних наук.

1720 – видано «Морской устав».

1722 – прийнято звід морських адміністративних законів – «Регламент о управлении адмиралтейств и верфи; и о должностях коллегии адмиралтейской и прочих всех чинов при адмиралтействе обретающихся».

1722 – затверджено «Табель про ранги».

1723 – видано «Регламент шкіперам».

1724 – прийнято «Морський торговий регламент».

1752 – відкрито Морський шляхетний кадетський корпус.

1774 – підписано Кючук-Кайнарджійський договір, Росія отримала значну частину Причорномор'я разом із територією між Дніпром і Південним Бугом і вільний вихід до Чорного моря, проток Босфор і Дарданелли.

1776 – засновано місто Катеринослав.

1778 – заснування міста Херсона, закладання адміралтейської верфі та двох елінгів для будівництва кораблів.

1779 – засновано місто-порт Маріуполь.

1780 – завершення будівництва дерев'яної набережної з торговою пристанню, прибуття до Херсону корабельного майстра С. І. Афанасьєва.

1781 – спуск на воду першого торгового судна «Борисфен».

1782 – заснування у Херсоні торгової кампанії польських магнатів та французького торгового будинку, отримання Херсоном режиму «порто-франко», завершення будівництва торгового судна «Пчела».

1783 – оголошено про заснування Чорноморського флоту.

1783 – у Херсоні відкрито військово-кантонійське училище.

1783 – підписано Указ про переведення із Санкт-Петербурга до Херсону училища для дітей єдиновірців з метою заснування на його базі морського кадетського корпусу.

1784 – місто Севастополь оголошено головною базою Чорноморського флоту.

1784 – надання Херсону, Севастополю та Феодосії режиму «порто-франко», заснування у Херсоні три купецьких контори «Антуана и К^о», «Фабри и К^о», «Польская».

1784 – в Олешках відкрито 4-х класне училище, у Катеринославі та Сімферополі – головні народні училища.

1785 – у Херсоні створено Чорноморське адміралтейське правління, Г. Потьомкіна призначено Головнокомандувачем Чорноморського флоту.

1786 – засновано місто-гавань Миколаїв.

1788 – переобладнання торгових суден «Борисфен» і «Пчела» у військові фрегати, отримання козацьким військом назви Чорноморське.

1789 – у Новоросійському краї розпочалось формування лоцманського товариства.

1792 – переселення чорноморських козаків на Кубань.

1793 – у Херсоні відкрито Морське артилерійське училище.

1794 – переведення правління Чорноморського флоту і військового суднобудування до Миколаєва.

1795 – засновано місто-порт Одесу.

1795 – морський кадетський корпус із Херсона переведено до Миколаєва.

1796 – з Херсона до Миколаєва переведено Чорноморське адміралтейське правління.

1797 – закладання на Карантинному острові міської верфі – офіційний початок торгового суднобудування.

1797 – відкрито спеціальні «классы для флагманов, капитанов и офицеров» у Миколаєві та Севастополі.

1798 – у Миколаєві відкрито училище корабельної архітектури.

1799 – завершення будівництва торгового судна «Полуки Лукреція».

1801 – французький торговий дім Антуан відновлює морську торгівлю через Херсон.

1803 – заснування Чорноморського гідрографічного депо.

1804 – відкрито училище флотських юнг (за іншими джерелами – Флотське училище малолітніх юнг) у Миколаєві.

1804 – із Херсона до Севастополя переведена головна база Чорноморського флоту.

1806 – заснована партикулярна Олешківська верф.

1811 – імператору доправлено клопотання Херсонських судно-власників від імені Херсонського морехідного товариства про відкриття морського навчального закладу.

1811 – в Одесі відкрито грецьке училище, в якому навчалися майбутні мореплавці.

1813 – відкрито Херсонське повітове приходське училище.

1817 – при Рішельєвському ліцеї відкрито бібліотеку, на базі якої згодом заснували наукову.

1821 – у Миколаєві відкрито астрономічну обсерваторію.

1821 – вийшов перший «Новороссийский календарь», в якому друкувалися дослідження з історії краю.

1822 – у Севастополі відкрито Морську бібліотеку.

1825 – в Одесі відкрито перший музей стародавностей.

1826 – створено Чорноморську штурманську роту в Миколаєві.

1827 – засновано морське сполучення між Херсоном та Одесою.

1827 – у Миколаєві відкрито училище для дочок нижчих чинів Чорноморського флоту.

1827 – при Міністерстві фінансів створено особливий Комітет для сприяння купецькому кораблебудуванню і мореплавству.

1829 – у Санкт-Петербурзі засновано морехідне училище торгового мореплавства.

1830 – заснована купецька верф з конторою, з казни відпущено 150 тис. крб. на позики для кораблебудівників.

1830 – в Одесі відкрито першу публічну бібліотеку.

1832 – створено Одеський учбовий округ.

1833 – в Одесі засновано акціонерну кампанію «Черноморское морское общество».

1833 – у Миколаєві за ініціативою адмірала О. Грейга відкрито трикласне повітове училище.

1834 – у Херсоні засновано контору купецької верфі.

1834 – вийшов Указ імператора Миколи I про відкриття Херсонського училища торгового мореплавання.

1834 – вийшов Указ «Про заснування вільних матросів товариств або цехів в містах Олешки та Нікополь».

1837 – засновано Другий навчальний морський екіпаж у Миколаєві.

1839 – розпочало діяльність Одеське товариство історії та старожитностей – перше наукове товариство на Україні.

1852 – у Миколаєві відкрито школу флотських юнкерів, яку у 1855 р. перетворено на Гардемаринську роту.

1856 – попечителем Одеського учбового округу призначено М. І. Пирогова.

1856 – створено акціонерну кампанію «Російське товариство пароплавства і торгівлі».

1856 – указом імператора створено «Комитет для розвитку торгового флота».

1860 – Кораблебудівний департамент оголосив прийом учнів у Миколаївське Адміралтейство.

1862 – відкриття комерційного порту у Миколаєві.

1864 – відкриття Педагогічного музею воєнно-навчальних закладів.

1865 – відкрито Новоросійський (Одеський) університет.

1867 – створено спеціальну комісію Міністерства фінансів, затверджено «Положение о мореходных классах», «Правила о порядке признания шкиперов и штурманов в сих званиях» та «Правила для производства испытаний на звание шкипера и штурмана».

1868 – у Миколаєві засновано відділення Імператорського Російського технічного товариства.

1868 – у Миколаєві засновано товариство вільних лоцманів.

1871 – у Миколаєві відкрито морехідний клас для підготовки шкіперів каботажного плавання і штурманів далекого плавання.

1871 – відкрито астрономічну обсерваторію.

1872 – відкрито морехідні класи II-го розряду у Херсоні.

1872 – відкрито морські юнкерські класи у Миколаєві.

1872 – створено Морське зібрання Миколаєва.

1872 – у Херсоні відкрито суспільну бібліотеку.

1873 – створено «Товариство сприяння російському торговому мореплавству».

1873 – у Миколаєві відкрито морехідні класи.

1874 – відкрито морехідні класи у Бериславі, Нікополі та Феодосії.

1874 – у Миколаєві засновано «Общество вспомоществления недостаточным лицам, стремящимся к образованию».

1875 – в Одесі відкрито Чорноморський яхт-клуб.

1876 – придніпровські та придністровські поселення імператорським указом визнано базою для комплектування Чорноморського флоту.

1878 – засновано товариство «Доброфлот».

1882 – у Миколаєві відкрито безкоштовну читальню.

1884 – в Олешках відкрито морехідні класи другого розряду.

1886 – у Севастополі відкрито яхт-клуб.

1889 – у Миколаєві засновано річковий яхт-клуб.

1894 – прийнято рішення про здійснення реформи в морській освіті.

- 1894 – в Одесі відкрито Єкатерининській яхт-клуб.
- 1898 – створено «Товариство судноплавства».
- 1899 – придбано кліпер «Хаперус» для Одеських морехідних класів.
- 1901 – введено нову форму для учнів морських навчальних закладів.
- 1901 – у Миколаєві відкрито середнє механіко-технічне училище.
- 1902 – затверджено «Положение о мореходных учебных заведениях Министерства финансов».
- 1902 – затверджено указ «Об изменении действующих правил о судоводителях на мореходных судах торгового флота».
- 1902 – затверджено «Положение о мореходных учебных заведениях».
- 1903 – створено двокласну морехідну школу в Олешках.
- 1905 – відкрито морехідну школу у Бериславі.
- 1908 – у Херсоні відкрито яхт-клуб.
- 1916 – затверджено «Положення про школу прапорщиків флоту».
- 1918 – радянська влада ліквідувала гардемаринські й штурманські класи та кадетські корпуси.
- 1919 – затверджено декрет Ради Народних Комісарів «О мерах к распространению профессионально-технических знаний».
- 1919 – засновано Херсонський політехнічний інститут.
- 1920 – у Херсоні відкрито технікум водного транспорту.
- 1922 – Рада Праці та Оборони створила у системі Наркомату шляхів сполучення державні пароплавства, серед яких було й Чорноморсько-Азовське.
- 1923 – ліквідовано Олешківську та Голопристанську морехідні школи.
- 1923 – у Херсоні відкрито школу учнівства на водному транспорті.
- 1924 – створено акціонерне товариство «Советский торговый флот».
- 1924 – закрито морехідні школи у Голій Пристані та Олешках.
- 1926 – затверджено «Положення про професійно-технічні школи».
- 1926 – відкрито перші короткострокові курси підвищення кваліфікації.
- 1929 – урядом СРСР розроблено програму будівництва флоту.

- 1930 – засновано Миколаївський кораблебудівний інститут.
- 1930 – у Херсоні розпочато будівництво верфі для риболовного флоту.
- 1930 – в Одесі відкрито інститут інженерів морського флоту.
- 1931 – створено Народний комітет водного транспорту.
- 1934 – створено Центральне управління морського флоту.
- 1944 – прийнято Постанову «Про заходи з підготовки командних кадрів морського флоту».
- 1944 – у Херсоні відкрито школу юнг.
- 1946 – створено Міністерство морського флоту СРСР.
- 1946 – у Херсоні відкрито судномеханічний технікум.
- 1946 – проведено першу Чорноморську регату.
- 1959 – відкрито яхт-клуб у Маріуполі.
- 1952 – прийнято рішення про початок будівництва ракетно-ядерного флоту.
- 1958 – розпочала роботу виставка «Морський флот».
- 1967 – у Миколаєві відкрито Будинок культури і техніки суднобудівників.
- 1972 – прийнято постанову «О дальнейшем совершенствовании системы профессионально-технического образования».
- 1974 – прийнято постанову «О мерах по дальнейшему совершенствованию руководства средними специальными учебными заведениями и об улучшении качества подготовки специалистов со средним специальным образованием».
- 1974 – розпочалось будівництво найбільшого в Україні порту Південний.
- 1978 – у Миколаєві відкрито музей суднобудування і флоту.
- 1980 – відкрито яхт-клуб у Феодосії.
- 1992 – створено Міністерство транспорту України.
- 1995 – затверджено Кодекс торговельного мореплавства.

Джерело: узагальнено автором самостійно

ПОЛОЖЕНИЕ
О ХЕРСОНСКОМ УЧИЛИЩЕ ТОРГОВОГО МОРЕПЛАВАНИЯ

1834 год

Общие положения и цель училища.

§ 1. В Херсоне учреждается Училище торгового мореплавания, для помещения коего и принадлежащих к сему заведению лиц, назначаются три дома упраздненного Адмиралтейства,

§ 2. Училище сие вверяется непосредственно попечению Новороссийского и Бессарабского Генерал-губернатора, под ближайшим надзором Херсонского Гражданского Губернатора, и находится под управлением Инспектора. Министерство Народного Просвещения имеет на оное такое же влияние, какое предоставлено ему в отношении Училищ других ведомств вообще.

§ 3. Цель сего учебного заведения состоит в приготовлении молодых людей: во 1 -х, в Штурмана и Шкипера на частные купеческие мореходные суда, и во 2-х, в строители коммерческих судов.

Число воспитанников.

§ 4. Воспитанники сего Училища суть двоякого рода: одни помещаются на казенное содержание, другие воспитываются на своем коште. Прием тех и других в Училище делается пред начатием годичных курсов, т.е. пред 15 Августа.

§ 5. Число воспитанников на казенном содержании, по прилагаемому при сем штату, составляет 24. Они набираются исключительно из городов Новороссийских Губерний и Бессарабии, именно: из Херсона, Одессы и Таганрога, по четыре, из Николаева три, из Феодосии и Измаила по два, из Ростова, Керчи, Евпатории, Рении и Аккермана по одному.

§ 6. Пансионеров полагается от десяти до четырнадцати человек. Впрочем, смотря о удобности помещения, число их может быть

увеличиваемо. Они платят за содержание свое по 300 рублей в год и получают учебные принадлежности от Училища.

§ 7. Сверх того к слушанию лекций, собственно до мореплавания относящихся, допускаются и вольноприходящие, которые однако же все учебные принадлежности должны быть собственные.

§ 8. Казенные воспитанники и пансионеры принимаются в Училище не моложе 11 и не старше 17 лет.

Выборы кандидатов.

§ 9. Воспитанники на казенное содержание принимаются из детей купцов 3-й гильдии, мещан, цеховых и разночинцев Христианского исповедания, и при разных способностях преимущественно из сирот и недостаточных больших семейств.

§ 10. Избрание Кандидатов предоставляется Городским Думам означенных городов. Они назначают их в двойном числе из отличнейших, со всею строгостью в рассмотрении качеств их и без всяких побочных уважений.

§ 11. Выбор же из двойного комплекта для действительного поступления в Училище предоставляется Генерал-губернатору или, по поручению его, Гражданским Губернаторам и Градоначальникам, которые, в случае неодобрения ими к приему избранных Кандидатов, могут требовать представления других.

Примечание. Для руководства Думам и местным Начальством, при выборе Кандидатов, сообщается от Генерал-губернатора подробное изъяснение качеств, требующих от избираемых.

§ 12. О времени доставления Кандидатов в Херсон местные Начальства получают от Генерал-губернатора благовременное извещение, и тогда Городские Думы доставляют их на свой счет.

§ 13. Если в числе присланных Кандидатов окажутся несоответствующие правилам Училища, то таковые, с разрешения Генерал-губернатора, возвращаются на счет Дум.

§ 14. Кандидаты, удостоиваемые к приему, должны быть крепкого сложения, без всяких телесных недостатков и доброй нравственности, умеющие исправно читать и писать по-русски и знающие четыре основных правила арифметики. Знающие же сверх природного языка еще один из назначенных по сему положению, если впрочем совершен-но соответствуют постановляемым правилам, получают преимущество.

Распределение приема в Училище.

§ 15. Воспитанники разделяются в Училище на два возраста: младший и старший, а каждый из возрастов на два класса. Курс учения полагается четырехгодичный, то есть, для каждого класса один год.

§ 16. В училище поступает ежегодно по шести воспитанников из упомянутых в § 5 городов попеременно; назначение же самых городов предоставляется Генерал-губернатору. Но при начале открытия Училища прием в оное распределяется так, чтобы положенное число всех казенных воспитанников наполнилось в два года. Для сего в первый год принимаются шесть воспитанников из городов и поступают в 1 класс младшего возраста, а шесть воспитанников, не моложе 17 лет, избираются, с утверждения Генерал-губернатора, из обучающихся в Херсонской гимназии детей купцов 3 гильдии и мещан, с такими познаниями, чтобы могли поступить прямо в 3-й класс, то есть, в первый старшего возраста. Во втором году прием делается тем же порядком; но с третьего поступает уже по шести Кандидатов из городов постоянно.

Курс учения.

§ 17. Учебный курс Училища, независимо от Закона Божия, который преподается в первых трех классах, разделяется на Теоретический и Практический.

§ 18. Предметы Теоретического учения суть: 1). Приготовительные общие познания по мере надобности, как то: Чистописание,

Рисование, Арифметика, Грамматика, География, История и сверх Российского, три языка иностранные: турецкий, греческий и итальянский.

Относительно сих последних требуется, чтобы воспитанники умели только говорить на оных, читать же и писать хотя и несовершенно правильно.

2). Приготовительные навигацкие науки. 3). Собственно навигацкие науки.

4). Наука кораблестроения.

§ 19. К практическим занятиям принадлежат: 1). Астрономические наблюдения и необходимое обращение с инструментами, поскольку сие нужно шкиперу. 2). Осмотр, как строящихся, так и прибывающих иностранных судов, с нужными объяснениями, а равно обозрение разных заведений, к мореплаванию относящихся. 3). Практические, кроме при сооружении новых купеческих судов, приемы на примерном среднего размера судне, которое на сей конец должно быть устроено при Училище. Для таковых практических занятий назначается еженедельное известное время. 4). Разъезды на парусных судах для навыка к морю и для практических на оном упражнений. Время и способы таковых рейсов будут определены по особым соображениям обстоятельств, имея при том в виду, что практические занятия составляют важную часть приготовления воспитанников. 5). Обучение плаванию, равно нужным приемам ружьем и стрельбе из пушек по уважению, что и коммерческие суда в некоторых случаях должны защищаться. Обучение сим предметам поручается одному из Надзирателей, который Инспектором призван будет для сего способным.

§ 20. Ближайшее определение учебного плана предоставляется Генерал-губернатору.

§ 21. Собственно по кораблестроительной части приготавливаются к каждому выпуску один или два воспитанника, или несколько, по временам из тех, кои к сему наиболее имеют способности или охоты: но общие познания о построении кораблей должны иметь все воспитанники.

§ 22. Воспитанники, приготавливаемые к кораблестроению, по окончании четырехгодичного курса, остаются еще на один год при Купеческой Верфи, на коей постоянно производится судостроение, как для прохождения некоторых предметов курса Корабельных Инженеров, так и для занятий в

практических упражнениях по построению судов. Они должны находится неотлучно во все время постройки судна, от самого начала до конца, то есть, от закладки до спуска на воду.

§ 21 Содержание таковым воспитанникам (сверх означенной в выдаче 200 рублей) производится на счет остаточных сумм Училища; а с приумножением училищного капитала, впоследствии может быть употребляема особая, в поощрение Корабельного Купеческой Верфи мастера, плата.

§ 23. Начальство Училища вообще обращает неусыпное внимание, чтобы воспитанники, сверх приобретения теоретических и практических познаний в науках, воспитываемы были в страхе Божиим, в доброй нравственности и по истинным правилам гражданской жизни.

§ 24. Воспитанники до окончания полного курса учения не отпускаются из Училища в дома, кроме чрезвычайных случаев, по усмотрению Начальства; но родителям, родственникам или опекунам дозволяется посещать их по воскресеньям в Рекреационной зале Училища.

Порядок допущения к слушанию лекций вольноприходящих.

§ 25. Вольноприходящие для слушания лекций являются к Инспектору Училища и, получив от него установленный на сие билет, должны приходить на лекции по возможности регулярно и вести себя добропорядочно, быв при том прилично одеты.

§ 26. Имеющие наружные болезни, кои могут быть сообщены воспитанникам, или от внутренней болезни еще совершенно не излечившиеся, не допускаются в Училище. Вообще воспитанники отделяются, елико можно, от приходящих.

§ 27. Училище употребляет меры дисциплины противу приходящих, равномерно как противу жительствующих в оном воспитанников; за большие же погрешности воспрещает посещать Училище, а в случае преступления поступает с виновными на основании законов.

Награды и порядок выпуска из Училища.

§ 28. Для награды за успехи в науках определяются: книги, инструменты и серебряные малые и большие медали, и особенно отличившиеся воспитанники высшего класса получают малую золотую медаль на Аннинской ленте для всегдашнего ношения в петлице.

§ 29. Выпускаемые казенные воспитанники и пансионеры, прошедшие полный четырехгодичный курс, получают: отличнейшие, звание Штурманов, а прочие Штурманских помощников. Они снабжаются аттестатами и бессрочными паспортами.

§ 30. Те из воспитанников, кои совершив морскую кампанию, будут иметь во 1-х, достоверные аттестаты, судебными местами и нашими Консулами засвидетельствованные, что они в течение четырех лет были не менее двадцати четырех месяцев в море в должности Помощников Шкипера или Штурманами, и во 2-х, свидетельство тех Шкиперов, у коих находились, о своем искусстве, присутствии духа, решимости и хорошем поведении, могут, через четыре года после выпуска из Училища, явиться в оное и просить экзамена, по выдерживании коего, при назначенном от Флота чиновников, они получают свидетельство, дающее им право быть Шкиперами на купеческом судне.

§ 31. При выпуске казенные воспитанники получают необходимое приличное одеяние от Училища и сверх того на один год пособие в двести рублей.

§ 32. Вольноприходящие могут участвовать в экзаменах, получать установленные в § 28 награды и аттестаты о своих сведениях и способностях к занятию должности Штурмана или Штурманского Помощника.

§ 33. Училище обязано иметь попечение, чтобы выпущенные воспитанники на тот год, когда получают еще пособие от Училища, были помещены на отходящие в море суда, принадлежащие какой-либо компании или частному лицу.

§ 34. Малоспособные воспитанники, не поступая в старший возраст,

возвращаются родителям или родственникам; не имеющие оных, сироты, отдаются на обучение мастерством. Но чтобы чрез сие и от выбытия другими случаями, не уменьшилось число двенадцати воспитанников, во втором возрасте полагаемых. Генерал-губернатор определяет в оный недостающее число особо из таких, кои могут поступить прямо во второй возраст, и особенно из отличных своекоштных пансионеров менее достаточных семейств.

Преимущества, представляемые воспитанникам Училища.

§ 35. Подати на воспитанников, бывших на казенном содержании, во все время нахождения их в Училище, вносятся от самого Училища.

§ 36. Выпускаемые воспитанники казенные и пансионеры, окончившие курс с совершенным успехом, при отличном поведении, исключаются из подушного оклада, освобождаются от поступления в рекруты, кроме как по судебному приговору, и от телесного наказания, что и вносится в самый аттестат. Они не обязаны записываться в торговые разряды, если сами не поступят в местные купцы. Сими правами пользуются и дети их, когда посвятят себя мореходству, будут воспитаны в Училище или выдержат экзамен в оном; в противном случае обязаны избрать род жизни.

Воспитанники же хорошего поведения, но посредственных успехов в науках, остаются в первобытном звании. Сие относится и к воспитанникам, выписанным по слабым успехам, или исключенным за дурное поведение.

Примечание. В преимуществах, определенных воспитанникам в § 29 и настоящем, могут участвовать и те, кои сначала и по особым случаям, на основании того §, поступили прямо в старший возраст.

§ 37. Но воспитанники Училища, ни в каком случае не могут вступать в коронную службу, кроме по найму, ниже получают чинов.

Особые постановления.

§ 38. Для способствования благосостоянию Училища, предоставляется оному принимать добровольные пожертвования деньгами или вещами, как при жизни дарителей, так и по завещаниям, с выполнением законных

обязанностей и сообразно с порядком, существующим по учебной части Министерства Народного Просвещения. О значительных пожертвованиях объявляется в публичных ведомостях.

§ 39. Из денежных приношений и из остатков от штатных сумм Училища, с присоединением суммы тридцати трех тысяч рублей, следующей к передаче из ведомства Херсонской гимназии и составившейся от ежегодного отпуска в оную на класс мореходных наук, составляется запасный капитал, из процентов коего уплачиваются подати за воспитанников, выдаются пособия выпускаемым и содержатся, в течение года, занимающиеся практическим кораблестроением; равным образом они употребляются на умножение библиотеки, инструментов и прочих запасов Училища. В случае же главной перестройки здания Училища, может быть расходована и часть самого капитала.

§ 40. Все прочие подробности относительно внутреннего устройства и управления в частности, равно дисциплины воспитанников, порядка хозяйства и отчетности, и вообще все предметы, до благоустройства Училища относящиеся, определяются особым постановлением и предписаниями, которые на сей предмет даны будут Генерал-губернатором.

Свѣдѣніе

СВИДѢТЕЛЬСТВО

Предъявитель сего *Осипъ Семеновичъ*
Ефремовъ окончилъ курсъ въ Мореходныхъ
классахъ трехъ разрядовъ ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА II-го по
второму разряду и на повѣрочномъ испытаніи по программѣ,
соотвѣтствующей программѣ экзамена на званіе шкипера
каботажнаго и штурмана дальняго плаваній, оказалъ слѣ-
дующіе успѣхи:

№ 119

Въ Русскомъ языкѣ	<i>хорошо</i>
— Арифметикѣ	<i>удовлетворительно</i>
— Алгебрѣ	<i>удовлетворительно</i>
— Геометріи	<i>удовлетворительно</i>
— Прямолинейной и сферической триго- нометріи	<i>хорошо</i>
— Навигациі	<i>хорошо</i>
— Мореходной астрономіи	<i>хорошо</i>
— Судостроеніи	<i>хорошо</i>
— Англійскомъ языкѣ	<i>удовлетворительно</i>
— Французскомъ языкѣ	<i>удовлетворительно</i>
— Географіи	<i>хорошо</i>
— Лоціи	<i>хорошо</i>
— Морской практикѣ	<i>хорошо</i>
— Пароходной механикѣ	<i>хорошо</i>
— Узаконеній для коммерческаго флота	<i>удовлетворительно</i>
— Такалажныхъ работахъ	<i>удовлетворительно</i>
— Практической медицинѣ	<i>хорошо</i>
	<i>удовлетворительно</i>

1905 года *Марта 26* дня г. Херсона.

Председатель *В. В. Коваленко*
Члены: *В. В. Коваленко, С. М. Малиновскій, Г. М. Коваленко, С. М. Малиновскій, М. М. Коваленко*

Завѣдующій Мореходными классами Членовъ Р. Воскресенскій

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ МОРСКОГО ФЛОТА СССР

ДИПЛОМ

№ 996

На основании Кодекса Торгового Мореплавания Союза ССР настоящий диплом на звание

Штурман 1-го класса

выдан из *Управления Морского Флота*

Ширгородскому, Григорию Борисовичу

родившемуся *26 числа февраля* мес. *1897* года. Подпись владельца диплома *Морозов*

Где получил образование *Окончил Госморприемную начальную школу и обучался в Госморприемной 2-й классной морской школе и в год испытания в Персональном классе 1918г. на Звезде*

На основании каких документов выдан диплом *Диплом № 4745 введ. 24/11-1929г. Центр Управления Морского транспорта на зван. капитана штурман и свед. о вытеснен. инал. стана на однаг звание. Срок зачета по*

Порт *Ширгородск 27/1-41 год*

3 июня 1941 г.
Морозов
Григорьев

Подпись ответственного Начальника Порта выдавших диплом

Климент Порта

Мореходная книжка № *15838/4554*

Оттиск большого пальца левой руки

Подпись владельца книжки *Федор Сергеевич*

Настоящая мореходная книжка выдана из управления *Управления Морского Флота* порта Р. С. Ф. С. Р.

3 Начальник Порта *Митин*

Составом *В. П. Шторман*

1923 г.

Порт *Херсон*

- 1) Фамилия, имя и отчество *Точорелов Федор Сергеевич*
- 2) Время рождения *в 1908г. 1-го июля*
- 3) Подданство *С. С. С. Р.*
- 4) Место рождения:
 - а) губерния *Одесская*
 - б) уезд *Херсонский*
 - в) волость
 - г) город или село *Голоз-пристань*
- 5) Семейное положение: *холост*
Если женат, то имя жены и детей и их возраст:
- 6) Отношение к отбыванию воинской повинности: *на учете В-га. № 136.*
- 7) Образование:
 - а) общее
 - б) специальное *Госморприем. Морск. класс*
- 8) Морское звание, или специальность (на дипломах или свидетельствах) *Штурман 1-го класса*

Звіти про діяльність морехідних класів

ОТЧЕТЪ

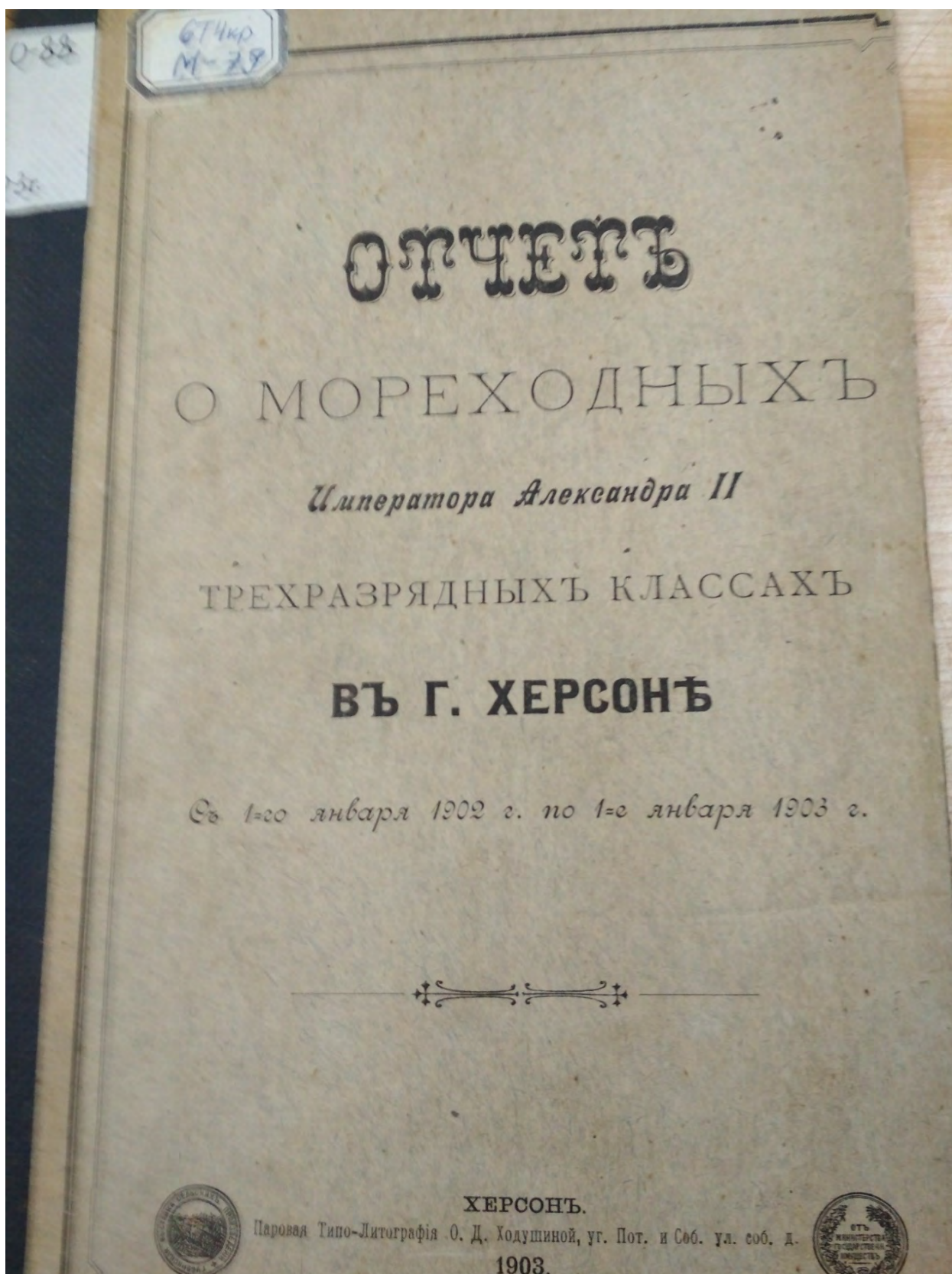
о Мореходныхъ Императора Александра II трехразрядныхъ классахъ въ г. Херсонѣ,

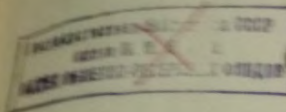
съ 1-го января 1902 г. по 1-е января 1903 г.

Херсонскіе Мореходные Императора Александра II трехразрядные классы, на основаніи Высочайше утвержденнаго положенія о Мореходныхъ классахъ 27 іюня 1867 г., открыты приходящимъ всѣхъ сословій и возрастовъ, съ отсрочкою по отбытію воинской повинности до 24-хъ лѣтняго возраста, совершившимъ плаваніе на судахъ въ морѣ въ судовыхъ должностяхъ, съ обязательствомъ при поступленіи умѣть читать и писать по русски и находятся въ вѣдѣніи Главнаго Управленія Торговаго Мореплаванія и Портовъ. За ученіе въ классахъ по программѣ никакой платы отъ учащихся не взимается.

Херсонскіе Мореходные классы открыты въ 1872 году по ходатайству Херсонскаго Городскаго Общества, которое выстроило на пожертвованные разными учрежденіями и лицами деньги для классовъ домъ на отведенной городомъ землѣ, снабдивъ классы мебелью и необходимыми на первое время учебными пособіями и кромѣ того ассигновало на содержаніе этихъ классовъ по 1605 руб. въ годъ, а Херсонское Губернское Земство, всегда отзывчивое къ полезнымъ учрежденіямъ, добавило отъ себя на тотъ же предметъ по 1000 р. въ годъ, такъ что, съ назначенными отъ Правительства на содержаніе Мореходныхъ классовъ въ Херсонѣ 2000 р., средства этихъ классовъ выражаются суммою 4605 руб. въ годъ.

Комитетъ Херсонскихъ Мореходныхъ классовъ состоитъ: Предсѣдатель Комитета Потомственный Почетный Гражданинъ С. И. Волохинъ, Члены Комитета: Городской Голова М. Е. Беккеръ, Потомственный Почетный Гражданинъ Н. И. Спозито, Титулярный Совѣтникъ И. А. Коваленко, Потомственный Почетный Гражданинъ И. И. Волохинъ, Членъ Губернской Земской Управы Г. К. Славинскій, Завѣдующій Мореходными классами Полковникъ К. О. Космачевскій и штатный преподаватель этихъ классовъ Коллежскій Совѣтникъ А. В. Калужный.

ОТЧЕТЪ

✓ + 93к

о Мореходныхъ ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА II-го трехразрядныхъ классахъ въ г. Херсонѣ, съ 1-го Января 1893 г. до 1-го Января 1894 года.

Херсонскіе мореходные Императора Александра II-го трехразрядные классы, на основаніи Высочайшаго утвержденнаго положенія 27-го іюня 1867 г., открыты приходившимъ веѣхъ сословіи и возрастамъ, — съ отсрочкою учащимся по отбываніи воинской повинности до 24-хъ лѣтняго возраста, — совершившимъ плаваніе на судахъ, съ обязательствомъ при поступленіи умѣть читать и писать по русски, и находятся въ вѣдѣніи Министерства Народнаго Просвѣщенія. За ученіе въ нихъ по программѣ отъ учащихся никакой платы не взимается.

Херсонскіе мореходные классы открыты въ 1872 году по ходатайству Херсонскаго Городскаго Общества, которое по дѣятельному участію бывшаго Городскаго Головы *В. Г. Терещенко* выстроило на пожертвованные различными учрежденіями и лицами деньги для классовъ домъ на отведенной городомъ землѣ, снабдивъ классы мебелью и необходимыми на первое время учебными пособиями и кромѣ того ассигновало на содержаніе этихъ классовъ по 1605 руб. въ годъ, а Херсонское Губернское Земство, всегда отзывчивое къ полезнымъ учрежденіямъ, отъ себя добавило на тотъ же предметъ 1000 руб. въ годъ, такъ что съ назначенными отъ Правительства на содержаніе мореходныхъ классовъ въ Херсонѣ 2000 руб., средства этихъ классовъ выражаются суммою 4605 руб.

Составъ Комитета при Херсонскихъ мореходныхъ классахъ состоитъ изъ слѣдующихъ лицъ: отъ учебнаго вѣдомства завѣдующій мореходными классами подполковникъ *Б. О. Космачевскій* и штатный преподаватель надворный совѣтникъ *А. В. Калужный*; отъ Херсонской губернской управы: действительный статскій совѣтникъ *Ө. П. Никитинъ* и статскій совѣтникъ *И. А. Боинка* и отъ Херсонской городской думы: пароходовладѣльцы: капитанъ-лейтенантъ *А. А. Мелетинъ*, потомственный почетный гражданинъ *С. И. Володина*, судовладѣлецъ *М. Е. Павловскій*, агентъ *Р. О. П.* и *Бирг. Ш. А. Щельниковъ*, судостроитель при городской верфи *Н. И. Спонтанъ* и Херсонскій купецъ *С. И. Ськачевъ*.

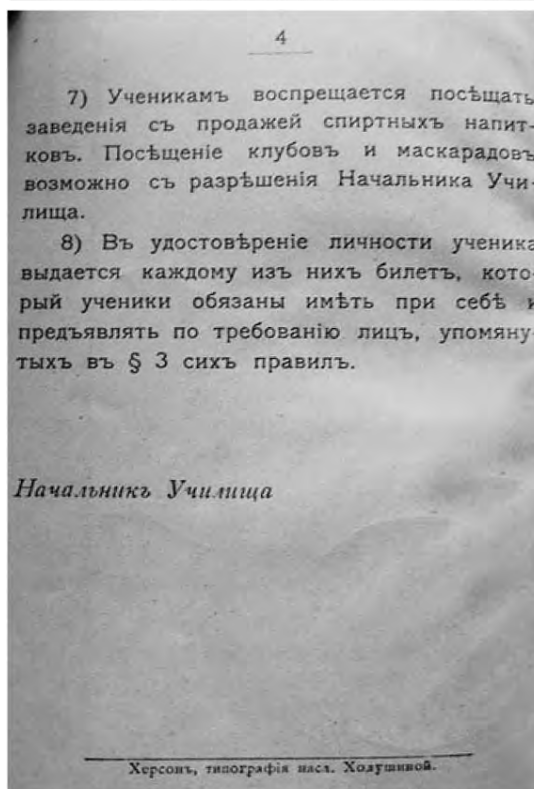
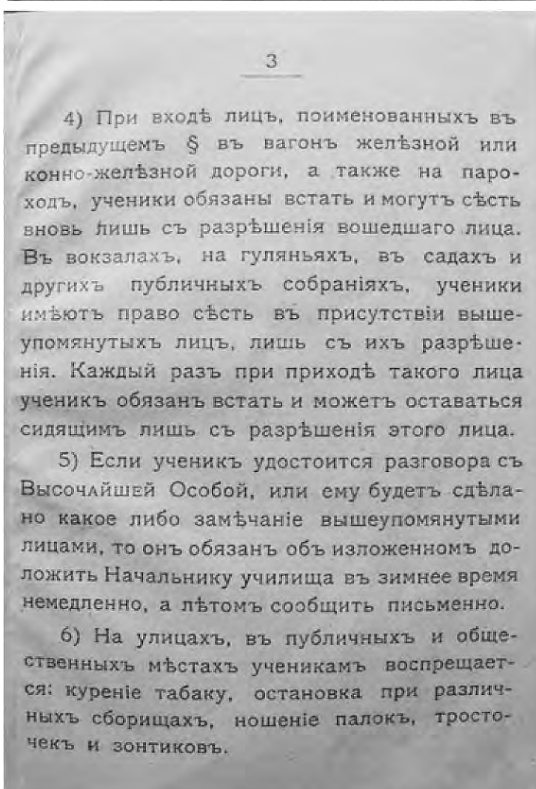
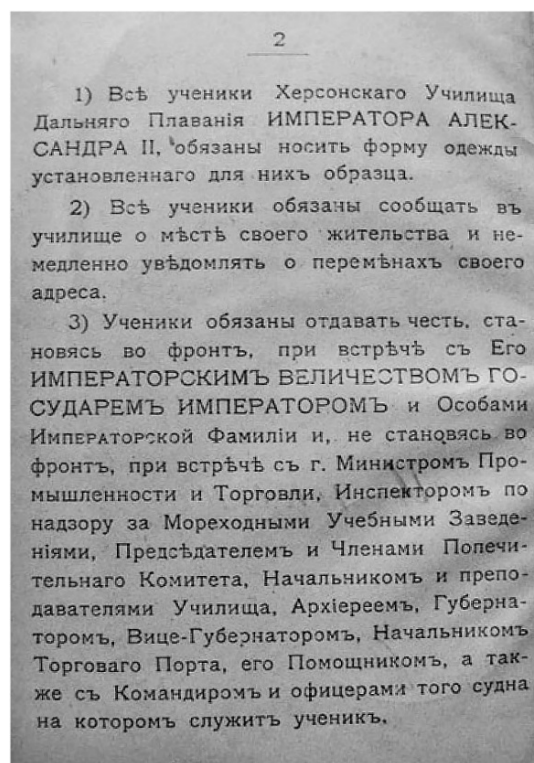
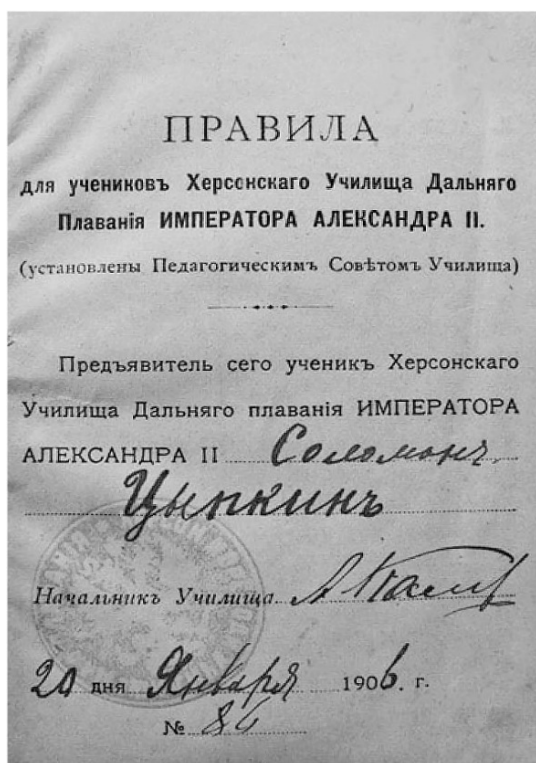
Херсонскіе мореходные классы состоятъ въ завѣдываніи Подполковника корпуса штурмановъ *Константина Осиповича Космачевского*. Составъ преподавателей: штатный преподаватель надворный совѣтникъ *А. В. Ка-*

Фонд

150963

ХЕРСОНСКАЯ ГЕРМАНИИ
ОБЛАСТНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА

Правила для учнів Херсонського училища далекого плавання, 1906 р.

Квалификационная характеристика (1982 год)

Судовой техник подготавливается для обслуживания и обеспечения бесперебойной работы судовых и автоматизированных силовых установок и энергетического оборудования.

Судовой техник предназначен для работы на морских судах с классом автоматизации А1 и А2 на должностях помощников механика 1 и 2 класса, а также на других должностях, подлежащих замещению специалистами со средним специальным образованием, и на рабочих местах в соответствии с перечнем рабочих профессий, на которых могут быть использованы специалисты со средним специальным образованием.

Специалист должен быть всесторонне развитым, владеть основами марксистско-ленинского учения, ясно видеть политические цели партии и страны, быть патриотом своей Родины и интернационалистом, воспитанным в духе коммунистического отношения к труду, обладать высокими нравственными качествами, иметь активную жизненную позицию, владеть организаторской и общественно-политической работой в коллективе.

Специалист должен обладать глубокими и полными теоретическими и профессиональными знаниями, практическими навыками и умениями по избранной специальности, постоянно работать над повышением своего культурного и профессионального уровня, воспитывать в себе трудолюбие, непримиримость к недостаткам, проявлением чужой морали, ответственно относиться к порученному делу, проявлять инициативу и творчество в работе, быть активным участником коммунистического строительства.

Судовой техник должен знать: основы марксистско-ленинского учения, постановления партии и правительства, определяющие основные направления развития народного хозяйства СССР и морского флота; формы и методы общественно-политической работы на судах морского флота;

ГОСТы и ЕСКД; устройство и основы теории судна; основы теории, устройства и правила технической эксплуатации автоматизированных судовых силовых установок, вспомогательных механизмов, общесудовых устройств, систем, судового электрооборудования и автоматики судовых энергетических установок, конструктивные и эксплуатационные особенности корпуса судна; организацию и технологию ремонта корпуса и технических средств судна; основы морского судовождения и морской практики; правила производства судовых работ; систему стандартов безопасности труда; правила техники безопасности при эксплуатации судового оборудования; основы экономики, организации и планирования работы морского транспорта; содержание основных нормативных и руководящих документов по эксплуатации судового оборудования. Положение о технической эксплуатации морского флота, требования регистра СССР. Международной Конвенции по охране человеческой жизни на море; правила охраны труда и противопожарной защиты на судне, наставление по борьбе за живучесть морских судов; основные положения по охране окружающей среды; основы научной организации труда в первичном коллективе; основы советского права; английский язык в пределах, необходимых для выполнения служебных обязанностей; Устав службы на судах Министерства морского флота СССР и Устав о дисциплине.

Судовой техник должен уметь: организовывать общественно-политическую работу и социалистическое соревнование по выполнению производственных планов и обязательств на судне; осуществлять управление судовыми автоматизированными силовыми установками, устранять дефекты и отказы при их эксплуатации; выполнять планово-профилактический ремонт корпуса и судовых технических средств, вспомогательных механизмов, судового электрооборудования; выполнять его техническое обслуживание; управлять спасательными средствами; пользоваться противопожарными средствами и системами пожаротушения, средствами борьбы за живучесть судна; пользоваться средствами сигналопроизводства и

зрительной связи обеспечивать охрану труда, противопожарную безопасность и выполнение норм и требований по охране окружающей среды.

Судовой техник должен иметь рабочие профессии, указанные в разделе учебного плана.

Пояснения к учебному плану

1. Учебную практику по усмотрению учебных заведений можно проводить концентрированно в несколько периодов или рассредоточено, чередуя ее с теоретическими занятиями, при обязательном сохранении в пределах учебного года объем часов, установленного учебным планом на теоретические занятия и учебную практику.

В зависимости от местных условий время проведения учебной практики может перемещаться в пределах учебного года, а ее заключительный период для получения рабочей профессии передвигается на каникулярное время (с учетом его компенсации).

При проведении учебной практики в учебных мастерских, в том числе и для получения рабочей профессии, продолжительность учебного дня у учащихся не должна превышать 6 учебных часов.

2. Производственная технологическая практика проводится, как правило концентрированно. В этот период учащиеся могут повысить квалификационный разряд по рабочей профессии, полученной в результате учебной практики.

3. Государственный экзамен по предмету (Обществоведение) проводится непосредственно после изучения предмета. Время на подготовку к экзамену и его проведение определяется в соответствии с (Инструкцией о проведении государственных экзаменов в средних специальных учебных заведениях).

4. Форма проведения экзаменов (письменная или устная) определяется в соответствии с Положением о переводных и семестровых экзаменах.

5. Зачеты являются формой текущего учета знаний, проводящихся по мере выполнения лабораторных, практических работ в счет учебного времени, отводимого на предмет. В учебном плане зачеты не отображаются.

6. Контрольные работы, установленные учебным планом, проводятся в учебное время, отведенное на изучение предмета, с минимальной его затратой, и, по возможности, с применением технических средств обучения и других современных методах контроля.

7. Перечень предметов узкой специализации определяют министерства и ведомства, осуществляющие подготовку специалистов для соответствующей отрасли, за 1–2 года до окончания учащимися учебного заведения, исходя из предполагаемого места использования их после выпуска и новых направлений отрасли, не отраженных в учебном плане и программах.

8. В средних специальных учебных заведениях союзных республик: дополнительно сверх сетки обязательных учебных часов (но не свыше 38 часов в неделю) может быть предусмотрено изучение родного языка и родной литературы; в национальных группах вместо предмета (литература) предусматривается изучение (литература и русский язык)

9. По предметам (экономика, организация морского транспорта и планирование работы морского транспорта) и (судовые автоматизированные дизельные энергетические установки) предусматривается выполнение курсовых работ.

10. Начальная военная подготовка завершается для юношей трехдневными полевыми занятиями в счет общего количества часов, отведенных на предмет. В период сборов, проводимых с юношами, с девушками проводится медико-санитарная подготовка в объеме 18 часов. Для проведения практических занятий в объеме 35 часов группа учащихся делится на подгруппы девушек и юношей.

11. Изучение вопросов, вводимых Нинвузом СССР на основе директивных документов, проводится за счет времени, отводимого на

изучение предметов, определяемых министерствами (ведомствами) для подведомственных учебных заведений.

12. Приобретение практических навыков работы на электронно-вычислительной технике индивидуального пользования предусматривается за счет времени, отводимого на предметы, определяемые министерствами для подведомственных учебных заведений в объеме 8–12 часов в 3-м или 4-м семестрах.

Согласовано с Управлением технической эксплуатации флота и судоремонтных заводов.

Квалификационная характеристика (1985 год)

Техник-судоводитель подготавливается для организации производственного процесса на судне и обеспечения безопасного судовождения.

Техник-судоводитель осуществляет производственный процесс на судне, управление судном во время вахты, обеспечивает несение штурманской вахты и безопасность судна, эксплуатацию технических средств судовождения, отвечает за спасательные средства судна.

Техник судоводитель предназначен для работы на судах морского флота на должности четвертого или третьего помощника капитана в зависимости от водоизмещения судна, а также на других должностях, подлежащих замещению специалистами со средним специальным образованием.

Специалист должен быть всесторонне развитым, владеть основами марксистско-ленинского учения, ясно видеть политические цели партии и страны, быть патриотом своей Родины и интернационалистом, воспитанным в духе коммунистического отношения к труду, обладать высокими нравственными качествами, занимать активную жизненную позицию, владеть навыками организаторской и общественно-политической работы в коллективе.

Специалист должен обладать глубокими и прочными теоретическими и профессиональными знаниями, практическими навыками и умениями по избранной специальности, постоянно работать над повышением своего культурного и профессионального уровня, воспитывать в себе трудолюбие, непримиримость к недостаткам, проявлениям чуждой морали, ответственно относиться к порученному делу, проявлять инициативу и творчество в работе, быть активным участником коммунистического строительства. Он является непосредственным организатором производственного процесса, обеспечивает выполнение социалистических обязательств и трудовой дисциплины и способствует рационализаторской работе на руководимом им участке.

Техник-судоводитель должен знать: основы марксистско-ленинского учения: постановления партии и правительства, определяющие основные направления развития народного хозяйства СССР, а также морского флота и охране окружающей среды; формы и методы общественно-политической работы на судах морского флота; основы теории, устройства и правила технической эксплуатации судна и безопасности труда на судне; МППСС-72; теорию и практику судовождения; устройство и эксплуатацию электронавигационных и радионавигационных приборов в теоретические основы и правила эксплуатации судовых силовых установок, вспомогательных механизмов; технологию погрузки, разгрузки и перевозки грузов морем; ГОСТы и ЕСКД; вопросы экономики и планирования работы на судах морского флота и научной организации труда; основные положения по сохранению окружающей среды; правила охраны труда и противопожарную защиту на судне; правила санитарии и оказания первой помощи; основы советского права и правовые вопросы морского судоходства; коммерческую эксплуатацию судна; наставление по борьбе за живучесть судна; английский язык, в пределах, необходимых для выполнения служебных обязанностей; устав службы на судах; Устав о дисциплине; правила Регистра.

Техник-судоводитель должен уметь: организовывать общественно-политическую работу и социалистическое соревнование по повышению производственных планов и обязательств на судне; управлять производственной деятельностью коллектива; самостоятельно нести вахту и исполнять обязанности вахтенного помощника капитана в соответствии с Уставом службы на судах; обеспечивать безопасность и управлять судном в различных условиях плавания; вести графическое и аналитическое счисление судна; определять местоположение судна в море всеми способами; правильно использовать электрорадионавигационные приборы; вести комплекс гидрометеорологических наблюдений; пользоваться советскими и иностранными пособиями по судовождению; корректировать навигационные карты и пособия; руководить грузовыми операциями; составлять и анализировать грузовой план; рассчитывать остойчивость судна; делать анализ выполнения рейсовых заданий; оформлять судовые документы; направлять, контролировать и обеспечивать охрану труда и противопожарную безопасность; владеть английским языком в объеме, необходимом для выполнения своих функциональных обязанностей, в том числе и радиотелефонному обмену; вести судовую отчетность и судовой журнал; обеспечивать подготовку и руководить действием экипажа по борьбе за живучесть судна; пользоваться индивидуальными и коллективными спасательными средствами; обеспечивать выполнение норм и требований по охране окружающей среды.

Техник-судоводитель должен получить одну из рабочих профессий, указанных в разделе 5 учебного плана.

Пояснения к учебному плану

1. Учебную практику по усмотрению учебных заведений можно проводить концентрированно в несколько периодов или рассредоточено, чередуя ее с теоретическими занятиями, при обязательном сохранении в

пределах учебного года объем часов, установленного учебным планом на теоретические занятия и учебную практику.

В зависимости от местных условий время проведения учебной практики может перемещаться в пределах учебного года, а ее заключительный период для получения рабочей профессии передвигается на каникулярное время (с учетом его компенсации).

При проведении учебной практики в учебных мастерских, в том числе и для получения рабочей профессии, продолжительность учебного дня у учащихся не должна превышать 6 учебных часов.

2. Для учащихся, получивших в общеобразовательной школе или среднем ПТУ рабочую профессию, соответствующую профилю подготовки в техникуме, в период учебной практики должна быть предусмотрена возможность повышения квалификационного разряда или получения смежной рабочей профессии из числа предусмотренных планом. Организационные формы решения этого вопроса определяются директорами учебных заведений.

3. Производственная технологическая практика проводится, как правило концентрированно. В этот период учащиеся могут повысить квалификационный разряд по рабочей профессии, полученной в результате учебной практики.

4. Директорам учебных заведений рекомендуется расширять практику применения лекционно-семинарских занятий, особенно по предметам социально-экономического цикла, исходя из наличия квалифицированных преподавательских кадров и соответствующей учебно-материальной базы.

Руководствуясь учебной программой предметные(цикловые) комиссии определяют темы лекций, содержание семинарских занятий и время их проведения.

5. Государственный экзамен по предмету (Обществоведение) проводится непосредственно после изучения предмета. Время на подготовку к экзамену и его проведение определяется в соответствии с (Инструкцией о

проведение государственных экзаменов в средних специальных учебных заведениях).

6. Форма проведения экзаменов (письменная или устная) определяется в соответствии с Положением о переводных и семестровых экзаменах.

7. Зачеты являются формой текущего учета знаний, проводящихся по мере выполнения лабораторных, практических работ в счет учебного времени, отводимого на предмет. В учебном плане зачеты не отображаются.

8. Контрольные работы, установленные учебным планом, проводятся в учебное время, отведенное на изучение предмета, с минимальной его затратой, и, по возможности, с применением технических средств обучения и других современных методов контроля.

9. Перечень предметов узкой специализации определяют министерства и ведомства, осуществляющие подготовку специалистов для соответствующей отрасли, за 1–2 года до окончания учащимися учебного заведения, исходя из предполагаемого места использования их после выпуска и новых направлений отрасли, не отраженных в учебном плане и программах.

10. Для совершенствования языковой подготовки по русскому, иностранному или национальному языку, в зависимости от местных условий, профиля обучения желания учащихся, дирекцией учебного заведения организуются факультативные занятия, для чего создаются учебные группы с учетом выбранного языка.

11. По предметам (экономика, организация морского транспорта и планирование работы морского транспорта) и (судовые автоматизированные дизельные энергетические установки) предусматривается выполнение курсовых работ.

12. Изучение вопросов, вводимых Нинвюзом СССР на основе директивных документов, проводится за счет времени, отводимого на изучение предметов, определяемых министерствами (ведомствами) для подведомственных учебных заведений.

13. Приобретение практических навыков работы на электронно-вычислительной технике индивидуального пользования предусматривается за счет времени, отводимого на предметы, определяемые министерствами для подведомственных учебных заведений в объеме 8–12 часов в 3-м или 4-м семестрах.

Согласовано с Управлением технической эксплуатации флота и судоремонтных заводов.

Випуск Херсонських морехідних Імператора Олександра II класів, 1904 р.
 На фото: 1 - завідувач морехідними класами Костянтин Йосипович Космачевський;
 2 - викладач Олексій Васильович Калюжний.

Випуск Херсонського училища далекого плавання Імператора Олександра II, 1911 р.
 На фото: 1 - начальник училища Олексій Васильович Калюжний;
 2 - голова опікунського комітету, князь Олександр Дмитрович Максатов.

УСТАВ ХЕРСОНСКОГО МОРЕХОДНОГО УЧИЛИЩА МИНИСТЕРСТВА РЫБНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ СОЮЗА ССР

РАЗДЕЛ 1.

Цели и задачи.

В соответствии с ст. 121 Конституции Союза Советских Социалистических Республик мореходные училища осуществляют право на образование граждан Союза ССР и имеют своей задачей подготовку квалифицированных, преданных Советской Родине, кадров со средним специальным образованием.

Осуществляя эту задачу, Херсонское мореходное училище, находящееся в ведении Министерства рыбной промышленности СССР, готовит специалистов по следующим специальностям:

а/ судовождение – штурманов дальнего плавания; б/ судовые паровые установки-техников судомехаников 2 разряда; в/ судовые двигатели внутреннего сгорания – техников-судомехаников 2 разряда.

Свою работу Херсонское мореходное училище проводит на основе следующих положений.

РАЗДЕЛ 2.

Курсанты.

1. Херсонское мореходное училище является закрытым учебным заведением.

2. Право на поступление в Херсонское мореходное училище на бесплатное обучение в нем имеют граждане СССР мужского пола возрасте от 15 до 20 лет, имеющие образование в объеме семи классов средней школы. Преимущественным правом поступления в Херсонское мореходное училище пользуются дети работников рыбной промышленности.

3. Поступающие в мореходное училище подвергаются вступительным экзаменам в объеме семи классов средней школы по следующим предметам:

- а/ Конституции СССР,
- б/ русскому языку,
- в/ математике.

4. Лица, зачисленные курсантами Херсонского мореходного училища, состоят на полном государственном иждивении.

5. Курсант Херсонского мореходного училища обязан:

а/ упорно и настойчиво овладевать знаниями, аккуратно посещать занятия, своевременно выполнять все самостоятельные задания, практические работы в лабораториях и кабинетах, в установленные сроки сдавать экзамены и проходить учебную и производственную практику;

б/ быть дисциплинированным, беспрекословно подчиняться распоряжениям начальника училища, его заместителей, всех прямых начальников и преподавателей;

в/ быть культурным и вежливым в обращении с начальником училища, его заместителями, преподавателями, учебновспомогательным и обслуживающим персоналом, а также в обращении со всеми старшими и друг с другом, вставать при входе преподавателей в аудиторию, при вопросах и ответах, садиться только с разрешения преподавателя;

г/ выполнять правила внутреннего распорядка училища;

д/ бережно относиться к имуществу учебного заведения;

е) иметь при себе билет курсанта и бережно его хранить,

6. В случае нарушения отдельными курсантами устава и правил внутреннего распорядка к ним могут быть применены следующие дисциплинарные взыскания: а/ замечание; б/ выговор; в/ строгий выговор; г/ снижение отметки по поведению; д/ назначение в наряд вне очереди, до 8 нарядов; е/ лишение очередного увольнения из училища до 5 очередей; д/ исключение из училища. О взысканиях делается отметка в личном деле курсанта.

В случае исправления курсанта начальник мореходного училища имеет право снять наложенное взыскание с соответствующей отметкой, в его личном деле.

7. Исключение из училища проводится приказом начальника училища после обсуждения на педагогическом составе: за систематическое нарушение правил внутреннего распорядка и учебной дисциплины, плохую успеваемость, а также совершение порочащих курсантов поступков.

8. За хорошую успеваемость при отличном поведении и активной общественной работе устанавливаются следующие поощрения курсантов:

а/ благодарность;

б/ премирование;

в/ выдача похвального листа.

9. Каждый, курсант после успешного выполнения в установленный срок теоретического курса учебного плана, а также учебной и производственной практики, обязан сдавать государственные экзамены или защищать дипломный проект при государственной квалификационной комиссии.

10. Курсанты, выполнившие все требования учебного плана и сдавшие государственные экзамены или защитившие дипломные проекты, получают диплом об окончании Херсонского мореходного училища, с указанием присвоенной квалификации.

11. Курсанты, выполнившие учебный план по всем предметам, в том числе производственную практику, с отметкой «5» не менее чем по 75% предметов и не ниже оценки «4» по всем остальным предметам, а также сдавшие государственные экзамены или защитившие дипломные проекты с отметками «5» получают диплом с отличием пользуются правом:

а/ на первоочередное занятие вакантных должностей по специальности;

б/ на включение в число кандидатов для поступления в высшие учебные заведения без пятилетнего стажа работы на производстве в счет пяти процентов от выпуска данного учебного заведения;

в/ на поступление в ВУЗ по специальности без вступительных экзаменов в течение двух лет, включая год окончания.

12. Распределение на работу курсантов производится Министерством рыбной промышленности ССОР. Все курсанты, окончившие Херсонское

мореходное училище, обязаны проработать в системе Министерства рыбной промышленности СССР не менее 5 лет.

РАЗДЕЛ 3.

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕБНОЙ РАБОТЫ.

13. Для обеспечения высокого качества учебного процесса, развития у курсантов навыков самостоятельной работы и умения на практике применять полученные ими знания, в Херсонском мореходном училище устанавливаются следующие формы учебной работы:

а/ урок;

б/ практические занятия в лабораториях, кабинетах и учебных мастерских;

в/ производственная практика курсантов;

г/ самостоятельная работа курсантов.

Примечание: на старших курсах по отдельным предметам могут производиться также лекции.

14. Успеваемость и поведение курсантов оценивается цифровой пяти-балльной системы: 5, 4, 3, 2, 1.

Оценка успеваемости курсантов проводится в порядке текущего учета знаний и сдачи экзаменов на экзаменационных сессиях. При оценке поведения курсантов принимается во внимание их поведение в учебном заведении, в общежитии и вне их.

15. Учебный год делится на два семестра. Распределение учебного года на теоретические занятия, учебную и производственную практику, а также сроки проведения каникул определяются учебными планами.

16. Учебные планы и программы по общеобразовательным предметам и общетехническим утверждаются Министерством высшего образования СССР, а программы по специальным предметам - Министерством рыбной промышленности СССР.

17. Расписание учебных занятий составляется на каждый семестр и объявляется за 10 дней до начала занятий в семестре.

Продолжительность учебных занятий в течение дня в училище устанавливается 7 часов. Продолжительность урока – 45 минут. Перерыв между уроками 10 минут.

18. Перевод курсантов на следующий курс производится на основании оценок успеваемости курсантов по теоретическому и производственному обучению.

РАЗДЕЛ 4.

ПРЕПОДАВАТЕЛИ

19. Преподавателями Херсонского мореходного училища могут быть лица, имеющие высшее образование.

Примечание: с разрешения Министерства рыбной промышленности СССР к преподавательской работе могут привлекаться в исключительных случаях лица со средним образованием, имеющие опыт производственной или педагогической работы.

20. Назначение на должность преподавателя Херсонского мореходного училища производится Начальником училища.

21. На преподавателя Херсонского мореходного училища возлагается:

а/ проводить учебную работу в объеме, предусмотренном учебным планом, программой и расписанием учебных занятий;

б/ систематически учитывать знания курсантов, направлять и контролировать их самостоятельную работу;

в/ проводить воспитательную работу с курсантами;

г/ принимать участие в методической работе училища;

д/ руководить работой кружков;

е/ систематически совершенствовать знания в области своей специальности, а также повышать свой идейно-политический уровень.

22. На преподавателей по специальности начальников училища может быть возложено заведывание учебными кабинетами.

23. В целях повседневного наблюдения за обучением и воспитанием курсантов, начальник училища назначает руководителей учебных классов из

числа преподавателей училища.

Классные руководители проводят свою работу на основе инструкции Министерства высшего образования СССР.

РАЗДЕЛ 5.

СТРУКТУРА И РУКОВОДСТВО.

24. Херсонское мореходное училище имеет в своем составе:

а/ отделения и специальности;

б/ предметные комиссии;

в/ учебно-вспомогательные учреждения, лаборатории, кабинеты, библиотеки, мастерские, учебные суда и т. д.;

г/ подсобные хозяйства.

25. Открытие новых отделений и специальностей, а также ликвидация существующих отделений и специальностей, производится приказом Министерства высшего образования СССР по представлению Министерства рыбной промышленности СССР.

26. Учебно-вспомогательные учреждения и подсобные хозяйства организуются и ликвидируются приказом по Министерству рыбной промышленности СССР. Херсонское мореходное училище организовано на основании Постановления Совета Министров СССР № 2197 от 30/05 1950 года и может быть ликвидировано только с разрешения Совета Министров Союза ССР.

Начальник училища.

27. Во главе Херсонского мореходного училища стоит начальник училища, назначаемый из числа лиц, имеющих высшее образование и опыт педагогической или производственной работы.

28. Начальник училища утверждается и смещается Министерством высшего образования СССР по представлению Министерства рыбной промышленности СССР.

29. Начальник училища отвечает перед Министерством рыбной промышленности СССР и Министерством высшего образования СССР за

руководство училищем, подготовку и своевременный выпуск квалифицированных специалистов.

На начальника училища возлагается:

а/ руководство на основе единоначалия своей деятельности Херсонского мореходного училища и представительства;

б/ проведение в жизнь учебных планов и программ;

в/ контроль за работой преподавателей;

г/ руководство обучением курсантов и контроль за их успеваемостью;

д/ руководство политической, культурной и воспитательной работой среди курсантов, преподавательского и учебно-вспомогательного состава;

е/ утверждение расписаний занятий и экзаменов, правил внутреннего распорядка в училище и наблюдение за точным их выполнением;

ж/ руководство физическим воспитанием и наблюдением за состоянием здоровья и быта курсантов;

з/ выполнение установленных планов приема и выпуска курсантов;

и/ организация материально-бытового обслуживания курсантов и преподавательского состава училища

к/ распоряжение денежными средствами и имуществом; Заместитель начальника училища по учебной / части.

30. Заместитель начальника училища по учебной части назначается из числа наиболее квалифицированных преподавателей мореходного училища, утверждается и смещается Министерством рыбной промышленности СССР по представлению начальника училища.

31. Заместитель начальника училища по учебной части отвечает перед начальником училища и Министерством рыбной промышленности СССР за учебную работу и производственное обучение курсантов Херсонского мореходного училища.

На заместителя начальника училища по учебной части возлагается:

а/ организация и руководство учебно-методической работой;

б/ оставление расписания занятий и экзаменов и контроль за их

выполнением;

в/ организация и руководство учебной и производственной практикой курсантов;

г/ руководство воспитательной работой среди курсантов;

д/ организация учебно-методических совещаний и руководство работой предметных комиссий;

е/ руководство и контроль за работой библиотеки, учебных мастерских и пр.;

ж/ организация и руководство работой по повышению квалификации педагогического и учебно-вспомогательного персонала;

з/ организация и контроль самостоятельной работы курсантов;

и/ замещение начальника училища в его отсутствие.

32. Заместитель начальника училища по административно-хозяйственной части утверждается Министерством рыбной промышленности СССР по представлению начальника училища.

33. На заместителя начальника училища по административно-хозяйственной части возлагается:

а/ непосредственной руководство работой всех хозяйственных учреждений училища наблюдение за порядком и санитарно-гигиеническим состоянием учебных помещений, лабораторий, кабинетов, общежитий, столовых и подсобных хозяйств;

б/ руководство строительством, капитальным и текущим ремонтом;

в/ обеспечение учебных помещений, лабораторий, кабинетов, хозяйственных и культурно-бытовых учреждений училища оборудованием и материалами; инвентарем;

г/ организация охраны учебных зданий, общежитий, инвентаря, оборудования.

33. Отделение является учебно-административной единицей, осуществляющей подготовку курсантов по родственным специальностям.

34. Начальник отделения выдвигается из числа преподавателей ведущих

дисциплин данного отделения и утверждается Министерством рыбной промышленности ССОР по представлению начальника училища.

35. В обязанности начальника отделения входит:

а/ непосредственное руководство учебно-методической работой, учебной и производственной практикой курсантов отделения;

б/ обеспечение выполнения учебных планов и программ;

в/ подготовка материалов к расписанию учебных занятий;

г/ контроль за успеваемостью курсантов;

д/ наблюдение за дисциплиной на отделении;

е/руководство воспитательной работой среди курсантов;

36. Предметная комиссия является объединением преподавателей, ведущих учебные занятия по родственным предметам учебного плана и работает под общим руководством заместителя начальника училища по учебной части.

Примечание: Предметная комиссия организуется при наличии в составе не менее пяти преподавателей.

37. В состав предметных комиссий входят все преподаватели и мастера инструктора соответствующего предмета или нескольких родственных предметов.

38. Перечень предметных комиссий училища устанавливается Министерством рыбной промышленности СССР. Непосредственное руководство работой предметной комиссии осуществляет руководитель предметной комиссии, назначаемый начальником училища из числа преподавателей, объединяемых в данной комиссии.

39. Работа предметных комиссий проводится по плану, утверждаемому заместителем начальника по учебной части.

40. В обязанности предметных комиссий входит обсуждение методов учебной и вспомогательной работы, плана проведения занятий по предмету и уроков вопросов успеваемости курсантов, работ отдельных преподавателей, кабинетов, лабораторий, учебных мастерских, рассмотре-

ние программ, учебников и учебных пособий.

В Херсонском мореходном училище устанавливаются следующие штатные должности учебно-вспомогательного персонала: а/ начальник библиотеки; б/ мастер-инструктор; в/ старший лаборант; г/ лаборант; д/ препаратор.

Начальник библиотеки, мастера-инструктора, лаборанты и препараторы-вспомогательного персонала устанавливаются МРП СССР по представлению начальника училища.

41. При начальнике училища и под его председательством организуется педагогический совет Херсонского мореходного училища в составе: заместителя начальника училища по учебной части, начальника мастерских, начальников отделений и преподавателей, начальника учебно-производственной практики, начальника библиотеки, и представителей общественных организаций, а также представителей предприятий и учреждений для которых мореходное училище готовит специалистов.

Обязанность секретаря педагогического совета исполняет один из преподавателей, избираемый на эту должность советом, сроком на один год.

42. Педагогический совет собирается в сроки, установленные начальником училища, но не реже 3-х раз в семестр.

43. Педагогический совет обсуждает; годовые и семестровые. планы работы училища, итоги успеваемости курсантов, состояние и результаты производственного обучения, состояние дисциплины и политико-воспитательной работы, планы работ и отчеты отделений и предметных комиссий, работу учебно-вспомогательных учреждений, а также вопросы повышения квалификации преподавателей и других работников училища.

44. Решение педагогического совета вступает в силу после утверждения его начальником училища.

РАЗДЕЛ 6.

ИМУЩЕСТВО И СРЕДСТВА

45. Имущество Херсонского мореходного училища – здание, оборудование инвентарь и т.п. является социалистической собственностью.

46. Имущество Херсонского мореходного училища, числящееся в его инвентарной описи и находящееся на его балансе, может быть отчуждено только с разрешения Министерства рыбной промышленности ССОР.

47. Средства Херсонского мореходного училища состояются:

а/ из ассигнований, предусмотренных Министерством рыбной промышленности СССР по смете на содержание училища;

б/ из специальных средств, составляемых из доходов учебно-вспомогательных учреждений.

48. Херсонское мореходное училище является самостоятельным учреждением, действует, как юридическое лицо, имеет свой финансовый план, утвержденный Министерством рыбной промышленности Союза ССР.

49. Херсонское Мореходное училище имеет свою печать с Государственным Гербом.

РАЗДЕЛ 7.

ЗНАМЯ И ФЛАГ

50. Херсонскому мореходному училищу вручается от имени Министерства рыбной промышленности СССР – знамя.

51. Херсонское мореходное училище имеет Государственный флаг, присвоенный торговому флоту Союза ССР, и вымпел Министерства рыбной промышленности СССР.

Государственный флаг поднимается и опускается в порядке, предусмотренном для флага военно-морского флота.

СТАТУТ ХЕРСОНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ МОРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Цей Статут Херсонської державної морської академії (далі – Академія) розроблений відповідно до норм законодавства України і є установчим документом, який регламентує діяльність Академії.

Херсонська державна морська академія утворена відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення Херсонської державної морської академії» від 15 червня 2011 р. № 540-р та наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Про заходи, пов'язані з утворенням Херсонської державної морської академії» від 23 червня 2011 р. № 616 шляхом реорганізації (перетворення) Вищого навчального закладу «Херсонський державний морський інститут».

Академія є правонаступником Вищого навчального закладу «Херсонський державний морський інститут» та його структурних підрозділів: Морського коледжу та Професійно-морського ліцею.

Основними завданнями діяльності Академії є:

підготовка висококваліфікованих фахівців для роботи в галузях транспорту та транспортної інфраструктури, суднобудування відповідно до отриманих спеціальностей;

провадження на високому рівні освітньої діяльності, яка забезпечує здобуття особами вищої освіти відповідного ступеня за обраними ними спеціальностями;

провадження наукової діяльності шляхом проведення наукових досліджень і забезпечення творчої діяльності учасників освітнього процесу, підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації і використання отриманих результатів в освітньому процесі;

участь у забезпеченні суспільного та економічного розвитку держави

через формування людського капіталу;

формування особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах;

забезпечення органічного поєднання в освітньому процесі освітньої, наукової та інноваційної діяльності;

створення необхідних умов для реалізації учасниками освітнього процесу їхніх здібностей і талантів; збереження та примноження моральних, культурних, наукових цінностей і досягнень суспільства;

поширення знань серед населення, підвищення освітнього і культурного рівня громадян;

налагодження міжнародних зв'язків та провадження міжнародної діяльності в галузі освіти, науки, спорту, мистецтва і культури;

вивчення попиту на окремі спеціальності на ринку праці та сприяння працевлаштуванню випускників.

інші напрями, не заборонені чинним законодавством.

Засади діяльності Академії:

діяльність Академії ґрунтується на гуманістичних, демократичних традиціях вітчизняної та світової освіти, науки та культури і здійснюється відповідно до Конституції України, Законів України, постанов Верховної Ради України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів Міністерства освіти і науки України, а також цього Статуту;

регулювання діяльності Академії як вищого навчального закладу здійснюється на підставі законодавства про освіту, спеціального законодавства про підготовку фахівців морського та річкового флоту;

працює на засадах неприбутковості.

Академія є вищим навчальним закладом. Академія має право надавати

освітні послуги на рівні кваліфікаційних вимог до підготовки з робітничих професій, курсового професійно-технічного навчання та проводить освітню діяльність у сфері вищої освіти на підставі ліцензій.

Академія має право здійснювати підготовку науково-педагогічних кадрів через аспірантуру, докторантуру.

Освітній процес, наукова діяльність та діловодство здійснюються державною мовою України. Звітність подається відповідно до норм законодавства.

Діяльність політичних партій, релігійних об'єднань та рухів під час навчального процесу в Академії не допускається.

ПОВНОВАЖЕННЯ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Міністерство освіти і науки України реалізує права та обов'язки уповноваженого Кабінетом Міністрів України органу стосовно Академії як центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки, у підпорядкуванні та сфері управління якого перебуває Академія.

Міністерство освіти і науки України:

затверджує Статут Академії за поданням Конференції трудового колективу Академії, затверджує нову редакцію;

укладає в місячний термін контракт з ректором Академії, обраним за конкурсом у порядку, встановленому Законом України «Про вищу освіту»;

за поданням Конференції трудового колективу Академії достроково розриває контракт із ректором Академії з підстав, визначених законодавством про працю, чи за порушення Статуту Академії, умов контракту;

затверджує склад Наглядової ради Академії;

здійснює контроль за фінансово-господарською діяльністю Академії;

здійснює інші повноваження, передбачені законодавством України.

Міністерство освіти і науки України може делегувати окремі свої повноваження ректорові Академії.

ОБСЯГ ЦИВІЛЬНОЇ ПРАВОЗДАТНОСТІ

Академія є юридичною особою, права та обов'язки якої вона набуває з моменту її створення.

Академія може від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав та мати обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді; здійснює фінансово-господарську діяльність відповідно до законодавства України, має самостійний баланс, має спеціальні реєстраційні рахунки в органах Державної казначейської служби, поточні, валютні та інші рахунки в установах банків України, печатку із зображенням Державного Герба України і своїм найменуванням, штампи, бланки, власну символіку, прапор, академічні почесні звання, відзнаки, товарний знак та інші атрибути юридичної особи.

Академія самостійно приймає рішення і здійснює діяльність у межах прав, передбачених законодавством та цим Статутом.

Академія має право:

розробляти та реалізовувати освітні (наукові) програми в межах ліцензованої спеціальності;

самостійно визначати форми навчання та форми організації освітнього процесу;

обирати типи програм підготовки бакалаврів і магістрів, що передбачені Міжнародною стандартною класифікацією освіти;

присуджувати ступені вищої освіти здобувачам вищої освіти, які відповідно до законодавства успішно пройшли процедуру атестації після завершення навчання на відповідному рівні вищої освіти;

видавати документи про вищу освіту державного зразка з акредитованих напрямів (спеціальностей) та освітніх програм і виготовляти та видавати власні документи про вищу освіту в порядку та за зразком, що визначені Вченою радою Академії з неакредитованих освітніх програм;

самостійно розробляти та запроваджувати власні програми освітньої, наукової та інноваційної діяльності;

приймати на роботу педагогічних, наукових, науково-педагогічних та інших працівників;

проводити наукову та науково-технічну експертизу у відповідності до специфіки діяльності Академії;

формувати та затверджувати власний штатний розпис відповідно до законодавства;

визначати режим роботи і правила внутрішнього розпорядку;

приймати остаточне рішення щодо визнання, у тому числі встановлення еквівалентності, здобутих в іноземних вищих навчальних закладах ступенів бакалавра, магістра, доктора філософії, доктора наук і вчених звань доцента, професора під час зарахування на навчання та/або на посаду наукового, педагогічного чи науково-педагогічного працівника;

запроваджувати рейтингове оцінювання освітніх, науково-дослідницьких та інноваційних досягнень учасників освітнього процесу;

надавати додаткові освітні та інші послуги (в тому числі платні) фізичним та юридичним особам відповідно до законодавства;

самостійно запроваджувати спеціалізації, визначати їх зміст і програми навчальних дисциплін;

утворювати, перейменовувати, реорганізовувати та ліквідовувати свої структурні підрозділи;

проводити видавничу діяльність, зокрема видавати підручники, навчальні посібники і наукові праці, а також розвивати власну поліграфічну базу;

проводити на підставі відповідних договорів спільну діяльність з навчальними закладами, науковими установами та іншими юридичними особами;

розміщувати свої навчальні, науково-дослідні та навчально-науково-виробничі підрозділи на підприємствах, в установах та організаціях;

брати участь у роботі міжнародних організацій;

запроваджувати власну символіку та атрибутику;

встановлювати власні форми морального та матеріального заохочення учасників освітнього процесу;

провадити фінансово-господарську та іншу діяльність відповідно до законодавства та Статуту Академії;

розпоряджатися власними надходженнями, зокрема від надання платних послуг;

відкривати поточні та депозитні рахунки в банках;

змінювати плату за навчання згідно із законодавством у порядку, передбаченому договором між Академією і фізичною (юридичною) особою;

реалізовувати продукцію, виготовлену за результатами наукової та методичної діяльності, здійснювати комерціалізацію наукових та методичних розробок відповідно до законодавства;

користуватися земельними ділянками в порядку, встановленому Земельним кодексом України;

готувати фахівців за державним замовленням, за замовленням галузевих міністерств, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, місцевих органів виконавчої влади, громадських організацій та за договорами з фізичними або юридичними особами;

здійснювати післядипломну освіту (перепідготовку) за спеціальностями;

здійснювати підготовку іноземців, які прибули в Україну для навчання, з метою вступу у вищі навчальні заклади;

здійснювати підготовку іноземців, які прибули в Україну для навчання, за різними рівнями освіти відповідно до стандартів вищої освіти;

здійснювати підготовку до вступу у вищі навчальні заклади громадян України;

отримувати кошти і матеріальні цінності (будівлі, споруди, обладнання, устаткування, транспортні засоби тощо) від органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій, громадян і благодійних фондів;

укладати договори (угоди) про спільну діяльність з підприємствами, установами й організаціями в Україні та за її межами для виконання

статутних завдань у порядку, передбаченому законодавчими та нормативно-правовими актами;

створювати навчальні, навчально-наукові та навчально-науково-виробничі комплекси, навчально-науково-виробничі та оздоровчі центри, факультети та інші структурні підрозділи;

розвивати власну соціально-побутову базу, мережу навчально-науково-виробничих та спортивно-оздоровчих, лікувально-профілактичних та культурних закладів;

користуватися пільгами, встановленими для вищих навчальних закладів освіти;

здійснювати господарську, науково-виробничу діяльність з метою забезпечення освітнього процесу, наукових досліджень та соціально-економічного розвитку Академії;

здійснювати міжнародне співробітництво, укладати договори про співробітництво, встановлювати прямі зв'язки з вищими навчальними закладами іноземних держав, міжнародними організаціями, фондами тощо відповідно до законодавства України;

встановлювати міжнародні зв'язки та брати участь у діяльності міжнародних організацій з метою навчання іноземних студентів;

здійснювати різні види зовнішньоекономічної діяльності;

створювати власні або використовувати за договором інші матеріально-технічні бази для проведення навчально-виробничої практики осіб, які навчаються в Академії, а також для власної господарської діяльності;

здійснювати капітальне будівництво, реконструкцію, капітальний і поточний ремонт основних фондів на умовах підяду або господарським способом;

спрямовувати кошти на будівництво або благоустрій соціально-побутових об'єктів, а також на соціальну підтримку науково-педагогічних, наукових, педагогічних та інших категорій працівників і осіб, які навчаються в Академії;

науково-педагогічні, наукові та педагогічні працівники Академії мають право одержувати житло, у тому числі службове, в установленому законодавством порядку;

надавати працівникам Академії та її структурних підрозділів матеріальну допомогу в межах законодавства;

створювати та утримувати команди з професійно-прикладних та ігрових видів спорту, творчі колективи та колективи самодіяльності;

створювати бази даних відповідно до потреб освіти та науково-дослідної діяльності;

надавати, за погодженням з Міністерством освіти і науки України в оренду без права приватизації, площі, які не використовуються в освітньому процесі чи для інших потреб Академії;

надавати медичну допомогу працівникам та курсантам, студентам, учням Академії та її структурних підрозділів, що відносяться до складу морського транспорту України, у відповідності до норм законодавства;

експлуатувати навчальні та навчально-виробничі судна в установленому законодавством порядку;

здійснювати інші права, що не суперечать законодавству України.

Академія зобов'язана:

провадити освітню діяльність за ліцензованими спеціальностями, наукову, науково-технічну, інноваційну та методичну діяльність, спрямовану на забезпечення освітнього процесу;

дотримуватися норм законодавства та державних стандартів України;

виконувати державні замовлення й зобов'язання за договорами з юридичними і фізичними особами;

забезпечувати умови, необхідні для отримання особою вищої освіти;

здійснювати підготовку згідно із стандартами вищої освіти;

забезпечувати підвищення кваліфікації та стажування педагогічних, науково-педагогічних працівників не рідше одного разу на п'ять років із збереженням середньої заробітної плати;

створювати науково-педагогічним та іншим працівникам Академії належні умови праці, підвищення кваліфікації, побуту, відпочинку та медичного обслуговування;

здійснювати наукову і науково-технічну діяльність відповідно до законів України «Про освіту», «Про вищу освіту» та «Про наукову і науково-технічну діяльність», забезпечувати проведення наукової роботи як невід'ємної складової освітнього процесу;

забезпечувати органічну єдність змісту освіти і програм наукової діяльності;

спрямовувати фундаментальні, прикладні дослідження і розробки на створення і впровадження нових конкурентоспроможних технологій та матеріалів;

забезпечувати безпосередню участь учасників освітнього процесу в науково-дослідних і дослідно-конструкторських роботах, що проводяться в Академії;

планувати проведення і виконання науково-педагогічними працівниками наукових досліджень у межах основного робочого часу;

залучати до освітнього процесу провідних учених, науковців і працівників Академії та інших наукових установ і організацій;

організовувати наукові, науково-практичні, науково-методичні семінари, конференції, олімпіади, конкурси науково-дослідних, курсових, дипломних та інших робіт учасників освітнього процесу;

вживати заходів, у тому числі шляхом запровадження відповідних новітніх технологій, щодо запобігання та виявлення академічного плагіату в наукових роботах наукових, науково-педагогічних, педагогічних, інших працівників і здобувачів вищої освіти та притягнення їх до дисциплінарної відповідальності;

мати внутрішню систему забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти;

створювати необхідні умови для здобуття освіти особами з особливими

освітніми потребами;

оприлюднювати на офіційному веб-сайті, на інформаційних стендах та в будь-який інший спосіб інформацію про реалізацію своїх прав і виконання зобов'язань;

здійснювати оперативне управління будівлями, спорудами, майновими комплексами, обладнанням, іншим майном, що закріплене за Академією;

відшкодовувати учасникам освітнього процесу шкоду, що заподіяна Академії, відповідно до законодавства;

вносити до Єдиної державної електронної бази з питань освіти інформацію про видані дипломи;

дотримуватися фінансової дисципліни, правил ведення обліку та звітності;

надавати інформацію на запити згідно із законодавством;

сприяти і створювати умови для діяльності органів громадського, в тому числі студентського, самоврядування;

сприяти участі наукових, науково-педагогічних та педагогічних працівників Академії в міжнародних організаціях, об'єднаннях тощо;

сприяти соціальному захисту й оздоровленню учасників освітнього процесу;

зберігати та раціонально використовувати майно Академії;

створювати безпечні умови освітньої, наукової та інших видів діяльності, дотримуватися санітарних і екологічних норм;

створювати умови для задоволення культурних потреб працівників Академії та осіб, які навчаються.

Права та обов'язки педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників та осіб, що навчаються в Академії, визначаються відповідно до законодавства.

За досягнення значних результатів у праці працівники Академії, у встановленому законом порядку, можуть бути представлені до відзначення державними нагородами та преміями, почесними грамотами та званнями,

іншими видами морального та матеріального заохочення.

Вченою радою Академії у зв'язку зі специфікою освітнього процесу можуть бути встановлені додаткові вимоги щодо кваліфікації кандидатів на заміщення вакантних посад педагогічних та науково-педагогічних працівників.

СТРУКТУРА АКАДЕМІЇ

Структура Академії, статус і функції її структурних підрозділів визначаються статутом Академії та положеннями про відповідні структурні підрозділи.

Структурні підрозділи утворюються рішенням вченої ради Академії у порядку, визначеному Законом України «Про вищу освіту» і цим Статутом.

Структурними підрозділами Академії можуть бути: інститути, факультети, кафедри, коледж, ліцей, лабораторії, центри, відділи, відділення, бібліотеки, тренажерні центри та інші підрозділи, які обслуговують освітній процес і наукові дослідження та забезпечують діяльність Академії.

Структурний підрозділ Академії – факультет.

Факультет - це структурний підрозділ Академії, що об'єднує не менш як три кафедри та/або лабораторії і в сукупності забезпечує підготовку не менше 200 здобувачів вищої освіти денної форми навчання.

Керівництво факультетом здійснює декан. Декан факультету може делегувати частину своїх повноважень своїм заступникам.

Декан видає розпорядження, що стосуються діяльності факультету. Розпорядження декана є обов'язковими для виконання всіма працівниками та курсантами (студентами) факультету.

Ректор Академії може скасувати розпорядження декана, які суперечать закону, Статутові Академії чи завдають шкоди інтересам Академії.

Структурний підрозділ Академії – кафедра.

Кафедра – базовий структурний підрозділ Академії, що провадить освітню, методичну та/або наукову діяльність за певною спеціальністю

(спеціалізацією) чи міжгалузевою групою спеціальностей, до складу якого входить не менше п'яти науково-педагогічних працівників, для яких кафедра є основним місцем роботи, і не менш як три з них мають науковий ступінь або вчене (почесне) звання.

Керівництво кафедрою здійснює завідувач кафедри, який обирається на цю посаду за конкурсом Вченою радою Академії строком на п'ять років. Із завідувачем кафедри укладається контракт.

На підприємствах морського та річкового транспорту можуть створюватись філії/лабораторії кафедр Академії, які діють на підставі окремих Положень, що затверджуються в установленому порядку Вченою радою Академії та керівником підприємства.

Структурний підрозділ Академії – Морський коледж (м. Херсон, проспект Ушакова, 14/1).

Коледж – структурний підрозділ Академії, що провадить освітню діяльність, пов'язану із підготовкою фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста та здобуттям ступенів молодшого бакалавра та/або бакалавра.

Коледж має право здійснювати освітню діяльність, пов'язану з здобуттям повної загальної середньої освіти на рівні державних вимог та видавати документ про загальну середню освіту державного зразка.

Обрання, призначення та звільнення начальника коледжу здійснюється у відповідності до Закону України «Про вищу освіту».

Начальник коледжу діє на підставі Положення про коледж та видає розпорядження, що стосуються внутрішньої діяльності коледжу.

Структурний підрозділ Академії – Професійно-морський ліцей (м. Херсон, вул. Богородицька, 122).

Ліцей є структурним підрозділом Академії, який забезпечує реалізацію потреб громадян у професійно-технічній освіті, оволодінні робітничими професіями, кваліфікацією відповідно до їх інтересів, здібностей, стану здоров'я.

Керівництво ліцеєм здійснює директор, який призначається на посаду наказом ректора Академії.

Директор діє на підставі Положення про ліцей та видає розпорядження, що стосуються внутрішньої діяльності ліцею.

В Академії можуть створюватися інші структурні підрозділи на виконання статутних завдань та вимог законодавства України.

УПРАВЛІННЯ АКАДЕМІЄЮ, ОБРАННЯ, ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ З ПОСАДИ РЕКТОРА АКАДЕМІЇ

Безпосереднє управління діяльністю Академії здійснює ректор Академії. Права, обов'язки та відповідальність ректора визначаються законодавством України і статутом Академії.

Ректор є представником Академії у відносинах з державними органами, органами місцевого самоврядування, юридичними та фізичними особами і діє без довіреності в межах повноважень, передбачених Законом України «Про вищу освіту» і Статутом Академії.

Ректор Академії в межах наданих йому повноважень:

організовує діяльність Академії;

вирішує питання фінансово-господарської діяльності Академії, затверджує її структуру і штатний розпис;

видає накази і розпорядження, дає обов'язкові для виконання всіма учасниками освітнього процесу і структурними підрозділами Академії доручення;

відповідає за результати діяльності Академії перед Міністерством освіти і науки України;

є розпорядником майна і коштів;

забезпечує виконання фінансового плану (кошторису), укладає договори;

призначає на посаду та звільняє з посади працівників;

забезпечує охорону праці, дотримання законності та порядку;

визначає функціональні обов'язки працівників;

формує контингент осіб, які навчаються в Академії, забезпечує об'єктивність та відкритість прийому до Академії;

відраховує з Академії та поновлює на навчання в навчальному закладі здобувачів вищої освіти за погодженням з органами студентського самоврядування та первинною профспілковою організацією студентів (якщо дана особа є членом профспілки) з підстав, установлених Законом України «Про вищу освіту»;

забезпечує організацію та здійснення контролю за виконанням освітньо-професійних програм, навчальних планів і програм навчальних дисциплін;

контролює дотримання всіма підрозділами штатно-фінансової дисципліни;

здійснює контроль за якістю роботи науково-педагогічних, наукових, педагогічних та інших працівників;

забезпечує створення умов для здійснення дієвого та відкритого громадського контролю за діяльністю Академії;

сприяє формуванню здорового способу життя у здобувачів вищої освіти, зміцненню спортивно-оздоровчої бази Академії, створює належні умови для занять масовим спортом;

спільно з виборними органами первинних організацій профспілок працівників Академії і студентів подає для затвердження Конференції трудового колективу Академії Правила внутрішнього розпорядку та Колективний договір і після затвердження підписує їх;

вносить на розгляд Вченої ради Академії подання про утворення, перейменування, реорганізацію та ліквідацію структурних підрозділів;

сприяє та створює умови для діяльності органів громадського, в тому числі студентського, самоврядування, Наукового товариства студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених, організацій профспілок працівників і студентів Академії, громадських організацій, які діють в Академії;

відповідно до законодавства, Колективного договору та положень про порядок преміювання працівників Академії визначає порядок, встановлює розміри доплат, надбавок, премій, матеріальної допомоги та заохочення наукових, науково-педагогічних, педагогічних та інших працівників Академії, а також накладає на них стягнення;

організовує міжнародну діяльність Академії;

здійснює інші, передбачені Статутом, повноваження.

Ректор Академії відповідає за провадження освітньої, наукової та інноваційної діяльності в Академії, за результати фінансово-господарської діяльності, стан і збереження нерухомого та іншого майна Академії.

Ректор Академії щорічно звітує перед Міністерством освіти і науки України та Конференцією трудового колективу Академії.

Ректор зобов'язаний оприлюднювати щорічний звіт про свою діяльність на офіційному веб-сайті Академії.

Ректор Академії може делегувати частину своїх повноважень проректорам та керівникам структурних підрозділів.

Ректор Академії відповідно до Статуту може делегувати частину своїх повноважень своїм заступникам і керівникам структурних підрозділів з правом підпису документів Академії та з повною відповідальністю згідно з законодавством.

У разі тимчасової відсутності ректора Академії виконання його обов'язків покладається на першого проректора або іншу особу згідно з розподілом функціональних обов'язків, визначених ректором.

Для вирішення основних питань діяльності відповідно до Статуту ректор Академії створює робочі та дорадчі органи, а також визначає їх повноваження.

При виході на пенсію з посади ректора Академії особа, яка працювала на цій посаді не менш як десять років підряд, призначається радником ректора за рахунок власних надходжень Академії.

Ректор Академії обирається за конкурсом шляхом таємного голосування

у порядку, передбаченому Законом України «Про вищу освіту» та Статутом Академії.

Кандидат на посаду ректора Академії має бути громадянином України, вільно володіти державною мовою, мати вчене звання та науковий ступінь і стаж на посадах науково-педагогічних працівників не менш як 10 років.

Претенденти на посаду ректора Академії можуть бути висунуті трудовим колективом Академії чи її структурного підрозділу, первинною профспілковою організацією Академії, а також шляхом самовисування.

Одна і та сама особа не може бути ректором Академії більше ніж два строки.

Не може бути обрана, призначена (у тому числі виконувачем обов'язків) на посаду ректора Академії особа, яка:

- за рішенням суду визнана недієздатною або дієздатність якої обмежена; має судимість за вчинення злочину, якщо така судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку;

- відповідно до вироку суду позбавлена права обіймати відповідні посади; за рішенням суду була визнана винною у вчиненні корупційного правопорушення – протягом року з дня набрання відповідним рішенням суду законної сили;

- піддавалася адміністративному стягненню за корупційне правопорушення – протягом року з дня набрання відповідним рішенням суду законної сили;

- підпадає під дію частини третьої статті 1 Закону України «Про очищення влади»;

- голосувала за диктаторські закони 16 січня 2014 року.

Процедура обрання ректора Академії складається з таких етапів:

- оголошення конкурсу та прийом документів від претендентів на посаду керівника;

- підготовка виборів;

- проведення виборів.

Міністерство освіти і науки України оголошує конкурс на заміщення посади ректора Академії не пізніше ніж за два місяці до закінчення строку контракту особи, яка займає цю посаду. У разі дострокового припинення повноважень ректора Академії конкурс оголошується протягом тижня з дня утворення вакансії.

Міністерство освіти і науки України протягом двох місяців з дня оголошення конкурсу на посаду ректора Академії приймає (приймають) пропозиції щодо претендентів на посаду ректора Академії і протягом 10 днів з дня завершення терміну подання відповідних пропозицій вносить (вносять) кандидатури претендентів, які відповідають встановленим вимогам, до Академії для голосування.

Брати участь у виборах ректора Академії мають право:

кожен науковий, науково-педагогічний та педагогічний штатний працівник Академії;

представники з числа інших штатних працівників, які обираються відповідними працівниками шляхом прямих таємних виборів;

виборні представники з числа курсантів (студентів), які обираються курсантами (студентами) шляхом прямих таємних виборів.

При цьому загальна кількість (повний склад) наукових, науково-педагогічних і педагогічних працівників Академії повинна становити не менше 75 відсотків загальної кількості осіб, які мають право брати участь у виборах; кількість виборних представників з числа інших працівників Академії – до 10 відсотків, а кількість виборних представників з числа курсантів (студентів) – не менше 15 відсотків осіб, які мають право брати участь у виборах.

Особливості виборчої системи ректора Академії регулюються Законом України «Про вищу освіту» з урахуванням Методичних рекомендацій щодо особливостей виборчої системи та порядку обрання керівника вищого навчального закладу, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2014 р. № 726, цим Статутом.

Вибори вважаються такими, що відбулися, якщо участь у них взяли більше 50 відсотків загальної кількості осіб, які мають право брати участь у виборах, кожен з яких має один голос і голосує особисто.

З особою (кандидатурою), яка набрала більше 50 відсотків голосів осіб, які мають право брати участь у виборах, Міністерство освіти і науки України укладає контракт строком на п'ять років не пізніше одного місяця з дня її обрання.

Ректор академії може бути звільнений з посади Міністерством освіти і науки України, а також у зв'язку з прийняттям рішення про його відкликання конференцією трудового колективу Академії, який його обрав на посаду з підстав, визначених законодавством про працю, за порушення статуту Академії та умов контракту. Подання про відкликання ректора Академії може бути внесено на розгляд конференції трудового колективу Академії не менш як половиною статутного складу наглядової або вченої ради Академії. Рішення про відкликання ректора Академії приймається більшістю голосів за умови присутності не менш як двох третин статутного складу конференції трудового колективу Академії.

Вчена рада Академії є колегіальним органом, який утворюється строком на п'ять років. Вчена рада Академії:

визначає стратегію і перспективні напрями розвитку освітньої, наукової та інноваційної діяльності Академії;

розробляє і подає конференції трудового колективу Академії проект статуту Академії, а також рішення про внесення змін і доповнень до нього;

ухвалює фінансовий план і річний фінансовий звіт Академії;

визначає систему та затверджує процедури внутрішнього забезпечення якості вищої освіти;

ухвалює рішення про розміщення власних надходжень у територіальних органах центрального органу виконавчої влади у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів або в банківських установах;

ухвалює за поданням ректора Академії рішення про утворення,

реорганізацію та ліквідацію структурних підрозділів;

обирає за конкурсом таємним голосуванням на посади деканів, завідувачів (начальників) кафедр, професорів і доцентів, директора бібліотеки, керівників філій;

затверджує освітні програми та навчальні плани для кожного рівня вищої освіти та спеціальності;

ухвалює рішення з питань організації освітнього процесу, визначає строки навчання на відповідних рівнях;

затверджує зразок та порядок виготовлення власного документа про вищу освіту, положення про процедуру і підстави для його видачі випускникам, а також зразки, порядок виготовлення, процедуру і підстави для видачі випускникам спільних і подвійних дипломів;

ухвалює основні напрями проведення наукових досліджень та інноваційної діяльності;

оцінює науково-педагогічну діяльність структурних підрозділів;

присвоює вчені звання професора, доцента та старшого дослідника і подає відповідні рішення на затвердження до атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України;

приймає остаточні рішення про визнання іноземних документів про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання під час прийняття на роботу педагогічних, наукових, науково-педагогічних та інших працівників, а також під час зарахування вступників на навчання;

має право вносити подання про відкликання ректора Академії з підстав, передбачених законодавством, цим Статутом, контрактом, яке розглядається конференцією трудового колективу Академії;

розглядає інші питання діяльності Академії відповідно до її Статуту та законодавства.

Вчену раду Академії очолює її голова, який обирається таємним голосуванням з числа членів вченої ради Академії, які мають науковий ступінь та/або вчене (почесне) звання, на строк діяльності вченої ради.

До складу Вченої ради Академії входять за посадами: ректор Академії, заступники ректора Академії, керівники факультетів, учений секретар, директор бібліотеки, головний бухгалтер, керівники органів самоврядування та виборних органів первинних профспілкових організацій працівників Академії, а також виборні представники, які представляють наукових, науково-педагогічних працівників і обираються з числа завідувачів (начальників) кафедр, професорів, докторів філософії, докторів наук, виборні представники, які представляють інших працівників Академії і які працюють у ній на постійній основі, виборні представники аспірантів, докторантів, слухачів, асистентів-стажистів, керівники виборних органів первинних профспілкових організацій студентів та аспірантів, керівники органів студентського самоврядування Академії відповідно до квот, визначених цим Статутом.

Вибори до складу Вченої ради починаються за 30 календарних днів до закінчення повноважень попереднього складу Вченої ради.

За рішенням Вченої ради до її складу можуть входити також представники організацій роботодавців. При цьому 75 % складу Вченої ради повинні становити наукові, науково-педагогічні працівники Академії і не менше як 10 % – виборні представники з числа студентів (курсантів).

Виборні представники з числа працівників Академії обираються загальними зборами трудового колективу Академії за поданням структурних підрозділів, у яких вони працюють, а виборні представники з числа студентів (курсантів) обираються студентами (курсантами) шляхом прямих таємних виборів.

Рішення Вченої ради Академії вводяться в дію рішеннями ректора Академії.

В Академії можуть бути утворені Вчені ради структурних підрозділів, повноваження яких визначаються Вченою радою Академії відповідно до цього Статуту. Вчена рада Академії може делегувати частину своїх повноважень Вченим радам структурних підрозділів.

Колегіальним органом управління факультету Академії є вчена рада факультету.

Вчену раду факультету очолює її голова – декан факультету. До складу вченої ради факультету входять заступники декана, завідувачі кафедр, керівники органів самоврядування факультету, керівники органів студентського самоврядування факультету, а також виборні представники, які представляють науково-педагогічних працівників і обираються з числа професорів, докторів наук, виборні представники, які представляють інших працівників факультету і працюють на постійній основі, виборні представники з числа осіб, які навчаються в Академії, відповідно до квот, визначених у Статуті Академії. При цьому 75 % загальної чисельності складу Вченої ради факультету мають становити науково-педагогічні працівники факультету і не менше як 10 % – виборні представники з числа осіб, які навчаються в Академії.

Виборні представники обираються конференцією трудового колективу факультету за поданням структурних підрозділів, в яких вони працюють, а виборні представники з числа осіб, які навчаються в Академії, – вищим органом студентського самоврядування факультету.

До компетенції Вченої ради факультету належать:

визначення загальних напрямків наукової діяльності факультету;

обрання на посаду шляхом таємного голосування асистентів, викладачів, старших викладачів, доцентів, декана;

ухвалення навчальних програм та навчальних планів;

вирішення питань організації навчально-виховного процесу на факультеті;

ухвалення фінансового звіту та фінансового плану факультету.

Рішення Вченої ради факультету вводяться в дію рішеннями декана факультету.

Рішення Вченої ради факультету може бути скасовано Вченою радою Академії.

Колегіальним органом коледжу є педагогічна рада, яку очолює начальник коледжу та яка діє відповідно до законодавства.

Колегіальним органом ліцею є педагогічна рада, яку очолює директор ліцею та яка діє відповідно до законодавства.

Для вирішення поточних питань діяльності Академії створюються робочі органи – ректорат, деканати факультетів, приймальна комісія тощо, які діють на підставі положень про них, затверджених Вченою радою Академії відповідно до цього Статуту.

Ректорат – робочий орган управління Академії, призначений для системного погодження питань оперативної діяльності. Ректорат обговорює найважливіші питання навчальної, наукової, господарської діяльності Академії, які виносяться на його обговорення ректором.

Ректорат очолює ректор, який визначає персональний склад ректорату.

Засідання ректорату скликає та проводить ректор. На засіданнях можуть бути запрошені керівники структурних підрозділів, педагогічні, науково-педагогічні та інші працівники Академії.

Деканат є органом управління факультетом і діє під керівництвом декана. До складу деканату входять декан, заступник декана, секретар. Кількість заступників декана та секретарів залежить від кількості осіб, що навчаються.

Приймальна комісія створюється для організації і здійснення прийому абітурієнтів до Академії. У Морському коледжі та Професійно-морському ліцеї створюються окремі приймальні комісії. Їх головним завданням є формування контингенту студентів, курсантів та учнів усіх форм навчання.

З метою вироблення стратегії та напрямів провадження освітньої та/або наукової діяльності Академії ректор має право утворювати на громадських засадах дорадчі (дорадчо-консультативні) органи (раду роботодавців, раду інвесторів, раду бізнесу, студентську, наукову раду, адміністративну раду тощо). Дорадчі органи діють на підставі положень про них, затверджених Вченою радою Академії відповідно до цього Статуту.

Для здійснення нагляду за управлінням майном Академії, додержанням мети його створення в Академії утворюється Наглядова рада.

Наглядова рада у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України, наказами Міністерства освіти і науки України, нормативно-правовими актами, що регламентують функціонування вищих навчальних закладів, цим Статутом.

Основними завданнями Наглядової ради є:

розгляд і аналіз пріоритетних напрямів модернізації Академії в сфері освітньої, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності;

сприяння розв'язанню перспективних завдань розвитку Академії;

надання допомоги керівництву Академії в реалізації державної політики в галузі вищої освіти і науки;

залучення фінансових ресурсів для забезпечення діяльності Академії з основних напрямів розвитку і здійснення контролю за їх використанням;

сприяння ефективній взаємодії Академії з державними органами та органами місцевого самоврядування, науковою громадськістю, суспільно-політичними організаціями та суб'єктами господарської діяльності в інтересах розвитку та підвищення якості освітньої діяльності і конкурентоспроможності Академії;

сприяння та надання допомоги Академії в удосконаленні матеріально-технічної бази освітнього процесу, наукової та науково-технічної діяльності, її соціальної інфраструктури;

здійснення громадського контролю за діяльністю Академії;

сприяння інтеграції Академії в міжнародну освітню систему, пошук шляхів розширення та удосконалення міжнародної співпраці Академії.

Наглядова рада формується із числа представників державних органів та органів місцевого самоврядування, наукової громадськості, суспільно-політичних організацій та суб'єктів господарської діяльності, погоджених Конференцією трудового колективу Академії, за поданням Вченої ради

Академії. До складу Наглядової ради не можуть входити працівники Академії.

Наглядова рада здійснює діяльність на громадських засадах, керуючись принципами колегіальності та гласності. Її члени мають право брати участь у роботі Конференції трудового колективу Академії з правом дорадчого голосу. Персональний склад Наглядової ради затверджується Міністерством освіти і науки України.

Строк повноважень Наглядової ради становить п'ять років.

Організаційною формою роботи Наглядової ради є засідання, які скликаються, як правило, не рідше ніж один раз на рік. Дата і місце засідання Наглядової ради визначаються її головою.

У разі відсутності з поважних причин голови Наглядової ради засідання ради проводить його заступник.

Наглядова рада в межах своїх повноважень приймає рішення, організовує й контролює їх виконання.

Засідання Наглядової ради є правомочним, якщо на ньому присутні не менше двох третин її складу.

Організаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності Наглядової ради здійснює Академія.

ОРГАНИ ГРОМАДСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Вищим колегіальним органом громадського самоврядування Академії є Конференція трудового колективу Академії (далі – Конференція) включно з виборними представниками з числа курсантів (студентів), які навчаються в Академії.

Конференція скликається за рішенням ректорату та профспілкових комітетів працівників і курсантів, студентської ради не рідше ніж один раз на рік.

Делегатів Конференції обирають строком на три роки.

Конференція є виборним органом, її кількісний та статутний склад

визначають на момент обрання нового складу в залежності від кількості штатних одиниць в Академії, відповідно до Положення про Конференцію.

За посадами делегатами конференції є: ректор, проректори, начальник коледжу, директор ліцею, декани факультетів, голова профспілкової організації, голова курсантського (студентського) самоврядування, голова профспілки курсантів (студентів).

У Конференції повинні бути представлені всі категорії учасників освітнього процесу Академії. При цьому не менш як 75 % складу делегатів виборного органу повинні становити наукові, науково-педагогічні та педагогічні працівники Академії, які працюють на постійній основі, і не менш як 15 % – виборні представники з числа курсантів (студентів), які обираються шляхом прямих таємних виборів.

Конференція скликається не рідше одного разу на рік. Можуть проводитись позачергові засідання конференції.

Конференцію Академії вважають правочинною, якщо в ній бере участь не менше двох третин делегатів від її статутного складу.

Конференція виконує наступні функції:

погоджує за поданням вченої ради Статут Академії, а також зміни (доповнення) до нього в новій редакції;

заслуховує щорічний звіт ректора Академії та оцінює його діяльність;

обирає комісію з трудових спорів відповідно до Кодексу законів про працю України;

розглядає та приймає проект колективного договору і надає повноваження профспілковому комітету підписувати даний договір від імені колективу;

затверджує правила внутрішнього трудового розпорядку Академії;

розглядає за обґрунтованим поданням вченої ради Академії питання про дострокове припинення повноважень керівника Академії;

розглядає інші питання діяльності Академії.

На період повноважень Конференції (три роки) обирають постійно

чинну президію конференції у складі голови Конференції, його заступника та секретаря. До складу президії за посадою входять ректор Академії та голова профспілкового комітету Академії.

Робочими органами Конференції під час її проведення є президія, лічильна комісія, секретаріат.

Порядок роботи і проведення Конференції регулюється Положенням про Конференцію трудового колективу Академії.

Порядок денний Конференції формується ректором, вченою радою, учасниками Конференції та затверджується простою більшістю присутніх.

Рішення Конференції приймаються відкритим голосуванням більшістю голосів членів колективу, присутніх на конференції.

Органом громадського самоврядування структурних підрозділів є Загальні збори трудового колективу підрозділу.

ОРГАНИ СТУДЕНТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

В Академії та її структурних підрозділах діє студентське, курсантське та учнівське самоврядування (далі – студентське самоврядування), яке є невід'ємною частиною громадського самоврядування Академії.

У студентському самоврядуванні беруть участь особи, які навчаються в Академії.

Усі особи, які навчаються в Академії, мають рівне право на участь у студентському самоврядуванні.

Студентське самоврядування забезпечує захист прав та інтересів осіб, які навчаються у навчальному закладі, і їхню участь в управлінні Академією. Студентське самоврядування здійснюється особами, які навчаються в Академії, безпосередньо та через органи студентського самоврядування, що обираються шляхом таємного голосування.

У своїй діяльності органи студентського самоврядування керуються законодавством, рішеннями Міністерства освіти і науки України, Статутом Академії, Положенням про студентське самоврядування.

Органи студентського самоврядування:

приймають акти, що регламентують їхню організацію та діяльність;
проводять організаційні, наукові, культурно-масові, спортивні, оздоровчі та інші заходи;
сприяють працевлаштуванню осіб, які навчаються в Академії;
розпоряджаються коштами та іншим майном, що знаходяться на їхньому балансі та банківських рахунках;
виконують інші функції.

За погодженням з органом студентського самоврядування в Академії приймається рішення про:

відрахування курсантів (студентів) з Академії та їх поновлення на навчання;

переведення осіб, які навчаються в Академії за державним замовленням, на навчання за контрактом за рахунок коштів фізичних (юридичних) осіб;

переведення осіб, які навчаються в Академії за рахунок коштів фізичних (юридичних) осіб, на навчання за державним замовленням;

призначення заступника декана факультету, заступника керівника Академії;

поселення осіб, які навчаються в Академії, у гуртожиток і виселення їх із гуртожитку;

затвердження правил внутрішнього розпорядку Академії в частині, що стосується осіб, які навчаються;

діяльність студентських містечок та гуртожитків для проживання осіб, які навчаються в Академії.

Студентське самоврядування здійснюється на рівні академічної групи, курсу, факультету, спеціальності, гуртожитку Академії тощо.

Вищим органом студентського самоврядування є Конференція курсантів та студентів, які навчаються в Академії та які:

ухвалюють положення про студентське самоврядування Академії, визначають структуру, повноваження та порядок проведення прямих таємних

виборів представницьких та виконавчих органів студентського самоврядування;

заслуховують звіти представницьких, виконавчих і контрольно-ревізійних органів студентського самоврядування, дають їм відповідну оцінку;

затверджують процедуру використання майна та коштів органів студентського самоврядування, підтримки студентських ініціатив на конкурсних засадах;

затверджують річний кошторис витрат (бюджет) органів студентського самоврядування, вносять до нього зміни та доповнення, заслуховують звіт про його виконання;

обирають контрольно-ревізійну комісію з числа студентів (курсантів) для здійснення поточного контролю за станом використання майна та виконання бюджету органів студентського самоврядування.

До статутного складу Конференції студентів та курсантів входять: по одному делегату від кожної академічної групи та профбюро курсантів, студентів та учнів, наукове товариство курсантів, а також Студентська (курсантська) рада Академії.

Ректор має всебічно сприяти створенню належних умов для діяльності органів студентського самоврядування (надання приміщення, меблів, оргтехніки, забезпечення телефонним зв'язком, постійним доступом до мережі Інтернет, відведення місць для встановлення інформаційних стендів тощо).

Фінансовою основою студентського самоврядування є кошти, визначені Вченою радою Академії в розмірі 0,5% коштів спеціального фонду Академії.

Кошти органів студентського самоврядування спрямовуються на виконання їх завдань і повноважень. Не менш як 30% коштів мають витрачатися на підтримку наукової діяльності осіб, які навчаються в Академії.

Органи студентського самоврядування можуть мати різноманітні форми

(сенат, парламент, старостат, студентська навчальна (наукова) частина, студентські деканати, ради тощо).

Адміністрація Академії не має права втручатись в діяльність органів студентського самоврядування.

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ТА ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Академія має право здійснювати міжнародне співробітництво, укладати договори про співробітництво, встановлювати прямі зв'язки з вищими навчальними закладами іноземних держав, міжнародними організаціями, фондами тощо відповідно до норм законодавства.

Головними напрямками міжнародного співробітництва Академії є:

здійснення спільних наукових досліджень;

участь у програмах двостороннього та багатостороннього міждержавного обміну студентами, курсантами, учнями, аспірантами, педагогічними, науково-педагогічними і науковими працівниками;

організація міжнародних конференцій, симпозіумів, конгресів та інших заходів;

участь у міжнародних освітніх і наукових програмах;

спільна видавнича діяльність;

надання послуг, пов'язаних зі здобуттям вищої та післядипломної освіти, іноземним громадянам в Україні;

відрядження за кордон науково-педагогічних кадрів для викладацької та наукової роботи відповідно до міжнародних договорів України, а також прямих договорів Академії з іноземними партнерами.

Зовнішньоекономічна діяльність Академії здійснюється відповідно до законодавства України і цього Статуту шляхом укладання договорів з іноземними юридичними та фізичними особами.

Основними видами зовнішньоекономічної діяльності Академії є:

організація фахової підготовки і стажування студентів, курсантів, учнів,

працівників;

здійснення освітньої діяльності, пов'язаної з навчанням іноземних студентів, а також підготовка наукових кадрів для іноземних держав;

виконання науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт за замовленням іноземних юридичних та фізичних осіб;

створення спільних з іноземними партнерами підприємств, центрів, лабораторій.

Валютні та матеріальні надходження від зовнішньоекономічної діяльності Академії використовуються для забезпечення виконання статутних завдань.

МАЙНО ТА КОШТИ АКАДЕМІЇ

Матеріально-технічна база Академії включає будівлі, споруди, землю, комунікації, обладнання, транспортні засоби та інші матеріальні цінності.

Відповідно до законодавства з метою забезпечення статутної діяльності за Академією закріплюються на праві господарського відання будівлі, споруди, майнові комплекси, комунікації, обладнання, транспортні засоби та інше майно.

Землекористування та реалізація прав власника земельних ділянок, у тому числі набуття відповідних прав на землю, здійснюється Академією відповідно до Земельного Кодексу України.

Майно, закріплене за Академією, не може бути предметом застави, а також не підлягає вилученню або передачі у власність юридичним і фізичним особам без згоди Міністерства освіти і науки України та Конференції трудового колективу Академії, крім випадків, передбачених законодавством.

Власні надходження Академії, отримані від плати за послуги, що надаються згідно з освітньою, науковою та навчально-виробничою діяльністю, благодійні внески та гранти зараховуються на спеціальні реєстраційні рахунки, відкриті в територіальному органі центрального органу виконавчої влади у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів,

або у порядку, визначеному законодавством, на поточні та/або вкладні (депозитні) рахунки установ державних банків. Зазначені доходи, а також відсотки, отримані від розміщення коштів Академії на вкладних (депозитних) рахунках в установах державних банків, включаються до фінансового плану (кошторису) Академії і можуть використовуватися на придбання майна і його використання, капітальне будівництво та ремонт приміщень, поліпшення матеріально-технічного, навчально-лабораторного, навчально-методичного забезпечення освітнього процесу тощо в межах статутної діяльності Академії.

Передача в оренду закріплених за Академією об'єктів власності здійснюється без права їх викупу відповідно до законодавства.

Будівлі, споруди і приміщення Академії пристосовуються, в межах можливого, з урахуванням вимог щодо доступності та потреб осіб з особливими освітніми потребами.

Академія у порядку, визначеному законодавством, та відповідно до свого Статуту має право:

власності на об'єкти права інтелектуальної власності, створені за власні кошти або кошти державного чи місцевих бюджетів (крім випадків, визначених законом);

засновувати сталий фонд (ендавмент) Академії та розпоряджатися доходами від його використання відповідно до умов функціонування сталого фонду, а також отримувати майно, кошти і матеріальні цінності, зокрема будинки, споруди, обладнання, транспортні засоби, від державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб, у тому числі як благодійну допомогу;

провадити фінансово-господарську діяльність в Україні та за кордоном;

використовувати майно, закріплене за ним на праві господарського відання, у тому числі для провадження господарської діяльності, передавати його в оренду та в користування відповідно до законодавства;

створювати власні або використовувати за договором інші матеріально-

технічні бази для провадження освітньої, наукової, інноваційної або господарської діяльності;

створювати та розвивати власну базу соціально-побутових об'єктів, мережу спортивно-оздоровчих, лікувально-профілактичних і культурно-мистецьких структурних підрозділів;

здійснювати капітальне будівництво, реконструкцію, проводити капітальний і поточний ремонт основних фондів;

спрямовувати кошти на соціальну підтримку науково-педагогічних, наукових, педагогічних та інших працівників Академії та осіб, які навчаються в Академії;

відкривати поточні та депозитні рахунки у національній та іноземній валютах відповідно до законодавства, користуватися банківськими кредитами без урахування обмежень на право здійснення запозичень, установлених Бюджетним кодексом України.

Фінансування Академії здійснюється за рахунок коштів державного бюджету на умовах державного замовлення на оплату послуг з підготовки фахівців, наукових і науково-педагогічних кадрів та за рахунок інших джерел, не заборонених законодавством, зокрема:

коштів, одержаних за підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації фахівців, надання додаткових освітніх послуг згідно з укладеними договорами з юридичними і фізичними особами;

доходів від здачі в оренду приміщень, обладнання;

безоплатних та благодійних внесків юридичних і фізичних осіб, у тому числі з інших держав;

надходжень за виконання госпдоговірної тематики за договорами з підприємствами, установами, організаціями і фізичними особами;

інших доходів згідно з законодавством.

Оплата праці в Академії здійснюється згідно з Кодексом законів про працю України, законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про оплату праці», «Про професійно-технічну освіту» за схемами посадових

окладів і тарифними ставками, що встановлюються Кабінетом Міністрів України та договорами.

Форми і система оплати праці, умови і показники преміювання працівників Академії, порядок встановлення надбавок за високі досягнення у праці або на період виконання особливо важливих робіт, а також порядок встановлення і скасування доплат для працівників за суміщення посад, розширення зон обслуговування, виконання обов'язків тимчасово відсутніх працівників визначається Колективним договором.

Доходи, або їх частини, отримані Академією, не підлягають розподілу серед засновників (учасників), працівників (крім оплати їхньої праці, нарахування єдиного соціального внеску), членів органів управління та інших, пов'язаних з ними, осіб.

Доходи використовуються Академією на проведення наукових, науково-технічних, проектно-пошукових і конструкторських досліджень, підготовку наукових кадрів, розвиток матеріально-технічної і соціальної бази, соціальну підтримку працівників, а також на інші цілі, що визначаються цим Статутом та не суперечать законодавству.

ПОРЯДОК ЗВІТНОСТІ, КОНТРОЛЮ ЗА ЗДІЙСНЕННЯМ ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Академія відповідно до Бюджетного кодексу України, законів України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» та інших нормативно-правових актів складає затверджені форми місячної, квартальної та річної звітності та подає їх до Міністерства освіти і науки України, органів Державної казначейської служби України, Державної фіскальної служби, Державного комітету статистики, Пенсійного фонду України, Фондів соціального страхування.

Академія самостійно здійснює оперативний і бухгалтерський облік своєї роботи, веде статистичну звітність згідно з встановленими нормами, подає її у встановленому порядку до органів, яким законодавством України надано

право контролю за відповідними напрямками діяльності.

Ректор та головний бухгалтер Академії несуть персональну відповідальність за достовірність бухгалтерської та статистичної звітності.

Аудит діяльності Академії здійснюється згідно з законодавством України.

КОНЦЕПЦІЯ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АКАДЕМІЇ

Освітня діяльність Академії ґрунтується на концептуальних засадах Національної доктрини розвитку освіти, законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про професійно-технічну освіту».

Основною метою діяльності Академії є забезпечення умов, необхідних для отримання особою якісної освіти.

Освітня діяльність базується на принципах:

гуманізму;

демократизму;

успадкування духовних надбань;

наступності та спадкоємності;

особистісної орієнтації освіти;

відкритості і доступності;

системності і багатоваріантності;

неперервності та інтегрованості;

соціальної спрямованості;

відповідності вимогам сучасності і майбутнього;

постійного вдосконалення і здатності до змін;

випереджального інноваційного розвитку освіти;

інтеграції до європейського та світового освітніх просторів;

формування національних і загальнолюдських цінностей.

Цільові програми діяльності та шляхи їх здійснення:

системний розвиток багатоступеневої і післядипломної освіти, удосконалення організації, форм, методів і змісту навчання на основі

наступності і неперервності освіти; інноваційного характеру навчально-виховної роботи; спрямованості і здатності особистості до самонавчання; різноманітності освітянських послуг, варіативність навчальних програм, індивідуалізації навчання;

поєднання традиційних методів та нових інформаційних і комп'ютерних технологій у навчальному процесі, інформаційне забезпечення навчального процесу на основі єдності інформаційного простору; особистісні орієнтації; інтегрованості традиційних та нових інформаційних і комп'ютерних технологій;

фундаменталізація і гуманітаризація навчання, розвиток творчої особистості на основі гармонізації стосунків людини, суспільства, природи; створення передумов і можливостей для неперервної самоосвіти у насиченому інформаційному просторі;

розвиток сучасних спеціальностей підготовки на основі інтеграції ліцею, коледжу і Академії, наступності і неперервності, оптимальності підготовки;

удосконалення управління, забезпечення кадрового супроводження навчального процесу і наукових досліджень на основі інтегрованості системи управління; високої професійності; вимогливості і відповідальності;

моніторинг ринку праці, завдання щодо працевлаштування випускників Академії через єдність навчання і працевлаштування; індивідуальність підходів;

розвиток наукових досліджень, створення і впровадження технічних і технологічних розробок, інтеграція навчального і наукового процесів на основі невід'ємності науки в Академії від наукової, науково-технічної політики в системі освіти України; відповідності форм наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності рушійним силам соціально-орієнтованої ринкової економіки; збалансованості фундаментальних і прикладних досліджень, дослідно-конструкторських робіт і розробок, які впроваджуються на виробництві; активності на науково-технічному ринку;

розвиток міжнародного співробітництва в сфері науки і освіти на основі

пріоритетів національних інтересів; орієнтації на національні, європейські і загальнолюдські фундаментальні цінності; системного і взаємовигідного характеру співпраці;

розвиток соціальної інфраструктури та сприяння соціальному захисту співробітників і студентів, курсантів, учнів на основі першочерговості охорони життя і здоров'я; доступності і адресності соціальної допомоги; різноманітності соціальної підтримки; єдності інтересів і завдань соціальної інфраструктури;

принципи і умови виховання та саморозвитку особистості на основі єдності національного і загальнолюдського; активності і творчої ініціативи; гуманізації і демократизації в підходах до виховання; єдності навчання і виховання; диференціації та індивідуалізації виховання;

економічна і фінансова самодостатність, спрямованість господарської діяльності і матеріального забезпечення Академії на основі системності економічної, фінансової і господарської діяльності; підзвітності та прозорості економічної, фінансової і господарської діяльності; багатоканальності системи фінансового забезпечення;

концепція освітньої діяльності доповнюється та деталізується концепціями освітньої діяльності факультетів, кафедр, інших підрозділів Академії та втілюється в планах освітньої діяльності структурних підрозділів.

Подальший розвиток Академії та її структурних підрозділів буде сприяти розв'язанню проблем при підготовці кадрів, спроможних забезпечити узгоджену й економічно ефективну роботу всіх видів транспорту в системі Міжнародних транспортних коридорів, а саме:

запровадження системи ступеневої освіти;

забезпечення високої академічної та професійної мобільності фахівців для суттєвого скорочення термінів адаптації в реальних умовах професійної діяльності і зменшення фінансових витрат на перепідготовку та підвищення кваліфікації морських фахівців;

формування змісту морської освіти відповідно до вимог Міжнародної морської організації, Міжнародної організації праці та Концептуальних засад освіти і професійної підготовки членів екіпажів суден у вищих навчальних закладах України;

запровадження сучасних технологій навчання, тренажерів для забезпечення високого рівня професійно-практичної підготовки;

забезпечення навчально-виховного процесу висококваліфікованими педагогічними та науково-педагогічними кадрами;

поліпшення матеріально-технічної, навчально-лабораторної бази та соціальної інфраструктури вищого навчального закладу;

володіння ситуацією на кадровому ринку праці, посилення прямих зв'язків;

з судноплавними компаніями, судноремонтними та суднобудівними підприємствами, роботодавцями;

удосконалення структури та обсягів підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації на рівні кваліфікаційних вимог до різних професій та спеціальностей, що використовуються на морських та річкових суднах, берегових підприємствах та організаціях;

пошук джерел фінансування для підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців. Залучення до фінансування судноплавних компаній, підприємств, організацій берегової інфраструктури, фізичних осіб.

Академією встановлюються особливі форми виховного процесу, зумовлені особливостями підготовки плавскладу морських суден, направлені на формування у курсантів навичок самообслуговування, колективного прийому їжі, довготривалого проживання в закритому чи обмеженому просторі в складі малочисельного колективу, дотримання розпорядку дня, несення вахт, а саме:

несення чергово-вахтової служби в Академії;

несення вахти на навчально-виробничих суднах;

проживання в курсантському «Екіпажі»;

колективне харчування;

носіння форменого одягу не тільки курсантами, а також і окремими категоріями працівників.

ПОРЯДОК ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО СТАТУТУ АКАДЕМІЇ

Статут Академії розробляє Вчена рада Академії і подає на погодження Конференції трудового колективу Академії, після чого Статут подається для затвердження в Міністерство освіти і науки України.

Зміни та доповнення до Статуту Академії оформляються шляхом викладення в новій редакції та затверджуються у тому ж порядку, що й сам Статут.

ПОРЯДОК РЕОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЛІКВІДАЦІЇ АКАДЕМІЇ

Ліквідація та реорганізація (злиття, приєднання, поділ, перетворення) Академії здійснюються згідно з законодавством України.

Ліквідація Академії здійснюється ліквідаційною комісією, яка створюється Міністерством освіти і науки України. До складу ліквідаційної комісії входять представники Міністерства освіти і науки України та Академії. Порядок ліквідації, а також строк для заяви претензій кредиторами визначає Міністерство освіти і науки України.

З моменту призначення ліквідаційної комісії до неї переходять повноваження щодо управління Академією. Ліквідаційна комісія складає ліквідаційний баланс Академії і подає на затвердження Міністерству освіти і науки України.

Під час ліквідації та реорганізації Академії, вивільнюваним працівникам та особам, які навчаються, гарантується інтересів відповідно до законодавства України.

Найбільш популярні навчальні видання XVIII ст.

<i>Назва</i>	<i>Автор</i>	<i>Рік і місце видання</i>	<i>Примітка</i>
1. Навчальні книги і спеціалізовані наукові видання			
Книга, учащая морскому плаванию	А. Деграф	Амстердам, 1701	Оригінал іноземною
Таблицы логарифмов и синусов, тангенсов, секансов к научению миролюбивых тшателей	А. Фарварсон	М., 1703	за європейськими матеріалами
Арифметика сиречь наука числительная, с разных диалектов на славенский язык переведенная, и воедино собрана, и на две книги разделена	Л. Магницький	М., 1703	Перший російський підручник
Новое голландское корабельное строение	К. Алярд		
Книга морских сигналов	Й. Мансон	Амстердам, 1701	Оригінал іноземною
Книга морская	Й. Мансон	Амстердам, 1701	Оригінал іноземною
Книга о способах, творящих водохождение рек свободное		М., 1708	
Генеральная карта	И. Кирилов	СПб., 1722	Збірник карт з описами
Атлас Всероссийской империи	И. Кирилов		
Наука статистическая или механика	Г. Скорняков-Пісарев	СПб., 1722	Перший підручник з механіки
Разговор у Адмирала с капитаном о команде или полное учение, како управлять кораблем во всякие разные случаи	К. Зотов	СПб., 1724	Російський підручник
Книга о погоне за неприятелем	К. Зотов	СПб., 1729	Російський підручник
Атлас, сочиненный к пользе и употреблению юношества		СПб., 1737	
Книжица о сочинении и описании сектора, скал плоской и гунтерсокой со употреблением оных инструментов, в решении разных математических проблем	А. Фарварсон	СПб., 1739	
Каталог мореплавателям	С. Мордвинов	СПб., 1744	
Полное собрание о навигации	С. Мордвинов	СПб., 1748, 1753	
Корабельная наука	Л. Эйлер	1749	Оригінал латиною
Курс наук, потребных для морской служб	Е. Безу	СПб., 1763	

Продовження таблиці додатка П

Искусство военных флотов или сочинение о морских эволюциях, содержащее в себе полезные правила для флагманов, капитанов и офицеров, с приобщением примеров, взятых из знатнейших происшествий на море за 50 лет	П. Гост	1764	Переклад Голенищева-Кутузова
Молодой Геодет или первыя основания геодезии, содержащие все геодетское знание	С. Котельніков	СПб., 1766	Академічний підручник
О точности морского пути, или Искусство, как измерять на море ход корабля и описание о вооружении французских военных судов, с прибавлением о теории правления кораблем		СПб., 1773	Переклад книги А. Саверсна,
Древняя российская гидрография	М. Новіков	СПб., 1773	
О разных артиллерийских экзерцициях или учениях на корабле		СПб., 1774	
Наука морская, сиречь Опыт о теории и практике управления кораблем и флотом военным		СПб., 1774	Переклад книги Ж.-Б. де Вильгюе
Книга, содержащая в себе учение о равновесии и движении тел	С. Котельніков	СПб., 1774	Академічний підручник
Книга Морской Инженер	М. Курганов	СПб., 1777	
Полное умозрение строения и вождения кораблей	М. Головін	СПб., 1778	Переклад «Морської науки» Л. Ейлера
Сказание о мореплавании	М. Верьовкін	СПб., 1782	
Лоция или морской путеводитель	А. Нагаєв	СПб., 1790	
Таблицы румбов, разности широт, прямого восхождения, и склонения Солнца и прочия к мореплаванию принадлежащая		СПб., 1794	
Трехязычный морской словарь на английском, французском и российском языках	А. Шишков	СПб., 1795	
2. Навчальна література із загальнонаукових дисциплін			
Приемы циркуля и линейки	А. Деграф	Амстердам, 1701	Оригінал французькою
Геометрия славенски землемерие		М., 1708	Перша перекладена книга
Геометрия практика с фигурами	К. Алярд	Амстердам, 1709	Оригінал іноземною
Книга мировоззрения или мнение о небесноземных глобусах	В. Брюс	Амстердам, 1701	Оригінал іноземною
География генеральная, небесный и земноводный круги купно с их свойства и действы	Б. Вареніус	Амстердам, 1701	Оригінал іноземною

Продовження таблиці додатка П

Таблицы синусов, тангенсов и секансов, логарифма синусов и тангенсов	А. Фарварсон	СПб., 1716	
Математический лексикон	Х. Вольф	Лейпциг, 1716	Спеціалізований словник
Эвклидовы элементы	А. Фарварсон	СПб., 1719	
Книга о скудности о богатстве	І. Посошков	1724	Рукопис
Тригонометрия плоская и сферическая	А. Фарварсон	СПб., 1730	
Руководство к арифметике	Л. Эйлер		Оригінал латиною
Краткое руководство к познанию простых и сложных машин	Г. Крафт	СПб., 1738	
Руководство к математической и физической географии	Г. Крафт	СПб., 1739	
Руководство к арифметике	Л. Эйлер	СПб., 1740	
Экспериментальная физика	Х. Вольф	СПб., 1746	Переклад М. Ломоносова
Краткое руководство к теоретической геометрии	Г. Крафт	СПб., 1748	Переклад
Российская грамматика	М. Ломоносов	СПб., 1755	
Универсальная арифметика, содержащая основательное учение как легчайшим способом разныя во обществе случающияся, математике принадлежащая арифметическия, геометрическия и алгеброическия выкладки производить	М. Курганов	СПб., 1756-1757	Дві частини російською мовою
Теоретическая физика	Х. Вольф	1760	Переклад Б. Волкова
Сокращенная математика	С. Румовський	СПб., 1760	Академічний підручник
Сокращенная универсальная история	Г. Курас	1762	Переклад Б. Волкова
Геометрия	Л. Эйлер	СПб., 1765	
Универсальная арифметика	Л. Эйлер	СПб., 1768	
Книга, содержащая в себе учение о равновесии тел	С. Котельніков	СПб., 1774	Підручник з теоретичної механіки
Начертания естественной истории	В. Зуев	СПб., 1786	
Краткое землеписание Российского государства	І. Гакман	СПб., 1787	
Начальные основания математики (у двух частинах)	П. Іноходцев	СПб., 1792	Переклад лекцій професора А. Кестнера

Продовження таблиці додатка П

Генеральная арифметика...	М. Курганов	СПб., 1794	Енциклопедичне видання
Древняя российская история	М. Ломоносов		
3. Література з виховання			
Приклады, како пишутся комплименты разные		М., 1708	Правила поведінки у суспільстві
Юности честное зерцало, или Показания к житейскому обхождению, собранное от разных авторов		М., 1708	
Духовний регламент	Ф. Прокопович	СПб., 1721	
Первое учение отрокам	Ф. Прокопович	СПб.,	
О ратном поведении	І. Посошков	1722	
Завещание отеческое	І. Посошков		
Духовная моему сыну	В. Татищев	СПб., 1734	
Разговор двух приятелей о пользе наук и училищ	В. Татищев	СПб., 1733	
Краткое наставление, выбранное из лучших авторов, с некоторыми физическими примечаниями о воспитании детей от рождения до юношества	І. Бецкой	СПб., 1764	
О должностях человека и гражданина	Ф. де Мірієво	СПб., 1783	

Морські журнали та енциклопедичні видання (імперська доба)

«Морський збірник» – найстаріший у світі щомісячник із військово-морської тематики, офіційний орган військово-морського відомства, що видавався з березня 1848 року, з Ф. П. Літке на чолі (на той час він очолював Морський учений комітет). До завдань журналу входило: «поширення корисних відомостей між службовцями флоту і взагалі у морській службі необхідних знань з морської частини», а також вивчення і поширення військово-морських і технічних знань на флоті, висвітлення подій «минулих часів у всіх флотах», опублікування біографій видатних діячів російського флоту, опис «незвичайних подій» і корабельних аварій, відомостей про плавання суден і ескадр, основи оперативного мистецтва і тактики. З 1848 по 1917 рік «Морський збірник» видавався у Санкт-Петербурзі.

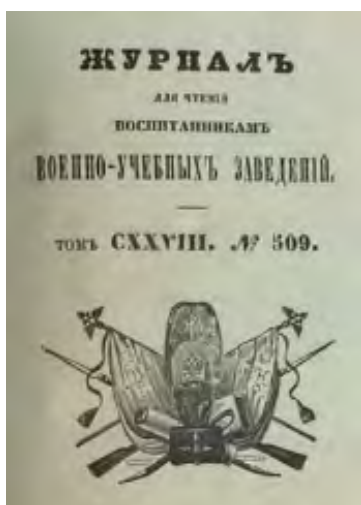
«Морський флот» – інформаційно-аналітичний журнал, на сторінках якого висвітлювалася діяльність російського судноплавства і всіх процесів, пов'язаних із морськими перевезеннями зовнішньоторговельних вантажів.

Перший номер журналу вийшов у 1886 році.

«Море і його життя» – журнал, який видавався з 1901 р. по 1917 р., був присвячений головним чином питанням торговельного мореплавства і морської освіти. У період російсько-японської війни, із підвищенням інтересу до морських питань, журнал став виходити щотижня, приділяючи велику увагу військово-морській справі. З 1907 року він виходив у вигляді

щорічних збірників. Залишаючись приватним органом редактора-видавця Н. Н. Беклемішева, журнал і збірники мали весь час тісний зв'язок з Лігою оновлення флоту і з Комітетом морських екскурсій.

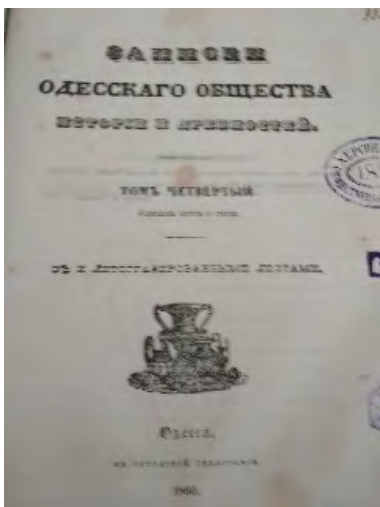

«Суднобудування» – галузевий науково-технічний і виробничий журнал, заснований у 1898 році. На сторінках висвітлювалися питання проектування і будівництва суден, стан і тенденції вітчизняного і світового суднобудування, діяльність суднобудівних підприємств, науково-технічних товариств, галузевих виставок, історія флоту і суднобудування. Перший номер журналу вийшов у Санкт-Петербурзі у вересні 1898 року за найменуванням «Вісник Товариства морських інженерів». Засновником журналу було Товариство морських інженерів, створене при Морському технічному училищі у Кронштадті (перший номер вийшов до 200-річчя училища, наступні виходили у міру накопичення матеріалу). До 1915 р. вийшло 18 випусків, головним редактором 15-ти з них був Г. Н. Піо-Ульск – учений у галузі механіки і теплотехніки, винахідник і раціоналізатор, ініціатор запровадження турбін на морському флоті, який обладнав першу в Росії лабораторію для випробовування парових машин.

«Записки Гідрографічного депо» – видання, що друкувалося у Санкт-Петербурзі з 1835 р. до 1837 р. під керівництвом генерал-лейтенанта Ф. Т. фон Шуберта – директора Воєнно-топографічного і гідрографічного депо, першого керівника Корпусу топографів, почесного члена Морського вченого комітету. Загалом вийшло 5 частин.

Схожі наукові видання: **«Записки Державного Адміралтейського департаменту»**, виходили з 1807 р. до 1827 р. (всього 13 частин), **«Записки Гідрографічного депо»**, виходили з 1835 р. до 1837 р. (всього 5 частин), **«Записки Гідрографічного департаменту»**, виходили впродовж 1842–1852 рр. (всього 10 частин) видавалися у Санкт-Петербурзі.

«Записки Імператорського Російського технічного товариства» – видання, засноване у 1866 р. як друкований орган відповідного товариства (з 1867 р. до 1917 р. друкувався у Санкт-Петербурзі). На його сторінках публікувалися статті технічного змісту, огляди технічних винаходів і удосконалень із різних джерел, опис документів, які видавалися в Росії на винаходи із поясненнями і кресленнями. «Записки» Виходили окремі збірки, які видавалися регіональними відділеннями товариства у Харкові, Києві та Катеринославі зокрема, і називалися «Трудами».

«Записки Одесского общества истории и древностей» – видання, що випускалося відповідним товариством з 1844 р. до 1919 р. Містили статті з історії, археології, етнографії, географії та статистики Новоросійського краю, документи та археологічні пам'ятки, результати досліджень (всього 33 томи). У додатках до кожного тому публікувалися протоколи засідань товариства.

«Журнал для чтения воспитанникамъ военно-учебныхъ заведений» видавався у Санкт-Петербурзі з 1836 р. до 1865 р. У 1835 році у начальника штабу військово-навчальних закладів генерала Я. І. Ростовцева виникла думка про видання особливого журналу для читання вихованцями цих закладів, «який сприяв би розвитку власної сили мислення і міркування і невідчутно вселяв би любов до занять добровільних і повагу до всього вітчизняного». Програма журналу була наступною: 1) красне письмо, 2) історія, 3) науки (в тому числі і військові) і мистецтва, 4) суміш. Журнал повинен був виходити раз на 2 тижні, книгами від 5 до 7 друкованих аркушів. Існував близько 30 років, у 1863 році замість нього став виходити **«Педагогічний збірник»**.

«Морські записки або збори всякого роду, що стосуються взагалі до мореплавання творів і перекладів» був надрукований в Імператорській друкарні Санкт-Петербурга у 1800 році. Це видання, підготовлене комітетом Державної Адміралтейської колегії, стало першою спробою створення спеціального морського журналу-щорічника, де збиралися матеріали з морської справи, перекладені

на російську мову і корисні знання «що час від часу повідомляються від різних людей праці». Номер виявився єдиним, журнал був закритий.

У 1807 р. журнал був відновлений під назвою **«Записки, що видаються Державним адміралтейським департаментом, що відносяться до мореплавання, наук і словесності»**. У 1807, 1809, 1815, 1820 і 1823 рр. журнал виходив з однієї, а впродовж 1824–1827 рр. – з двох частин щорічно. на його сторінках публікувалися описи морських подорожей, статті з метеорології, хроніка наукового життя Адміралтейського департаменту.

У 1828 р. журнал отримав назву **«Записки вченого комітету морського штабу»** і видавався (нерегулярно) до 1845 р. Редагував журнал генерал-фельдмаршал Л. І. Голеніщев-Кутузов, голова Ради воєнно-навчальних закладів. Виходив журнал при сприянні Морського міністерства та його вченого комітету (всього вийшло 16 частин).

«Військовий енциклопедичний лексикон» – галузева енциклопедія; 1-е видання вийшло під редакцією генерал-лейтенанта барона Л. І. Зедделера (1837–1852 рр.), 2-е доповнене видання – під редакцією генерал-лейтенанта М. І. Богдановича (1852–1858 рр.). Всього 4 томи, загальним обсягом 630 друкованих аркушів.

«Військова енциклопедія» під редакцією І. Велічко, Ф. Новіцкого, А. Шварца та ін. (видання І. Ситіна, т. 1–18, Санкт-Петербург, 1911–1915) – капітальна праця, що охоплює комплекс військових, військово-морських, військово-стратегічних знань, персоналії, містить багато карт, планів, креслень.

«Енциклопедії військових і морських наук» – колективна праця професорів академій Генерального штабу, артилерійської та інженерної, Санкт-Петербурзького університету та співробітників Ермітажу, Публічної бібліотеки, Артилерійського музею під редакцією генерал-лейтенанта Г. О. Леєра. Перший том вийшов у 1883 р., восьмий – у 1897 р. (кожний том складався із чотирьох випусків).

«Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона» – універсальна енциклопедія, видана акціонерним видавничим товариством Ф. А. Брокгауз – І. А. Ефрон у 1890–1906 рр. (всього 86 томів). Перші вісім томів «Енциклопедичного словника» вийшли під редакцією проф. І. Е. Андрієвського, всі наступні – під ред. К. К. Арсеньєва і професора Ф. Ф. Петрушевського.

«Морський словник, що містить пояснення всіх назв, що вживаються в морському мистецтві...» адмірала О. С. Шишкова у трьох частинах (1832–1840), що містить 800 термінів з кораблебудування (ч. 1), мореплавної астрономії, фізиці і картографії (ч. 2), артилерії (ч. 3); видання не закінчене.

Історико-педагогічний словник морської освіти

Агент – довірена особа судновласника або держави у веденні справ завантаження і розвантаження суден.

Адмірал – 1) військове звання (чин) вищого командного складу в військово-морському флоті, а також особа, що його має; 2) денний метелик родини німфалідових, чорного кольору з яскраво-червоними краями крил.

Акваторія – площа порту або гавані, вкрита водою. Від латинського слова «ак-ва» – вода.

Байдака – річковий середній за величиною човен запорожців.

Байдара – гребний човен на Дніпрі на 6–8 весел.

Барк – велике парусне морське вантажне судно далекого плавання с 3–5 щоглами.

Барка – плоскодонне вантажне судно.

Барказ – невелике вітрильне судно Чорноморських козаків.

Басейн (моря, річки, озера) – частина земної поверхні, з якої дане море, озеро, річка збирають усі атмосферні опади (через систему струмків, річок).

Бот – невеличке парусне або парусно-гребне судно, яке має велику кількість різновидів – лоцманський, промисловий, рятувальний, водолазний; для різних акваторій має свої особливості у конструкції корпусу.

Боцман – посада на суднах громадянського флоту для спеціалістів молодшої ланки команди.

Бриг – двощогловий вітрильний корабель XVIII–XIX ст. із прямим вітрильним озброєнням для дозорної, посиленої і крейсерської служб. Водотоннажність – 200–400 т, озброєння – 10–24 гармат, екіпаж до 120 людей.

Ватага – артіль рибалок на Чорному морі.

Вахта – 1) чергування; 2) частини, на які розділено команду для неперервної роботи на кораблі.

Габара – невеличке широке плоскодонне судно, яке має паруса і весла і використовується для рейдових завантажень і розвантажень великих суден або плавання по річкам.

Галера – гребне плоскодонне військове судно прямокутної форми з багатьма веслами.

Гардемарин – морське звання випускників морської академії, введене Петром I у 1716 р., яке вони отримували після практики; 1716–1752 та 1860–1882 – звання існувало як стройове, в інші періоди так називали вихованців воєнно-морських навчальних закладів.

Гідрограф – особа, що здійснює опис берегів і здійснює проміри.

Гіроскоп – прилад у вигляді тіла, що обертається навколо вертикальної осі, положення якої практично стійко зберігається у просторі; застосовується для автоматичного керування рухом суден, літаків, ракет, штучних супутників тощо.

Девіація – відхилення від певного напрямку внаслідок дії певних причин.

Довбанка – гребний плоскодонний човен, видовбаний з одного ствола дерева.

Док – канал, який можна висушити, використовують для ремонту кораблів.

Дуб – вітрильне вантажне судно прибережного плавання, що застосовувалося у Причорномор'ї та гирлах Дніпра, Дону і Бугу, мало 2–3 щогли і вітрила.

Дубок – парусно-гребний рибальський човен із прямим вітрилом.

Елінг – крита інженерна споруда для будівництва кораблів (частина верфі), огляду і ремонту корпусів суден, збереження і ремонту яхт.

Зеєман – особа, що знає морську справу.

Кадети – юнаки дворянського походження, що призначалися на військову або флотську службу або малолітні діти знатних сімей до тримання 1-го офіцерського чину.

Камелі – плоскодонне судно певної форми, що складалося з двох частин, яке використовували для проведення суден крізь мілководдя.

Кампанія – плавання або похід.

Капер – судно, яке має свідоцтво від держави на право шкодити ворожим комерційним суднам.

Капітан – єдиноначальник на судні, права і обов'язки якого визначені Кодексом торговельного мореплавства.

Констанпель – артилерійський офіцер.

Корабель – судно, тобто плавуче спорудження для перевезення пасажирів і вантажів водного промислу, видобутку корисних копалин, а також для військових цілей.

Корвет – військове судно з трьома щоглами.

Корпус – інститут спеціалістів морської справи.

Лансон – одно- чи двох щоглове парусно-гребне промислове або каботажне судно, розповсюджене у чорному морі.

Лаг – інструмент для вимірювання відстані, що пройшло судно.

Лоція – керівництво для прибережного плавання.

Лоцман – (у перекладі з голландської – людина, яка вказує шлях) рульовий, знайомий з конкретною акваторією, на яку поширюється дія його ліцензії.

Магазин – будівля, в якій зберігають припаси, речі, матеріали, що належать кораблям.

Мічман – військове звання, введене у 1716 р. як унтер-офіцерське; присвоювалося гардемаринам, які склали іспити.

Море – частина океану, заглиблена в сушу, часто відокремлена від нього островами. Каспійське, Аральське і Мертве моря фактично є озерами.

Морехідна астрономія – дисципліна, що служить меті судноводіння. Вчить, як за небесними світилами визначати місце судна в океані і розв'язувати деякі інші практичні завдання.

Морехідні якості судна здатність витримувати штормову погоду у відкритому морі.

Морська торгівля – комерційні операції, пов'язані з використанням морських кораблів.

Моряк – людина, яка обрала морську професію, тобто працює на транспортному або спеціальному судні чи служить на військовому кораблі.

Навігатори – учні старших класів навігацької школи, які закінчили повний курс морських наук або учні, яких відправляли на навчання штурманській справі за границю.

Навігація – 1) розділ науки про судноводіння, основні завдання якого – вибір найвигіднішого шляху, проведення ним судна тощо; 2) період, в який можливе судноплавство на різних морях і річках.

Обсервайер – чин і посада особи, яка спостерігала за будівництвом кораблів, станом верфей і суден.

Паланка – адміністративно територіальна одиниця Запорозької (Нової) Січі 1734–1775 рр.

Патент – свідоцтво на право плавання комерційного судна.

Пласка карта – зображення земної поверхні для каботажного плавання, на якій меридіани зображені прямими паралельними лініями.

Порт – 1) місце, що має рейд або гавань для суден, оснащене всім необхідним для ремонту й постачання суден для плавання й для виконання перевантажувальних операцій; 2) вирізи, що герметично закриваються в бортах суден.

Порто-франко – режим, що звільняє порти від сплати за товари, привезені з-за кордону.

Струг – козацький човен, на якому здійснювалися морські походи, мав одну щоглу і від 8 до 20 пар весел.

Судно – загальна назва технічного спорудження, призначеного для перевезення пасажирів і вантажів, виконання допоміжних робіт, ведення бойових дій в акваторіях рік, озер, морів, океанів.

Такелаж – загальна назва усіх снастей судна.

Тіммерман (у дослівному перекладі з голландської – старший корабельний тесля) – молодший чин і посада в російському флоті у XVII–XIX століттях.

Тімберовка – виправлення судна.

Флотилія – зібрання дрібних суден.

Форштадт – передмістя Херсону, де розташовувалися поселення вільних працівників та військові частини.

Чайка – бойовий безпалубний гребний човен запорозьких козаків у XVI–XVII ст., мав вітрила і весла (12–15 пар).

Шаланда – парусний плоскодонний човен з висувним кілем, розповсюджена на Чорному та Азовському морях, призначений для лову риби сітками або невелике мілкосидяче судно, яке застосовувалося у портах для завантаження і розвантаження великих суден, що стоять на рейді або транспортування ґрунту від земснарядів.

Шкіпер – капітан цивільного судна, молодший чин у Табелі о рангах.

Штурман – (у дослівному перекладі – людина, відповідальна за судноводіння) професія, спеціальність, посада, професійне звання людей, пов'язаних з управлінням повітряним, наземним, підводним або надводним транспортом.

Шхуна – морське парусне судно з косими вітрилами.

Юнга – підліток, що виконує обов'язки матроса і навчається морській справі.

Навчальні плани

УЧЕБНЫЙ ПЛАН

Специальности: **МОРСКОЕ СУДОВОДЕНИЕ**

Копия: **МОРСКОЕ СУДОВОДЕНИЕ**
(высшее учебное заведение)

Квалификация специалиста: **ИНЖЕНЕР-ЛАДЫНЩИК ПЛАВАНИЯ**

Срок обучения: **4 года 6 мес.**

I. График учебного процесса

II. Сводные данные по бюджету времени (в неделях)

Курс	Семестр	Теор. обучение	Экзам. сессия	Учеб. практика	Произв. практика	Дипл. проект, Госд. экзамены	Каникулы	Всего	Курсовые проекты
I	1	19	2	2	10			33	52
I	2	19	2	2	10			33	52
II	1	19	2	2	6			29	52
II	2	19	2	2	6			29	52
III	1	19	2	2	6			29	52
III	2	19	2	2	6			29	52
IV	1	19	2	2	6			29	52
IV	2	19	2	2	6			29	52
V	1	19	2	2	6			29	52
V	2	19	2	2	6			29	52
								114	18
								12	62
								4	24
								234	117

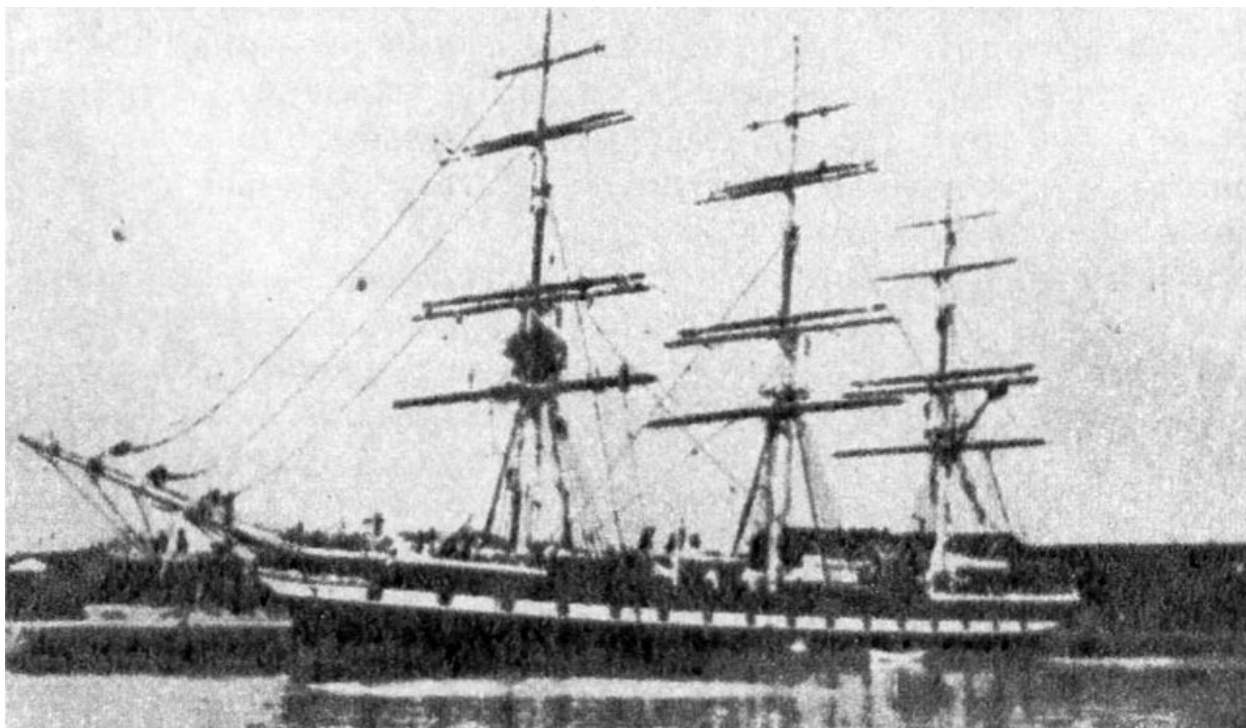
III. План учебного процесса

Наименование дисциплин	РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ПО СЕМЕСТРАМ				РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ПО КУРСАМ И СЕМЕСТРАМ														
	Экзам. сессия	Зачет	Курсовые проекты и курсовые работы	Всего	Лекции	Лабораторные занятия	Материал	Курсовые проекты и курсовые работы	I курс	II курс	III курс	IV курс	V курс	VI курс					
	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
История СССР	1,2	-	-	255	255	-	-	-	4	4	2	3	2	3	-	-	-	-	-
Русский язык и литература	4,5	-	-	301	301	-	-	-	4	4	4	3	3	2	-	-	-	-	-
Математика	1,2,3,4,5,6	-	-	396	396	-	-	-	8	8	6	5	-	-	-	-	-	-	-
Физика	1,2,3,4,5,6	-	-	211	185	26	-	-	5	4	4	-	-	-	-	-	-	-	-

Название дисциплин	всего	лекции
История СССР	255	255
Русский язык и литература	301	301
Математика	396	396
Физика	211	185
Химия	95	78
Английский язык	414	414
Черчение	154	20
Техническая механика	155	155
Общая электротехника	131	103
Навигация и лоция	307	307
Морская практика и уставы	253	253
Электронавигационные приборы	184	80
Основы радиотехники и радионавигации	174	150

Название дисциплин	всего	лекции
История СССР	243	243
История КПСС	96	96
Основы политических знаний	91	91
Русский язык и литература	284	284
Математика	403	403
Физика	205	179
Химия	76	56
Черчение	291	221
Английский язык	148	108
Морское дело	120	90
Навигация и лоция	241	191
Электротехника и электрооборудование судов	86	56
Основы радиотехники	95	65
Мореходная астрономия	95	75
Метеорология и океанография	100	70
Магнитно-компасное дело	95	65
Основы теории судна	95	75
Судовые силовые установки	100	70
Технические средства судовождения:	86	65
А) Электронавигационные приборы	165	75
Б) Радионавигационные приборы	165	105
Технология перевозки грузов морем	115	95
География морских путей	80	80
Экономика и организац. планиров. работ.	126	106
Морское право	70	64
Техника безопасности и противопожарная техника	45	45
Физическое воспитание	106	106

Навчальні судна морських навчальних закладів

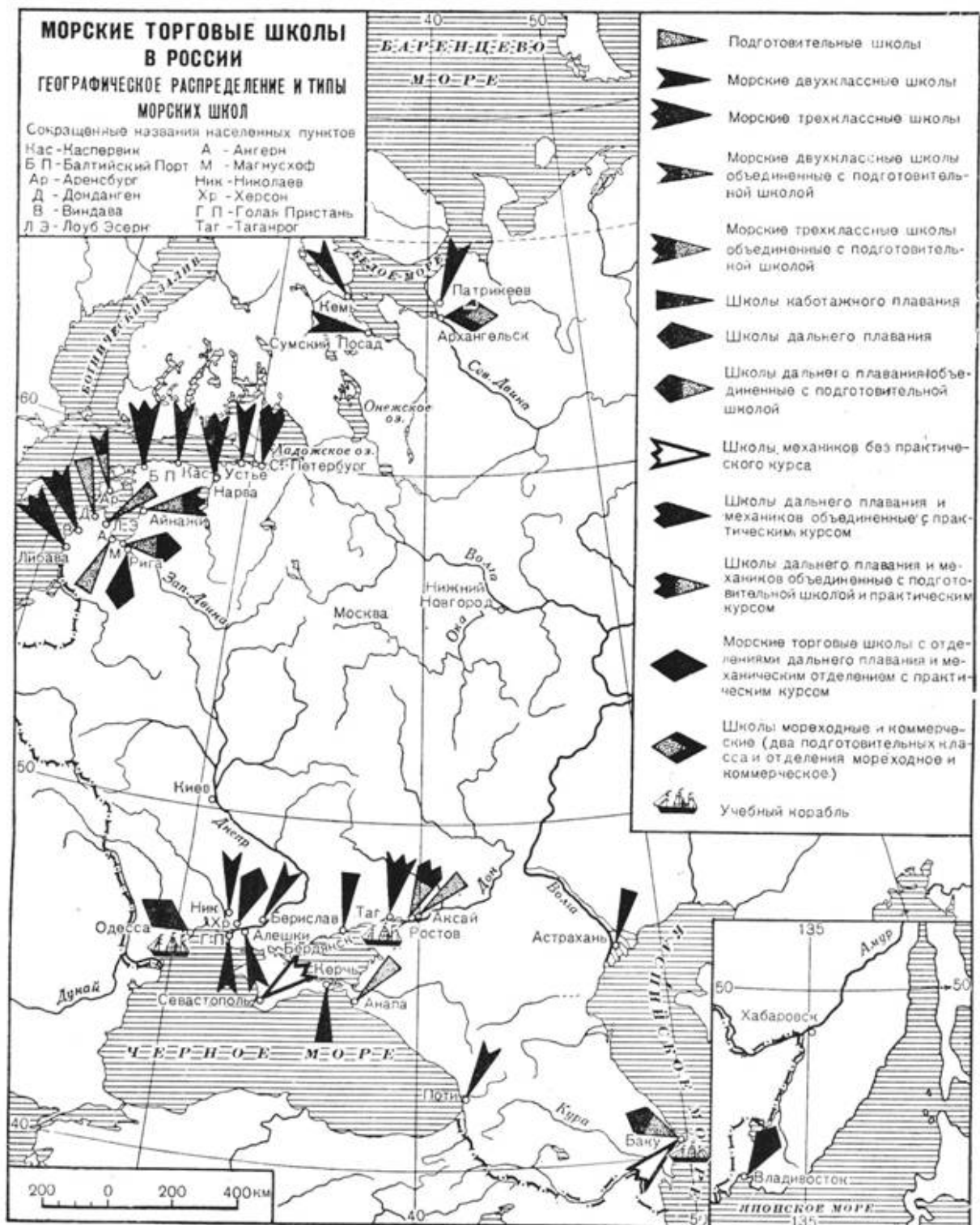

Судно «Великая Княгиня Мария Николаевна», придбане в Англії для Одеських морехідних класів (1899)

Навчальне судно «Товариш», придбане у 1924 р.

Карта розташування морських шкіл

«ЗАТВЕРДЖЕНО»

Перший заступник Міністра освіти
і науки, молоді та спорту України

ГАЛУЗЕВИЙ СТАНДАРТ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

**ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНА ПРОГРАМА ПІДГОТОВКИ
БАКАЛАВРА**

(в частині розподілу загального навчального часу за циклами підготовки,
переліку та обсягу нормативних навчальних дисциплін)

ГАЛУЗЬ ЗНАНЬ 0701 Транспорт і транспортна інфраструктура

НАПРЯМ ПІДГОТОВКИ 6.070104 Морський та річковий транспорт

КВАЛІФІКАЦІЇ бакалавр судноводіння
 бакалавр суднової енергетики
 бакалавр суднової електротехніки

Видання офіційне

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

Київ 2012

ЛИСТ ПОГОДЖЕННЯ
освітньо-професійної програми підготовки бакалавра
(в частині розподілу загального навчального часу за циклами підготовки,
переліку та обсягу нормативних навчальних дисциплін)

Галузь знань	<u>0701 Транспорт і транспортна інфраструктура</u>
Напрямок підготовки	<u>6.070104 Морський та річковий транспорт</u>
Кваліфікації	бакалавр судноводіння бакалавр суднової енергетики бакалавр суднової електротехніки

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

«ПОГОДЖЕНО»

Департамент вищої освіти

« 19 » 09 2012 р.

М.П.

Інститут інноваційних технологій
і змісту освіти

« 19 » 09 2012 р.

М.П.

Голова підкомісії з морського та річкового транспорту,
заступник голови Науково-методичної комісії
з транспорту і транспортної інфраструктури

М.В. Міусов
« 17 » 09 2012 р.

М.П.

Керівник закладу розробника
В.о. ректора Одеської національної
морської академії, д.т.н., професор

М.В. Міусов
« 17 » 09 2012 р.

М.П.

Керівник розробки

Проректор з науково-педагогічної
роботи Одеської національної
морської академії, д.т.н., професор

В.М. Захарченко
« 14 » 09 2012 р.

Передмова

1. РОЗРОБЛЕНО

Робочою групою підкомісії з морського та річкового транспорту науково-методичної комісії з транспорту і транспортної інфраструктури Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України

2. ВНЕСЕНО

Одеською національною морською академією

3. РОЗРОБНИКИ СТАНДАРТУ

Захарченко Вадим Миколайович, д.т.н., професор, проректор з науково-педагогічної роботи Одеської національної морської академії (керівник розробки)

Гладких Ігор Іванович, д.т.н., професор, декан факультету судноводіння на морських і внутрішніх водних шляхах Одеської національної морської академії

Голіков Сергій Павлович, к.т.н., доцент, декан морського факультету Керченського державного морського технологічного університету

Колегаєв Михайло Олександрович, к.т.н., професор, декан судномеханічного факультету Одеської національної морської академії

Луковцев Валерій Сергійович, к.т.н., доцент, декан факультету електромеханіки і радіоелектроніки Одеської національної морської академії

Олєйников Олександр Михайлович, д.т.н., професор, завідувач кафедри суднових і промислових електромеханічних систем Севастопольського національного технічного університету

Цимбал Микола Миколайович, д.т.н., професор, декан факультету морського судноводіння Одеської національної морської академії

Вступ

Освітньо-професійна програма є державним нормативним документом, у якому визначається нормативний термін підготовки та нормативна частина змісту навчання, встановлюються вимоги до змісту, обсягу і рівня освіти та професійної підготовки бакалавра напряму «Морський та річковий транспорт».

Цей стандарт є складовою галузевого стандарту вищої освіти і використовується при:

- розробці засобів діагностики рівня освітньо-професійної підготовки;
- розробці складових стандартів вищої освіти вищих навчальних закладів (варіативних частин освітньо-професійних програм підготовки фахівців та засобів діагностики рівня освітньо-професійної підготовки);
- розробці навчальних планів, програм навчальних дисциплін і практик;
- визначенні змісту навчання в системі підготовки і підвищення кваліфікації морських фахівців з вищою освітою.

ГАЛУЗЕВИЙ СТАНДАРТ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНА ПРОГРАМА ПІДГОТОВКИ БАКАЛАВРА

ГАЛУЗЬ ЗНАНЬ	0701 Транспорт і транспортна інфраструктура
НАПРЯМ ПІДГОТОВКИ	6.070104 Морський та річковий транспорт
КВАЛІФІКАЦІЇ	бакалавр судноводіння бакалавр суднової енергетики бакалавр суднової електротехніки

1. Галузь використання

Цей стандарт поширюється на органи управління вищою освітою, вищі навчальні заклади, а також міністерства, відомства, асоціації, підприємства, організації різних форм власності, де здійснюється підготовка або використовуються фахівці з освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра

галузь знань	<u>0701 Транспорт і транспортна інфраструктура</u>
напрямок підготовки	<u>6.070104 Морський та річковий транспорт</u>
освітній рівень	<u>базова вища освіта</u>
кваліфікації	бакалавр судноводіння бакалавр суднової енергетики бакалавр суднової електротехніки
з узагальненим об'єктом діяльності	<u>судна і плавзасоби</u>
з нормативним терміном навчання (денна форма)	
на основі повної загальної середньої освіти	<u>чотири роки</u>
на основі освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста	<u>три роки</u>

Цей стандарт встановлює:

- розподіл загального навчального часу за циклами підготовки;
- нормативну частину змісту навчання, засвоєння якого забезпечує формування компетентностей відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики;

- перелік навчальних дисциплін, що забезпечують засвоєння змісту навчання, та максимальний навчальний час за циклами підготовки;
- нормативний термін навчання за денною формою;
- нормативні форми державної атестації.

З урахуванням правила I/15 «Положення перехідного періоду» Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти з Манільськими поправками 2010 року стандарт набуває чинності:

- в частині підготовки бакалавра на основі повної загальної середньої освіти - починаючи з набору 2012 року;
- в частині підготовки бакалавра на основі освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста - починаючи з набору 2013 року.

Стандарт є обов'язковим для вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку бакалаврів за напрямом 6.070104 «Морський та річковий транспорт».

2. Нормативні посилання

Цей стандарт розроблено на підставі:

- Закону України «Про вищу освіту» від 17.01.2002 р. № 2984-14;
- Національної рамки кваліфікацій, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1341;
- Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20.01.1998 р. № 65;
- Закону України «Про приєднання України до Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року» від 01.11.1996 р. № 464/96-вр;
- Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти та Кодексу з підготовки і дипломування моряків та несення вахти з Манільськими поправками 2010 року;
- Переліку напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13.12.2006 р. № 1719;
- Порядку розроблення стандартів вищої освіти, внесення змін до них та здійснення контролю за їх дотриманням, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 10.11.2007 р. № 897;
- Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників (випуск 67 - Водний транспорт);
- Положення про порядок присвоєння звань особам командного складу морських суден, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15.01.2005р. №38 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 05.03.2007 р. № 373);
- інших нормативних документів, які визначають порядок та методiku розробки складових галузевих стандартів вищої освіти.

3. Визначення

Бакалавр – назва освітньо-кваліфікаційного рівня, що присвоюється по завершенню першого циклу вищої освіти відповідно до Закону України «Про вищу освіту» та положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20.01.1998 р. № 65 та відповідає 6-му рівню Національної рамки кваліфікацій.

Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система (ЄКТС) – система трансферу і накопичення кредитів, що сприяє наданню, визнанню, підтвердженню кваліфікацій та освітніх компонентів, академічній мобільності. Система ґрунтується на визначенні навчального навантаження студента, яке необхідне для досягнення певних результатів навчання та обліковується в кредитах ЄКТС.

Звання особи командного складу морського судна – кваліфікаційна категорія, яка засвідчує відповідність компетентності особи вимогам глав II, III, IV, або VII Міжнародної Конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти з поправками та національним вимогам і надає особі право займати відповідну посаду або посади на морських судах.

Кредит ЄКТС – одиниця, яка використовується в Європейській кредитній трансферно-накопичувальній системі для вимірювання обсягу навчального навантаження студента, потрібного для досягнення визначених результатів навчання. Певна кількість кредитів ЄКТС призначається всім компонентам програми та програмі в цілому.

Компетентність – динамічна комбінація знань, розуміння, умінь, цінностей, інших особистих якостей, що описують результати навчання та відображують реалізаційні здатності особи до ефективної діяльності.

Компетенція (компетенції) – надані особі повноваження, коло її службових й інших прав і обов'язків.

4. Позначення і скорочення

Для формування шифрів при розробці варіативних частин освітньо-професійних програм та навчальних планів вищих навчальних закладів рекомендується застосовувати такі скорочення назв циклів підготовки:

- ГЕ (01) – для циклу гуманітарної та соціально-економічної підготовки;
- МПН (02) – для циклу математичної та природничо – наукової підготовки;
- ПП (03) – для циклу професійної та практичної підготовки.

5. Розподіл змісту освітньо-професійної програми та максимальний навчальний час за циклами підготовки

5.1. Освітньо-професійна програма передбачає такі цикли підготовки:

- цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки;
- цикл математичної та природничо-наукової підготовки;
- цикл професійної та практичної підготовки.

5.2. Нормативний термін навчання на основі повної загальної середньої освіти за денною формою становить 4 (чотири) роки. Зазначена програма підготовки реалізується за 172 навчальних тижня за денною формою з навчальним навантаженням 240 кредитів ЄКТС.

5.3. Нормативний термін навчання на основі освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста становить 3 (три) роки. Зазначена програма підготовки реалізується за 126 навчальних тижнів за денною формою з навчальним навантаженням 180 кредитів ЄКТС.

5.4. Навчальне навантаження складається з навчального навантаження в період теоретичної підготовки та навчального навантаження в період практичної підготовки.

5.5. Розподіл загального навчального часу освітньо-професійної програми та максимальний навчальний час за циклами підготовки наведено у Додатку А.

5.6. Фізичне виховання організується як позакредитна дисципліна.

6. Нормативна та варіативна частини змісту освітньо-професійної програми

6.1. Система компетентностей бакалавра напрямку «Морський та річковий транспорт» визначається на основі компетентностей, передбачених для першого циклу вищої освіти Рамки кваліфікацій Європейського простору вищої освіти, шостого кваліфікаційного рівня Національної рамки кваліфікацій та відповідно до компетенцій, передбачених розділами А-II/1, В-II/1, А-II/2 та В-II/2 (для професійного спрямування «Судноводіння»); розділами А-III/1, В-III/1, А-III/2 та В-III/2 (для професійного спрямування «Експлуатація суднових енергетичних установок»); розділами А-III/6 та В-III/6 (для професійного спрямування «Експлуатація суднового електрообладнання і засобів автоматики») Кодексу з підготовки і дипломування моряків та несення вахти з Манільськими поправками 2010 року.

6.2. Система компетентностей бакалавра формується навчальними дисциплінами нормативної та варіативної частин освітньо-професійної програми.

Нормативні навчальні дисципліни та навчальні дисципліни варіативної частини, які формують знання, розуміння та навички згідно міжнародних та національних вимог до підготовки моряків, наведені у таблицях Додатку Б відповідно до професійних спрямувань.

6.3. Нормативна частина освітньо-професійної програми не змінюється. Вищий навчальний заклад має право змінювати назви навчальних дисциплін нормативної частини за окремим погодженням із Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України.

6.4. Варіативна частина освітньо-професійної програми підготовки бакалавра складається з навчальних дисциплін самостійного вибору вищого навчального закладу та навчальних дисциплін вільного вибору студента (курсанта).

Згідно міжнародних та національних вимог до підготовки моряків вищі навчальні заклади обов'язково включають до варіативних частин освітньо-професійних програм підготовки осіб командного складу морських суден навчальні дисципліни, наведені у таблицях Б-I/1.2, Б-I/1.3, Б-I/2.2, Б-I/2.3, Б-I/3.2, Б-II/1.2, Б-II/2.2, Б-II/3.2 відповідно до професійного спрямування та профілю підготовки (спеціалізації).

7. Державна атестація

7.1. Нормативна форма державної атестації:

- комплексний державний екзамен для професійного спрямування «Судноводіння»;
- захист дипломної роботи для професійного спрямування «Експлуатація суднових енергетичних установок»;
- захист дипломної роботи для професійного спрямування «Експлуатація суднового електрообладнання і засобів автоматики».

7.2. На державну атестацію виносяться система змістовних модулів відповідно до переліку навчальних дисциплін за професійним спрямуванням, наведеного у Додатку Б, і система компетентностей, що визначена в:

- Кодексі з підготовки і дипломування моряків та несення вахти з Манільськими поправками 2010 року (розділи А-II/1, В-II/1, А-II/2 та В-II/2 (для професійного спрямування «Судноводіння»); розділи А-III/1, В-III/1, А-III/2 та В-III/2 (для професійного спрямування «Експлуатація суднових енергетичних установок»); розділи А-III/6 та В-III/6 (для професійного спрямування «Експлуатація суднового електрообладнання і засобів автоматики»));

- кваліфікаційній характеристиці (відповідно до професійного спрямування) особи командного складу морського судна: помічника капітана, механіка (суднового), електромеханіка (суднового) Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників (випуск 67 - Водний транспорт);

- освітньо-кваліфікаційній характеристиці бакалавра.

7.3 Державна атестація здійснюється по завершенню терміну навчання та не включається до навчального навантаження.

8. Вимоги до системи освіти та професійної підготовки

8.1. Загальні вимоги, вимоги до кадрового, матеріально-технічного, навчально-методичного та інформаційного забезпечення підготовки бакалаврів за напрямом «Морський та річковий транспорт» визначаються нормативами щодо ліцензування освітніх послуг у сфері вищої освіти і акредитації напряму підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра та модельними курсами Міжнародної морської організації.

8.2. Відповідальність за якість підготовки фахівця з освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра за напрямом підготовки 6.070104 «Морський та річковий транспорт» покладається на вищий навчальний заклад, який здійснює підготовку.

ДОДАТОК А

**РОЗПОДІЛ ЗАГАЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЧАСУ ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЇ
ПРОГРАМИ ЗА ЦИКЛАМИ ПІДГОТОВКИ БАКАЛАВРА ЗА НАПРЯМОМ
6.070104 «МОРСЬКИЙ ТА РІЧКОВИЙ ТРАНСПОРТ**

Таблиця А-І

Розподіл загального навчального часу за циклами підготовки бакалавра
на основі повної загальної середньої освіти

Цикл підготовки (термін навчання за денною формою – 4 роки)	Загальний навчальний час		
	академічних годин	національних кредитів/ навчальних тижнів	кредитів ЄКТС
Нормативна частина			
Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки	648	12	18
Цикл математичної та природничо-наукової підготовки	1440	26,7	40
Цикл професійної та практичної підготовки	3096	57,3	86
Всього за нормативною частиною	5184	96	144
Варіативна частина			
Самостійний вибір навчального закладу			
Цикл математичної та природничо-наукової підготовки	396	7,3	11
Цикл професійної та практичної підготовки: теоретична підготовка практична підготовка	144 1080	2,7 20(26)*	4 30*
Всього за самостійним вибором навчального закладу	1620	30 (36)	45
Вільний вибір студента			
Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки	288	5,3	8
Цикл математичної та природничо-наукової підготовки	216	4	6
Цикл професійної та практичної підготовки: теоретична підготовка практична підготовка	252 1080	4,7 20(26)*	7 30*
Всього за вільним вибором студента	1836	34(40)	51
Всього за варіативною частиною	3456	64(76)	96
Всього за 4 роки	8640	160(172)	240

* практична підготовка відповідно до вимог Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення ваhti реалізується у термін 52 навчальних тижня з сумарним навчальним навантаженням 60 кредитів ЄКТС

Таблиця А-II
Розподіл загального навчального часу за циклами підготовки бакалавра
на основі освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста

Цикл підготовки (термін навчання за денною формою – 3 роки)	Загальний навчальний час		
	академічних годин	національних кредитів/ навчальних тижнів	кредитів ЄКТС
Нормативна частина			
Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки	288	5,3	8
Цикл математичної та природничо-наукової підготовки	1368	25,4	38
Цикл професійної та практичної підготовки	2232	41,3	62
Всього за нормативною частиною	3888	72	108
Варіативна частина			
Самостійний вибір навчального закладу			
Цикл математичної та природничо-наукової підготовки	360	6,7	10
Цикл професійної та практичної підготовки: теоретична підготовка практична підготовка	612 1080	11,3 20 (26*)	17 30*
Всього за самостійним вибором навчального закладу	2052	38 (44)	57
Вільний вибір студента			
Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки	108	2	3
Цикл професійної та практичної підготовки: теоретична підготовка	432	8	12
Всього за вільним вибором студента	540	10	15
Всього за варіативною частиною	2592	48 (54)	72
Всього за 3 роки	6480	120 (126)	180

* практична підготовка відповідно до вимог Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти реалізується у термін 26 навчальних тижнів з сумарним навчальним навантаженням 30 кредитів ЄКТС

Примітка:

Для осіб, що здобули освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста, або еквівалентний йому, та у яких програма підготовки не відповідає чинному стандарту підготовки молодшого спеціаліста в повному обсязі, набуття відповідних компетентностей повинно здійснюватись за рахунок навчальних дисциплін варіативної частини освітньо-професійної програми з формуванням індивідуального навчального плану.

ДОДАТОК Б

ПЕРЕЛІК НАВЧАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН ЗА ЦИКЛАМИ ПІДГОТОВКИ
БАКАЛАВРА ЗА НАПРЯМОМ 6.070104 «МОРСЬКИЙ ТА РІЧКОВИЙ ТРАНСПОРТ

Розділ Б-І

Перелік навчальних дисциплін за циклами підготовки бакалавра
на основі повної загальної середньої освіти

1. Професійне спрямування «Судноводіння»

Таблиця Б-І/1.1

Перелік навчальних дисциплін нормативної частини

Навчальна дисципліна		Академічних годин	Національних кредитів/навчаль- них тижнів	Кредитів ЄКТС	Вид контролю
1. Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки					
1.1	Історія України	108	2	3	екзамен
1.2	Українська мова (за професійним спрямуванням)	108	2	3	екзамен
1.3	Історія української культури	72	1,3	2	екзамен
1.4	Філософія	108	2	3	екзамен
1.5	Політологія	72	1,3	2	екзамен
1.6	Англійська мова	180	3,4	5	екзамен
Всього за циклом гуманітарної та соціально-економічної підготовки		648	12	18	
2. Цикл математичної та природничо-наукової підготовки					
2.1	Вища математика	468	8,7	13	екзамен
2.2	Фізика	360	6,7	10	екзамен
2.3	Теоретична механіка	144	2,7	4	екзамен
2.4	Нарисна геометрія та інженерна графіка	108	2	3	залік
2.5	Технологія матеріалів	72	1,3	2	залік
2.6	Екологія та охорона навколишнього середовища	72	1,3	2	залік
2.7	Інформаційні технології	216	4	6	екзамен
Всього за циклом математичної та природничо-наукової підготовки		1440	26,7	40	
3. Цикл професійної та практичної підготовки					
Професійна підготовка					
3.1	Англійська мова (за професійним спрямуванням)	540	10	15	екзамен
3.2	Безпека життєдіяльності	180	3,3	5	залік
3.3	Основи охорони праці	54	1	1,5	екзамен
3.4	Охоронні заходи на судні	54	1	1,5	залік
3.5	Морське право	54	1	1,5	залік
3.6	Менеджмент морських ресурсів	54	1	1,5	залік
3.7	Стандарти Міжнародної морської організації	54	1	1,5	залік
3.8	Теорія та будова судна	234	4,4	6,5	екзамен

Продовження таблиці БІ/1.1

3.9	Навігація та лоція	288	5,3	8	екзамен
3.10	Морехідні якості судна	90	1,7	2,5	екзамен
3.11	Практика несення штурманської вахти	90	1,7	2,5	залік
3.12	Міжнародні правила попередження зіткнення суден та використання радіолокаційних станцій і засобів автоматизованої радіолокаційної прокладки при розходженні суден	144	2,7	4	екзамен
3.13	Управління судном	288	5,3	8	екзамен
3.14	Управління ресурсами навігаційного містка	72	1,3	2	залік
3.15	Радіонавігаційні прилади та системи	126	2,3	3,5	екзамен
3.16	Навігаційні інформаційні системи	108	2	3	екзамен
3.17	Електронавігаційні прилади	126	2,3	3,5	екзамен
3.18	Технологія перевезення вантажів	108	2	3	екзамен
3.19	Метеорологія і океанографія	144	2,7	4	екзамен
3.20	Комерційна експлуатація судна	108	2	3	екзамен
3.21	Суднові енергетичні установки та електрообладнання суден	72	1,3	2	екзамен
3.22	Автоматизовані комплекси судноводіння	108	2	3	екзамен
Всього за циклом професійної та практичної підготовки		3096	57,3	86	
Всього за нормативною частиною		5184	96	144	

Таблиця Б-І/1.2

Перелік навчальних дисциплін, що обов'язково включаються до програм підготовки осіб командного складу (судноводіїв) морських суден за рахунок навчального часу варіативної частини

	Навчальна дисципліна / практика	Академічних годин	Національних кредитів/навчальних тижнів	Кредитів ЄКТС	Вид контролю
1	Морехідна астрономія	108	2	3	екзамен
2	Глобальний морський зв'язок для пошуку та рятування	144	2,6	4	залік

Таблиця Б-І/1.3

Перелік навчальних дисциплін, що обов'язково включаються до програм підготовки осіб командного складу (судноводіїв) певних типів суден за рахунок навчального часу варіативної частини

	Навчальна дисципліна	Академічних годин	Національних кредитів/навчальних тижнів	Кредитів ЄКТС	Вид контролю
Для фахівців з судноводіння на морських і внутрішніх водних шляхах					
1	Судноводіння на морських і внутрішніх водних шляхах	90	1,7	2,5	екзамен
2	Річкові інформаційні системи	72	1,3	2	залік
3	Навігаційно-гідрографічне обладнання водних шляхів та акваторій	90	1,7	2,5	екзамен
Для фахівців з судноводіння морських, гідрографічних суден та виконання гідрографічних робіт					
1	Топографія та аерофотозйомка	72	1,3	2	екзамен
2	Гідрографія	90	1,7	2,5	екзамен
3	Навігаційно-гідрографічне обладнання водних шляхів та акваторій	90	1,7	2,5	екзамен
Для фахівців з судноводіння морського технічного флоту та виконання багермейстерських робіт					
1	Сучасні методи позиціонування суден для виконання багермейстерських робіт	72	1,3	2	екзамен
2	Теорія та практика управління днопоглиблювальним судном	54	1	1,5	екзамен
3	Багермейстерські роботи та гідромеханіка	72	1,3	2	екзамен
4	Геодезія та виконання промірювальних робіт	54	1	1,5	залік
Для фахівців з судноводіння та промислового рибальства					
1	Промислове рибальство	126	2,3	3,5	екзамен
2	Гідроакустичні пошукові прилади	126	2,3	3,5	екзамен

2. Професійне спрямування «Експлуатація суднових енергетичних установок»

Таблиця Б-І/2.1

Перелік навчальних дисциплін нормативної частини

	Навчальна дисципліна	Академічних годин	Національних кредитів/навчальних тижнів	Кредитів ЄКТС	Вид контролю
1. Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки					
1.1	Історія України	108	2	3	екзамен
1.2	Українська мова (за професійним спрямуванням)	108	2	3	екзамен
1.3	Історія української культури	72	1,3	2	екзамен
1.4	Філософія	108	2	3	екзамен
1.5	Політологія	72	1,3	2	екзамен
1.6	Англійська мова	180	3,4	5	екзамен
Всього за циклом гуманітарної та соціально-економічної підготовки		648	12	18	
2. Цикл математичної та природничо-наукової підготовки					
2.1	Вища математика	540	10	15	екзамен
2.2	Фізика	360	6,7	10	екзамен
2.3	Теоретична механіка	144	2,7	4	екзамен
2.4	Нарисна геометрія та інженерна графіка	108	2	3	залік
2.5	Екологія та охорона навколишнього середовища	72	1,3	2	залік
2.6	Інформаційні технології	216	4	6	екзамен
Всього за циклом математичної та природничо-наукової підготовки		1440	26,7	40	
3. Цикл професійної та практичної підготовки					
Професійна підготовка					
3.1	Англійська мова (за професійним спрямуванням)	270	5	7,5	екзамен
3.2	Безпека життєдіяльності	180	3,3	5	залік
3.3	Основи охорони праці	54	1	1,5	екзамен
3.4	Охоронні заходи на судні	54	1	1,5	залік
3.5	Морське право	54	1	1,5	залік
3.6	Менеджмент морських ресурсів	54	1	1,5	залік
3.7	Стандарти Міжнародної морської організації	72	1,4	2	залік
3.8	Теорія і будова судна та рушії	108	2	3	екзамен
3.9	Технічна термодинаміка	180	3,3	5	екзамен
3.10	Теплопередача	108	2	3	залік
3.11	Гідромеханіка	108	2	3	залік
3.12	Суднові допоміжні установки і системи	180	3,3	5	екзамен
3.13	Суднові котельні установки	162	3	4,5	екзамен
3.14	Суднові двигуни внутрішнього згорання	216	4	6	екзамен
3.15	Автоматизація суднових енергетичних установок	162	3	4,5	екзамен
3.16	Електрообладнання суден	108	2	3	екзамен
3.17	Суднові турбінні установки	108	2	3	екзамен
3.18	Технічне використання суднових технічних засобів і безпечне несення вахти	108	2	3	екзамен

Продовження таблиці Б-І/2.1

3.19	Технічне обслуговування і ремонт суднових технічних засобів	108	2	3	екзамен
3.20	Матеріалознавство і технологія матеріалів	108	2	3	екзамен
3.21	Технологія використання робочих речовин	72	1,3	2	залік
3.22	Судновий гідропривід	54	1	1,5	залік
3.23	Суднові вантажні та палубні механізми	108	2	3	екзамен
3.25	Електроніка і електронні засоби управління	90	1,7	2,5	екзамен
3.26	Виконання дипломної роботи	270	5	7,5	
Всього за циклом професійної та практичної підготовки		3096	57.3	86	
Всього за нормативною частиною		5184	96	144	

Таблиця Б-І/2.2

Перелік навчальних дисциплін, що обов'язково включаються до програм підготовки осіб командного складу (суднових механіків) морських суден за рахунок навчального часу варіативної частини

	Навчальна дисципліна / практика	Академічних годин	Національних кредитів/навчальних тижнів	Кредитів ЄКТС	Вид контролю
1	Безпечне управління судновими енергетичними установками і менеджмент машинної команди	72	1,3	2	екзамен
2	Теорія машин, механізмів та деталі машин	108	2	3	екзамен
3	Електротехніка	144	2,7	4	екзамен
4	Суднова холодильна техніка *	72	1,3	2	залік
5	Основи суднової енергетики	72	1,3	2	екзамен
6	Теорія автоматичного управління	54	1	1,5	залік
7	Опір матеріалів	108	2	3	екзамен
8	Технічна хімія	54	1	1,5	залік

* Навчальна дисципліна «Суднова холодильна техніка» не є обов'язковою у випадку наявності у програмі підготовки навчальних дисциплін відповідно до таблиці Б-І/2.3

Таблиця Б-І/2.3

Перелік навчальних дисциплін, що обов'язково включаються до програм підготовки осіб командного складу (рефрижераторних механіків) морських суден за рахунок навчального часу варіативної частини

	Навчальна дисципліна	Академічних годин	Національних кредитів/навчальних тижнів	Кредитів ЄКТС	Вид контролю
1	Суднові холодильні машини	54	1	1,5	залік
2	Суднові холодильні установки і їх експлуатація	72	1,3	2	екзамен
3	Автоматизація суднових холодильних установок	54	1	1,5	залік

3. Професійне спрямування «Експлуатація суднового електрообладнання і засобів автоматики»

Таблиця Б-І/3.1

Перелік навчальних дисциплін нормативної частини

Навчальна дисципліна		Академічних годин	Національних кредитів/навчальних тижнів	Кредитів ЄКТС	Вид контролю
1. Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки					
1.1	Історія України	108	2	3	екзамен
1.2	Українська мова (за професійним спрямуванням)	108	2	3	екзамен
1.3	Історія української культури	72	1,3	2	екзамен
1.4	Філософія	108	2	3	екзамен
1.5	Політологія	72	1,3	2	екзамен
1.6	Англійська мова	180	3,4	5	екзамен
Всього за циклом гуманітарної та соціально-економічної підготовки		648	12	18	
2. Цикл математичної та природничо-наукової підготовки					
2.1	Вища математика	540	10	15	екзамен
2.2	Фізика	360	6,7	10	екзамен
2.3	Теоретичні основи електротехніки	324	6	9	екзамен
2.4	Інформаційні технології	216	4	6	екзамен
Всього за циклом математичної та природничо-наукової підготовки		1440	26,7	40	
3. Цикл професійної та практичної підготовки					
Професійна підготовка					
3.1	Англійська мова (за професійним спрямуванням)	180	3,3	5	екзамен
3.2	Безпека життєдіяльності	180	3,3	5	залік
3.3	Основи охорони праці	54	1	1,5	екзамен
3.4	Охоронні заходи на судні	54	1	1,5	залік
3.5	Морське право	54	1	1,5	залік
3.6	Менеджмент морських ресурсів	54	1	1,5	залік
3.7	Стандарти Міжнародної морської організації	54	1	1,5	залік
3.8	Теорія і будова судна та рушії	72	1,3	2	залік
3.9	Електричні машини	198	3,7	5,5	екзамен
3.10	Теорія електропривода	198	3,7	5,5	екзамен
3.11	Суднові автоматизовані електроенергетичні системи	252	4,7	7	екзамен
3.12	Електроніка і схемотехніка	108	2	3	екзамен
3.13	Суднове високовольтне електрообладнання	54	1	1,5	залік
3.14	Суднові комп'ютери та комп'ютерні мережі	108	2	3	екзамен
3.15	Автоматизовані гребні електричні установки	72	1,3	2	екзамен
3.16	Суднові автоматизовані електроприводи	144	2,7	4	екзамен
3.17	Суднові інформаційно-вимірвальні системи	72	1,3	2	залік
3.18	Силова електроніка та перетворювальна техніка	72	1,3	2	залік

Продовження таблиці Б-І/3.1

3.19	Системи управління енергетичними і загально-судновими установками	108	2	3	екзамен
3.20	Суднові технічні засоби навігації та зовнішнього зв'язку	108	2	3	екзамен
3.21	Технічна експлуатація електричного та електронного обладнання	126	2,4	3,5	екзамен
3.22	Внутрішньосудновий зв'язок та сигналізація	54	1	1,5	залік
3.23	Елементи автоматики	90	1,7	2,5	залік
3.24	Метрологія та електричні вимірювання	54	1	1,5	залік
3.25	Технологія електричних матеріалів	54	1	1,5	залік
3.26	Суднові енергетичні установки і системи	108	2	3	екзамен
3.27	Суднові допоміжні установки, палубні і вантажні механізми	72	1,3	2	залік
3.28	Прикладна механіка	72	1,3	2	залік
3.29	Виконання дипломної роботи	270	5	7,5	
Всього за циклом професійної та практичної підготовки		3096	57,3	86	
Всього за нормативною частиною		5184	96	144	

Таблиця Б-І/3.2

Перелік навчальних дисциплін, що обов'язково включаються до програм підготовки осіб командного складу (суднових електромеханіків) морських суден за рахунок навчального часу варіативної частини

	Навчальна дисципліна / практика	Академічних годин	Національних кредитів/навчальних тижнів	Кредитів ЄКТС	Вид контролю
1	Теоретична механіка	108	2	3	екзамен
2	Екологія та охорона навколишнього середовища	72	1,3	2	екзамен
3	Теорія автоматичного управління	216	4	6	екзамен
4	Нарисна геометрія та інженерна графіка	108	2	3	залік
5	Основи термодинаміки, теплопередачі, гідромеханіки	72	1,3	2	екзамен

Розділ Б-II
Перелік навчальних дисциплін за циклами підготовки бакалавра на основі освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста

1. Професійне спрямування «Судноводіння»

Таблиця Б-II/1.1

Перелік навчальних дисциплін нормативної частини

Навчальна дисципліна		Академічних годин	Національних кредитів/навчальних тижнів	Кредитів ЄКТС	Вид контролю
1. Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки					
1.1	Історія України	54	1	1,5	екзамен
1.2	Українська мова (за професійним спрямуванням)	54	1	1,5	екзамен
1.3	Історія української культури	54	1	1,5	екзамен
1.4	Філософія	54	1	1,5	екзамен
1.5	Політологія	72	1,3	2	екзамен
Всього за циклом гуманітарної та соціально-економічної підготовки		288	5,3	8	
2. Цикл математичної та природничо-наукової підготовки					
2.1	Вища математика	468	8,7	13	екзамен
2.2	Фізика	306	5,7	8,5	екзамен
2.3	Теоретична механіка	144	2,7	4	екзамен
2.4	Нарисна геометрія та інженерна графіка	108	2	3	залік
2.5	Екологія та охорона навколишнього середовища	72	1,3	2	залік
2.6	Інформаційні технології	216	4	6	екзамен
2.7	Технологія матеріалів	54	1	1,5	залік
Всього за циклом математичної та природничо-наукової підготовки		1368	25,4	38	
3. Цикл професійної та практичної підготовки					
Професійна підготовка					
3.1	Англійська мова (за професійним спрямуванням)	540	10	15	екзамен
3.2	Безпека життєдіяльності	54	1	1,5	залік
3.3	Теорія та будова судна	180	3,4	5	екзамен
3.4	Стандарти Міжнародної морської організації	54	1	1,5	залік
3.5	Морське право	54	1	1,5	залік
3.6	Навігація та лоція	234	4,3	6,5	екзамен
3.7	Морехідні якості судна	90	1,8	2,5	екзамен
3.8	Практика несення штурманської вахти	72	1,3	2	залік
3.9	Використання радіолокаційних станцій і засобів автоматизованої радіолокаційної прокладки при розходженні суден	72	1,3	2	залік
3.10	Управління судном	180	3,4	5	екзамен
3.11	Управління ресурсами навігаційного містка	72	1,3	2	залік
3.12	Радіонавігаційні прилади та системи	72	1,3	2	екзамен
3.13	Навігаційні інформаційні системи	108	2	3	екзамен

Продовження таблиці Б-II /1.1

3.14	Електронавігаційні прилади	72	1,3	2	екзамен
3.15	Технологія перевезення вантажів	72	1,3	2	екзамен
3.16	Метеорологія і океанографія	72	1,3	2	екзамен
3.17	Керівництво у судновому екіпажі	54	1	1,5	залік
3.18	Комерційна експлуатація суден	54	1	1,5	екзамен
3.19	Суднові енергетичні установки та електрообладнання суден	72	1,3	2	екзамен
3.20	Автоматизовані комплекси судноводіння	54	1	1,5	екзамен
Всього за циклом професійної та практичної підготовки		2232	41,3	62	
Всього за нормативною частиною		3888	72	108	

Таблиця Б-II/1.2

Перелік навчальних дисциплін, що обов'язково включаються до програм підготовки осіб командного складу (судноводіїв) певних типів суден за рахунок навчального часу варіативної частини

	Навчальна дисципліна	Академічних годин	Національних кредитів/навчальних тижнів	Кредитів ЄКТС	Вид контролю
Для фахівців з судноводіння на морських і внутрішніх водних шляхах					
1	Судноводіння на морських і внутрішніх водних шляхах	90	1,7	2,5	екзамен
2	Річкові інформаційні системи	72	1,3	2	залік
3	Навігаційно-гідрографічне обладнання водних шляхів та акваторій	90	1,7	2,5	екзамен
Для фахівців з судноводіння морських, гідрографічних суден та виконання гідрографічних робіт					
1	Топографія та аерофотозйомка	72	1,3	2	екзамен
2	Гідрографія	90	1,7	2,5	екзамен
3	Навігаційно-гідрографічне обладнання водних шляхів та акваторій	90	1,7	2,5	екзамен
Для фахівців з судноводіння морського технічного флоту та виконання багермейстерських робіт					
1	Сучасні методи позиціонування суден для виконання багермейстерських робіт	72	1,3	2	екзамен
2	Теорія та практика управління днопоглиблювальним судном	54	1	1,5	екзамен
3	Багермейстерські роботи та гідромеханіка	72	1,3	2	екзамен
4	Геодезія та виконання промірвальних робіт	54	1	1,5	залік
Для фахівців з судноводіння та промислового рибальства					
1	Промислове рибальство	126	2,3	3,5	екзамен
2	Гідроакустика та пошукові прилади	126	2,3	3,5	екзамен

2. Професійне спрямування «Експлуатація суднових енергетичних установок»

Таблиця Б-ІІ/2.1

Перелік навчальних дисциплін нормативної частини

Навчальна дисципліна		Академічних годин	Національних кредитів/навчаль- них тижнів	Кредитів ЄКТС	Вид контролю
1. Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки					
1.1	Історія України	54	1	1,5	екзамен
1.2	Українська мова (за професійним спрямуванням)	54	1	1,5	екзамен
1.3	Історія української культури	54	1	1,5	екзамен
1.4	Філософія	54	1	1,5	екзамен
1.5	Політологія	72	1,3	2	екзамен
Всього за циклом гуманітарної та соціально-економічної підготовки		288	5,3	8	
2. Цикл математичної та природничо-наукової підготовки					
2.1	Вища математика	468	8,7	13	екзамен
2.2	Фізика	360	6,7	10	екзамен
2.3	Теоретична механіка	144	2,7	4	екзамен
2.4	Нарисна геометрія та інженерна графіка	108	2	3	залік
2.5	Екологія та охорона навколишнього середовища	72	1,3	2	залік
2.6	Інформаційні технології	216	4	6	екзамен
Всього за циклом математичної та природничо-наукової підготовки		1368	25,4	38	
3. Цикл професійної та практичної підготовки					
3.1	Англійська мова (за професійним спрямуванням)	270	5	7,5	екзамен
3.2	Безпека життєдіяльності	54	1	1,5	залік
3.3	Теорія і будова судна та рушії	72	1,3	2	залік
3.4	Стандарти Міжнародної морської організації	72	1,3	2	залік
3.5	Основи охорони праці	54	1	1,5	екзамен
3.6	Термогідродинамічні процеси	288	5,4	8	екзамен
3.7	Енергогенерувальні елементи суднових енергетичних установок:				
3.7.1	Суднові котельні установки	162	3	4,5	екзамен
3.7.2	Суднові двигуни внутрішнього згорання	216	4	6	екзамен
3.7.3	Суднові турбінні установки	108	2	3	екзамен
3.8	Електрообладнання суден	108	2	3	екзамен
3.9	Технічна експлуатація суднових енергетичних установок	216	4	6	екзамен
3.10	Автоматизація суднових енергетичних установок	108	2	3	екзамен
3.11	Матеріалознавство і технологія матеріалів	108	2	3	екзамен
3.12	Технологія використання робочих речовин	72	1,3	2	залік
3.13	Менеджмент морської галузі	54	1	1,5	залік
3.14	Виконання дипломної роботи	270	5	7,5	
Всього за циклом професійної та практичної підготовки		2232	41,3	62	
Всього за нормативною частиною		3888	72	108	

Таблиця Б-II/2.2

Перелік навчальних дисциплін, що обов'язково включаються до програм підготовки осіб командного складу (суднових механіків) морських суден за рахунок навчального часу варіативної частини

	Навчальна дисципліна / практика	Академічних годин	Національних кредитів/навчальних тижнів	Кредитів ЄКТС	Вид контролю
1	Безпечне управління судновими енергетичними установками та менеджмент машинної команди	54	1	1,5	екзамен
2	Теорія машин, механізмів та деталі машин	54	1	1,5	екзамен
3	Електротехніка	72	1,3	2	екзамен
4	Теорія автоматичного управління	54	1	1,5	залік
5	Опір матеріалів	54	1	1,5	екзамен
6	Технічна хімія	54	1	1,5	залік
7	Суднова холодильна техніка	72	1,3	2	залік

3. Професійне спрямування «Експлуатація суднового електрообладнання і засобів автоматики»

Таблиця Б-П/3.1

Перелік навчальних дисциплін нормативної частини

	Навчальна дисципліна	Академічних годин	Національних кредитів/навчальних тижнів	Кредитів ЄКТС	Вид контролю
1. Цикл гуманітарної та соціально-економічної підготовки					
1.1	Історія України	54	1	1,5	екзамен
1.2	Українська мова (за професійним спрямуванням)	54	1	1,5	екзамен
1.3	Історія української культури	54	1	1,5	екзамен
1.4	Філософія	54	1	1,5	екзамен
1.5	Політологія	72	1,3	2	екзамен
Всього за циклом гуманітарної та соціально-економічної підготовки		288	5,3	8	
2. Цикл математичної та природничо-наукової підготовки					
2.1	Вища математика	540	10	15	екзамен
2.2	Фізика	324	6	9	екзамен
2.3	Інформаційні технології	216	4	6	екзамен
2.4	Теоретичні основи електротехніки	288	5,4	8	екзамен
Всього за циклом математичної та природничо-наукової підготовки		1368	25,4	38	
3. Цикл професійної та практичної підготовки					
Професійна підготовка					
3.1	Англійська мова (за професійним спрямуванням)	180	3,3	5	екзамен
3.2	Безпека життєдіяльності	54	1	1,5	залік
3.3	Теорія і будова судна та рушії	72	1,3	2	залік
3.4	Стандарти Міжнародної морської організації	54	1	1,5	залік
3.5	Електричні машини	198	3,7	5,5	екзамен
3.6	Теорія електропривода	198	3,7	5,5	екзамен
3.7	Суднові автоматизовані електроенергетичні системи	216	4	6	екзамен
3.8	Електроніка і схемотехніка	108	2	3	екзамен
3.9	Суднове високовольтне електрообладнання	54	1	1,5	залік
3.10	Суднові комп'ютери та комп'ютерні мережі	108	2	3	екзамен
3.11	Автоматизовані гребні електричні установки	72	1,3	2	екзамен
3.12	Суднові автоматизовані електроприводи	144	2,7	4	екзамен
3.13	Системи управління енергетичними і загально-судновими установками	108	2	3	екзамен
3.14	Суднові технічні засоби навігації та зовнішнього зв'язку	108	2	3	екзамен
3.15	Метрологія та електричні вимірювання	54	1	1,5	залік
3.16	Технологія електричних матеріалів	54	1	1,5	залік
3.17	Суднові енергетичні установки і системи	108	2	3	екзамен

Продовження таблиці Б-ІІ /3.1

3.18	Прикладна механіка	72	1,3	2	залік
3.19	Виконання дипломної роботи	270	5	7,5	
Всього за циклом професійної та практичної підготовки		2232	41,3	62	
Всього за нормативною частиною		3888	72	108	

Таблиця Б-ІІ/3.2

Перелік навчальних дисциплін, що обов'язково включаються до програм підготовки осіб командного складу (суднових електромеханіків) морських суден за рахунок навчального часу варіативної частини

Навчальна дисципліна		Академічних годин	Національних кредитів/навчальних тижнів	Кредитів ЕКТС	Вид контролю
1	Теоретична механіка	72	1,3	2	екзамен
2	Екологія та охорона навколишнього середовища	36	0,7	1	залік
3	Теорія автоматичного управління	144	2,7	4	екзамен
4	Нарисна геометрія та інженерна графіка	72	1,3	2	залік
5	Основи термодинаміки, теплопередачі, гідромеханіки	72	1,3	2	екзамен
6	Внутрішньосудновий зв'язок та сигналізація	54	1	1,5	залік
7	Суднові інформаційно-вимірювальні системи	72	1,3	2	залік
8	Технічна експлуатація електричного та електронного обладнання	126	2,3	3,5	екзамен
9	Суднові допоміжні установки, палубні і вантажні механізми	72	1,3	2	залік
10	Силова електроніка та перетворювальна техніка	72	1,3	2	залік